

АПСНЫ АТЦААРАДЫРРАҚӘА РАКАДЕМИА
Д.И. ГӘЛИА ИХЪЗ ЗХУ АПСУАТЦААРАТӘ ИНСТИТУТ

Афольклор ақәша

ГАБНИА Ц.С.

АМИФИ АРИТУАЛИ

*(аенциклопедиятә статияқәеи
афольклортә нҷамтәқәеи)*

Ақәа
2022

УДК 39
ББК 63.5(5Абх)+82
Г 13

Атцаарадырратә редактор: афилол.т.т.рк., адоцент **Ашәба А.Е.**

Арецензентцәа: академик **Кәағәаниа В. Аст.**
а.т.т.рк., адоцент **Дбар С.А.**

ГАБНИА Ц.С.

АМИФИ АРИТУАЛИ (аенциклопедиятә *кашиьа змоу аста-
Г 13 тиақәеи афольклортә нїамтақәеи*) – Акәа: Д.И. Гәлиа ихьз зху
Ацсуатцааратә институт. 2022. – 296 дакьа.

Г/р 978-5-166-77-11021

*Ашәкәы акны раңхьаза акәны итїааны, аетно-фольклортә материалқәа
рыла ишьақәырғәғәаны, аңхьаф идгалахоит аңсуаа рыбзазарафь акырза зїазкуа,
аїасқәеи ақьабзқәеи амилацәа рхазїо адоухатә бакақәа.*

*Ашәкәы рыхәоит афольклортїаафцәа, аетнологцәа, алитературацїаафцәа,
аспирантцәа, астудентцәа, аңсуаа рыбзазашьа иазфьлымхау зегьы.*

УДК 39
ББК 63.5(5Абх)+82

© Ацсуатцааратә институт, 2022
© Габниа Ц.С., 2022

АПХЪАЖӘА

Адоухатә культура ажәлар рыңстәзаара җныџкала изырғәғәо, жәларыкны иҗазџо, ракзаара иацхраауа мыч-ра дууп. Уи атың амоуп рыңстәзаара аетапқәа зегъы рҗы. Аха еиуеиҗшым амзызқәа ирыхъаны, уи урт аамтәқәа зегъы рҗы аихаҳашъа, аҗиашъа еиҗизамызт, еиҗшынгъы изыҗалазомызт. Иҗоуп иманиәаланы, аҗыжәара аманы иан-џо, иҗоуп ауашәшәырра аныҗшуа ианалаго, иҗоуп ашәартә иантәгылогъы. Ус егъа иҗазаргъы, зегъы раастә аҗиарамџа антшәахо аамтәзгъы, измырзуа аҗагылаџцәа җалоит. Урт ирыбзоураны аҗеиҗи аиуеит, еиҗагыло абиҗара җыц иры-мардаша нхоит.

Аҗсқәеи аҗабзқәеи, убри азџаара аганахъ ала урыхәа-җшуазар, зегъы реиҗа имачны зҗызыҗсахуа доухатә малуп. Ус аҳәара иаҗанакзом урт ирнырзом ҳәа аамтә ирзаана-го аҗыцрақәа, ирыднагало аҗҗарақәа. Хымҗада, аныррақәа җалоит, аиҗакрақәагъы убас. Аха урт дара еибаркны изку, ишъақәгылахъоу рсистема агәыцә хада иалакъымсзакәа, рацәак имырхъаацәакәа, хыхъ-хыхъла ауп ралагалара иҗо.

Зызбахә ҳамоу азәғәара җазџо дара ныҗәызго ауааи да-реи реизыҗазаашъа аҗазшъақәа роуп. Урт дара абаагәара еиҗи еибахъчоит. Ара иҗоуп агәреибагара, аибаазара, агә-шәеибакра, аҳатъреиқәҗара.

Зегъы ирыцкуп аҗсуаа рыңстәзаара ағъырак иагәылганы иаарго, иахъагъы изыхъызаауа Анцәа ихаҗара. Уи зны иара иҳазы иалхны имаз адгъыл җиҗа «ишәықәғъаца» ҳәа ириҗоит, даеа зны днарылс-аарылсны рыңстәзааашъа ибоит. Иҗоуп данрықәгәамџуа, иҗоуп данрықәныхәо. Даеа зных, еиҳарак Аџстәа дыриааиуа дшалагаз анибалакъ, аҗәҗәахәа дхысуа, ицәысыхъчап, наҗ дырҗәнысчап ҳәа дишьталоит. Анцәа ес-

нагъ, аңсуаа излархэо ала, рыңстэзаашыа излаҳнарбо ала-
гъы, ацэгъа иацэдыхчаны абзиа рхы атэгалара дафун, има-
риам, аха иңышэоу амѡақэа рзаиртуеит.

Аиқрауара аказшыақэа рыңстэзаарафы аңыжэара аго
ианалагалакъ, маҷк иеынарѡэйтханы, ажэѡан еиха иеа-
зааигэеитэуеит. Иара убаскангъы «илаңи еснагъ ирхуп». Дара
уи рныруеит, ахатыр бо, рыуашэыррақэа ириааины, имчра
дузза ашыашэыр иңагыло иалагоит, иңабуп «ҳам-
дырра ахьҳанаужьуа» азы ҳаа иныҳаѡа ркуеит ажэйтэра
иалганы, аѡатэра ианырнааланы иңаргалаз рныҳарақэа
анымѡаңырго аамтэ азыҳаа.

Аңсуаа рныҳарақэа, рмифтэ ҳэамтэқэа, рмифоло-
гемақэа рѡы икоуп рмифология, рфилософия, иара убас
Анцэа ирзааишьтуа адыррақэа, адырга ҷыдақэа зегъы.
Убри акнытэ айасқэеи ақабзқэеи, дара зыдхэалоу амиф-
қэеи аритуалқэеи рсистемафы иказам имцэажэо, ауафы
иңстэзаара, ихатара аиқэырхара, аиэйтэра иатэышьт-
рам акгъы. Дара урт шаќа еизааигэоу аќара адгъыл афы
аңстэзаара аеыреиура маниэалахоит, иара убас аты-
шэантэаларагъы. «Анцэа илңха» зитэо рыла егъырт рѡых-
рагъы ѡалоит.

Мыңхэы алалара атэхым уи имариам азҗаара, ашэќэы
атыжэра ахықэы даѡакуп.

Абри ашэќэы иагэылоуп аенциклопедия ѡазиша змоу, аң-
суа жэлар жэынгъы-ѡангъы рыңстэзаара аиѡаарафы акыр
ирыхэоз, иахьагъы ирыхэо аныҳарақэеи, рмифологиятэ,
ретнологиятэ символқэеи ирызку астатияқэа жэпақы.

Аңсны адгъылҗақырафы еиңылон амилат рацэа, урт
рҗасқэа, рқабзқэа. Хэара атэхума, усқангъы иара иахьа-
гъы ицоит наќ-ааќ зееихызишо аинырра. Аамтэ ахатэ иара
аамтэ иалагылоу ажэлар рыңстэзаара иаланагалоит
акыр арееирақэа, аитакрақэа, аеыңсахрақэа. Убраантэ
ауп иахьынтэаауа атҗаара аан иубо акультура рацэа рых-
ќа-ңќақэагъы. Икоуп атыңафы, иара Аңсны, ииз, иѡиаз
амилаттэ культура арбагақэа, урт зегъы иреихауп; икоуп
аңсуа культура иаланагалаз, аха ианырнааланы иаднакы-
лаз, ацэа зхалаз, иахэтакны иќалазгъы; икоуп атыңафы ииз,

аха адунеи ажэларқәа рҕы иуңыло аныҳәарақәа, асимволқәа типологиала ирзааигәоугъы.

Аусумтә хықәкы хадас иамоу урт зегъы еилыкәшәауа акәымкәа, иахьа аңсуа жәлар ркультураҕы иртәгылазаа-шьоу арбара ауп. Насгъы, еиҳарак аныҳәарақәа ирызку адакьақәа рҕы, иарбоу аритуал мѡаңгашьақәа иахьа Аң-сны ахы инаркны аңыхәанза иакны, еиңшны иуңылоит хәа аусумтәҕы цьарагъы иҳәазам. Аритуалқәа иаагоу, аны-хәаҕақәа реиңш, ирымоуп авариапнт рацәа. Зегъы еидызкыло ргәыцә хадақәа роуп.

Аңсуа жәлар ѡнуїкала рыгәгәара, иахьа уажәраанза жәларык раҳасабала рхы рыңхьазо икалартә еиңш еиқәыр-ханы рааира зыбзоуроу рыңстәзаашьа аиҕекаашьа ауп, хәарада: аңаацәарақәа рыбзазашьа, реибаркыра, реидгы-лара, реихаңгылара, реибаазара, ртибагара; аңаацәара-қәа рыѡны, ргәара, урт реиқәырхаразы икарҕо; аигәылацәа рхеидкылашьа, реибабашьа, реибарңишзашьа, реицхыраа-шьа; ақытәқәа рхәынтқарра хәыцқәа иахьрыңаркуа ша-ка гәыблыла рыңстәзаара иазнеиуа, рхеиқәырхашьақәа рңеиңш иахьынзаснарҳауа, ацәгъа рееишьас иартҕо, абзиа хәа изыдгыло, икармыжьуа арбану, изцәыңхашьатәу иахьын-зацәыңхашьо, уи аҕацәыхьчаразы рхы шымѡаңырго.

Абарт хыхь еиқәыңхьазоу азїаарақәа ргъырак ртак аң-хьаѡ иңшаауеит ашәкәы аѡнуїка иагәылоу аңїаарадыр-ратә статиақәа рыкны.

Ашәкәы иагәыламлаз рацәоуп. Ари актәи атом ауп. Аѡ-батәи атом аус адулара цоит. Икалоит атомқәа иїегъы рхыңхьазара иацларгъы.

Иахьатәи аамтә аастә уаїәтәи еиғьхароуп, анацәеи абацәеи раастә – рыхшара. Афатә-ажәтә ңсымышыгазар ауп. Адоуха – хеиқәырхагоуп! Асаркьеиңш уи ианцчалоит ххаҕра абзиарақәа, ацәгъа ңишиәдоуп!

ААМТАХӘЫ

Аамтаҳәы – тагаланшытахь апсуаа жәйтәнәтә аахыс имѡа-пырго, ажьтаара, аеаѡра атагалара иадхәалоу ныхәароуп. Иахьагьы, цъара-цъара, таацәарақәак рҕеы, уи ақьабз иатәу ари-туал картцит.

Изымѡапырго. Ажәа «Аамтаҳәы» ныхәахьызны икоуп иахьа. Ишьақәгылоуп ѡ-хәтакны: аамта+ахәы=Аамтаҳәы¹. Аилазаашьа ахата иахәоит аныхәара ахытцхырта атәы.

Ажәытәза апсуаа аамта ахата цсы зхоу акы акәны иахәапшуан, насгьы амчра ду аманы, иатаххар тагалара машәырда имѡапысуан, иатахымхар – амашәыр каларатәы аусқәа еиҕенакаауан. Аамта агәы кәхтцәп хәа иара ахәы ршон, ахәы «аныртцон». «Аныртцон» анаххәо абыстантцара акәым зызбахә ыкоу, хәарада. Аныхәара иадгалахо зегьы хәшароуп, ахәы антцаразы асимволра руеит.

Икалап иара ашықәс аамта хәтакны иалоу еаѡратагалара знапы иану ихәта итара атәы акәзаргьы иахәо.

Зегь рыла ииашоуп, реаѡратагалара арманшәаларазы акәын «аамтаҳәы» апсуаа изымѡапыргоз хәа ахәара. Аныхәара аарых-ра, аеаѡратагалара, ашәыреингалара, ажьтаара ракәын лымкаала изыдхәалаз.

Адунеи зшаз Анцәа иоуп хәа аназхартца инаркны, аамтагьы зна-пы иану иара иоуп хәа ихьз хәаны иныхәо иалагеит апсуаа. Рапхьа иаиуз ахьз ус ишахьыз иаанхеит. Иахьагьы ус икоуп. Анцәа иахь ирханы, аамта иахылапшуа.

Ианымѡапырго. Тагаланшытахь, аҕаацәарақәа тынч ианааи-латәо аамтазы, пшьашак аены.

Амѡапгашьа. Пшьашак аены, шьыжьза, аҕаацәа реихабы ахәса рганахь ала: анду, ма ан аныхәара жәамш шыбжьоу рбагьк кны италкуеит аеарыцкәп хәа. Жәамш еитцамкәа аамта анца-лак, иааиуа апшьашаз, амра аныѡагылалак, арбагь итакны илы-маз ашьапқәеи аикеи ҕылзәзәауеит. Лара лхатагьы лҕы-лнапы лызәзәоит. Акасы шкәакәа нытцыркәаны илхалтцит. Агәара агәта

днагыланы, амрагыларахь лхы рханы, ларбагь апсы штоу икны дныхёоит абас: «Аамта зшаз, хаџи хареи хаикәйтны хказтџаз улпха-угыпха хамазааит! Абри арбагь уара иухәуп, уара иуахтоит!»². Абас нахәаны арбагь апшәма ахатџа илттоит. Уи «цсымилахь!», мам-заргы «Анцәа улпха хат!» нахәаны, ахәда хитцёоит. Ахатџа ари аныхәараџы арбагь ашьра ауп инапы иану.

Апшәмапхәыс, хазы даақәгъежъны, ахәажәқәа хџа калтцёит ашә ргәыламтџазакәа.

Арбагь аныжәлак, ичапаны асаан инанылтцёит, ахәажәқәагы уа инавалыргылоит. Нас, тџыпх уажәааны, ажъагь уатка цкәа татәаны аматуртџа акәакътақәа руак аҕны қбаадла (газетла) итаҳәхәаны икналхаз ауаткалитра аакнылхуеит. Иаахлыртлоит. Афырцъан хәыц азна ныкатданы, арбагьчапеи ахәажәқәеи зну асаан зықәгылоу аишәа днахагылоит. Афырцъан аашьтыхны дныхёоит абас: «Анцәа ду! Дгъыли-жәфани зегъы зшаз! Хара зегъы хшамкәа хазшаз! Итабуп хәа уасхёоит мшы бзиаала, тхы бзиаала, машәырда, зегъы хаибга-хаизфыда, хаарыхра атагалара ахәахзалуршаз азы. Саргы абас сарбагы сыхәажәи катданы сныхёоит. Хаикәатәы, мла хамкуа, иахфо ыканы, иаажәуа ыканы азынра хәхьтоугало азы, суашьапкуеит. Улпха-Угыпха хагымзааит! Уматц ааурада хбаа-баа хамамкәа хкатџа, сухёоит!».

Афырцъан днафыхёоит, илзыжәуазаргы илжәуеит. Икнылхыз алитра итаз зегъы даеакы интатәаны, афьцыршырала еиталыртәуеит. Ақбаад акәыршаны италыхәхёоит, инаганы тџыпх иахькнахаз атыц афь еитакналхауеит, абас дныхёо: «Аамтахә зтәу! Анцәа ду! Хара зегъы хазшаз! Хара зегъы иаххылапшуа! Сухёоит таацәала зегъы улапш ххыз! Атџла икәу дманшәаланы ижә итаао, ацъықәреи тазгало ица тәо, досы зегъы хәычы, ду хәа еилых ыкамкәа, икахтәо апхзы зәа пхзымхо икаутарцы сухёоит. Хамгәахә хәқәзо икаумтараны Анцәа ду, зхышьаргәытџа сакәыхшоу, сухёоит!»³.

Арт аусқәа рышьтахь атаацәа латәаны, абыста уны, рыкәтыжъ рсызбал надкыланы еитџа иааибаныхәаны акрырфоит.

Икналхаз арыжәтә хәпхәа уажәаанынза алакьысра калазом.

Аныхәара иацу. Аныхәара иацхраауеит, агәаратџа абарақьатра азаанагоит хәа ирыпхьазоит абарт аус хкқәагы реиҕекаара:

1. Ацъықәреи итаргало цәырхәны аџа иантарпсо иалырпшаауеит Алапкьатәы.

Алапкъатэы захъзу – зхы еймацьгэаны, цықкэреи цыра згым, ихатэаау, зцырақэа кэазу, зыпштэы бзйоу алапкъоуп. Ус икйоу алапкъа «Цаца лапкъа» хэаггы иашьтоуп.

Цаца лапкъақэа фба излахэоу апарч иаагэылыртэрааны, аха икамыжкэа, уи апарч иалхны акнахарта картцоит иааихыршыны. Нас инаганы арыжэтэ ахькнахау иадкнархалоит.

2. Амра бзианы изысхэоу апарпылца арыпхраггы хыхь ила-кэнархауеит.

Ацықкэреи лапкъақэеи апырпыл рыпхреи иахьынзабзйоу уа икнахазаауеит. Апхастахарахы рхы дырхар, икалоит икнухыр.

Алитература

1. Габния Ц.С. Аамтахэы//Ауаажэларра. Акэа, 2006, № 63, ад. 22.
2. Илхэамтоуп Смыр-Габния Арда. Ианылтцеит Ц. Габния. Цыырхэа ақ., 1999 ш. азы.
3. Илхэамтоуп Смыр-Габния Арда. Ианылтцеит Ц. Габния. Цыырхэа ақ., 1999 ш. азы.

АТЦАН

Атцан – апсуа мифология аперсонаж хадақэа ируаку, Апсны адгьылтцакырафэы рапхьаза ианылаз уаақэаны ирыпхьазоит.

Атцанаа уаа ссақэан, «кьанфеаак икамызт», ашыац иахьылаз илыхэхэазомызт, аеа иатцаланы, иамырбазакэа ирцэон, атырас икэланы икарфэон. Аха рымч даара игэгэан, ргэышпцкэа кьакьаза икан. Адоумбеи аныршылак, азэы ихала изкэа илыкэтцаны реилан-харта ашка игон.

Атцан ршыамхы тцарын, игэгэан, «изхьымзоз шэарах ыкамызт». «Абнацэ иашьталаны шыамхыла иркуан»¹.

Апсны икйоу ашыхақэа руак Аеагылара хэа иашьтоуп. Уи ахьз зыхкьазггы атцан роуп. Атцанцэа руазэк дшышэарыцоз еа катак ахра ишафэз ибеит. Дыфны дашьталт шыапыла искуеит хэа. Аеа сзицэцозар хэа акызгкнаха иафалт. Аха атцан днахьзан, атцыхэа лэарбагьа иааникылт. Абри атцан хэычы аеа ахьааникылаз атып Аеагылара хэа ахьз ахылеит.

Атцан хныкэгашьас ирымаз ашэарыцареи арахааазареи ракэын. Ирышьташэарыцон, иршыуан абгабкэа, апслахэқэа, аеақэа, аб-

нацәкәа, адоумбеикәа уб. ит. Арахә раазон, чыдала ацмакәеи ауасақәеи.

«Ацма ауаа излароуз атцан рыкнытә ауп» хәа рхәоит ажәытә-уаа. Дара илыргеит «зпатцәкәа шытассы иказ ацмажәла бзиақәа»².

Атцан ачагы аадрыхуан. «Атцан рыкнытә ауп ачажәлагы ауаа излароуз» хәа апсуаа агәра ргон.

Инхон дара ашыхақәа рыкны. «Атцангәарақәа уахънеилаггы шыхацыцхьаза икоуп иахьаггы. Ашыха Ахарџа хәа иахьашытоу иахьаггы атцангәара ыкоуп. Атцангәарақәа зыргылаз дара атцан роуп. Ахахәкәа еикәтцаны икатцоуп». «Дара еихарак игъежъ-гъежъза икоуп», аха иуцылоит апшыркцақәаггы. Еикәу ахахәкәа иахьа иарбанзаалак акы иазышытхуа икам, «убриакара идукәоуп». Дара ахьтанхоз атцангәарақәа ирџакын аихатә гәара еитцхәа дукәа. Уака урт ырахә таркуан.

Атцанаа изыџназ рхахәгәарақәа зеггы рыџкәа амрагыларахь ирханы икатцан.

Атцанаа ананыз аамта, аамта бзиан – кашырран, барақьатран, цша асуамызт, қәа ауамызт, кырцх леиуамызт, хьта ыказамызт. Азын закәу рыздырзомызт, инеипынкыланы ицхарран. «Амра ташәара ақәымкәа, ишеишеиуа ажәџан икаххаа икыдын»³.

Шыжьымтан икауцсаз ажәла, ахәылбыхеа иџухуан. Ахәыс ажә ишатцоу, ақәаб азна ахш амырхуан.

Атцанаа ачымазара закәызггы рыздырзомызт. Аира, ажәра, апсра ыказамызт.

Рықәзаашьа. Атцанаа ирызку амифқәа рсиужетқәа излархәо ала, атцан цагъахеит, акггы иацәымшәо, акггы иацәыпхамшыо икалеит. «Хара ҳада уаха цсы зхоу икада» хәа рхы рыцхьазо иалагеит. Адәахьцара ианаклак, «рхы ыытаргыланы, ршыапқәа қәацәза» ажәџан ахь ирханы, «рдәынцара аурыжьуан». Рыфџы го, агәам иаганы еилатәо иалагеит. Анцәа датәарымбо акнынза ицагъахеит. Иша-аиуаз Анцәа дысшыуеит хәа дзышытоу иахәшыапа Афстаа хәыпцхас дкартеит. Анцәа дгәааит. Уи избеит атцанаа мцала адгьыл ианихырц. Адгьыл иахәит уи ажәабжь. Атцанаа сыхьчап хәа атышақәа, ахапқәа рыкатцара иалагеит. Анцәа усқан адгьыл дазгәаан, агәы акама алеитцеит. Адгьыл атцан ирыхәеит «шәсыцхраа, сгәы иалоу акама алшәх. Нас Анцәеи шәареи шәеинсраалоит» хәа. Атцан ирмахазшәа картцеит.

Атцан җенак ианаапш рыџнқәа рґы амраташәарахь ипшуан. Бзиара ишатәымыз рдырт. Хара имгакәа Анцәа атцанаа абымба-сы рзылаишьтит. Шьамхаґынза ианлеи, Анцәа амца џацреитцан, рыжәлахә ыҕамкәа зегы ықәиблааит.

Еиқәхаз ирыпстәзаашьахаз. Амца иацәшәаны азы итапалаз атцан зегы даґхейт. Атцла гәаџарақәа ирталаз – матхейт. Абас «адаґгы амаґгы атцанаа ирхылтцит».

Ашьха иҕаз ахаҳәқәа амца ду иабжъейт. Иахьаггы ицәыббыл-цәыббылза икоуп. Иагъа иуршырггы итқәацзом, ахы рылқьазом. Атцан ықәзыблааз амца иабжъаз ашьха хаҳәқәа иахьаггы ашьха иупылоит.

Ашәарыцаџцәа, ахышьцәа ашьха ианыҕоу урт ахаҳәқәа ршны ахца ҕартзоит, ахаҳәқәа акгы рыхьзом.

Адгьыл атцан рзы иҕанатцаз аҳапы иґалаз еиқәхейт, рхәоит апсуаа. «Урт рыдгьыл ахь акылсра иашьтоуп»⁴. Иаашар хәлаанза адгьыл иахьытцоу анышә ржуейт. Аха ируа зегы мцуроуп. Иахьа иааржыз уаха еимаҳауейт. Урт адунеи ақәлара Анцәа азин ритом, иапсамхейт хәа.

Алитература

1. Апсуа жәлар рґапыц рґеиамта. 12 томкны.VII атом. Еиқәлыршәейт, апхьажәеи азгәатақәеи лґоит Ц.С. Габниа-Инал. Акәа, 2002, ад. 59-85.

2. Иара уа, ад. 63.

3. Иара уа, ад.81.

4. Иара уа, ад. 82.

АИРГЪ РАН

Аиргъ ран – апсабараґы иҕоу абаапсрақәа рымч иаґагылоу, ашәарыцаџцәеи, ахатцарей, агәамчи ашәа рзызхәо, ачымазарақәа рыхәшәтәра зылшо анцәахәы лоуп. Ахатәы хьзы лымазам. Нартаа дуқәа рхаан иҕаз ачымазарақәа зегы зыхәшәтәуаз лара лакәын хәа ипхьазоуп¹. Лара Рарира лыхьзын.

Нартаа ирызку аҳәамтақәа рґы затцәык ауп лызбахә ахьупыло. Хәамтак ишахәо ала, Нартаа рашьа Қьатауан шәарыцара хәа дахь-цаз даара иқәґеиет. Аха дхынхәны дшаауаз, амџан, амат ицхәит.

Дахьы́каз харан. Азиас илеиуаз уахәа дук лалажьны, ашәарах ии-
шьыз уа илақәыжьны, иабцъар иазқәынтца днақәтәан, ашҳам
иарчыз ишьапы азы иналакны ифны́ка дхынҳәит. Дчит гәгәа-
ла. Иашьцәа ауаа рышьтит Аиргь ран лышқа. «Уи илзымдыруа
хәшәтәра ы́камызт» усты².

Лара иаразнак дааит. Қыатауан днаидтәалан, ашҳам зыртәоз
атәхәала дитәхәеит. Ҷнак хынтә абас дитәхәон:

*Хәы́ти, хәы́ти уалқаатас,
Ашәха абзаны заикәыкә,
Уус ахы́коу – сус ы́коуп,
Ужы́ы ахы́коу – сжы́ы ы́коуп,
Уара уацқан иурчит,
Сара сатәхәан исырдеит,
Амат – мат шьала иркәабейт,
Ауафы – уаф шьала дыркәабейт,
Хьаа-баа зегь хысеит,
Хьаа-баа а́кәнысыблааит³.*

Дитәхәон хымш. Ахымш раан, хынтә дитәхәаны лыхәышәтәра
далгеит. Ацшьымш рзы ишьапы дықәлыргылеит.

Алитература

1. Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси. Мец-ниереба, 1982, с. 33.
2. Нарт Сасрыкәеи цшы́нфажәи зежәфык иара иашьцәеи. Ацсуа жәлар репос. Еикәдыршәеит Инал-ипа Ш.Д., Шьакрыл К.С., Шьынқәба Б.В. Акәа, 1962, ад. 67.
3. Иара уа, ад. 68.

АБАА – НЫХА – АШӘАА РҚЫАҚЫА

Абаа-ныха//Ашәаа рқыақыа – Цьгьарда инхо Ашәаа рабицара
рныхахә ауп.

Абаа-ныха Псхә-ныха иахәтакуп. Цьгьарда инхо Ашәаа Псхә-
ныха иафьганы иааргеит хәа ипхьазоуп.

Абаа-ныха Ашәаа ишышьтырхыз атәы зхәо атоурыхтә миф-
қәагы ыкоуп.

Амиф излахәо ала Ашәаа Нхытц Кавказынтә арахь ихытцны нха-
ра хәа анкыза зны иааит. Рымәа Цсхәы иалганы иааган. Цсхәы
ианааи, уа акыр аамта иаанхеит. Атыцантәи ауаацсыра тыц пшыак
ағы аныхәарақәа мөапыргон. Ашәаа ранду быжьык ацаңа лы-
ман. Аха ишааиуаз, ирыхьыз рзеилымкаауа, пшык лыцәцсит.
Уи лара даара илгәырфон. Цсхәы инхоз есышықәса Цсхә-ныха
иамтцаныхәон. Уи ларгы илбон. Цъара гәыграк лцәа иалашеит.
Лара иаанханы илымаз лыхы цәңа даара дрыхызаауан. Ҡнак
даагылан ағатахы ҡалтцит Цсхә-ныха иаанхаз лцаңа рыцсы
еикәнархар, лара еснагь иара дшамтцаныхәало азы.

Ашәаа ранду лцаңа, ишакәхалак, рыцсы еикәхеит, рыжәла
акыр еитытцит, рыдәыртбааит. Есышықәса, иаабжымыжзакәа,
Цсхә-ныха иамтцаныхәон.

Ус ишааиуаз дара рееибаркны Цъгардақа илбааит. Уа анхара
иалагеит Абаархәы хәа изышьтоу ақыта ахаблакны. Цсхәы ица-
ны есышықәса аныхәара удафын азы, аныхәара ҡатцаны, рыхәта
ағыганы иааргеит Абаархәықа. Ишааиуаз арт Ашәаа зымтцаныхәоз
аныхахә, Абаа рхәағы иахықаз инамаданы, Абаа-ныха хәа ахыз
рхәо иалагеит, иара ус иагыхызхалан иаанхеит.

Цытраамтак аныбжыс Абаа-ныха хәа зыхызхаз аныха
А-қяқя хәа азырхәо иалагеит. Уигы ус баша иқамлазеит, иамоуп
ахатәы тоурых.

Цъгарда ирхәо алегенда излахәо ала, Цсхә-ныха иахәтаку
Ашәаа рныхахә Абаа-ныха хәа иамаз ахыз А-қяқя хәа ацсахра
зыхықаз Ашәаа ртаца лоуп².

Уи шықалаз абас ауп. Ашәаа ртаца лхатца ижәла иатәыз азәы
ихыыз аныхахә ахыз иахыршлан азы ахәара азин лымазамызт, ил-
шар акәын, А-қяқя хәа ахыз лыцсахит. Атаца ас ахәара данала-
га лтааңара иатәыз зегы ус ахыз ахәара иалагеит. Ишааи-шаа-
иуаз Ашәаа рыжәлантә ныхәара Ашәаа Рқяқя хәа ахызхалеит,
абицара рныхахә – А-қяқя.

Ашәаа рныхәара мөапыргоит шықәсык ахтә знык, Хәажәкыра
ашытахь иааиуа амчыбжь, ашәахы аены. Иахы ацсуаа ирхәоит
«Ашәаа Рқяқя Мшапы ианапырахаз» хәа. Ажәакала, уи аныхәа
мөапыргон заа. Аныхәара «Ақяқя», мамзаргы Ашәаа Рқяқя ахыз

ахынтэааз хэа икоуп дача гчаанакаракгы. «Ашчаа ныхэон азиас ахыкэан. Уака ишътан ахахэ кьакьа ду. Изыхныхэоз зеггы убри ахахэ иныкэтцаны, дара аакэшаны иаагылон. Абри ахахэ кьакьа акнытэ ауп ахыызгы ахынтэааз. Абас рхэоит дара Ашчаа рхатакэагы»³.

Ари аварикант иахэоит иара аныхэара ахатагы акырза иш-жэытэу. Ахахэ ижэытэзоу артефакткэа иреиуоуп. Ахахэ шытоуп аныхэарта тыц цшыакэа зеггы рыкны, амчра ду амоуп хэа ианам-цаныхэоз ажэытэ аамтакэа ирыдхэалоуп.

Иадыргало амартхэкэа: акэакэаркэа жэны, шышыкэса иреи-цам абшытэа. Ф-цырак акэакэаркэа рцаазом, еггырт рцаауеит. Ажэраан чуанк еицтартоит.

Аныхэара ахэса алахэзам, А-кьакьа азы ачы аагараткэа азин рымазам.

Ахацэа реааидкыланы аныхэоит. Аныхэара мчапыргоит ачы арыгьаратэи акэакьта рхы азырханы.

Ашчаа ртыцхацэа рхы аладырхэуеит. Аха атаацэара ианалалак аныхахэ уаха иацэаазом. Агэамбзиаракэа ихтаркыр, раб игэарата иааны, шышыкэса иреицам ацымашьтэа шыны Абчаа-ныха ахьзала аныхэар калоит. Абчаа-ныха ахь рхы рханы ихтазкыз агэамбзиара нак ирыххэаны иагарц азы иахэоит.

«Аныхэара ачы ака леиуеит еснагь. Имлеир, ашчаа иртэу уаф дук дыцсуеит» рхэоит⁴.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 34-35.
2. Ихэамтоуп Ашчаа А.Е.. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акча, 2014 ш.
3. Ихэамтоуп Сангэлиа Гари. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акча, 2021 ш.
4. Ихэамтоуп Ашчаа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акча, 2021 ш.

АБЛЫ

Аблы – ииз ахэычы//азкы//асаби рацхьатэи ичымазаракэа иру-акуп, имгэахьаауп.

Аблы ахэыцкэа зеггы ирыхьуеит хэа ипхьазоуп. Азгабцэа ир-ласны ирхыргоит, иаргэакуа еихарак ачкэынцэа роуп рхэоит.

Дыршыас иамоу. Ахэычы уи ихыеит хэа ипхыазоуп ҫымз даныртыслак. Акыраамта дхэатцэыхэатцэуа, акыутцэыуара далагоит. Ганла, ма ҫыцха дануриалак, мацк иеиртынчуеит. Идэахыцара апштэы хиатцэааза иҕалоит, апштэы апсахуеит.

Ахэшэтэышыа. Излархэшэтэуа ахэшэ «аблыхэшэ», мамзаргыы «ахэынчарахэшэ» ахызуп. Ахэшэ тциаауп, шыац жэлоуп. Ахата иахызуп «анана-лнапы» хэа, аха уи ахыз лассы-лассы иухэалар амч цоит хэа ипхыазаны, «ахэынчарахэшэ» хэа азырхэоит. Ахэынчарахэшэ аанахэоит азыхыкхэа рхыққэкхэа рҫы.

Аҕатцашыа. «Ахэынчарахэшэ» аҕатцара азин ан илымазам. Ан леитаттамта ахэычы ихэазом хэа ипхыазан. «Ан лыхэшэ лхэычы ихэом» ахэоит апсуа жэапҕа. Уи еиталтцон агэыла пхэыс, ма даеа тэым пхэыск. Ахэынчарахэшэ анытдырхлак аҕыкхыш ытцартцсон азхара цымкхарц азы, «ахэпса ршэон», мамзар уи атыц аҫы уаха иара аҫыза маар ҕалон. Еитцартцон азхыамш ала. Азхыамш аазгоз лара ахэшэ ҕазтцоз лакэын. Уи ашыыжъ шаанза, ауаа адэы иҕэлаанза, азэгы димбарц азы, азыхы аҫы дцаны, лҫи лнапи зэзэаны, апхал азна азы таны иаалгон. Аҫны дааиаанза лышытахыҕа дхыацшзомызт. Алапшцэҕыа, ма апсы лапш лхыыцшыр иаалгоз азы хэынгахоит хэа ипхыазан, амчра ацэызуан. Абас «хыыцшы змам азы» ааганы акэын ахэшэ зейтцартцоз. Апсуаа «азы алапш бзиа иабоит» рхэоит. Азхыамш ала иаалгаз ахэынчарахэшэ лызэзэоит. Иаанхаз азы ршны илырхышэашэоит, уахы ахэшэ рҕэычны изаалтцоит. Хымш рышытахы илразоит.

Ажэшыа. Ҫнак хынтэ амхатцэ хэычы азна ахэычы идыржэуеит.

Аҫбатэи ахэшэ. Ахэычы аблы далзырго ахэшэқэа иреиуоуп амшэқэа, ажыақэа, ақэыцмақэа рызқэа. Ажэшыа: Аз каплак амхатцэ хэычы ианыртэалон. Ан лкыкахш ала иааилырхны ахэычы идыржэуан.

Ахцатэи ахэшэ. Ацапанрҫа. Ирҫаны иҕоу ацапан (ахэычы данииз ихыртэаз – Ц.Г.) анаргэытц иаакэырҕэычны ашыла алырхуеит. Ацапан шыла ан лкыкахш ала иааилырхны ахэычы иртон.

Апшыбатэи ахэшэ. Аурыс кама, мамзаргыы апсуа кама. Акама еихаршны идразон. Иаанхаз акамазы ҫнак ахэычы зыгмацэазк азна идыржэуан.

Ахэбатэи ахэшэ. Абыццэлымса иатцыршоу азы ахэычы акриҫартцаанза есшыыжыы хынтэ иртон.

Ацсны иҕан еицырдыруа «аблыхәшә» ҕазцоз ахәшәтәыџәә. Урт «аблыхәшәҕатцаџәә» хәа ирышьтоуп. Иахьагы ауаа дыргәа-лашәоит Очамчыра араион, Баслахә ақытан инхоз аблыхәшә ҕазцоз Пука Берулаацха³. Ацсны зегы ирдыруеит «Берулаацха лыхәшә», уи «аблыхәшә ауп». Иахьа иара илғызтцааз лтаца иҕалцоит.

Алитература

1. Дбар С.А. Обычаи и обряды детского цикла у абхазов. Сухум, 2000, с. 72-73.
2. Начкебия С.М. Лексика народной медицины в абхазском языке. Сухум, 2013, с. 45.
3. Ахархәара амоуп И.К. Кәакәасқырпҕа лғынтә иантцаз аетнологиатә материалкәа. Ианылтцеит Ц. Габния. Аҕәа, 2002 ш. азы.

«БЖЫЗА ИҒОУ АТӘЫѠА ЗМОУ АЦӘ»

«Бжыза иҕоу атәыѠа змоу ацә иашьтаз еипш» рхәоит апсуаа зынагзара цегьоу ағатахьа азәы исықәстцоит хәа даналацәажәо. Акы – бжыза иҕоу атәыѠа змоу ацә Ацсны иуцылазом. Ѡбагы – уи анагзара шымариама баны, дағазнык ауафы иазырхәыцра ауп урт ажәакәа хықәкыс ирымоу.

Ари афразеологиатә еицаaira адхәалоуп ацсуа традициатә культурағы иахьагы атып змоу «ақәтатәы ақәхшыа» захьзу аритуал.

Ақәтатәы захьзу, изаку. Ауафы акы данаргәакуа, ма чымазаѠ гәғәак данимоу иахьы ақәтатәы игоит «абри аус бзиала салтыр, абри шықәстцә»хәа. Икастцә хәа ихы иадитцә ауп ақәтатәы захьзу.

Ақәтатәы цакыла акыр иазааигәоуп акәырбан. Акәырбан еипш ақәтатәы нагзатәуп. Анагзара апроцесс «ақәтатәы ақәхра» ахьзуп.

Ақәтатәы зеипшроу иағырпшны еиҕаахоит ақәхшыагы. Ақәхшыақәа зегы, урт даара акыр ирацәоуп, еидызкыло, ирзеипшу акәны иҕоуп иара ақәтатәы хымпада ақәхра ахьатаху.

«Бжыза иҕоу атәыѠа змоу ацә» ақәтатәы хкқәа ируакуп. Иамоуп ахатәы маза, ахатәы тоурых. Иҕан хатҕеи пхәыси, даара пату еиқәыртцон дара, аха хшаара дрымамызт. Ишыпшыз аамта рацәаны ицеит. Ёнак ахатца даагылан Анцәа дихәеит – «Абри

сыпхэыс хшара длоуны дкалар, бжыыза икоу атэыџа змоу аџэ шысшыуа » хџа.

Ишааиуаз, апхэыс лџэа ахшаа далашэан, џа длоуит. Ахатџа икэтџатэы игэалашэан, дашьталеит бжыыза икоу атэыџа змоу аџэ. Уи аџыза аџэ Апсны икамызт. Ахатџа дыгэжэажэо даатэеит. Дхэыцуан акыр аамта. Ус игэалашэеит уи збашьас иамаз. «Ахэычы агара игароугы дуаџуп, изагы азоуп» ааигэахэын, агара игараз ахэычы иџы днеин иза ааишэеит. Даашьталан ахэычы изаџэа быжьба иказ атэыџа змаз аџэ иџшааит. Уи ала иџэыз аџэтџатэгы иџэихит.

Алитература

1. Ахархэара амоуп А. Хьеџиа иаб Ыџота Хьеџиа иџынтэ ианитџаз ахэам-џаџэа. Калдахэара ак., 1986 ш. азы.

АГЫЗМАЛ

Агызмал – аџырџашьара зылшо, апсыџџа зхам, апхаста ауаа-џсыра ирызтарџ зылшо иоуп. Апсуаа излархэо ала, Агызмал егырт ауаа дызлареиџшым раџэоуп. Уи уахынла иџеи-ижьи роуп аиартаџы иагэылоу, иџсы неихытџны иџоит. Иныкэо адэы иџэло Апсы ауп, уи аџеи ажьи рсахьа шьтнахуеит, маџк иџэаџштэхэы хыгагаауп акэымзар.

Агызмал иџсы ахалоит хэа иазырџхьазоит Аты. Лассы-лассы дьтха аџнџэа рааигэара дааины игэытшыаагоу ибжьи џэгьа ирго-ит, «ауаа сыршэоит» хэа.

Ус икоу «Аты» зыкэтэоу атџла ашьапы уџышэыр, ашьыжьымџан «амџажэла сыт» хэа дааиуеит рхэоит уи «Аты» иаџэтэоу. Мамзаргы «Аты» зыкэтэоу атџла мазала унеины араџэа ахьушьыр, иаџэтэаз адырџаены даауџылоит илахь џшэны. «Аты гызмалуп» хэа апсуаа ражэа иалатџаны изырхэо убри азы ауп.

Агызмалџэа апсуа фольклор аџы ирымоуп иџегьы, рџазшыа, рхымџаџгашьа аазырџшуа, ахьз џыдаџэа: «Аџэыџьма иаџэтэоу», «Аџгэы иаџэтэоу».

Урт рхатџа хаџэаџэоуп, аха иналаршэны акэзаргы, еиџарак «Аџгэы иаџэтэоу» амифџэа рџикл иатэу рџы, ахэсагы хџылоит.

Ахэамтакэа рэы урт Агызмалкэа збаз хэа хыызхэала иаагоуп, убас дара Агызмалкэа рхатакэагы. Аха «пхашьароуп», мамзар-гы «ргэы иалсуеит», «аблеи-аблеи еицэыпхашьоит» хэа рыхьзи рыжэлей еидкыланы ирхэазом. Ирхэаргы, ахэамтакэа ашэкэы ианызто ирыхэоит ақбаад ағы иадмырбарц азы.

Хэамтак излахэо ала, дыкан Цыкыр Кэаблыхэ хэа хэышэтэдык. Ёнак Абжыуаа рышка дцеит. Ауа уа даанхеит. Атхэгэтаны акы даанарцшуеит. Данаапш ибоит иапхьа азхаз кэцьалк шгылаз. Атаацэа азэазэала уи рнапы анаатыршылак, ахапра инахыуаа ицоит. Иаргы дэагылан акэцьал инапы анаатишь, днахыууаан адэахы дынкацеит. Уа дызтаз апшэмацэа зегы ргэыла ицэ ацэа ахыхны акэац афара иағын.

Кэаблыхэ иезаны ацэ ажэашэакьа итэахит. Рызхара акэац анырфа, ацэ абафкэа айбытара иалагеит, аха ажэашэакьа рбом. Руазэк ал ката аапканы, ажэашэакьа атыц ағы инеитан, ацэ аайбыртеит.

Ашыжь ацэ этэыз ицэ аарла ихырсысуа иштэаз ибеит. «Усгы ипсуеит» ихэан ишыт. Ацэ анааиғырх ажэашэакьа лтэны иша-маз рбан, иагырхт. Икалаз зегы еилыркаан, аус иартеит. Ирхэоит Кэыблыхэ ипшэмацэа рэы рыкэшахатхеит хэа.

Апсуа мифологияғы ирацэоуп «Акэыцьма иакэтэоу» ацикл иатэу асиужеткэа. Акыр имачуп «Ацгэы иакэтэоу» ртэы зхэо ахэамтакэа. Икалап, урт рмачра дара ашэкэы ранцара ахымзара акэзар мзызс ирымоугы.

Алитература

1. Апсуа жэлар реапыц реиамта. 12 томкны. VII атом. Еикэлыршэеит, апхьажэеи азгэатакэеи лэит Ц.С. Габниа. Акэа, 2002.

2. Ихэамтоуп Хыш Дарафеи. Ианитцеит Г.У. Смыр. Гагра араион, Лзаа ак., 22.07.1969 ш. азы.

ДЫДРЫПШЬ-НЫХА // АНЫПС-НЫХА

Дыдрыпшь-ныха – Апсны икэынхо апсуаа зегы амч ду змоу, аиаша иадгыло, ацэгьа кэзтаз дахьзырхэуа, ажэлар рлахьынцда азбара зылшо нцэахэны изхэапшуа, изымтцаныхэо цшыа цыркэоуп.

Ачандара ақыта иахагылоу Дыдрыпшь ашьхафы ауп атып ахыккоу. Ашьха аҳаракыра амшын акә иафырпшны 610 метра иазоит.¹

Апсуа жәлар жәйтәнәтә аахысгы Дыдрыпшь ашьха «ашьха пшьа» хәа ирыпхьазоит. Ачандараа излархәо ала, уа ахьацара еи-ужьны инашьтуп. Ахьацара агәаны икоуп Дыдрыпшь-ныха атәартә тып. Ааигәара итхәраа иааиуеит азыхь. Аныха атәартә тып ахь анеира азәггы азин имазам.

Аныхәарақәа мѡапыргон, имѡапыргоит Дыдрыпшь ашьха ашьапафы. Уа игылоу Ахьаца ду атцака ишьтоуп зѣыгхара метрак икоу ахахә кьакьа ду. Ахахә дыкәгыланы дныхәон аныхацааѡ. Убри акнытә уи «аныхәартә тып» хәа ахьз аиуит.

Ашьха ашьапафы имѡапыргоит аныхәарақәа рацәаны. Зеггы реиха ауаа рацәа еизоит цхынгәы алагамтазы, мѣышак аены ачандараа имѡапырго Ацуныхәара аан. Ацуныхәара аан аныхәаѡ Дыдрыпшь-ныха дахәоит аеаѡра бзиахарц, аарѡара камларц азы ахылапшра бзиа ритарц. Ацуныхәа мѡапыргон ақыта ацутақәа рыфбагы еилахәны. Цутацыпхьаза ацәшьтәақәа акака наргон. Ахәсақәа алахәын, аха аныхацааѡ данныхәоз ина-скьаны игылон².

Дыдрыпшь-ныха ашьапафы имѡапыргон, иара убас, аижә-лантә ныхәарақәа, атаацәаратә ныхәарақәа. Атаацәарақәа рныхәара мѡапыргон Дыдрыпшь-ныха зныхахәыз зеггы. Аныха иамтцаныхәон аѡы цкьа зтаз, атаацәара иртәыз ахапшьа ахьытаз агәаратәфы. Ачашә ду рзуан, азыс ршьуан. Аѡы цкьа зтаз ахапшьа уи аены акәын ианхдыртуаз. Аирыз азна ахырху-ан. Аныхәаѡ изнапык афы азыс агәи-агәатцәеи зхаз арасатцәы икуан, егы инапафы амца зкыз ацәашьы. Ашьха-пшьа ахь ихы нарханы дныхәон³.

Дыдрыпшь-ныха амтцан ныхәара инеиуан ачымазарақәа зхым-тцзо иркуаз зеггы. Ахныхәаразы инаргоз ашьтәа, ихәычы, иду уашәшәыррак амазар калазомызт. Зеггы иреигьын ацәшьтәа. Ацәшьтәа злымшоз, ацьмашьтәақәа ѡба неигар калон.

Дыдрыпшь-ныхафы ицаны икәуан. Икәуан еснагь еипш аныха амтцан, аныха атәартә ахыкказ ашьхапшьа ашьапафы. Акәрақәа ирыман рхатәы чыдарақәа: икәуан ѡыцьа ешьцәас ианыкаибатцоз – риашьара аргәгәаразы, икәуан аиѡызцәа – реиѡызара аргәгәаразы,

икәуан ус ғышк рнапы анадыркуаз, еибашьра ианцоз – аға иҗапхья ишхьамтцауа азы.

1923 шықәсазы Анхәа ақыта иатәыз Трапшь рдыски Смыр чкәынаки убрака инейны «есымша хажәа еибытаны хшыказаауа» хәа иқәйт⁴. XIX ашәышықәса аҗәжәиҗәабатәи ашықәсақәа рзы Гәдоута араион иатданакуаз ақытақәа рҗы инхоз апсуаа рҗырак Дыдрыпшь амтдан ицаны иқәйт «аколхоз хшаламло» хәа. Аха аколхоз иалартеит. Уи алагы рықәра еиларгеит. Ахынҗәжәатәи ашықәсақәа рзы, усқан ақәра иалахәыз зегы рееибаркны ицеит хҗыхра. Ашътәа цқба ганы, аныхацааф ихәеит иҗихырц азы. Аныхацааф инаргаз ашътәа агәи-агәатцәеи кны «Дыдрыпшь-ду, арт агазара ирыхьыз иахтныумкьан»⁵ хәа дныхәеит.

Дыдрыпшь-ныхаҗы иқәуан ус рымазамкәа ахара здыртцаз ауаа. Иқәуан «ххы, ҳапсы цқбоуп, ахара ҳадым» хәа. Ацәыз заузгы, «исцәызыз згаз» ихыша хәа дшәиуан. Дыдрыпшь-ныха дасу ихәтоу дақәныршәоит, ииуз ацәгьа дахьнархәуеит, амч дузза амоуп хәа ипхьазан.

Дыдрыпшь-ныха атәартахь ихало амҗахәастаҗы аныхәарта тыпқәа жәаха ыкан рхәоит. Тыпцыпхьаза ахахә кьақьақәа шьтан.⁶

Аныха ахата атәарта Дыдрыпшь ашъха ақәцәан ауп иахьыкоу. Уахь анеира азәгы азин имазам. «Азәгы ихәатәы хамтақәа уа инеиз, илақәа агоит, аныха ауп уи кәзцо, убас дахьнархәоит, аныха абара калом».⁷

Дыдрыпшь-ныха Аныцс-ныха хәагы иашьтоуп. Аныхақәа зегы рейха амчра амоуп хәа ипхьазоуп. Апсуаа уи пхәыс нцәахәны илыхәапшәуеит. Зны-зынла, алашьцара аеналакны, аҗәфан ихалоит. Абжы цәҗоуп, амца ацрыдды ицоит, «амтшышә асахьа амоуп». «Сара схата избахьан. Ацандарантә аҗныка, Абгархықәка саауан. Аалашьцахьан. Етәақәакгы аҗәфан икыдлахьан. Ус «ууы» ахга акы аасхәлеит. Ацъашьатәы. Амтшышә еипш ихәхәаза, икапшышьза, аҗыпҗыпхәа амца ахкьо. Ицоит, ицоит атанк еипш пшьаала. Сшанхеит, уа садырсызшәа, акыраамта сгыланы сахәапшәуан. Иара, ицъаушьаша, ихшьшьыла ицон, аха абра схәҗы икнахәзшәа, убас иааигәаны исбон. Абри Лзаа шыказ ахы археит нас. Иара уа сышгылаз, агәызхәа абжы геит. Лзаа-ных иазцеит рхәеит, изасхәаз атахмадацәа».⁷

Дыдрыцшь-ныха быжь-ныхак иара иазызырфеует, анапәы иҕоуп. Дыдрыцшь-ныха Ацсны зегьы ахьчон, аха чыдала Ацандара ақытан инхоз ирхылацшуан. Уи атәы зхәо ахәамтәкәа р-цәаны иҕоуп. Ахәамтәкәа излархәо ала, Ацандара ашәартара иантагылаша, Дыдрыцшь-ныха лассы-лассы ахысра иалагон. Уи ала ақытауаа ргәы реаннатцон, агацәа аршәон. Ақәылащәа рееибаркны Дыдрыцшь ашьха ианазааигәахалак, анакә жәпа еикәатәаза ихылон. Ақәылащәа излацо рымбо амҭа иахнаркьон. Уи акәым, ақәылащәа ашьха ашьапы реавакны, аныха хамбакәа хазцозар хәа ишааиуа, «атдықь-тықыхәа ихысуа, ар еижәыланы иааиуашәа Дыдрыцшь-ныха рылагьежьуан. Агацәа наҕ иканатцон».⁸ Уи акәым даеазных, «агацәа ашьха ихалан, тцла дук амтцан, ашьашәыр реатан, рыцсы ршьазаап, адырҭаены уи атцла адац инаркны иоытцәаа ицеит».⁹

Дыдрыцшь-ныха иаман бзиа иабоз атцла цшьақәа – ахьаца, аатцла, ацьтцла, ашәтцла. Атцлақәа дасу амч ирымаз иафьырцшны Дыдрыцшь-ныха ртыцқәа ылнахуан. Ирзалнахыз атыцқәа рфь даргы азхара иалагон. Ашьха ашьапафьы атыц ылхын Ахьаца, иоахыкны – уакагы аныхәыртә тыц ыкан, – Ашәтцла, ахцатәи ахарақырафьы – Ацьтцла, аныха ахатә атәартә иоатцакны иказ аныхәартәфьы иазхауан Аатцла.

Аатцла аныха ахтынра агәеисырта тыцафьы иазхауан, егырт аныхәартә тыцқәа зегьы еиднахәалон, еиднакылон.

Дыдрыцшь-ныха азы ныхацаащәас акалара азин змаз цшь-жәлакы ракәын: Ачаа, Чачаа, Асазбақәа, Цьниаа.

Алитература

1. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984, с. 77.
2. Ихәамтоуп Царгәыш Арзамет. Ианылтцеит Л.Х. Акаба, Гәдоутә араион, Ацандара ақытан, 1964 ш. азы.
3. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с.41.
4. Там же, с. 41.
5. Ган К.Ф. Поездка в Мингрелию, Самурзакан и Абхазию// Кавказский вестник.Тифлис, 1902, № 4; Ажәабжьхәаф Габниа-Сачанаа Бабуца Смаил-ипҭа. Ианылтцеит Ц. С. Габниа, Уатхара ақытан, Гарц аҳабалафьы. 14.01.2018.

Зыла адунеи аахэра акаламтазы тахмадак дцэыртцуеит. Уи ихала ақыта далалоит. Иара икнытэ ауп адунеи азы ахатцэараны ишыкоу атэы зцэыртцуагы.

В/. Мцала адунеи анаахэуаз Атцанаа иреиуаз азэы хара дыкан. Убри дынхоит.

Зыла адунеи анаахэуаз иаанхоит атахмада аоныка дназыпхьаз апхэыс ейба, лара лхэычы//лхэычкэа, рласба.

Мцала адунеи аахэра амзызкэа: акьашьра, агэамра; Мцала адунеи аахэра алагамтазы ауаа цэгьала игэамхо иалагеит.

Икалараны иказ адыршьа, агэеантцашьа: Атцанаа реихабы ибоит уаанза икамыз псабара цэыртцрак. Рапхьаза акэны рыцьма апатца тцасит. Уи ала идырит ртэылафэы зныкгы иамысцыз апша асра ишалагаз, настгы уи дара ртыхэтэа шааиз атэы рытцазхэо хтысны ишцэыртцызгы.

Зыла адунеи аахэра амзызкэа: асас мап ицэкра. Азхытцра акаламтазы апсуаа гэеибамто, ирыцхаибамшьо, асас ихамтцгыло иалагеит.

Агэеантцафэы: ахтыс акаламтазы тахмадак ақыта далалоит. Уи ахьта дакуеит, иара убас амлагы. Аха азэгы «умоахытц» хэа еихэазом, нак игэтасуеит. Иаргы ахахэа еикэатцэа дныкэгыланы, «шэыпцстазаара абри ахахэ еипш еикэатцэахааит» хэа ишэиуеит. Иихэаз калоит. Ақэаршфэы илеиз азкэа хнатцоит. Уа еиланхоз зегы ыкэызэзэаа иагоит.

Алитература

1. Апсуа жэлар рэыпыц рфеямта. 12 томкны. VII атом. Атом еикэлыршэеит, апхьажэеи азгэатакэеи лэит Ц.С. Габниа. Акэа, 2002, ад. 59-85, 243-260.

2. Габниа Ц.С. Абхазские мотивы апокалипсиса // Материалы I Всероссийской научно-практической конференции «Актуальные проблемы северокавказских литератур в контексте общероссийского литературного процесса: перспективы развития на рубеже XX-XXI веков», посвященной памяти чеченского писателя Саида Бадиева (22-24 апреля 2012г.) г. Грозный, с.40-42.

АДУАХӘ

Адуахә. Адуахә – Җаңыымаа рыжәлантәкәа рныхахә ауп.

«Адыуахәы» хәа Җаңыымаа рыжәла иатцанакуа зеггы шықәсык ахьтә знык таацәала иныхәон. Аныхәара аан изыхныхәоз атаа-цәарақәа зеггы ирзытцаз ахаңшыақәа иртаз афы акәын. Ахаңшыа-қәа иртартәоз ахарданажә иалтцуаз афы затцәык акәын.

Абрака згәатарак алагалахоит апхьафцәа рзы. Адуахә ззеипшу итцеггы ажәлақәа ыкоуп. Аха абрака инатщыны зызбахә ыкоу Җаңыымаа рныхәашыа атәы ауп. Избан акәзар, Адуахә иамтцаныхәо ажәлақәа рныхәашыақәа еипшзам, ирымоуп айвыгарақәа, еигьуп хаз-хазы ирылацәажәазар.

Ианныхәоз аамта. «Адуахә» хәа Җаңыымаа ныхәон Хәажәкыра анымфапыргалак ашьтахь иааиуа ахымчыбжьазтәи ашәа-хьа аены.

Аныхәа аеазыкатцашыа. Аныхәа анааигәахалак, атаацәарақәа зеггы раштақәа цыр-цыруа, «абыбыц ықәыршәзар убо» еилдыргон. Аныхәа аены рхатақәа зеггы матәа ғыцла рееилархәон. Уатцәы «Адуахә» азы иныхәозар, уаха, амҭыша ахәылпазы, атаацәара иреихабу, аныхәара азин змоу, ахаңшыаҭы днеины, акәша-мыкәша ирыцкьон. Нас дныхәа-ныцхьаны, «улцха хат!» хәаны, ахаңшыа ахы аартны, айрыз азна афы аахыхны, «уафы иахьыҭахырстам» тыпк аҭы иганы итцәахуан. Абас иганы иитцәахуаз афы «азадашь» хәа иашьтан.

Ашәахьа аены, ашьыжә шаанза ифагыланы, аныхәара аеазыкатцара иалагон.

Иадыргалоз афатәкәа: афны иатәу ахацәеи атыпцәцәеи, атацацәа аламтцакәа, рыцыпхьаза ашә згәыларымтцоз ахампалқәа картцон, акәыд рчапон, ахәылыртцәы, ма ачыркәа артцәы.

Афатә анымазеихалак, зеггы реааибаркны, рыфатә асаара инатцаны, хәычггы-дуггы, атацацәа рыда, зеггы ахаңшыа ахьытцоу ааигәара инеины иаагылон. Аныхәаф, атаацәара реихабы, уаанза заа ахаңшыа иахыхны иитцәаххьаз «азадашь» ҭы наганы, еиҭа ахаңшыа иахеитәоит. Афатәкәа зныз асаара ахаңшыа ааигәара инаганы иргылоит. Аныхәара иалахәу зеггы, мацк инаскьаны, амрагыларахь рхы рханы, иааилагылоит. Аныхәаф зеггы рацхьа дааины даагылоит. Атцәа азна афәи хампалки аанкыланы, абас

дныхэон: «Адуахэ! Улцха хат! Ауаапсыра хыхьча, хѣаазага арахэ урхылапш!...». Аныхэара данаалгалак, зеггы арѣарахь ала «хынтэ икэгъежъны ихырхэон, нас иара уа асымкэал хыртцон»¹.

Уи ашьтахь аныхэаф зеггы хампалк-хампалк ритон, дара уи уа ирфон, тѣыщак-тѣыщак иахныхэаны, агъама рбон. Нас аф-ныка илеиуан, уааггы илатэаны акрырфон. Ахапшыа итаз афы аирыз ала иааганы ирыжэуан. Агэылацэа азин рыман уахь инеи-ны рыдтэалара, рныхэа рыдныхэалара. Фатэыс изхатэоз акэыди артэи ракэын. Агэылацэаггы иакэшэаз асасцэаггы, апшэмацэа ирыдтэалар акэын, рыдтэалара мап ацэыркыр калазомызт.

Аныхэаф. «Адуахэ» хэа ацэашыи кны, атаацэара ирзытцаз аха-пшыафы аныхэара азин зеггы ирымазамызт. Аныхацааф дааганы азин ылхтэын. Уи азы икэдыргылон ахьакэла. Ахьакэла апшэма имазар бзиан, имамзар иаархэон. Заа афатэ дырхион. Фатэыс иа-дыргалоз «Адуахэ» хэа аныхэара анымѣапыргоз идырхиоз афатэ хыккэа иреипшыз ракэын. Урт рнафс «ѣ-кыакыак» картцон ашэ агэылатцаны.

Аныхацааф данааилак, заа икартахьаз ашэымкыат ахыг-лаз ахь ицон ахацэа зеггы рееибаркны рышьтэа хьакэла рыма-ны. Уа урт амрагыларахь рхы рханы иааилагылон. Аныхацааф ахьакэла атэыѣа аанкыланы «Уара улцха хат!» хэа дныхэон. Нас ашьтэа ршыуан. Иара уа амца ааикэтцаны, акэац ржэуан. Акэац анжэлак, агэи-агэатцэеи «ахац инахатцаны, ант акыакыакэа хыхь» инакэтцаны, ацэацкыа иалху ацэашыи аанкыланы, аныхацааф дныхэон: «Иахьарнахыс «Адуахэ» амааакыра уакэитуп!» хэа. Нас атаацэара реихабы днаидгыланы, ибга днас-насуан, иикыз агэи-агэатцэеи, нас ацэашыи наииркуан. Аихабы урт аанкыланы, хазы дныхэон. Уи амш инаркны апшэма аихабы азин иман «Адуахэ» хэа есышыкэса аныхэара. Уи уажэшъта «ацэашыи акра дакэитын». Уи акэым, риашьарафы ацэашьхэы зкыша аихабы даныкамыз, иара азин иман уа днеины аныхэара амѣапгара. Уи ипсы танатцы иара итаацэарафы ныхэафыс дыкан. Дыпсыр, ипа еихабы иахь ииасуан уи азин.

Аишыцэа анеиѣытцуаз аныхэара шаѣыргоз. Атаацэарафы аишыцэа рацэазар, урт хаз-хазы ицаны анхара азин рыман. Ус хазы анхара ианцоз, атаацэара ирымаз «Адуахэ» рыхэтакэа аѣыганы

агара азин рыман. Афынду иафытцны хазы анхара итəоз аишь-
цəа зеггы итартцон дасу рхацшыақəа. Урт рхацшыақəа изфытцыз
ахацшыа ду ааста еитцазар акəын. Аишьцəа реихабы ихацшыа из-
фигоз афнəтə ахацшыа ааста мачк еитцазар акəын, агəабжəанытə
ихацшыа аихабы ихацшыа ааста еитцазар акəын. Аитцбы уа афнəтə-
фы даанхон азы ихəтə уа иалан.

«Адуахə» хəа аныхəара ахынтəауа, изыхкьаз. Апсуаа
«аду»хəа иашьтоуп «ажəзфə» захьзу афкы чымазара. «Ажəзфə» зы-
хьыз арахə ажбы зфаз, ма ахш зжəыз ауафы иахь ииасыр калон уи
афкы чымазара.

Апсуаа ачымазарақəа зеггы Анцəа ирзааигаз акəны ирыдыркы-
лон, убри акнытə дара ачымазарақəаггы нцəахəык иахəсабала иры-
дыркылон, ахьызггы ршыон. Аныхəара «Адуахə» хəа хьзыс изаиуз-
ггы, «Аду» ихəы ахьиртəз азы акəын. Ахəы иртəз ала игəы ркуан.

«Аду» ачымазара ирзааигаз шакəу злеилыркауаз. Апсуаа
рырахə «аду» рыхьу, ма ирмыхьу абас ала иеилыркауан: зыгəра
рымгоз арахə ршыуан. Иршыыз ажəфашəақьа аапцканы ацыш
агəылартцон. Акəац анжəлак, иагəылартцəз ацыш цырақəа аалх-
ны иахəапшуан. Ацыш цырақəа ишкəакəаза ишыкəз иаанхазар,
уи акəац уфар калон. Иршыыз арахə ачымазара ацəа иалазамызт
хəа ирыцхəазон. Ус акəымкəа, ацыш цырақəа ихьетцəааза икалар,
акəац рфəзомызт, нак иганы тышак итарыжыуан. Иршыыз арахəггы
ачымазара алафны икоуп хəа, афны еитцатцаны ирымаз «Адуахə»
ахəшə ржəуан.

Абжыуаа рфы ирхəоит Хацьымаа «Адуахə» азы ахəшə кəртцон
хəаггы. Уи «Хацьымаа рдуахəшə» хəа иашьтоуп. Ахəшə ажəла дара
рхəтəқəа илатцаны иаадрыхуан.

Ирхəоит, абжыуаа рфы, тəацəара-цыцхəаза ирыман хəа «аду-
ахəшə» еитцатцаны. Ахацəа хара ианцəз уи ахəшə шытырхуан.

«Ажəзфə» анцəахəы имч дуззаны иахəапшуан апсуаа. Убри азы
иара ирзааигəз ачымазараггы, даара игəгəоу чымазара баапсны
иахəапшуан. Ус шакəу шыақəдыргəгəоит апсуаа рышəирақəа рфы
иахцыло абарт ашəиратə формулақəаггы: «Ажəзфə уагааит!»,
«Ажəзфə уарчааит!», «Азфə угəы фəнакьааит!»² уб.итц.

«Адуахə» хəа аныхəара иадыргалəз афатəггы ачгьахьа иатəуп.
Уигы иахəо мачзам. Аныхəара зхьлтцыз ажəла ирхыргахьоу агəак-
ра шакəу умəашьахо иубо икоуп.

Алитература

1. Адлеиба Е. Жэйтэ ныхахэык иазкны // Алашара, 1989, № 8, ад. 135-136.
2. Ихэамтоуп Агрба Вл. Б. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акэа, 2017.
3. Ахархэара рымоуп Хацымпца Инна лхэамтакэа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акэа, 2017.

АДЫҚ

Адық¹ – ижэйтэу, ацхын арахэ ашьха гэархра изманы ицоз рыбжъара имџапыргоз, аритуал кэзшъа змаз, изырманшэало хэа ирыцхъазоз, айкэпара форма зныцшуаз хэмарран.

Ианымџапыргоз. Шъхацан ашьха ицоз ракэын ари ахэмарра мџапызгоз. Шъхацан ацсуаа рырахэ ашьха икарцон ибзахэып, рыцсы еивыргап, ицсылахап хэа. Адущэа ракэын еихарак арахэ зманы уахэ ихалоз, аха ирыццоз аџарацэагы мацџымызт.

Рырахэ харгалон ақытакэа зегъы. Ақытакэа рырахэ рыманы иахтэоз, иахдырхэуаз атыцкэа ирхылон уака дасу ркыта хызкэа. Абас икан, иахъагы икоуп Хэацаа рышьха, Цырхэаа рышьха, Ацандараа рышьха, ма ргэарта хэа изыхъызхалаз ашьха хэырта тыцкэа.

Ақытакэа рырахэ рыманы хымз ирзынацшуа уа «ишьхатэон». Атэартакэа еизааигэан, итэаз еиџцауан, еитанеиааиуан, аицыхэмарракэа, аиндатларакэа мџапыргон.

Ахэмарракэа руак «Адық» ахъын. Уи ахэмарра, аиндатлара иахъатэи абокс акыр еипшын. Адық мџапыргон еиха иахкыаьараз, ашьац иатцэаза изкэаианы иказ атыц акны. Ахэацщэа икэтэап хэа ахахэ дукэа ааганы ишьтарцон.

Аицлабра иатахыз ахархэагакэа. Аицлабра иалахэыз иитакыз анаптарцакэа затцэык ракэын. Анаптарцакэа рхала ирзахуан. Азыс ма асыс ацэа акэын дара злырхуаз.

Ацэа архиашъа. Ацэа заанатцы ахэарз изаатцаны идыртцэуан. Ацэа аркэымшэышэразы «ашэарах ршьахэар итоу ахэша» ахырышыуан. Анаптарцакэа зымгазтцэ рнапы иамшьразы аџнутца итарзахуан ашэарах икарцсоз ахэажэ, еихарак ашьабстакэа икарцсоз рхэажэ, мамзаргы ашьашэыр аџы ирџаз атытэа. «Ианыкшо» иахыфрны икамхарц азы, аача шашэакэа џахэагас ирытцырдон.

Аиндатлара иалахэыз. Аиндатлара иалахэыз арпарцэа ра-
кэын, насгьы зыкапан еикараз. Капангас ирымаз атцаатцла акэын.
Атцаатцла амахэ ауафы дсахьынхалон. Дышьтызхыз амахэ ааныж-
ны егырт карфон. Аиндатлара иалахэыз рыкапан агэатаразы
уахь инарыпхьон. Амахэ исахьынхалаз шака ирхэаз азгэартон,
иршэон амахэи адгыли шака рыбжьоу. Ирхэаз амахэи адгыли
ирыбжьоу зларшэоз ишшэырза иказ, аха имтыруаз алабашья шэпа
ала акэын. Ахэмарра иалахэыз амахэ дсахьынхаланы иааирхэон.
Ашэафы илабашья иманы днеиуан. Илабашья ала ирхэаз амахэи
адгыли ирыбжьоу ишэон, уа иеакэон. Уи иашьтахь даеазэы дне-
иуан. Еипшны амахэкэа лазыркэыз капанла еизааигэоуп хэа
азырпхьазон. Еиха еизааигэахаз ыцья алхны еицдырхэмаруан.

Азбащэа хэа идыртэоз атахмадацэа зышкэа ракэын. Урт ахэ-
марра еиха иахьырбаша атыцафы инаганы идыртэон. Итэаз
азбащэа иаарыкэшаны игылон ахэапщэа. Ашьяцра кэымшэы-
шэра инеины илатэон афарацэа.

Аикэпара апкаракэа. Аикэпара «Адык» иаман ахатэы пкара-
кэа. Еикэпоз афыцагы уи апкара икэныкэар акэын неиоымсрада:
азэгьы азин имазамызт азара алахыс акшара. Апкара еилазгаз
пхьазарак ицэьзуан.

Аикэпара аамта, уи азгэаташья. Аамта злазгэартоз ацма
ашьахэар ацэа иалхны икартцоз аатцэа ала акэын. Ашьяхэар ацэа
азэацэк аачала ирхэаны азы тартэон. Азы итартэаз цэыкэбар-
цэыкэбарла икылсны ицаратэы ирхэыхэны идырфон. Аицлабра
ианналагозтцэкья хмачырк азна азы тартэон. Цэыкэбар-цэыкэ-
барла илтыкэкэа ицаанза еикэпон. Уи иашьклацшуан азбащэа.
Азы анаантэалак, ахэмарра ааныркылон. Рыцсы ддыршэон. Нас
еита азы тартэон.

Аикэпашья. «Адыкхэа» напыла акшара калон, анапыкьаныасра.
Адыкхэа изысыз ақэаф ишьяпы дыкэкьаны дкахар, дгылаанза хэа
изыпшуан. Ипсы еилахэазар, асыпса-зы ифархэхэаны, ма иеатэа-
ны далырхуан. Дзымгылар, ма «уаха исылшом» зхэаз датцахеит хэа
азбащэа иазырпхьазон.

Аиндатлара ахыркэшашья. Аиндатлара хэ-напыкны ицон.
Хэынтэ баша знапы зкьаз, ааха зыкамтцаз далыркауан. Закантэы
баша инапы икьаз апхьазаразы рхы иадырхэон ахахэ шкэакэа
ссақэа. Знапкьара башахаз хахэ сса шкэакэак иртон. Хэ-хахэ шкэа-

көөк азэы ианиоулак, ахэмарра ааныркылон. Иатцахазгыы уи ахахэ шкэакэакэа зауз иакэын.

Ахэмарра хыркэшахон абарт атагылазаашьақэа раан: 1. Ақэпафы ихала «уаха сылшом» хэа ибжыы иргар, усқан ахэмарра аамта макьана иказаргыы, ахэмарра ааныркылон. Излымшаз датцахеит, егы даиааит рхэон. 2. Ахэмарфы хэынтэ баша инапы икьар, ааха изыкамтцар, ахэмарра ааныркылон. Уи датцахит, дзеи-суаз даиааиит хэа азбара шытырхуан. 3. Ахэмарра иалахэыз руазэк инапы хжэар, ма ишьапы – ахэмарра ааныркылон. Амала усқан иаиааиз хэа азэггы далыркаазомызт. Ахэмарра алада иацыртцон акэымзар.

Аиааира згаз хамтас иртөз. Аиааира згаз иртар икалоз ахатақэа: ацьмашьтэа, ма ауасашьтэа, хатак азна ачафыр, ашэха еилатца дукэа хэба. Ахамта бзиан, аха ахьз акэын еиха пату змаз. Аиааира згаз ашьха амшра далахэхоит хэа ицхьазан.

Алитература

1. Камкиа Шь. Ажэакэа рдунеи. Акэа, 2009, ад. 99.

АНШЬА/АЕНШЬА

Аеншьа – апсуара еибаркны изку, ажьрацэарафы зеггы реиха пату зкэу, амчра ду змоу уафуп.

Аеншьа аншьтра датэуп. Хатала ан лашьа иоуп, аха иацу атрадициатэ культурафы ан лышьтра зеггы, лыжэла зыжэлоу зеггы аеҳэшьапеи аеҳэшьапцаи рзы еншьцэоуп.

Аеншьа итэурых алагоит нартаа репос афынтэ. Нартаа репос афы дыкоуп дара зеггы зхатцгыло аеншьа. Уи Елдыз (зны-зынла Хаихэыз) Шьаруан ихьзуп. Елдызаа роуп Нартаа рагацэа зеггы рааста игэгэаз адоуцэа нзыртэаз. Аамтак азы адоуцэа ирылшоит мгэарта иказ Шьаруан ида Елдызаа зеггы рыкэхра. Нартаагы акыраамта ирыздырзомызт раншьак дынханы дшыказ. Шьаруан анизхалак еиликаауеит, иабшьтра ыкэызхыз адоуцэа шракэу. Иаргыы ашьоура иеазикуюит, усқан иан абас иалхэоит: «Икоуп шэара Елдызаа шэахэшьапацэа Нартаа хэа зыхьзи зыжэлеи еидкыланы ирхэо цэоуки... Иамузакэа ашьоурахьы ухы урхазаргыы, Нартаа

увагылап...»¹. Аха Шьаруан Елдызаа рхэатха мыргьежыкэа Нартаа рышка ихы цэыригазом, ацэыргарагы азин имазам:

– Сан, пхэыс бзиара быгзамызт, аха абра ибыгхейт, – ихэейт арцыс.

– Изакеузеи, исыгхазеи? – дтцааит ан.

–...Цъара уаф пату зкэйтцаша хатцарак камтцакэаны, сара Нартаа рахь схы сызцэыргом. Сцап сара, адунеи сныкэла-аақэлап².

Шьаруан афырхатца хэа ахьз бзиа зхыртцо инеигзараны икоу х-фырхатцарак рыкнытэ фба нагзаны – иабацэа ршыа уны, адоуцэа ныртцэаны, рхэатха ирцэыргаз ыргьежыны ауп Нартаа рышка дышцэыртцуа. Ахпатэи ифырхатцара, фырхатцарала апхэыс лаагара, Нарт Сасыкэа дицырхырааны инаигзоит.

Аеншыа итыц. Ацсуа мифологияфы аеншыа инхарта Мрагылар аадуп. Аеншыа Нартаа ианраамтазгы ахатыр ду шимаз атэы ахэоит Елдыз Шьаруан иртоз ахатцгылара. Елдыз Шьаруан икамчы ашытыбжь знык ианга, Нартаа раб ихэаны итэаз «ибжара ириа-шоит», икамчы ахынтэ раан ианикыа, Нартаа раб диашихэтцэаза «даакалан, дфагылт».

Елдыз Шьаруан «инеилак зегы ахьтахоз атыц» афы аиааира игоит. Хатэ фызасгы дзеицырбо Ажэеипшыаа рахэшыа лоуп. Уигы истатус харазкуа тагылазаашыоуп.

Ацсуа традициатэ культурафы заншыа иныкэыз аехэшыацха, аехэшыаца «амла иаганы интэозаргы, аца итоу ацбыкэреи агыама рбомызт»³.

Сысыртан, ачаракэа рфы аеншыа ахафы ддыртэон. Аныхэафа-кэа рыкраан актэи аныхэафа «Анцэа улпха хат!» анафсан иркуаз «ажьрацэара» аныхэафа акэын. Уи ажьрацэарафы аеншыа зегы дрейхан.

Рнапы анырызэзэо, афны ианыфнало, астал ианахатэо, атцэца аныркуа, аихатцгылара ахьатаху аеншыа еснагь апыжэара иман. Кэрала деитцазаргы «амчра ура иутэуп» хэа иархэон, апхьагылара иара иртон.

Тацаагара ианцоз аехэшыаца атаца лчамадан шытихуан, лыматц иуан, аеншыа атацаагацэа еихабыс дрыртон.

Апсракэа раан, издышшыло рханы ддыргылон. Аеншыа игэара-тафы апсра калар, аехэшыапхагы, аехэшыацагы ашы ршэыртон, апсхэараан апсататэ наргон, ашыамака картон.

«Аеншыа имчра убон ашыоураҕы. Аиашыа ишыа аешыа иуан, аха аеншыаҕы азин иман иахэшыаца ишыа аура»⁴.

Аеншыа игэаратаҕы ачара ыказар, аматц зуа аиашыареи агэылацэеи роуп, аха аехэшыацаҕы, аехэшыапхаҕы раншыа изыгэдуны аматцура азин рымоуп, икэашон, ишэахэон, ачара дырпшзон.

Аехэшыаца ичараҕы аеншыа ахаҕы ддыртэоит. Ачара адырҕаены ажырацэареи агэылацэеи иртэуп. Ускан тамадас аеншыа далырхуан, убраанза дхаракны дырпхэзон.

Ацсыуала ан лыжэлантэқэа зегы аехэшыацацэеи аехэшыацхацэеи рзы еншыцэоуп. Ан лашыа – аеншыа ду иоуп. Аб иганыхалаҕы аб ианшыцэа даара хатыр рықэын.

Алитература

1. Нарт Сасрыкэеи цшыноаҕэи зежэык иара иашыцэеи. Еикэдыршэеит: Инал-ица Ш.Д., Шыакрыл К.С., Шыынқэба Б.В. Ақэа, 1962, ад. 144.

2. Иара уа.

3. Ихэамтоуп Агрба В.Б. Ианылцеит Ц. Габниа, Ақэа, 2018 ш. азы.

4. Ихэамтоуп Габниа Н.С. Ианылцеит Ц. Габниа, Цырыхэа ақ., 13.01.2018 ш. азы.

ЕТЦЭЫШТ

Етцэышт – ацсуа мифология излахэо ала, атаацэара иалалахэоу ашэарыцацэеи ахышыцэеи еснаҕ рыххра иашытоу, иетцэаны ажэфан икыду, итыпха цшзаны Ачандареи Цсхэи рыбжыара ишытоу адэыпшза Етцэышт ашқа илбаауа, анасыпцдара Анцэахэылоуп.

Етцэышт – ажэфан ақны икыду аетцэақэа руак ауп. Егырт аетцэақэа излареипшым, уи ианатаххалак дтыпхаханы адгыл ахь дылбаауеит. Лара еснаҕ дзышытоу ахатцеи апхэыси реилыхра ауп. Знык лааигэа илзаагаз, илызыхыхыз ахатца «афаршыыга» (арыошыыга) илтэзшэа дқалоит. Лара ишылтаху лнапаҕы даалгаратэы иказшыа ипсахуеит. Ипхэыси иареи агэеихшэара рыбжалцоит, дылхыны дылгоит. Аха уи даеа хатцак дылгэапхаанза ауп. Даеа хатцак дылгэапхар, ари днаигэтасны, егыи дышытылхуеит.

Етцэышт дахыылбаауа атыц итыц цшзоуп. Ахыызгы лара лыкнытэ ауп иахыауа.

Ажәфән аҕы Етдәышт Амра ааигәара икыдуп. Ирхәоит лара дцәыртцаанза Ацсны атаацәарақәа еилытцзомызт, аилыттра захьзу рыздырзомызт хәа. Етдәышт лоуп уи «аказшьа баацс» ацәырттра зыхкьаз. Рацхьаза зтаацәара ирхытцны ицаз Етдәышт ихылхыз ахатца иоуп.

Алитература

1. Апсуа жәлар рәапыц рәиамта. VII атом. Атом еикәлыршәеит, акьыпхь иазлырхиеит, ацхьажәеи азгәатақәеи ләит афиллол. тт. рк. Ц.С. Габниа-Инал. Ақәа, 2002, ад. 42.

АЖӘТЦЫС

Ажәтцыс – «Анцәа икәчышькәа» роуп. Ипщыоу цсаатәны иахәа-пщуеит ацсуаа.

Арт «Анцәа икәчышькәа»,¹ «Анцәа икәчарақәа» аоны иахуба-ар, иушьыр, ргәы нурхар, убжьы тыганы урықәцәкәар, урацәхар, иуршәар, рытра хурбгалар агәнаха уатцалоит, адунеи ахаан узатцзом хәа ипхьазоуп.

Хылтщытрала ацсуаа ирзааигәоу адыгақәа ажәтцыс «Тхәдаць» хәа иашьтоуп. Уи иаанаго «Анцәа икәты» хәа ауп².

Апсуаа ажәтцыс даара пату ақәыртцоит. Зегьы иртахуп рыоны ахыбраҕы рытрақәа катцаны ихылар. Зхыбраҕы ажәтцыс атра канатцаз ионы мшра агхом хәа ипхьазоуп. «Уи уа ҕынрас изалнахыз Аәстаа ааигәа дыказам, хьыцшы цәгәа дамазам, лыцшы цәгәа иакны иказам» азы ауп хәа ргәы иаанагоит. Убри акнытә ацшәмацәа уи чыдала игәцаракны иахылапщуеит. «Аәстаацәа зықәтәоу» хәа ирпхьазо ацгәы урт еснагь иреифазоит, убри акнытә ацсуаа ацгәы пхьарцоит, ажәтцарақәа рааигәа инарышьтзом. Уи акәым, ацгәы аеарцәгьар, мамзаргьы жәтцыс хәычык рцәафар иршьуеит, ма хара иганы иаурышьтуеит. Ажәтцыс атра еснагь иахылапщуеит, еихаракгьы ажәтцара хәычқәа анхырхлак. Зытра ихшәаз ажәтцыс хәычы инаганы ихдыртәалоит. Уи ак ахьыр ибзиам хәа ирпхьазоит.

Ғнык аҕы зытра кәзтцаз, уа ихылаз, ихытцыз ажәтцарақәа есышықәса атра ахьачацаз аоны ашқа иаалоит еиламырсзакәа, рхәоит ацсуаа.

Ус ишыкоу акэымкэа, иааиуа ашықэс азы ажэтцыс атыц ахыкоу аёы иааны ихымлар, «цеипш бзиа иатэым» рхэоит.

Ацсуаа ажэтцарақэа раара аапын аира иадырхэалоит. Ажэтцарақэа еибарчырчыруа абартца ианаатцапрлак, – Ёаанбзиала инеиша, аапын ааит! – хэа иныхэоит.

Ажэтцарақэа ихырхыз рцацэа анрызхалак, хара ицырны ицаратэы ианыкалалак, «ныкэара ицоит». Ускан дара зыоны реадыркылаз ацшэмацэа хылацшра артоит аацнынза хэа иаанрыжбыз ытрақэа. Абағырқэа имазеины ирбаз ажэтцыс трақэа ирыжэлоит, инеины ихылоит хэа иалагоит, аха ацшэмацэа урт нак икарцоит, ытрақэа хычо аапынра иазыпшуеит.

Ус егэа иказаргы, ацсуаа ажэтцыс аапын ианаауа «уакатэар» калоит хэа ирыцхэазоит. Убри акнытэ уи апылара аеазыкатцара атахуп. Рацхэаза абжы анго, уара уёы ак тауршэхэазар ауп. Фатэ упыхамшэаргы цыкацк ухацыц ибжыакны удэылтцлар ахэтоуп. Ус акгы уёы итамыршэкэа уандэылцуа аамтазы ажэтцыс абжы уахар, ашықэсан ахыртэы ануфо ескынгы иуқэтэалоит хэа ицхэазоуп³.

Ажэтцыс Анцэа икнытэ адырра чыдақэа зманы иаауа цысуп, рхэоит. Уи иахэо калоит, иуқэныхэар – уусқэа зегы маншэалахоит, иуқэшэиир – зегы хыбгалоит.

Ажэтцыскэа ирдыруеит есыены амш зеипшрахогы. Амш аныцэгэахаша урт зынза илакэны апырра иалагоит. Ус акэымкэа, ажэфан ахь ихаланы аилапырра иалагар, ускан ааигэа амш цэгэахазом, акыр инеиуа амш бзиа иатэхоит.

Ацсуаа ажэтцыскэа ирызкны ирымоуп аёапыцтэ хэамтақэагы. Асиужет излахэо ала, зны цхэыск лыоны абартца дтэаны дышцоз, дышхахоз лханы иказ ажэтцыс атра илхшэан, жэтцыс хэычык лацхэа инкашэеит. Иахылкашэаз ажэфа птцэеит. Ацхэысеиба иёышьтылхын, ажэфа итартэаны иёалхэан, инаганы атра ихлыртэалеит. Ажэтцыс иазхаит, атра ихпрааны ицеит.

Иааиуаз аапынразы уи ичырчыруа лбартца иаатцапрын, гёагк лацхэа инканаршэит. Ацхэыс агёаг наганы илалтцеит. Агёаг акабақ ахылёааит. Ианшэы дцан иаалгеит. Еихала иаайкёлырцеит. Акабақ ахыбахэа ахы лагёылппит. Абас дбеиахеит уи ацхэыс.

Ацхэыс лааигэа дынхон цхэысеибак, уи баацсык лакэын. «Бзырбеиеи?» – хэа дылжит уажёы ари ацхэыс. Ацхэыс аиаша лалхэеит.

Аапынран иара. Апхэыс дцан лыфны ихыз ажэтцарақәа руак хыхны, ажәаа цылтәеит. Нас ажәаа ґыц итартәаны, атра инаганы ихлыртәалеит.

Ибзиахеит, ани ажәтыс рыцха. Ани аби цырны ианцоз иаргыы рыццеит.

Иааит аапынра. Ани апхэыс дыцшуа дтәоуп. Ңнак ичырчыруа жәтысқабартца дахытәаз иаатцаприт. Гәагыкгы лаґытцшәан, лацхәа иаакашәеит. Апхэыс дгәыргәатцәа иґышьтылхын, иганы илалтцеит. Акабақ ааит. Ианазха, иаалган еихала дасны иааикәлырцеит. Амаґ еикәатцәақәа лагәылппын лхәыцқәагы ларгыы рґеит⁴.

Ажәтыс ауаґы игәағ акра шалшо атәы зхәо азхатцарақәа рымоуп адыга жәларгыы. Урт излархәо ала, ажәтыс – Цтцашьхәа (акаб.) атра урбгар калазом. Ари ацкара еилазгаз иґнаґы, ажәтыс ахата ихнахыз ажәтцара хәыцқәа нкацсаны, атра арбгозаап. Нас аґны иахапыруа, иахыкәшо ишәиуеит. Ашәи амч дуззоуп⁵.

Алитература

1. Илхәамтоуп Лышәба Цис Орчыкәба Ита-ипха. Ианитцеит Г.У. Смыр. Абгархыкә ақ. 24.07.1969 ш. азы.
2. Ихәамтоуп Кьештов Тәмыр. Ианылтцеит Ц.С. Габниа. Акәа, 2016 ш. азы.
3. Гәлиа Д.И. Аґымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа, 1985, ад. 235.
4. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 137-139.
5. Кудаева З.Ж. Мифологическая модель адыгской славесной культуры. Нальчик, 2008, с. 255

АЗАХӘА

Азахәа – ицшьоу, аґы злырхуа ажь зґало, ауаґы изы ихырхаґоу, дзыхәшәтәуа тциаауп хәа ирцхьазоит ацсуаа.

Ацсуаа ирымоуп азахәаазареи, аґтатәареи, аґыжәреи ирыдхәалоу, акрызхытцуа атрадиция бзиақәа.

«Ацсны азахәаазара ашьата ахьакыз атыцқәа ирхыцхьаза-лоуп»¹. «Абназахәа Ацсны иґеион апалеолит аамтазгыы»². Абназахәа ахала абна еинчылақәа рґы иазхауан, еихарак алтырра ахьеи-лагылоу, ақәатцақәа рґы. «Ұи иґалоз ажь атдысыжь хәа иашьтан. Атдысыжь цәґалацәка ихаан, амала ажьаргәыцқәа ссан»³.

Археологцэа Апсны ирыцшааит 2500, 2600 шықәса рацхэа аты-
цантэи апсуаа афы зтартэоз ахацшыақәа⁴. Атцарауаа излархэо ала,
Апсны азахэаазара иалагеит ацъаз аамта инаркны.⁵

Азахэа ибзианы иазхауеит акыыр ахыамоу адгьылқәа рфэы, убри
акнытэ Апсны адгьылтакырафэы бзыптэи аганахь икоу акытақәа
– Хөац, Цьырхэа, Лыхны, Жәандәырцшь, Ацандара, Мгәызырхэа,
Апцхэы рфэы зегъы рааста азахэа анаалон, насгъы уака ажь хкы
рацәала ифеион хәа еснагь ирыцхьазон. Уака итартэон зхатабзиара
харакыз, зыпштэы бзиа, зфьжәра маншәалаз афы цьбарақәа.
Ажь жәла бзиақәа упылон Акәа араион иадыз акытақәа Цабали
Абжьакәеи рфэы, иара убас Уачамчыра акытақәа Члоуи, Цьгярдеи,
Бақыкани рығғы.⁶

Азахэа ипшьоуп хәа ирыцхьазон азы, апсуаа рхы иадырхэон
еиуеипшымыз ақьабзқәа рымшапгара аан. Абас ауафы ифнутцка
ихьаауа даналагалак, цшыашак аены, атаацәа реихабы амрагыла-
рахь ифэы нарханы, амра бзиа ианышагылалак, ачымазаф дыбзи-
ахар «ашьа катәаны хашныхәо» хәа ачымазара анцәахэы ихьзала
афәтахьа кайтцон. Исхәо шынасыгзо хәа азахәарқьақьа наганы,
ачымазаф хынтэ ихы иакәырхшаны, ашцарафэы иганы итәахуан⁷.
Уи уа итәахызаауан ачымазаф игәы бзиахаанза. Игәы анаабзиа-
халак, ацьмашьтәа шыны ачымазара анцәахэы ихьзала иныхәон.
Аныхәара ашьтахь, азахәарқьақьа адәылгара азин рыман, афныка
иааганы, ауафы ила иахьабаша икнархуан.

Азахэа шасыс рхы иадырхэон абжьыуаа рфэы, еихарак Шамаа
рыжәла иатәыз. «Азәы ихы ихьуа даналагалак, апшфы ираб-
жьалгон аижәлантэ ныхәара кәшәтца хәа». Апшәма ажь шкәакәа
зфәло азахэа рқьақьаны икайтцон, уи нас инапафэы иаанкыла-
ны афәтахьа кайтцон «ачымазаф дыбзиахар ашьтәа шысшьуа»
хәа. Афәтахьа аныкайтцалак ашьтахь, иику азахәарқьақьа «афны
афнытцка атзәфэы икнеихауан»⁸. Уинахыс ашьтәа аныршьлак
калон, аеҳәара алкааны иадырбазомызт. Ашьтәа ршьуан дасу иа-
нилшоз, ианизыманшәалаз.

Азахэа азбахә хпылоит ашәиратә формулақәа ркынғы. Апсуа
игәғәаны дзыргәааз «Азахэа ухартцааит!» хәа дишәиуеит.

Азахэа азбахә хпылоит Нартаа репос асиужетқәа ркынғы.
Апсуа мифқәа излархэо ала Апсны азахэа ықәызгалаз Нартаа
роуп. Нартаа Адоуцәа гацәас ирыцхьазон азы, лассы-лассы афи

амацэыси рыманы ицаны ирықәлон. Нартаа ирдыруан Адоуцәа ашәыр хкқәа зегъы шрымаз. «Азахәа акәзар, уи тқәа змамыз ықан»⁹. Нартаа Адоуцәа ирабашьны шәырс ирымаз зегъы рыхкы ааганы ртәылафы еитархайт. Абас адоуцәа ирыцәганы Апсныка иааргеит азахәагы.

Азахәа ифәло ажь афы алхны ататәара Нарт Хнышь ихьз иад-хәалоуп. Нартаа рфы аҳацшыбақәа иртартәон. «Нартаа рҳацшыбақәа цәгъа афы ртабзиахон, ататцындра ффы ахышәшәо акәын урт рыоқәа шыказ. Уи акәым, Нартаа рҳацшыбақәа ирыман рхатәы хьызқәа: Ҷазамкьат, Хьамхәа, АҶазакьат, Агзакьат»¹⁰. Зегъы иреи-хан Ҷазамкьат. «Ҷазамкьат, Нартаа рзаагага пхалқәа рыла, 600 пхал акуан».

Аҳацшыбақәа рчыда казшыбақәа.

Аҳацшыбақәа рхатақәагы амагиатә мчы рыман. Нартаа ирыз-ку аҳәамтақәа рфы афы иадхәалоу ахтысқәа еиуеипшыым аамтақәа рныпшуеит. Еиха ижәытәзоу аҳәамтақәа рфы азахәа, азахәа ифәло ажь, ажь иалтцуа афы рымацара ракәзамызт ипшыоуп хәа ирпхьазоз. Афы зтартәоз аҳацшыбақәагы амчра дузза рыманы иаарпшуп. Нартаа рҳацшыбақәа ирхагыланы иқәуан. Еихарак амчра дуун Ҷазамкьат. «Ҷазамкьат инахагыланы иқәыз иихәаз неигзар акәын, ус дара тцасс ирыман»¹¹. Инахагыланы ишәиир, рышәипхьыз назон. Нартаа рхатақәа рҳацшыбақәа дохала ироуз ракәны иахәапшуан. Урт иртартәоз аоқәа нтәара рыкәзамызт, шака ахырхуаз акара еитацлон.

«Аҳацшыа итоу афы нтәара акәым» хәа иахьагы ажәлар ражәа иалоуп. Нтәара зқәым хәа ирпхьазо афы зтоу аижәлантәқәа, атаацәарақәа рныхәарақәа раан ихдыртуа аҳацшыбақәа иртоу афы ауп. Апсуаа излархәо ала, абас иузытцоу аҳацшыа итоу афы шака ахьухуа акара еита штало атәы аартны азәы иоухәар калазом. Знык иуамхахәар, уи иамаз аказшыа чыда канажьуеит, «аеатцәахуеит». «Абас зны хатцак асасцәа изааит. Зны иара дцан, рыоцарафы итцаз аҳацшыа итаз афы аирыз азна аахьхны иааигит. Афынтә раан апшәма пхәыс дишьтит. Уи дцан аирыз азна аалгит. Иржәит. Аирыз антацәы, иаашьтылхын деитацеит. Аҳацшыа ахәа Ҷахьылхзар, ихахәхәала итәны игылоуп. Уамашәа илбит. Дааин, лхатца илбаз атәы иалхәит. «Ҷаи, бара, изыбхәеи! Шьта бнеии, икоу ббап!» – ихәит. Днеизар, аҳацшыа тыкка иқан, кәаракгы тамызт»¹².

Ацсуаа ахапшыа иалшоит аиаша ашыақыргылара хэа ирып-хьазон.

Абас Нартаа аишыцэа зегь реиха ахатцара кэзтаз иеилкааразы инеины Фазамкыат иахагыланы дасу рхатцаракэа еитархэон. Еиха ахатцара кэзтаз ихатцаракэа реитахэара даналагалак, итаз афы аилашыра иалагон.Ифырхатцаракэа зегьы реитахэара данаалгалак, афы агэаракэа ишны илеикэтэон. Егьырт раан афы ус икэызгаза итатэан¹².

Ахапшыа итоу афы ашхам алатэаргы ихэартаны иканатцоит.

Абас Нартаа рхапшыакэа иреихаз Фазамкыат итаз афы амат апшы ххны иаларпсон. Ацсуаа аматапшы зышхам акыр игэтэоу матны ирыпхьазоит. Ахапшыа итаз афы иара ахапшыа ахатеи уи ашхам хены Нартаа ианыржэлак, «ршыамхы рытцпраауа», ргэамч еихагы иацланы икартзон.

Нартаа ирызку ахэамтакэа рфы хьызхэала иарбоуп рхапшыакэа ахьытцаз атыпцкэа – Клыхэра акатцэара, Нахар акатцэара.

Ацсуаа Анцэа еидикылоз Анцэахэкэа разхатцара рыттрадициатэ культура иахэтакны ианыкала нахыс, ахапшыакэаи, дара иртартэоз афкэаи еихагы хатыр рыкэыртцо иалагеит, даргы рфункциакэа ирыцлеит. Ахапшыакэа уажэшыта итартцо иалагеит Анцэахэкэа азэырфы рыхызала, иара убас дасу рныхакэа зегьы рыхызала.Урт ианрымтцаныхэоз изыхныхэоз афгы Ахапшыафы акэын.Уи атрадиция иахьагы ацсуаа рфы иаанханы икоуп.

Аныхэаракэаи Аныхакэаи рыхызала итартцоз ахапшыакэа дара аныхэаракэа раан ада ихдыртлар калазомызт, иара убас иртииргы. Атира акэым, истип хэа азхэыцра «тцасым, Анцэа иудьшыом» хэа ипхьазан.

Ацсуаа зегьы Анцэа ихызала иреигьзоу афкэа картзон.Урт афкэа тартэарц азы рыфцаракэа рфы итартзон ахапшыа чыдакэа. Ахапшыа ахата ажэыр, ма цыара ичар ускан иупсахыр калон. Излаупсахуа уаанза итцаз ааста еигьзар акэын, иеихазар акэын, насгы анышэапшы бзиа иалхзар акэын¹³.

«Ахапшыа итартэоз афы цыазар акэын. Азы, ма даеа гызмалрак адугалар каломызт. Ацсуаа зегьы уи рдыруан.Убри азы ауп иара ахапшыа итаз афы афы хааза изыказ. Уи афы изжэыз ихы инархьуамызт, игэы инархьуамызт, деихкка дканатзон акэымзар»¹⁴.

Ахапшыа иѳоу афы аказшыақәа.

Ахапшыа иѳоу афы рацхьатәи агьама ацсахзом. Апхын агәазы, ашоура каццеиуа ианыкоу, иара хьшәашәаза иѳоуп. Азын антцарч-чоз, ахапшыа-фы ажәра бзианы, икәандоума ухәо аеыканатцон.

Ахапшыа иѳоу афы даҭа ҭык алоутәар калазом. Акы – уи цасым, ҭбагы, иаланаргылазом, изжәыз дарчымазаҭыр алшоит. Ахапшыа иѳоу афы анхуртло уныхәоит. Знык ианхдыртлак, ахәа уаха ирчаҭомызт, азахәа абгы, ма атырас ҭа ала ихырҭон акәымзар. Ихырымҭаргы калон, уахь амтгы, акәыбыргы неизомызт. Афы иачычоу аматцәкәа хара иаҭсуан. Ахапшыа ахылапшы даман, амч чыда ааигәа икан¹⁵.

Азахәа иҭало ажь иалырхуеит афы, ажьырзы, арыжәтә цьбара, азрыжәтә хаа хкқәа.

Афы.

Апсуаа рныхәарақәа зеггы рҭы афы акәын изыхныхәоз жәйтә-натә аахысгы, иахьагы ус ауп ишыкоу. Ашътәа агәи-агәатцәеи мацк-мацк рссаны иаарымхны, афы нақәтәаны, ашътәа ззыршыыз ихьзала иныхәаны, атыц чыдаҭы икәыртцоит.

Апсуа исасдкыларәҭы аныхәәҭақәа ркуеит афы зѳоу атцәа кны. Еихарак пату ақәуп аҭеикәатцәа.

Апсуа традициатә культураҭы аҭбзиа злытцуа хәа ипхьазан апсуажь хкқәа Акачычи Амлахәи. Урт Гәдоутатәи аҭқәа хәагы ирышьтан. Арт ажь хкқәа ирылтцуаз аҭқәа рҭама бзиан, рыҭы хаан. Рыхьз Апсны антытгы инаҭхьан¹⁶.

Апсуаа азахәа атцла иакәыртцон. Атцлақәа зеггы азахәа рнаа-лазом, зеггы рааста изнаало ал ауп хәа ирыцхьазон. Ал икәыз азахәа иҭалоз ажь зеггы рааста ихаауп, зеггы рааста еикәатцәахоит, излахоит, афаразгы ибзиоуп, зегьакам афы алтцуеит хәа иршьон.

Ал инамчыданы, азахәа знаало ракәны ипхьазан амжәатцла, ахәырмасса, ацатцла, ахьаца. Апсуаа алра аазаны ирыман, иане-инылалак азахәа рыкәыртцон, ишааиуа зымҭехак тбау қәатцаны икалон. Ақәатцә хәа апсуаа ашътан азахәа зкәыз алра еиуыжь. Ақәатцә хыркаазомызт, изтәыз дырдыруан, амҭахәастақәа иалсны ицоз ауаа анын, аха жьтаан алқәа ирыкәыз азахәақәа ирҭаз ажь аҭы лахалахуа ишгозгы, азәгы далакысзомызт.

Ажь рҭауан аҭы хааза харантәы уцынтә итасуа ианыкалалак. Ажь шыта ишәит, икалеит рхәон ускан.

Ацсны атцлақәа ирықәыртцоз азахәа шәпан. Ианажәлак ажь мацны иғало иалагон. Ускан азахәа абжарак ақынза иаахтәаны еихархауан. Хышықәса рышьтахь ажь ғало иалагон.

Азахәа есаапынра еилырхуан, ифаны икоу амахәқәа хыртәон, ашьапы рпны, ауац акәыршаны ишьтартцон ртцәыгак аҳасабала. Азахәа атцла иахьақәыртцоз еихағы иазеигьын. Амра ашәахәақәа ирыбзоураны, ажь иахәтаз апҳара аиуан, аҳауа цқба алашәшәон. Уртқәа зегьы ажь ахатабзиара аздырхауан¹⁷.

Ацсны изызхауаз ажь хкқәа 19 ашәышықәсазы рхыпхьазара 60 еихан. Реилазаарағы иқан: Акачыг, Амлахә, Атцысыжь, Ажышәыга, Ацхажь, Аҳардан, Ажыгра, Ахьажьажь, Ажьчара, Ацсуажь, Ачалыжь уб. ир.

Амлахәи Ачалыжьи афаразы ихазыноуп, аф бзиаза рылтцует. Ажымжәа ажьыргәыцқәа акыр еизыхәхоуп, икәазуп, рцәа тц-гоуп, итәуп. Излоуп, ихаауп¹⁹.

Афы пхастамхарц азы икартцоз.

Аҳацшыа итоу афы пхастахазом хәа ипхьазан. Зегьы иреигьуп хәа ипхьазан анышәацшь иалхыз, амаақәа змамыз аҳацшыақәа. Ацсуаа урт акыцқәа хәағы ирышьтоуп. Анышәацшь зны атыцантәи аказацәа акыцқәа рылырхуан. Урт хца-цшьба метра адгьыл жны итартцон. Афы антартәалак, аҳацшыақәа рыхқәа амәтәы хәақәа рхартцон. Ахәақәа анышәацшь ала ирчацон. Ас афы тәахышьа аформа акырза ижәытәуп хәа ипхьазоуп. Насгьы абырзенцәа ус афытәахышьа ацсуаа роуп изғьыртцааз хәа азгәартәхьан Ацсны изныкымкәа иатәахьаз атцарауаа²⁰.

Афы зтартәоз аҳацшыақәа еипшзамызт. Аныхәарақәа ирызкыз аҳацшыақәа еиха рышәагаа мачын. Егьырт иреихазоу 300-800 пхал тазон. Аетнолог Адыңцәал И.А. Бедиа ақытағы дитан аф бзиа тәтәо хәа ирпхьазоз Гьд Цьынцәолия. Анхафы изытцан 300 уедра зкуаз аҳацшыа. Ацшәма аҳацшыа анирыцқьоз амардуан таргыланы акәын атцахь дшылбауаз. Лыхны инхоз Чыгды Сангәлия изгылан 800 уедра тазоз абочка²¹.

Азахәа иалырхуаз.

Азахәа, хымцада, изыраазоз иғалоз ажь азы акәын. Аха ацсуаа рхы иадырхәон азахәа иғалоз абыгьқәағы.

Азахәабгы апарпыл, ахәыл, ағыркәа, анаша ухәа иандыртцәуа изладыртцәуа азы иалартцоит акыраамта ипхастамхарц азы.

Азахэабгъы. Ахэдахьаа ахэшэтэуеит хэа ирыпхьазоит. Хпа-пшыа бгъы х-тцэыщак азы натцатэаны агэарахэа идыршуеит. Амца инахыргоит. Ашыра анцалак, аарла икэандаза ианыкалалак, енак хынтэ-пшыынтэ рыхэда итдыршоит. Амала ахэда шэны иказар уи атыршара калазом, ахьаа иацнатцоит.

Амгэа анеиласлак. Ажьбгъы амгэа анеиласлак иршны иужэыр уеиғанакуюеит. Амала уи ыжэтэуп акрыфаншьтахь.

Ахьта улнацоит. Азахэабгъы ршны лассы-лассы иужэлар, ахьта уцэа иалазар иулнацоит.

Афы. Афы мыцхэы ауафы дархагоит. Аха «ақэнага ауафы дахэ-шэтэуеит» рхэоит апсуаа. Афы мыцхэы изжэыз дархаго икалеит Нартаа рышэипхьыз иахкьаны хэа рхэоит апсуаа. Азахэа адоуцэа ирыцэганы иааргеит, аха айтаҳара ианалага, «иахьейтарҳауаз атыц рзеимакыртахеит. Убри иахкьаны даара агэынхарақэагъы рыб-жьалт. Ас ианеимактэха, Цэыцэ дшэиит: – Афы уафы ицэа итамзо еипш амцхэ жжэуа Сасрыкэа игэаашьала даргэаалааит, қэнагала изжэуа сара сшаргэырғю еипш даргэырғьалааит! – хэа».

Афы – шьюуп. Есығены 10-20 грамм афеикэатцэа ауафы ижэлар, ишыа цқьахоит, имч азҳауеит.

Ахэдарчы, ачыкэ змоу ауаа, ус апсуаа ирышьтоуп аиод ззым-хо, апхынра 10 граммк афеикэатцэа цқьа рыжэлар, амра ашыра рпырхагахазом хэа ипхьазоуп.

Амра ашырафэы ирацэаны аус зуа ауаа, есығены мацк адамхар-гъы афеикэатцэа рыжэлар амра иабылзом. Акьыба чымазара зхыз-газ, зцэа иалаз, иаиааиз, еихаразак апхынразы афеикэатцэа мацк есығены ижэлар даара изеигьуп, уи амра ашэахэа ағьра акнытэ ицэеи-ижьы ахьчоит.

Ауафы игэабзиаразы ихэо ашьақар змам афы ауп.

Афызла. Афы знык ианырхэалак ашьтахь иатдырхуа афызла ахэыцқэагъы ирзеигьуп, еихарак рхэычра ашықэсақэа ааныжь-ны ахбыцҳара ианалаго аамтазы. Уи рыжэлар бзиоуп ршыа айла-заарафэы аиха анмачу.

Афы ашоура артэоит. Ауафы ишоура шытытцны, ахьтшыра дала-гар, афы ршны идыржэуан ахьта илнацоит хэа.

Абжьей. Афы акыраамта ихтны ианаанхалак итцэытцэуеит. Ус-қан уи «бжьейхеит» рхэоит апсуаа. Абжьей артцэы ирласны итцэ-разы, настгъы артцэазы цхастамхарц азы иалартэоит.

Азгабцәа рыхцәы анырыгәе аилытҭра бзиахоит, ахәара мариахоит, ахцәы ахатә цырцыруа иҕанатцоит хәа абжәеи алдыршоит.

Абжәеи амцашоура артәоит.

Ахәыцқәа, адуцәа рымцашоура 39 градус ианхалалак, ашоура ирласны артәаразы абжәеи, ази ауаткеи мацк алатәаны, иаа-цәырцханы ихәда илатцакны иахырьшыуеит, акасыжә илшыны ихы иақәыртцоит, ишыапсаргәытца иадыртцоит, ишытахь икәақәа иахырьшыуеит. Иқәыртцаз бацыцхьаза ҕыц ирбаазаны еитақәыртцоит. Ус икатцалатәуп имцашоура 38 градус илеиаанза.

Ацьағь. Ажь хәаны афы анатцырхлак иаанхо Ацьағь хәа иашьтоуп. Ацьағь ршны арыжәтә цьбара, ауатка алырхуеит. Уи Ацьағьуатка ахьзуп.

Ацьағьуатка. Ацьағьуатка есышыжь акруфаанза 50 грамм ажәра агәабзиаразы даара ибзиоуп хәа ицхьазоуп. Акы – акрыфара угәанарцхоит, џбагы – уфнытцка уарыцқьоит.

Умгәа еиласзар ацьағьуатка х-ҕамџак ужәыр, укказа уааилныргоит.

Уцәеи ужьы ахьхәахәаз иахьушыр, ашәытара анхалазом. Аха-цыц итцурцхьар, ахапыц хьаа тәоит.

Ушыапы кыдкьар, ицәкьар ацьағьуаткала иҕузәзәаар, ихтәа-саазом. Ихтәасааз атә антухлак, ацьағьуатка ақәутәар уа әеи-кәнакуеит.

Ахәра акәша-мыкәша иалаҕузәзәаар, агьара мариахоит.

Ацьағьуаткала еитцоутцаз ахәшә цхастахазом, амчра иацлоит.

Ацсуа асас дитаар, ихәы ишахәтоу идырхиаанза ацьағьуатка цәырыргоит. џба-хца фырцьан ржәуеит хьжәлас араса, ахәырмарџа, акакан, ашә ххы адгаланы. Уи аритуал «афырцьанкра» ахьзуп.

Ажәытәан аахыс ажь иалырхуа аџқәа иреиуоуп: ахатца фы – афыцьбара; апцхәыс фы – ажь тцәытцәаанза иатцырхуа афызла; аџ-чыхьа – акыр итцәытцәу, аха ашыақар змам.

Ажьырзы. Ажь еиқәатцәа азы алатәаны икартцон ицьбарамыз арыжәтә Ажьырзы захьыз. Ажьырзы ржәуан хәычи-дуи зегьы. Рацәак изламызт, аха иагьытцәытцәамамызт, ажәра бзиан. Иржәуан еихарак апхын аншоураз.

Ажь шкәакәа иалхны икартцон арыжәтә Ахмартцыз. Афнытцка ахьаа змаз иржәыр ирыхәоит хәа ицхьазан²².

Ажь знык ианырхәалак, итцәытцәны афы ахь ииасаанза иатцырхуаз излаза иҕан. Уи хазы иҕаз ахацшыа итартәон, ақалмышь алыр-

хуан. Акакан цырақәеи араса цырақәеи рыла арыпцхрақәа картцон. Арыпцхрақәа ақалмышь изаашьны ашьашәыр афы икнарҳауан. Уи иалтцуан ацьынцьыхәа ссирқәа.

Аиахәа. Ажь аныртаалак аиахәа дукәа рфы итарцтон. Иреитъзоу аиахәақәа злытцуаз иреиуан атәатцлеи ашәтцлеи. Аиахәақәа ацс-тақәа рфы ицаны икарцтон. Ауаа зегьы ирзыкатцазомызт аиахәақәа. Уи зылшоз ақазацәа, знапы бзиаа ауаастацәа ракәын. Ацсны икан еицырдыруаз аиахәа катцацәа. Урт дреиуан Гәдоутә араион, Уатҳара ақыта иатәыз аҳабла Гарц инхоз Цагьтыр-ипа (Плиа) Хәсин. Иара иххәау ахәамтақәа рацоуп. Урт ирхәоит уи даара икәышыз, алаф бзианы изхәоз азәы шиакәыз атәы.

Абас Хәсин зны ацста дтан, аиахәа кайтцон. Ирхәоит уи икаи-тцоз аиахәа 800 пхал афы тытцуан хәа. Аиахәақәа, иара еихаразак, атәатцла акәын излихуаз. Аиахәа афнытцка дталаны иштицәауаз, ишыкалах здыруада, аиахәа аахәын ихы итапеит. Хаха-хымш еи-хала итцижауан рхәит, ацшьымш рзы дхәытцытцит²³. Уи цыашьаны ауаа алацәажәон, ишааиуаз иажәабжьны иаанхеит.

Азахәа ифәло ажь шәаанза ииатцәаза икоуп. Уи акәыхь хәа иашьтоуп. Ацсуаа акәыхь иалхны икарцтон Акәыхь сызбал.

Алитература

1. Бигуаа В.Л. Виноградарство // Абхазы. Отв. редакторы: Ю.Д. Анчабадзе, Ю.Г. Аргун. Москва, Наука, 2012, с. 130.
2. Иара уа, ад. 130.
3. Ихәамтоуп Габниа Смел. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ак., Февраль мза 23, 1988 ш. азы.
4. Каландадзе А.Н. Археологические памятники Сухумской горы. Сухуми, 1954, с. 82.
5. Инал-ипа Ш.Д. Абхазы. Историко-этнографические очерки. Сухуми, 1965, с. 246.
6. Инал-ипа Ш.Д., Смыр Г.В., Чанба Р.К. Земледелие и скотоводство у абхазов. Тбилиси, 1986, с. 31.
7. Шиллинг Е.М. Абхазы // Религиозные верования народов СССР. М., Л., 1931, т. 2, с.67.
8. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984, с. 65-66.
9. Нарт Сасыкәеи пшьынфажәи зежәфык иара иашьцәеи. Еикә.: Инал-ипа Ш.Д., Шьакрыл К.С., Шьынқәба В.В. Акәа, 1962, ад. 239.

10. Иара уа, ад. 242
11. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 37.
12. Ихѣамтѣуп Чкотуа Дикран. Ианылтѣит Ц. Габниа. Цѣырхѣа ақ., 1995 ш. азы.
13. Джанашиа Н.С. Указ. раб., с. 37.
14. Ихѣамтѣуп Чкотуа Дикран. Ианылтѣит Ц. Габниа. Цѣырхѣа ақ., 1995 ш. азы.
15. Ихѣамтѣуп Чкотуа Дикран. Ианылтѣит Ц. Габниа. Цѣырхѣа ақ., 1995 ш. азы.
16. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми, 1969, с. 155.
17. Кудрявцев К. Материалы по истории Абхазии. Сухуми, 1922, с. 21.
18. Баллас Ш. Сухумский округ. Виноделие России. Ч.1,2. Спб., 1895.
19. Чернявский В. Плоды Абхазии, Джигетии и Мингрелии//Вестник императорского Российского об-ва садоводов.№2,3,4. Спб., с. 78.
20. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми, 1969, с. 135.
21. Аджинджал И.А. Указ. раб., с. 153-154.
22. Бигуаа В.Л. Виноградарство//Абхазы. Отв. ред. Ю.Д. Анчабадзе, Ю.Г. Аргун. Москва, 2012, с. 138.
23. Ихѣамтѣуп Папцаа Чантѣа (Алека). Ианылтѣит Ц. Габниа, Уатѣара, июль мза, 2018 ш. азы.

АЗАРХѢМА

Азархѣма – атаацѣара алалара иадхѣалоу, даара ижѣытѣзоу ритуалуп. Апсуаа ртыпѣацѣа аритул апѣарақѣа инарықѣныѣѣаны ақѣабз амѣацѣгара иалагеит апѣазааразы иѣоу адыррақѣа зегѣы цѣара иѣоуп, шѣоукы рнапы иакуп, алтѣшѣа ѣалоит имѣацѣгатѣу аус хѣқѣа ишацѣу еипш имѣацѣгалазар, имѣацѣгатѣуп хѣа агѣрагара анышѣтыркаа аамтѣа инаркны.

Иалахѣу. Аритул иамоуп адрама аѣазшѣақѣа. Иалахѣу рхыпѣхѣазара цѣѣа еилкаазам, аха усгѣы асиужет излахнарбо ала ѣыцѣѣа иреихауп, гѣыпѣѣык ѣѣазаргѣы ѣалоит.

Иадгалатѣу. Акѣыд ацѣа рѣа, амца, азы зѣоу агѣыгѣым, гѣыпѣѣык азгабцѣа.

Ианымѣапырго аамтѣа. Нанхѣа ауха, Нанхѣа 27, 28 рзы. Уахынла.

Асиужет аазыркыаҥны. Нанхэа анымѡапырго ауха азґаб-
цэа ґэыцѡык ѡнык аґы еизоит. Аѡны азхаз аґэыд ацэала амца ду
еиқэыртѡит, ркалтқэа еибаркны амца иакэшо иалагоит ашэа хэо:

Зґабк лыбжыы аалыргоит:

– Уаа бара!

Еґырт зегыы:

– Уоу!

– Азархэма!

– Уоу!

– Азарпшьма!

– Си маґа! Си маґа!

Ғар Хэымпыл, Ғар Хэымпыл,

Ақырт-цґа Ғалхэа дигеит,

Ғалхэа, Ғалхэа иианоу!

Абри хэо, еиґахэо акыр аамта амца иакэшоит, наґ-ааґ иахыцѡит,
нас адэахыы азэазэала еишьґагыланы ацара иалагоит. Руазэк
ашэваз давагылоуп, агэыґэым азна азы кны иаадэылтцуа зегыы
аеыѡхэа ирықэылтэоит.

Зегыы андэылтцлак еиґа рееизыргоит. Хэы харакырак аґы ица-
ны иқэтэоит, тынч изырѡуа иаатэоит. Изырѡуеит сынтэа ашықэс
иалагзаны хатца ицѡи имцѡи аилкааразы. Сынтэа ицараны иґѡу
лыѡнаґаґы ашэахэабжыи акэашабжыи тыѡуа иалагоит.

Азархэма аґар иртэу, излахэу, дара имѡапырго ритуалуп. Ари-
туал амѡацґаразы хымцґада иаґахуп: 1. Амца аиқэтцара; 2. Амца
акэшара; 3. Амца ахыцара; 4. Азы аиқэтэара.

Амца акэшара иҳанахэо маґым. Амца ицшьѡу амчра ду змоу
шакэу азхатцаны, амтцаныхэара ауп иаанаго. Амца амчра аґеа-
зааигэатэра ауп акэшара хықэкыс иамоу. Амчра рныруа ианала-
галак ахыцара иалагоит. Ианахыцѡ дырбылуеит раѡстаахэ. Ара
иугэаламшэар калом, нанхэа амзазы ацсуаа имѡапырго «Бар-
банцѡи» захьзу ижэытэзоу аритуалґыы.

Абас раѡстаахэ дбылны, рыґерыцқяны даеа ритуалк реазы-
картѡн. Уи азырыѡрра акэын. Арт аѡритуалк рыбжьара иґѡуп
абжьаратэ ритуал – азеиқэтэара. Азеиқэтэараґыы ацқяра, ацс-
таазара ґыц аеазырхиара иасимволуп. Раѡстаахэ дырбылуеит

ипшьоу аригуал амѡацгара дацырхагамхарц азы, азы рыкѡыртѡоит рѡыркѡабошѡа акатцаразы. Иара уи алагъы, ицкъашѡкъа, икалараны икоу здыруа, апсцѡа рѡырзааигѡартѡеуеит, рѡырзааигѡатѡра азин роуратѡы атагылазааашъа апыртѡоит.

Ас ицкъашѡкъа, гѡнаха змам амаалыкъцѡа роуп накъынтѡи, нарцѡынтѡи, цамзар мцы ахъырымхѡо акнытѡ уаха адгъыл ахъ иааз, Апсцѡа ирымоу адырра захауа, изырто.

Апсуаа Нанхѡа амш Апсцѡа ирымшуп хѡа ирыцхъазоит. Ускан Апсцѡа зегъы рцѡеи-ржьи ахъамадоу адгъыл иаѡауеит, цхъака икалараны икоу зегъы рдыруа. Аха ирымоу адыррақѡа зегъы ирархѡазом, иреилдыркаазом. Иааргаз адыррақѡа рышъткаара, рымхра, раиура азоуп аригуал Азархѡамагъы зымѡапыргоз.

Атекст иалоу ажѡақѡа рцакқѡа зегъы еилкааны ихамазам. Зегъ рапхъа иргыланы аригуал ахъз ахатѡ Азархѡама, иара убас ажѡа Азарцшьамагъы. Ажѡақѡа «Си матѡ! Си матѡ!» акабарда бызшѡа ажѡар иатѡуп, иатѡанакуа «Сара скатцкѡыр! Сара скатцкѡыр!» ауп.

Сгѡанала, абри аригуал аѡы имѡапысуеит атыцхѡ хатѡ имцац хатѡ ацара лазыкѡатцарагъы, убри азы ауп изалагалѡу акы атира, аахѡара иасимволу акатцкѡыр. Баша ара ихѡазам арт ажѡақѡа:

Гъар Хѡымпыл, Гъар Хѡымпыл,
Акырт-цхѡ Гъалхѡа дигеит.

Лаѡстаахѡ дбылны, лхатѡ дкѡабаны хатѡацара, аѡыц цѡстазаара даздырхион. Ас иазыкатѡаз аѡарацѡа рынасыц аѡхѡара абра еи-лыркаар калон.

Алитература

1. Апсуа жѡлар рѡапыц рѡиамѡ. 12 томкны. Арѡдактор хада: Ш.Хъ. Са-лакаиа. VII атом. Атом еикѡлыршѡеит, акыцхъ иазлырхѡеит, апхъажѡеи аз-гѡатақѡеи лѡит Ц. С. Габниа. Акѡа, 2002, ад. 336 – 337.

АЗЫРѡРА

Азырѡра – ижѡытѡзоу, иааиуа ашыкѡс ѡыц аѡнытцка икалараны икоу аилкааразы апсуаа Нанхѡа ауха инаркны хаха имѡыцыргоз къабзуп.

Нанхэамза 27 ауа имѡапыргоит даѡа ритуалкгы. Уи здырхэа-ло ибжъазны иѡоу ауаа роуп. Аѡсуаа ибжъазны иѡоу иѡсы ѡоу иѡа-му аилкаара ауаѡы илшоит хэа ирыѡхъаѡит иара иазку ариѡуал ишахэѡу имѡапугар.

Амѡаѡгашъа. Нанхэамза 27 ауа, атѡх аѡанааѡнашалак, изны иѡоу ауаѡы иѡкарк – иѡѡаматэа, ма ихыѡхэыѡ, мамзарггы иѡѡаматэа иатэу аѡахы рыманы, гэыѡѡык имшэо реааидкыланы, изны иѡоу, иара ибзианы дыздыруаз, ма иѡынхаѡэа иреиуоуггы уахъ иналатѡаны, иѡоит х-мѡаы ахъеихагылоу. Иара убраѡа амѡа агэгэахэа еиѡэыртѡит. Хабарда ибжъазны иѡоу ихъз хынтэ иаахэаны, иѡаха амѡа иаѡэыртѡит. Иѡахы абылра иаалгоны, дыѡсхъазар, исахъа змоу агага – иѡсы – амѡа «аѡыѡхэа арахъ иаа-хыѡан, нас наѡ еиѡанахыѡит». Ус акэымкэа иѡсы ѡазар иѡѡаа-раггы рѡазом.

Алитературара

1. Илхэамѡоуп Смыр-Габниа Арда Уахаид-иѡха. Ианылѡеит ѡ. Габниа. ѡыырхэа аѡ., 27.08.1983 ш. азы.

АЗЫ

Азы – нѡѡара зѡым, аѡѡазаара ахыѡхыртаѡы иѡоу, зымѡра дуззоу, ѡ-дунеик ихэааны ирыбжъоу, амѡра бааѡсѡэа хызѡуа, зыда ѡѡазаара ыѡам, ихэшэу, иѡсыршьагоу, ѡсы зхоу, анѡѡахэѡэа зхылаѡшуа, адунеи аархэра зылшо, аѡсабара ѡыѡ аѡсы ѡазѡѡ, аѡсы еиѡэырхо акэны иаарѡшуп аѡсуа мифологиаѡы.

Азы асимволѡэа, афункциаѡэа.

Азы – аѡѡазаара ахыѡхырта ауп. Аѡсуаа азы абас иѡоу амѡра ду шамоу рдырхъан Анѡэа иазхатѡараѡы иаиаанза. Уи атэы зхэо, аѡсуаа рѡабз иадхэалоу, ариѡуалѡэа раѡэоуп. Убри азы ауп азы асимвол раѡэа аманы изыѡоуггы. «Зыда ѡѡазаара ыѡам» ахэоит аѡсуа жэаѡѡа. Иара уи алагы азы аѡѡазаара ахыѡхыртаѡэа ишы-руаку шыаѡэыргэгэахоит.

Азы – нѡѡара зѡым ѡѡазаароуп. Уи иалшоит азыршьѡыр аѡсахра, аха аамѡа ѡэыѡѡак азы ауп, нас ахышьѡтрахъ ихынхэуеит. «Азы ахышьѡтрахъ ихынхэуеит». Егъа имѡахугарггы, иара ажэытэ ашьѡра ѡшааны, инѡаланы аѡынанахоит¹.

Азы – ауафы ацэгъа икэнагоит, иара ахахъы иагоит. Ажэа иа-моу амагиатэ мчра иара иаднакылоит. Амаџ зыцхаз Атэхэаџ иахь инагара анзалымшо, апсуа тэхэаџ азы дхытэхэылань ачымазаџ изишьтуеит. Ачымазаџ ари азы идыржэуеит илалаз ашхам имчы-даны иканатцоит хэа азыпхъазаны.

Алапш цэгъа атэхэаџ лышка ианиаслак, атэхэаџ лхата ацэца азна азы катцаны дхытэхэылоит, нас илжэуеит. Уи ала лхы алапш иацэылгоит.

Азы – амчра баапсы ахэаеуеит, иашьуеит. Атэхэакэа реихарак хыркэшахоит абарт ажэакэа рыла: «Бжбы-шьхак дырхысцан, аб-жбы-мшынк дырхыстэхэалт»². Азы ихытэхэалоу алапшцэгъа хытц-шьа амазам, уа иара азырта, апсырта калоит, иара азы ибыжь-рабыжьтэоуп, иахьымааша изго мчуп.

Азы – ацэгъара ахырцара зылшо мчуп. Апхыз баапс збаз ап-суа доагыланы иџы зэзэо, ипхыз ибжбы ышытьхны еитеихэоит. Еитахэаны данаалго аамтазы «азы шцара уцааит, азы шцара уца-аит!» хэа хынтэ ихэаны азы кеитэоит. Азы «апхыз баапс» аџы ии-баз, пхъака икалараны икоу ацэгъара нак иагоит, аехэара иахна-гоит, иахнарцоит. Азы иагоит агэырџа, алапшцэгъа, алапш баапс. Апсуаа асаби дызмоу апхэысџа алапш еиха илхыпшугеит хэа ргэы иааногон. Убри акнытэ, апхэысџа харантэы данааилак, ахэыч иахь днеиаанза азы лыхьлыршар акэын. Азы лара илхыпшу зегъы зэзэаны иагоит хэа ирыпхъазон.

Азы иалшоит аамта ашьақэкъара, иара убас аитархынхэра. Апсуа лакэқэа рџы имацымкэа иахпылоит ари ахшыџтақ шьақэ-зыргэгэо асиужетқэа. Атахмада азы иеынтишьын – дџахеит, еита иеынтишьын – дыџеит; даџазныкгы иеынтишьын – длахеит, атыхэтэаны – деитатахмадахеит.

Азы – ауафы ипстазаара аетапқэа зегъы рџы хархэара змоу, ауафы апстазаара алалара азин изто акэны ирыдыркылоит апсуаа жэытэнатэ аахысгы. Ауафы диит – дыркэабоит, уи ашьтахь ауп уи апстазаара алалара азин анимоу; данпслак – даџа дунеик ахь ишьтра дазыкарцоит, дыркэабоит, иара азы иазэзэоит араатэи апстазаара аџынтэ ихыпшу зегъы, џыц ииз еипш дыцкыза идунеи ахь дыршьтуеит. Абас уи Нарцэымџа – апстазаара џыц, апстазаара ду данааларатэы, даднакыларатэы икарцоит.

Азы – апсы ахоуп. «Псы зхоу зегы реипш иаргы апсы ашьоит, ицэоит, иаапшуеит, иныкэоит, ицэажэоит». Ианыцэоу апсабара зегы зырфоеит, чыт бжы газом. Абри азы иамоу аказшьа чыда зегы ирбазом. Ари атагылазаашьа ахата «азы ацэара» ахызуп. «Азы шыцэоу» избаз ауафы иихэо калоит.

Азы – зегы абоит, зегы ахауеит, зегы еилнакаауеит. Иалшоит агэаара, агэамтэра. Итхэраа иааиуа азыхь ааигэа агэамсам карыжьа иалагар, ма икьашьу акы тарзэзэар аеазоит, аеатэахуеит, итабоит.

Апсуаа агэра ргоит азы амчра ду шамоу.

Азы – адунеикэа еикэышзо, еимаздо ацха зху хэаауп. Уи ацха апсуаа «Нарцэыцха» хэа иахьзтцаны ирымоуп, иара иазку амифкэагы мачымкэа ифеяны икоуп. Ицсыз ауафы ипсы уи ацха икэымскэа Нарцэыка неишьа амазам.

Азы – ацкьара иасимволуп. Апсуа ныхэаракэа зегы, шамахамзар, азы ахыкэан имфапыргоит. Иалахэу ауаа зегы уатцэы ныхэазар уаха реыркэабоит, аматэа фыцкэа ршэыртцоит, апхзы аффы зху рцэа иадыртцазом. «Фыц ииизшэа иказарауп ицкьаза, изэзэаны, хьыпшы дрымамкэа, лапшы рыдымкэа». Рышьтэакэа хатала, акакала зегы, арбагкэа, акэыткэа ршьапкэа, рикакэа, рпышэкэа, рымтцэыжэоакэа азы рыхьдыршоит. Уи ала ари ипшьоу аныхэара «ахалархэра азин ылырхуеит».

Азы – адырра фыцкэа узаанагоит, «азы ухыпшыланы Нарцэы убар калоит».

Апсуа тцаскэа, акьабзкэа ирыдхэалоу ариуалкэа рфеы азы ратцэаны ахархэара амоуп. Абас «Хэажэкыра» ауаа, арцарцэеи атыпхатцэеи пхьака ирынасыпхэо пхызырла дырбарц азы итцэаны, ацыкахыш иарганы икатцоу амгьалкэа, ма ахэажэкэа хца-хца катцэаны, х-мфакы ахьейагылоу инейны ирфоит. Афны ианааилак ацэаразы ишьталоит. Рытцака итцадыргылоит тцэыцак азна азыхь. Ауаа рыпхыз афеы дааиуеит рынасыпхэ, уи атцэа ирытцагылоу ала азы диржэуеит хэа агэрагы ргоит.

Азы алшаракэа зегы апсуаа абзиара мацара иадырхэалазом.

Апсы азы итахар изытцэом ахала хэа ипхьазоуп. Ауафы даныцэоу, рхэоит апсуаа, ипсы неихытцны ныкэара ицоит. Азба иакуа ишьталаз ауафы ипсы уахынла инейхытцны, зыжэра, ицар алшоит. Аха уи азы ахьажэуа атцеиць итахаргы калоит. Ускан азы тызто

ихеигалаанза уа итахоит хэагы рхэоит апсуа мифкэа. Убри азы уа-хынла ианышьтало атцэа азна азы рхафы икэдыргылон.

Азы – адунеи аархэра алшоит. Апсуаа «адунеи ынтэ иаахэ-хьеит» хэа азырпхьазоит. «Адуinei аахэра шыкалаз», мамзаргы «Адуineiзегьтэи азхытира»³ иатэу апсуа мифкэа ирхэоит знык адунеи аахэра кэзтэз азхытира ду шакэу. Азы амчра ду иалшоит апсабара мгеимцарак азы ахафы апсахра, «апстазаара аанкыларэ, атдыхэа аптцэара». Азы апсы ахэаеуеит, иаиааиуеит. «Азы атцака уцсы ыкоуп!» – хэа зхэо апсуа шэиира иахэогыи уи ауп.

Азы – адырра ыыц узаанагар алшоит. Ажэлэр рыпхызкэа рфы уи иамоуп ахатэи символкэа. «Азы цкыза ухыпшылошэа убар – ажэабжэ бзиа иатэуп», – рхэоит. «Азы хэашь уапхьа илеиуазар – ажэабжэ баапсы, абыз, ацэгьахэара» иатэуп. «Азы хэашь утахазшэа убар – азэи цэгьакы уалеигалоит, абз уакьшыуеит». «Азы цкыа ухи-ааланы узсуашэа убар – абзиабара цкыа узааиуеит».

Алитература

1. Ихэамтоуп Чкотуа Дикран. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырхэа ақ., пхынгы 23, 1994, ш. азы.
2. Апсуа жэлэр рфапыц рфеамта. 12 томкны. VII атом. Акэа, 2002, ад. 250-252.
3. Иара уа, ад. 152-155.

ЗЫЗЛАН//ЗЫЗЛАН

Зызлан – апсуа традициатэ нцэахатцара излахэо ала азкэеи, азиаскэеи, азкэарчцакэеи, акэаракэеи, азиа цкыакэеи ирхылапшуа, знапафы икоу, зылшара маचым нцэахэуп.

Ари анцэахэи ахыз чыдакэа лымоуп: Зызлан//Зызлан-захкэажэ//Захкэажэ-ду//Ахы-Захкэажэ//Хахкэажэ//Сибра Азы итоу//Зызлан.

Зызлан лтеитыпш. Атыпха бзиа длеипшуп. Адунеиахаан дэжэ-зом, «лыхцэи шыкыруа», «ибырфынха, икамызуа илыкэын», «да-шьяхауа лышьхэакынза илеиуан», лцэеи-лжьи кэашэшэза икоуп; апсыз еипш ихьшэашэоуп; ацэаматэа лышэзам, «лан дшаалых-шаз» еипш дыхтуп.

Атексткәа рҕы даараза имачны иупылоит деилахәоуп хәа зхәо атыпкәа. Аха ус акәзаргыы иҕоуп: «лара барфын ҕапшыла деилахәан, азы далажбын, аха уи лыматәа баазазомыт» хәа аинформантцәа ражәа иахьалоу.

Ауаатәыҕса дызлареипшымызгыы ыҕан. Уи лшыапцынтәкәа лышьтахьҕа ихоуп, лышьхәакәа лапхьаҕа ихоуп. Лгәыпхәкәа дууп, лҕәәкәахь ихьаршәтны, игьал-гьало илхьынхалоуп, ацсыз еипш дтәыртәыруа дыҕоуп.

Зызлан лхы иалырхәо аматәаркәа. «Зызлан асаркьа лымоуп, уи даныпшыланы адунеи аҕы иаакало зеггы лбоит», адунеи зеггы лара лнапсыргәытца икәушәа илзаатуеит.

Зызлан лылшаракәа, лхымҕапгашьа. Зызлан еихарак ахацәа гьеҕкәа, ахацәа цшзакәа дрышьтоуп. Дахьтоу азы ируа ахацәа дракәпоит. Еихаразак аҕыхәа иакәтәоу. Лара бҕартцахьы дыкәпоит. Дызиааиз ахатца лара дылтәхоит, хатцас дышьтылхуеит, ипхәыси иареи еилылхуеит, иара ихатә анааилахәлалак итаацәа (ипхәыс) ааныжыны лара лышҕа ацара хтәикуеит. Атаацәара иаламлац иакәзар уаха цхәыс даамгазакәа иеиражәуа дкалтдоит. Ахатца иеисра далагаанза лыбжыы икәлыргон. Атак кайтцар, имчра цон, уи нахыс «Зызлан дылжит, дихалеит» рхәон, дычмазаҕхон, аиарта дылахон, ихы еилапсазшәа даныкалозгыы ыҕан. Ус дыказаауан ишахәтоу ала дырхәшәтәаанза.

Ус акәымкәа, аикәпараҕы ахатца аиааира игар, диркәыр, «уашхәа маҕьапсыс» лирхәар, лыхцәы «хтәаны», «лхыцәхәыц ытцхны» изгар, ма иҕама иаҕеитцар, итаацәареи иареи уаха дырпырхагахазомыт, иматц лулон уинахыс, уи акәым, цхәыс данышьтихуазгыы ыҕан.

Зызлан дзыцәшәоз: Аҕама, атапанча, ала, арбаҕь, ахәа, аҕыхәа.

Зызлан «ахәа ахьыҕоу дкалазом», алеи арбаҕы дрыцәшәон, иара убас аҕыхәа. Зызлан дахьамоу хәа ипхьазаз азиас аҕыхәа анырыргоз, еикәароу акы ақәдыршәон. «Зызлан лзы абцъар еибагазомыт», «Ажәытәан аныкәацәа, еихарак, аҕама зныкәыргоз убри лзы акәын».

Зызлан латцархара мариазамыт. Ахатца данеисуаз лышьтахьҕа дхыршәтны дизкажьзомыт, лшыапцынтәкәа лышьтахьҕа иахьхазы лышьхәакәа лапхьаҕа иахьхазы рзы.

Зызлан данатцахалак икалтцоз. Зызлан илакәпоз, лыхцәы хтәаны иҕама аҕы иакәыршаны икуан. Ас лыхцәхәыц иара инапа-

ґы ианыкалалак, лара дымчыдахон, иихэо зегы калтгон. Аоны-ка «баала» имхэаргы, лара дишьталаны дгон. Лкэых иманатцы ионы дыкан, азы аалгон, рхэы калтгон, ажэ лхьон. Итэахны иказ лыхцэхэыц шаалцыхашэаз еипш, лымчра хынхэуан, лышьтахь-ка дгон.

Илиааиз ионы дахьынзаказ, барақытра агхомызт: «ахш хэычык ажэ иамырхыр, ақэаб илтатэаны иандыршлак, иахьынзафеиуаз уа иаанхо, ибарақытны икалон», «ахш, ахартэы» гарта рмауа икалон, ажэ ахш қэабла иамырхуан. Зылан аоны еиллыргон, абыста луан, лыгэра ргон, ахэыцқэеи лареи еизынрыжбуан, заагарагы дгон. Заагара данцалак акыр аамта дынхон. «Бызырхозеи?» – хэа ианлазтцаалак: «Хых! Ескыынагь азыцқьа аауа цышшэшьома? – хэа лхэон рхэеит. – Зны ашьа аауеит, зны атэа аауеит, зны ахш аауеит, азыцқьа анаауа истоит».

Зылан лкэых атэахырта тыцқэа: Ашэындыкэра: Ашэын-дыкэра даахан лыхцэы аатылхын; ахэыблы – «ахэыблы иатцеи-тцеит»; ауасхырқэа ахьеипыршыуаз; ауасхыри аоны ахыби ахье-ихарсыз; ауасхыр ашьака иатцатцаны; аоны иатцагылаз ашьака иагыылатцаны.

Зылан илиааиз, атекстқэа излархэо ала, аоныка данааимгоз-гыы ыкан. Зылан «сыхцэы сыт, ламыс умазар, сухэоит, тоуба зуеит шэыжэлантэы сшышэпырхагамхо ала, – лхэан, дынтагылан дқэит «Уашхэа мақыапсыс!» хэа, – «сызцырхагахо рғы унеиргы», – «ааит, ара икабтозеи?» ухэар, – «нак, сырпыртцны, сцоит! – лхэеит. Абас анылхэалак, иара лыхцэхэыц иигаз ырхынхэны илитон. Ларгы лтыпахь дгон.

Аинформантцэа зегы излархэо ала, уи уаха урт рааигэа дыкэ-лазомызт. Абас, еинааланы реипыртца атэы зхэо атекстқэа еиха имацуп.

Зылан илиааиз ифэнтэ лцашьа. Зылан илиааиз, ионы шака даанхаз хэа аамта ґапцэаны ажэабжьхэацэа реихарашык иазгэартазом. Иахырхэогы жэафа шықэса зегы иреихау ауп. Лара диааир, иара жэа шықэса «лыцынхара» икэшэон, ауаа рахь дцэыртцыр лузомызт, ихы атыц икэкьаны, деилаганы дкалон. Лассы-лассы иуцыло Зылан лыхцэхэыц, лкэых лгаанза уа дыкан хэа ауп: Ус «ишыказ, ант цыара ицеит»//«исыказ, ґенак апшэмацэа цыара ицеит»//«ишыказ... ґенак... атаацэа зегы ыкэтцны ицеит».

Зызлан илиааиз иҗы лыказаара аеҗара амоуп. Уи аамтала ауп
уа дшыкоу. Лара дазцшуп еиха илзымариахаша аамта, ахынхәра
еснаг лгәы итоуп. Иааиуеит уи аамтагы. Аоны аихабацәа зеггы
аныкамыз инакәыршәаны, апшәмацәа рхәычы «сыхцәы ахи-
газ сахә, ахчат бәастоит» – хәа джәаны иллырхәоит. Лыхцәы
аашьтыхны, агәарахәа ақәаб//ачуан аҗы еилашуаз ахш ахәычы
длалажыны, лара дыфдәылтны дцоит. Ус данцо ыкоуп. Икоуп
дшәины данцоггы.

Зызлан илшыа дызустоу: азгаб хәычы//амата//ахәычы агара
игараз//ахәычқәа//ихыжәа иказ ахәычы (арпыс)//апшқа//.

Зызлан лышәишә: Ахш анасың шәоуааит! Азы азыхәа шәры-
цхахааит! Шәагнымхааит, шәагхымтцәааит! Шәыжәла иазым-
хааит, имҗацааит! Шәыжәла нтцәара ақәымзааит, җиарагы ақәым-
зааит! Иахәи уахәи иагәа зы аажәгаргы, уаха «азы, азы» хәа шәааи-
лалааит!

Зызлан дахьамаз атыцқәа: Бзың азы, Мчышь азы, Тәыртәры,
Кьалашәыр азиас апшахәаҗы, Қәмарча, Бардгәл, Улыс азы, Мықә
азиас, Гәымста, Шыцкәара, Мцага, Цьыргәыл азы, Азхыда, Кәы-
дырта, Аапста.

Зызлан дыкны аоныка даазгахьаз, ма илиааихьаз: Бытә
Уахаид Шьахан-ица, Кәытцниак, Магь Уасил, Харазиак, Ахалаиа-ица
Шьаабан, Лашәындба Кәыкә, Алшәынтцы Кәыкә, Адлеи Камчыч,
Цьоцьа, Ченгелиак, Цыгәаа, Цьынцьалк, Хацьымк, Кәытлиа-ица
Чычын, Кьахьыр-ица Мақьтат, Еқәың, Капыжь Кәаранзиа, Пшы-
цбақәак, Мшәаа, Лаң Цьелиа, Аҗы Кәбар, Абырскьыл Шьаабан.

Зызлан зықәҗылтхьаз, насггы шрықәҗылтуаз: Шьаабан!
Даара ухатца бзиоуп, аха уаангыл, узцом! // Уа, Адлеи Камчыч уоу-
ма? // Цьоцьа ахатца уоума иааиуа? // Аа, Еқәың! Уи! // Ее! Капышь!
Уии! Адлеи Чыча хәычы, уии!

Зызлан дызтоу азы аҗы зезыкәабаз апхәыс дычмазафхон, Зыз-
лан дылхалон. Зцәа этәым Зызлан дызтаз азы аҗны дталар, ахәычы
лышьтахька лшыапқәа ханы диуеит рхәон.

Аинформантцәа излархәо ала, Кәытцниа чқәынак Зызлан дла-
қәпаны, дылиааины лыхцәы шыьтцәра игахьан. Аоныка дицны да-
ахьан. Пытрак дықан, ашьтахь «ужәла-зыжәлоу дахьыказаалакгы
уаҗы сшипырхагамхо, уашхәа мақьацсыс!» хәа иахәан данқәы,
лыхцәы ихала иаацәырганы илитан, дцеит.

Зызлан ус зыфны дааилозггы ыкан рхэоит. Афны иказ ахатцеи лареи ахьеикэшэоз аца афныттка, ма ацалакьяфы акэын. Зфы днеилоз ахацэа рцалакьякэа ыртбааны икартзон. Зызлан урт ахацэа ныжыны данцоз ыкан. Уи зыбзоураз рыхэсакэа рхымфатгашья акэын.

Зызлан дызхалаз рыхэшэтэышья. Зызлан дызхалаз, дзыхэ-шэтэырц зылшо лара илиааины, «уашхэа макьяпсыс!» хэа лырхэаны, даузышътхэоу роуп. Уи ачымазаф даалхагыланы, ибжыы ырцэгъаны, ирымчны, икама тыхны икны абас ихэон: «Зызлан! Былхытц! Сара сахыкоу бара бааир калазом! Иаарласзаны былхытц!» хэа.

Ачымазаф арасамахэ ала илысуан, леапхэа апырпыл капшь рбылуан. Иахылтгуаз алфа ачымазаф дахакны дыркуан. Алфа ифеиуаз, шака ирацэаны илыхэлачуаз акара ирласны Зызлан дылхытцны дцоит хэа азырцхьазон.

«Зызлан дызтам кэарчца ыкам» ахэоит апсуа жэапка. Зызлан дызбахьаз, илиааихьаз, ма лара дызхарахаз қыта цыпхьаза ыкан. Аха ыкан Зызлан еиха дызчыгчаз азиаскэа. «Азы итоу» хэа аныхэара имфатгыргогы лара лоуп изызку. Зызлан лзы иныхэон атаца фыц азха рапхэа дантыргозгы. «Азы итоу» хэа ныхэараны измоу ажэлакэагы ыкоуп. Зызлан илызку аныхэара мфатгыргоит апшьашаены.

Алитература

1. Апсуа жэлар рфатц рфамта. 12 томкны. VII атом. Еикэлыршэеит Габниа–Инал Ц.С. Акэа, 2002, ад. 223.
2. Иара уа, ад. 217 – 218.
3. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 62–63.
4. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, Абгосиздат, 1956, с. 44–45.
5. Зыхэба С.Л. Апсуа жэлар рфатцтэ рфамта. Еихау атцарайуртакэа рзы артцага шэкэы. Акэа, 1981, ад. 205–207.

АЗЫ ИТОУ

Азы итоу – ахэычы, аду, атацэара зеггы азкэа ирхылапшуа анцэахэы Зызлан-захкэажэ дырхылапшларц, илыхьчаларц, дыр-цырхагамхарц апсуаа имфатгырго жэытэ қыабзуп.

Нас рышьтахь ала днеины ирхаршәу ақяфын шыыршьаф рхыл-хуеит. Аныхәара ашьтахь зегьы иркыз апарақәа азәазәала, хаз-хазы, инаганы азы итадыршәуан.

Рус ианалгалак, Аныхәәф азахьы длалбааны зегьы азы ры-қәылтәоит, нас фба-фба кәәкәар рылтәоит. Дара уи ахыртқәызфә ад-кыланы уа ишықоу ирфоит. Акәәкәарқәа анырфалак ашьтахь, Аны-хәәф афырмахьц (арасамахә) ала дрықәмақаруа «афнықа шәца, афнықа шәца» хәа зегьы еипхьлырттоит, афнықа илышьтәуеит. Лар-гьы пшьаала дцоит.

«Азы итоу» хәа ацсуаа аныхәара мфәпыргон атаца ғыц иаанагаз илыдхәалангьы. Аныхәара адхәалан, «атаца азха лнагара» аритуал.

Атаца ғыц иаанагаз, абас фымчыбжьқа анаатлак азха дцаны азы аагара азин лоурц азыхәа аныхәара мфәпыргон азқәа ирхылапшуа лыхьзала. Аныхәара қартцаанза азахьы днеир қалазомызт, апыр-хага лоуеит, дычмазафхар, ахшаара дымир, диргьы ахш лцәызыр қалоит хәа ипхьазаны.

Амфәпысшьа. Дныхәон зықәрахь инеихьаз, ицқьоуп хәа ирып-хьазоз апхәыс. Шәахьак аены, акәтаршыц (имтцац) аашьтыхны, лыкәа кәтағьк нтатцаны, атаца ға длыманы азха дцон. Азы апхьа даагыланы дныхәон: «Зызлан-захқәажә сыбтааит стаца хәычы дсыманы, ахәылбыгеа дааир – дыхьча, ашьыжьымтан дааир – дыхьча, пықәсылара лзыбымун, абзиаразы былхылапш. Зызлан-захқәажә – стаца хәычы лгәыргьа!»².

Дныхәаны данаалгалак, акәты шыны азха ағынтә ицо азыршьт-ра ашьа таларшуеит. Лыкәа итатцаны (итқәахны) иаалгаз акәтағь атаца лхы хынтә иаакәырхшаны, «акәтағь ағәы еипш дтәы-дыпха» дқатца, «бара абри акәтағь балахәмарла»³ хәа нахәаны, акәтағь на-ганы азыршьтра италыршәуеит. Азы ттаны атаца илылтәоит. Уи дхьампцшзакәа азы лыманы дцоит.

Уинахыс атаца азха дцаны азаагара азин лымоуп. Зызлан-зах-кәажә уаха дылпырхагахазом. Мамзар дылзыцғьахоит, длырха-гоит хәа ирыпхьазоит.

Аныхәара ахықәкы. Азағьы илбааны Аныхәара хәыхран: «Азы итоу рылпха шәымаз, ағәы-шьамхы шәымаз, иатәыз ачеипьыкала иахьарнахыс шәғьыхуп, азы итоуи шәареи егышәзеилам, шәиас!» – хәа хәаны, Аныхәәф афырмахьц рыхьқо, уа илеиз зегьы афнықа икалцон ихьамырцшзакәа.

Амѡацгашья. Ахысцѡа рѡааибаркны рааигѡа иѡаз ахѡы ашья-паѡы иаагылон. Рѡацхья иѡаз ахѡаѡы, дара ахыгылаз инаркны «ѡышѡ ѡышьяхѡыр» инаскьяганы Акьяан кыдыртѡон. Нас атѡы тарѡсон. Атѡы зыѡѡшѡаз аѡхья ахысра азин иман.

Ахысѡы иабѡяр акы иѡѡкны, иахья ишыѡартѡо еипш, тынч дкылѡшны дхысыр ѡаломызт. Аѡѡара злашьяѡгылаз ала, «иа-ѡсуа шѡаѡ инапы иныѡѡырсны, акылѡшра ѡсыѡ еитасрак еихѡ ахмыртѡѡа» дхысуан. Аиааира зѡоз ачанах шѡѡаѡеи, иара иад-кнаѡалаз аѡѡаѡѡ ѡаѡшы ѡыххаа иѡазѡсоз иаѡѡын. Уи «Удырѡатѡ еиѡххаит!» – хѡа иархѡон, аиааира идырныхѡалон.

Аѡѡ агѡы ааѡшамѡазы, аиныхразы еизаз атынхаѡѡеи, агѡы-ѡхѡѡѡеи, аѡыза гѡаѡѡѡѡеи ирѡо-ираѡауа, аѡната аѡѡлантѡѡѡа реихѡбы аѡѡ аххѡааны Акьяан азы аиндатѡлара иѡаз аѡы аиааира зѡаз, зеиныхра ыѡоу аѡаѡы иразны ѡама, ма иразны маѡа ухѡа руак аарылхны инапы инаирѡуан. Уи хѡтырѡѡѡароуп хѡа иѡхьязан, нас-гы иртѡаз аѡамѡа аныѡѡѡара иѡаѡсеитѡит ахызын. Аѡамѡа зауз изы ари амшра аѡын, еснаѡ иныѡѡеигалар ѡѡиоуп, иѡѡѡа-иѡхы иадзар ауп хѡа иршѡон, ус иахѡѡоуп рхѡон.

Ари иахья, иухѡар ѡалоит, Аѡсны аѡныѡѡѡа зымѡаѡгара иаѡѡы-ѡхыѡу, зызѡахѡгы маѡны ирдыруа, азра мѡа иангылоу ѡабзуп.

Иѡан аамѡаѡы уи даара хѡтыр аѡѡѡаны ианымѡаѡыргоз. «Дха-ѡоуп» хѡа ззырхѡахыаз рыѡѡстазаара ианалѡѡлак реиныхра аѡ-ны имѡаѡыргон. Аѡѡабз ахархѡара аман Аѡсны ахы инаркны атѡыхѡанза.

Алитература

1. Миѡаиа М. Тур ихѡаа раѡѡабѡѡѡѡа. Акѡа, 2013, ад. 194–196.

АКѡЫРТЫКЪ // АЛАРѡѡЫѡ

Акѡѡыртѡыѡ – ахѡыѡы ѡлахьяа чымазароуп. Адѡѡѡагы ирыхыѡр ѡалоит, аха еихѡарак ахѡыѡѡѡа роуп изчыѡоу.

«Алахѡы зѡаз ахѡыѡѡѡа роуп акѡѡыртѡыѡ зыла иалѡѡа» – рхѡоит аѡѡѡѡѡаа¹. Уѡри азы ауп иара иахьягы зыѡла акѡѡартѡыѡ алшѡаз иѡызѡѡа хѡыѡѡѡа «алахѡы уѡеит, уаа, алахѡы уѡеит, уаа» хѡа ива-гѡѡѡѡа дзырѡуа.

Дыршыас иартоз. Ауафы изблак аҕы ила аҕыцкэа хыҕацшыаа-за ихтэасаауеит. Ила ачкэамжэыр хтатала, ашыгыж иҕы имызэзээз-шэа дҕалоит. Абас ала зхы цэырзго ачымазара аҕсуаа «акэыртыкы» хэа хызыс иартеит. Акэыртыкы зыхызу иара абла иалтцуа ауп. Акэыртыкы ихыт рхэазом, «акэыртыкы илтцит» хэа ауп изырхэо.

Аҕсуаа ирдыруан, ирдыруеит иара ахэышэтэышыагы. Зегы рааста ахархэара аман «акэыртыкы тэхэа», мамзаргы «аларкэыкэ тэхэа». Ауафы алапш дакыр, ила акэыртыкы алнахуеит рхэон. Ус-ҕан уи дызлархэшэтэуаз атэхэа ала акэын.

Атэхэала Акэыртыкы ахэшэтэышыа. 1. Атэхэаф зыбла акэыр-тыкы алтыз лапхэа днартэаны дитэхэон. Лыбжы зынза ирхэыч-ны, «лафстаахэ имахаратэы», атэхэаф хынтэ дытэхэон. «Акэыр-тыкы тэхэакэа» зегы рааста ирацэаны ахархэара амоуп абри атэхэатэ формула:

Кэыртыкы, Кэыртыкы!
Цэышы шыапы сынкылпшын,
Кэыртыкы збеит.
Удухозар, аца шыапы уаҕараха.
Ухэычхозар, уа уалацс!
Чфу, чфу, чфу!²

Атэхэа даналгалак, абыста ҕатца цахэ-цахэо инаганы акэыр-тыкы ахыалтыз атыц иакэылтцит. Зыбла иалтыз ауафы дырианы изыкоуттар ауп ари ахэшэтэра. Уа иакэзаауеит ихышэашэаанза. Ианхышэашэалак иаакэхны, ала иаҕартцит. «Акэыртыкы ахата ала иафеит, ала иагеит!» рхэон. Уинахыс ауафы ихытны ицит, алаҕы иаанхоит хэа ицхэзан.

Икоуп еиҕа зеилазаара удафу ахэышэтэышыа.

Ахэычы (аду ихыыргы калоит) зыла ҕапшышыа, ачкэамжэыр хтатала иҕалаз акэардэ дныкэдыртэон. Ахэычы акриҕазтцо апхэысҕа лыхш ҕбака цэыкэбар азыгмацэаз интатэаны ихыр-тэалон. Иара азыгмацэаз ахата ршны, ала хыҕацшыааза иахыыкоу инаганы иадыркылон. Урт аусмҕапгатэкэа рышытахы аца атҕака днаганы, дхэычызар дфышытыхуа, хынтэ ихы атцаркшоит. Иара уа, аца атҕака, анышэ аабгыатны, аца ашыакакэа руак аҕы аҕыкхыш цырақэаки арахэыци (арахэыц зынза ирымкыц акэанча ианырхуан)

итдыржуан абас хәо: «Абри шызытуа еипш узытааит! Абри шбаара убааит!». ³ Нас хынтә чфу, чфу, чфу, рхәоит, изхәо хынтә дкажыцәоит.

Атәхәа аилазаарафы иказар калазомызт ажәакәа «арахәыц», «ацъыкхыш». Атәхәаф урт рыхъз имхахәар, икаитцоз атәхәа амчра цоит хәа ицхъязан.

Алитература

1. Хашба Р.А. Абхазский детский фольклор. Сухуми, 1960, с. 75.
2. Илхәамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Гәдоутә араион, Цъырхәа ак., 22.08.1997 ш. азы.
3. Дбар С.А. Обычаи и обряды детского цикла у абхазов. Сухум, 2000, с. 79.

АҚӘРА

Ақәра – акы зцәызыз, ма цәгыарак ууит хәа зархәаз ихы ир-қыарц, акгы шихарам ауаа агәра диргарц азы икаитцо аритуалкәа ируакуп. Ақәра иатданакуа акыр итбаауп. Ауафы дқәыр калоит иихәаз ажәа шынаигзо азы еипш, амц шимхәаз азгы.

Ақәышбақәа рацәоуп: ахатца ипатца кны дқәыр калоит, иаххәап, иажәа шынаигзо азы. Иқәуа иқәра иара идагы ауаа алахәызар ауп – зәапхъа дықәуа, уи захар зыхәтоу, ашахәтцәа, иқәуа, мамзарггы «ахара зду», «ахара идызтцаз», ус икоу ыказар.

Ақәрақәа зеггы иреихан Ажыирафы, Аныхафы ақәра. Ускан ажыггы уа дыказар ауп. Аныхафы – аныхацааф.

1. Ажыирафы ақәра. Ажыи ажбахәа наганы Апцынгьери иакәитцоит. Иара уа афәпхъа даагылоит. Ахара зду настха даагылоит, амала Апцынгьери апхъа ажыи иахь ифы рханы. Ахара идызтцаз днеины ажбахәа аашьтыхны абас дықәуеит: «Ари ауаф (ихъзи ижәлеи аайд-кыланы ихәоит) ахара идуп хәа исхәаз иашоуп. Аиаша сымхәозар Абыжь-ныха ршъашәы схы Апцынгьери иныкәтцаны, абри Ажбахәала ициеааит!»¹. Арт ажәакәа рышьтахь Ажбахәала хынтә Апцынгьери дасуеит. «Ахара зду» днеины ажбахәа аашьтыхны: «Сара иахъа иухароуп хәа лахь зласырто аус афы акгы схаразам. Исхара-зар, Абжьныха-Шъашәы абри ажбахәала, Апцынгьери схы ныкәкны, схы схицкыааит!». Уиггы ажбахәала хынтә Апцынгьери дасуеит.

2. Аимак ыканы, аха еимазкуа рхы ахьыдрыцкыаша Жыира ааигәа икамзар, даеа ритуалк мѡапыргон.

Уи амфатгаша. Наф-ааф атцкәа фба адырсуан. Атцкәа рыфбагыы рфы бцъарк, бцъарк рыфкәа, ргәыцкәа еизырханы икнархауан. Атцкәа рыбжъара ашахатцәа еизаз неины ибжъагылон. Згәыцкәа еизхоу ашәакъкәа рыбжъара днеины дыбжъагылоит ахара здыртцаз. Уи абас дыкәуеит: «Исхәо иашоуп. Амц схәозар, Шьашәы-Абыжыныха абарт ашәакъкәа ирхоу ахы ахәшәкәа рыла схы аасхицкәаит!». Абарт ажәакәа нахәаны ашәакъкәа рыбжъара дыбжъысуеит.

Ииашаны джәу дымқәу дыршыас иамаз. «Мыцла икәыз хара имгакәа имц ихъзоит», Шьашәы дахьирхәуеит рхәон. Ахыхь баапсы тигоит, деитцахътшыуа ииартә даалахоит. Ахыхь изто Шьашәы ижъахәала ихы дахьасуа ауп хәа агәра ргон. Ахыхь каимыршәыр, иуацәа, итынхацәа даарыпхьаны, «мыцла сқәит, ажыира сфит» хәа реихәоит.

Данқәуаз итаацәа икәз зегъы еиҭа иадгаланы – ажьи, ма аныхәаф «иҭыхра» иалагоит. Ажьи даагыланы Шьашәы диҳәоит «игазарала иихәаз амц ианаижьырц» азы. Ианаижьыр, данбзиахалак ашьтахь ашьтәа ааганы ишизыршьуа азы рыбжьы тыганы ҭа иртон. «Ажьи-ра зфаз» данбзиахалак, ажьираҭы иааны иныхәаны ашьтәа ршьуеит, иршьыз ашьтәа хәҭа бзиақ Ажьи изынрыжьуеит.

Ақәра иатәу амшқәа. Ақәра калоит ахашеи ахәашеи. Ақәра зынза икалазом аурычра ианытцоу аамта зегьы афнытцка. Ақәра акнытә аамтала ихы дақәитыртәуеит «зцәа зтәым» ацхәыс дызмоу ахатца. Иара диашазазаргы дқәыр калазом, иираны икоу «иаамта ааиаанза диуеит» хәа ирыпхьазоит.

Алитература

1. Званба С.Т. Абхазские этнографические этюды. Сухуми, 1982, с. 35-37.

АҚӘАБ-НЫҒӘАРА
(Лақшәы- иңацаа (Папцаа) рныхәара)

Ақәаб-ныхәара – Папцаа ирыжәлантәу, хықәкыла Лақшәы-ицә-цәа рабицара иатцанакуа рныхәара ауп.

Аныхәара зыхъаз ачымазара ауп рхәоит аихабыра иатцанакуа абицара иатәу.

Лақшәаа жьицәан. Лақшәы ипацәа руазәк дахьжьиуаз акы алашәан дычмазафхеит. Дахьтцааз, акы еилоугеит, аныхәара атахуп хәа иархәеит. Лақшәы инапала абфәа иалхны, қыжәк ажьы зкыша ақәаб кәитцеит. Убри ақәаб итоу штоу иахныхәаны ауп аныхәара шымфәпырго.

Аныхәара мфәпыргоит есышықәса. Шықәсык ашьтәа ршьуеит. Знык «ашьха илбааз», даеакала иухәозар, шықәсык итысыз, зан иашьталаны апхын ашьха хәра ицаны иааз ацма җша ршьуеит, абфәатә қәаб илтатцаны иржәуеит, иахныхәоит. Адырфәашықәсаны абфәатә қәаб азна ачахаржә ашә агәылатцаны иржәуеит, убри иахныхәоит.

Ианымфәпырго. Имфәпыргоит Хкаарчан, фәшак азы. Афы адыргалазом, ацхазфәа ауп изыхныхәо, икоу зегьы зышхәысгы иржәуеит. Иныхәоит шыбжьон иахыхәхәоны. Иныхәо иахьы-мфәпырго атаацәарафы зегьы иреихәбу иоуп. Аныхәара иалахәуп Лақшәы иабицара иатцанакуа ахацәа, ахәса, хатца ицазгы. Хатца ицаз дцеижьтеи шықәсык мтцыцзар рықтымхә алартцоит. Акәац анжәлак, ақәаб иштоу хазы инадыргылоит, аныхәаф агәи-агәатцәеи арасатцәы иахатцаны иаргъа напәфы иаанкыланы, иарма напала ацхазфәа зтоу атцәа аашьтыхны, дныхәоит Шьашәы ихьзала.

Иадыргало афәтә: ашьтәа аныршьуа ашықәс азы – акәац, абыста, ацьыкхыш, ацхазфәа; ачахаржә ала ианымфәпырго ашықәс азы – ачахаржә, ацхазфәа.

Иахьымфәпырго: Лақшәы-ица Мачагәа итаацәарафы. Дны-хәоит атаацәара иреихәбу. Абфәатә қәаб кнахәуп иара абри атаа-цәарафы. Ақәаб рхы иадырхәоит «Ақәаб-ныхәара» анымфәпырго аан затцәык. Абжьаапны, даҗеа уск азы, уи ахархәара кәлазом. Ақәаб аныхәара ашьтахь иахьыкнырхыз инаганы икнархәуеит.

Ақәаб-ныхәара рымоуп Афарданааггы (Кәыр-ицацәаггы). Урт рныхәара иамоуп Ақәаб-ныхәара анафсанггы даҗеа хьзык – «Бағь-тыс- Цааимбар». Аныхәара аан иршьуа «ашьха илбааз, шықәсык зхытцыз» абағь ауп. Егьирахь – амфәацгашьа зегьы еипшуп.

Алитература

1. Ахархәара атоуп Лақшәы-ица Чанта (Папцаа Лека) ихәамта. Иа-нылтцеит Ц. Габниа. Уатҳара ақ.. 16.06.2018 ш. азы.

АҚӘЫЦЬМА АХАЦЫЦ АҒАХӘАРА

Ақәыцьма ахацыц аҒахәара – аҗсуаа абна илаҳаз араҳә ақәыцьма, ма даҒа гыгшәыгк ирымфарц азы имҗапыргоз аригуал ауп.

Аригуал анымҗапыргоз. Арахә аҗныҕа имхынхәзакәа, абнаҒы ианыцхәрылоз акәын ари аригуал анымҗапыргоз. Рхы иадырхәоит амаркатыл, цшъ-шьапак зтҗоу аҕәардә, ашашәа, ма акасыжә хтәаха. Ашашәа, ма акасыжә хтәаха ала амаркатыл аҒы Ғархәоит абас хәо: «Абри амаркатыл аҒы шҒасхәо еипш уҒы Ғасхәоит сырахә абна илаҳаз ааигәа иҕоу ақәыцьма уҒы. Абри амаркатыл уажәы акгы азцказом, акгы азхтәазом. Абас уаргы уцламхәа еихаҒахәоуп, сырахә цырхага узатазом. Абри амаркатыл ацқәа цсыртлаанза, уаргы уҒы Ғахәоуп, уц Ғахәоуп!».

Аригуал аматәахәкәа анеидыркыло дара рыхьызқәа рыбжы тыганы ирхәар калазом, ирымоу амагиатә мчра рцәызоит хәа ипхьазоуп. ЗҒы Ғархәаз амаркатыл уаҒы ибла итцамшәаратәы акы иатцатцаны иртәахуан.

Арахә еибганы ихынхәыр, ма адырҗаены аҗсы штҗоу ипшааны ирзаагар, усқан амаркатыл аҒы пдыртуан. Апыртра иалагон абарт ажәакәа хәо: «Шьта ухы уақәитуп, акрыфара азин умоуп!».

Амаркатыл ахатыпан рхы ианадырхәоз ықан цшъ-шьапак зтцаз аҕәардә, ма аххәа. Аҕәардә цшъ-шьапык атцан агыгшәыг реипш, аххәа ацқәа алашәага рыцқәа иреипшын. Убри азы ауп урт рхы изадырхәо.

Рацхьатәи аҗсуа школ ахьаартыз Оқәым ақытан иҕалаз ахтыс азбахә атәы ихәоит атцарауаҒ Г.Ф. Чурсин. Уи излеихәо ала, ақытаҒы зны 120 уаса абна илахеит. Изтәыз ацшәма иҗсаса рыхь-чаразы цшъ-шьапак зтцаз аҕәардә ашьапқәа Ғеихәеит. Анааша атаацәа рыҗсаса абна агәтаны ирыцшааит. Урт тыцк аҒы еилагылан. Рыгәта игылан ақәыцьмақәа хҗа. Аха ауасақәа зегы еибган, кыс рымазамызт. Абас аҗсуаа агәра ргон иҕартцоз аригуал амчра шамаз.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 107-108.

АКАНЧ – АНЦӘАХӘ ДУ

Анцәахә ду Аканч – аканч рынцәахәы иоуп.

Аканч – абагәа кәзтәо ахәацқәагы ирыхъзуп. Ацсуаа ираазон, аха издыло ажәлақәа шыкәоу еипш издымло ажәлақәагы ыкан. Издымло хәа ирцхъазоз ираазар каломызт. Аазара реазыркыр, аканч абагәа акатцаразы акыдлара ралагамтазы адыд-мацәыс ихтанакуан, аеарцәгьон, ианыкшозгы ыкан рхәоит.

Г.Ф. Чурсин излазгәеитоз ала, Апсны апсабара аканч аазара иазшан. Аха апсуаа рацәак еилахауамызт, аканч аазара аарфара ацуп, аарыхра иапырхагахоит, иазнархәзом, ицхастанатәуеит хәа ирыпхъазон. Уи акәым, атыхәтәантәи Апсны ах Михаил Чачба (Шервашизе) идикылахьан аканч аазара калом хәа зхәоз ақәтцара.

Атагылазаашьа ус ишыкәз атәы шықәиргәгәоит Апсны ныкәара хәа иааны икәз А. Миллергы: «Аканчаазара акәзар, Апсны уи аазара ианакәызаалак иеилахауамызт, уи зыхкәз аканч заазо ақытақәа «ақәа рымихуеит хәзшаз» хәа ауаа агәрагара ахьрымаз акәын», – иоуан иара.

Апсуаа излархәо ала, 1922 шыкәсазы Гәдоутә араион икалеит аарфара баапсы. Аарфара зыхкәз Гәдоутәа Анцәа игәамцхоз ахы-картаз азоуп хәа азыпхъазаны, аазаразы ирыртаз аканч хәыцқәа ганы рывара ицоз азқәа ирхырцсалеит.

Ажәлар аканч аазара Анцәа игәамцхо усуп, убри акнытә иныр-тәатәуп, икәхтәуп хәа ирыпхъазон.

Аканч хәыцқәа ицқам нцәахшароуп хәа апсуаа ишырыпхъазоз уазхәо атагылазаашьақәа убоит апсуа ицстазаара акыр уашьклапшыр. Акы – аканч заазо апхәыс иахьынзалаазо акәты-чацара дахатцгылар калазомызт, дыцқьазам хәа дрыпхъазон. Ҡбагы – аканч аоны иахьынзараазоз, асас иааиуа рхатәы кәты изыршъомызт, агәыла кәты ааганы акәын пату шықәырцоз. Абагәа ахәынтқарра ианаларгалалак ашьтахь, аонқәа рфы ирымаз апсаатә зегьы ицқьахоит хәа жәамш, мызкы инареиханы итаркуан.

XX ашәышыкәса, афәажәатәи ашыкәсақәа рзы Апсны аканч раазон. Ахәынтқарра иканатцоз адтала таацәацыпхъаза аканч

аазара рыдыртцон. Изаазар камлоз атаацэарақәа аҕанч аазара анрықәшәалак, Елыр аныхаҕы ицаны, Гьаргь Апшыа «изы иахҕеит» хәа абырфын рахәыцқәа наганы иамтцартцон.

Акыр инаскыхьоу аамтақәа раан апсуаа дрыман Анцәахәду Аҕанч хәа изышьтаз, ихьзала аныхәараҕы мџапыргон.

Аныхәара мџапыргон аҕанч ахьыраазоз атыц аҕы. Аҕанч ркыд-лара аламталазы, акәакәарқәа жәны, асаан иантцаны атаацәара иреихабу апхәысцқәа даарылагыланы дныхәон. «Аҕанч рынцәахә ду! Хаихабацәа ишықартцоз, хара ишахдырбаз еипш абра хум-тцаныхәоит хкәакәарқәа жәны. Хухәоит, хҕанч абагәа бзиа кар-тцаратәы амш бзиа рзылпха, адыд-мацәыс хара иркәыга!» – хәа акәакәарқәа руак лнапы иаркны ажәџан иарбо дныхәон. Нас уа дышгылоу иара лфон.

Аҕанч аазара иацын ашьара, азарақәа. Ахәы хәа ирыртцоз амжәабҕь акәын. Рхылапшра знапы ианыз апхәыс лакәын, ахатца уахь днеизомызт. Ахәы рызтцоз, аҕанч андухалак, еихарак, лыб-жыы тганы дцәажәазомызт, дыцәхар, дгәамтцыр каломызт – аҕанч ркыдлара иапырхаҕахоит, еитцанархоит хәа ипхьазан.

Ашьарақәа ируакын ахәынапқәа, атцарақәа, амат рыхьз амхәара. Урт убжыы тганы, рыхьз ткааны иухәар индыртцәоит, иаины иры-лалоит хәа ирыпхьазон.

Убри аҕнытә урт рыхьызқәа ршьон, ахьыз чыдақәа рыртон: ахәынап – атцхәыџры ахьзын; амат – ахәаза; атцарақәа – апырқәа.

«Аҕанч хәыцқәа Аџстаа днеины дрылатәоит, Анцәа сеицәыззоит хәа. Убри азы ауп Аҕанч Анцәа адыд-мацәыс зрыжәитцәо» рхәон ажәытәуаа. Иҕоуп жәлақәак зынза раазара азин змам. Урт чыдала Анцәа дырхылапшуеит, ираазоу ирмаазоу гәеитәоит. Абас иҕоу жәланы иалыркаауеит Цкәуаа. «Амш кахха ишыҕоу акәымкәа, Цкәуак Аҕанч ахьыраазо дныџналар, амш ааихәласны, адыд-ма-цәыс калоит»² хәаҕы азырпхьазоит.

Алитератуа

1. Чурсин Г.Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 100 – 101.
2. Илхәамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа аҕ., хәажәкыра 10. 1986 ш. азы.

АКАТӘРА

Акатәра. Аапын аaira иадхәалоуп. Ацсуаа рҕы иҕоуп уара рыкәҕутаанза дара укәҕыртыр умшра ргоит хәа изхәапшуа апстәкәа, апсаатәкәа. Уркатәар калоит зылапш цәҕьоу ауаа, ма зымшыта цәҕьоу.

Еихарак уи здырхәало: акәукәу, ашьхаркәырт, акарматцыс, ажба, аҕы роуп. Зегы реиха ибаапсуп хәа ипхьазоуп ашьхаркәырт.

Ас еипш иҕоу азхатцара апсуаа ишрымаз атәы ифхьан атцарауаф Н.С. Цьанашья. Ацсуаа арыцхара ду иатәуп хәа ирыпхьазон аапын, ҕатцак ымфазакәа ушыҕоу, «ҕемиртцысы» акәукәу абжы, ма акарматцыс абжы улымха итасыр. Убри азы акәын изырхәоз «уҕы акы нтамыршәкәа, адәахы ацара калазом» хәа.

Акәукәу. Акәукәу уамкатәарц азы, иааиз апхын азы абжы гаанза ахартәеитцаркәакәа уфар акәын. Аапын азы знык иадам-харгы ахартәеитцаркәакәа ыфаны указар, акәукәу укәҕенатыргы ишәартамызт, «уара иукатәеит» хәа азырпхьазон. Ахыртәы ыфаны иказ акәукәу абжы рапхьаза ианиахалак, «са ускатәеит, са ускатәеит»² хәа ибжы акәиргон.

Акәукәу ҕнатаанза, еитагы, ак латцаны иумазар акәын, мамзар уи уакатәоит рхәон. Уи инамаданы, ашықәсан зегы уура хаҳара ацлазом рхәон.

Егырт атцарақәа. Егырт рзы ихадаразамызт ахыртәы афара. «Уҕы мыртцызакәа адәылтцра» акәын икамлоз. Ашьыж аоны уандәылтцуа уаха уҕы итоукакаша акгы упыхьамшәаргы, цыкхыш цырак ухапыц ибжьоукыр акәын, уи зегы реиха амч аман.

Ашьхаркәырт. Ашьыж акрымфазакәа ушыҕоу ашьхаркәырт абжы уахар, ашықәсан уаарыхра баапсхон.

Акарматцыс. Акарматцыс иакатәаз ашықәс зегы ицынтда еихаччы дыказаауеит.

Ажәтцыс. Ааапын, ахартәы зныкгы иумфазакәа ушыҕоу, ашьыж уоны ахыбра ажәтцыс нытцпраар, ахыртәы угхоит, ашхыртәы уцәмачхоит хәа ипхьазан.

Ажьеи, аҕи ауафы дыркатәар, имчра ргар рылшоит ашықәс зегы азы.

Убри акнытә ауафы, ахәычы, аду хәа еилых камтцакәа, есыҕены аоны акрыфаны идәылтцуазар ауп. Зымгәа тацәны идәылтцыз икатәара, имшра агара мариоуп.

Азыс. Ашықәс ҕыц рацхатәи амш азы азыс уқәкаар, ашықәс зегы агәхаштра умазауеит, ацәажәара угәацхо, ҕеихак умамкәа уқалоит². Убри азы иуқәкаанза, улацш надырхаланы абас ухәар ауп: «Са усқатәеит, са усқатәеит, са усқатәеит» хәа хынтә улацш ишаатцашәалактәкьа.

Акрымфазакәа идәылтны инеиуа ахәыс, ма ажә иқәкаар, уи аены дқатәоуп, иусқәа еилацатәит, дхынхәыр еигъуп рхәоит.

Алитература

1. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960.
2. Гулиа Д.И. Собрание сочинений. Том шестой. Сухуми, 1980, с. 164
3. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 112-113.

АЛАҖА

АлаҖа – ари ацсуаа адунеи еиқәырханы иаазго (Анцәа – Ц.Г.) «иан Хьыцлыш Лахаш» еиталхаз ауп хәа ирыцхьазо тцлоуп. Уи лашьа (Анцәа ианшьа – Ц.Г.) Патырцбан ихъзуп. Апатырцбан лаха жәла хкуп.

АлаҖа ицшьоу тцлоуп, «уанцслак Цьанат унанагоит». АлаҖа «Цааимбараа ирхыцхьазалоуп, иаггыҕеихауп». Цааимбар шәыруп, абыгъқәа рыршра, адәахы антытцраан аеаларыцкьара калазом. Икоуп АлаҖа шәырны калашьас иаиуз атәы зхәо амиф: «Енак Цааимбарк тцлак ашьашәыраҕы дтәан. Дыштәаз ашәыр деилахәит. Уаанза шәыр ыкамызт. Адоуха кәитцеит дызтатәаз атцла ашәыр ҕаларц азы. Уи атцла алаҖа ҕалеит»¹.

АлаҖа амахә амца иақәуцар ихәартам, уарчмазаҕеуеит хәа ипцхьазоуп.

АлаҖа амтцан утыланы ушәиир, Ацааимбар игәы иатахым рхәоит. Ус егьа иказарггы ушәир, ушәи иаразнак иқалоит хәа ипцхьазоуп.

АлаҖа рхы иахьадырхәо. Ашә ахыхразы рхы иадырхәо ацыр анеитцартцо алаҖа амахә ала еилдырхыр акәын. Ускан ацырзы бзи-ахоит хәа агәра ргон. Ацыр анеитцартцалак ацырзы цьбарахарц азы «азахәа амахәи алаҖа амахәи цытәтәаны аитцатца иаларцсон»². «АлаҖа хәшәуп», – рхәоит ацсуаа.

Абгы ршны аимхэа зыхьыз идыржэуан игьцэа тнагоит хэа.

Алаха иалху аварения аимхэаршэаа (коклиуш) зыхьыз ифартцон, азыршы афы еилырхны идыржэуан игэи-игэатцэеи арыцкьоит хэа.

Алаха зцэеи зжьи аиод ззымхо ифалар, атыцафы инеиуеит. Ихэда ачра иафызар иартэоит рхэоит иахьаггы.

Алитература

1. Илхэамтоуп Барцыц Наала. Ианылтцеит Ц. Габниа. Апсуатцааратэ институт ахыбрафы. Акэа, ажьырныхэа 18, 2015 ш. азы.

2. Илхэамтоуп Цыапуа Шьазина. Ианылтцеит Ц. Габниа. Апсуатцааратэ институт ахыбрафы. Акэа, ажьырныхэа 18, 2015 ш. азы.

АЛАЦШ

Алацш – апсуаа изларпхьазо ала, аблакэа ирхылтцау амчра баапсы ауп. Апсуа бызшэафы алацш алшара азгэатоуп абарт афразеологизмкэа рыла: Алацш дакит. Алацш иаахеит // Алацш икэшэеит. Алацш змоу «Алацш цэгьакэа» хэа ирышьтоуп.

Алацш змоу ауаа – апхэыс, ахатца, ан, ахэычы, хэы змам Апсцэа, Апсы, ачымазаракэа рынцэахэкэа; арахэ рфынтэ апсуаа алацш цэгьоуп хэа иалыркаауеит Аеы.

Алацш иакыр калоит ауаа, арахэ, ахэыс зцоу ажэ, атциаакэа, ашэткэа, аарыхра. Иара иахкьаны атциаакэа ахыззаар алшоит, мамзаргы ипхастахар; арахэ зейтамтцау, ашьямхы капсоит, ажэ ахш аеазоит, ипсыргы калоит; атциаакэа шэтны изгылоу ифоит; аарыхра азхара иакэытцеит, ацыкэреи аххэатцэ ылганы ишгылоу ифамлазакэа ихбаалоит.

Зегьы рааста лылацш цэгьоуп хэа дыпхьазоуп фыц ииз ахэычы иан. Аинформантцэа излархэо ала, ан илымоу абзиабара ду иахкьаны лылацш лхэычы дакыр калоит. Цыарантэи, иаапсаны, афны иааиз ан лыпхзы лылабаанза асаби иахь днеизомызт, ахэычы ипырхагахоит хэа ипхьазаны. Ан лхата усқан «зегьы рааста алацш зхьыпшуа лакэны дкалоит». Лара илхьыпшыз алацш лхэычы ишка ииасуеит хэа ипхьазоуп. Апсуаа ахэычы шака бзиа дубо атэы убжы тыганы ахэара шэартоуп, амчра баапска убжы рахар ееи картцазом хэа азырпхьазон.

Ацсы илапш итцашәо, изаахо еихаразак ахәыцқәеи зцәазтәым ахәсақәеи роуп. Ацсуаа урт Ацсылапш рацәыхьчашьагы рды-руан. Ахәыцқәа анышәынтрақәа рааигәара инарышътзомызт амра аташәамтазы. Амра аташәамта Ацсцәа рәыхара иаамтоуп хәа рыпхьазоит ацсуаа. Хәы змам, хәы змоуз, зыцсхәы рымуз Ацсцәа роуп еихаразак зылапш цәгыоу. Ҷыц ацсра ахьыкалаз атаацәарагы алапш раахар калоит. Ацсы зегь рааста бзиа иибоз ауафы дахьцо дигар итаххоит, убри акнытә уи илапш дакуеит. Ицсыз, ианаамтоу зымәа икәрымтцаз, ауафы ицсгы алапш баацсхоит. Уи аоны изыфнымтцау, игәамтцау ианыфнахалак алапш азәы ихьысуеит.

Ацсуа традициатә культурафы аблақәа ирхылтцау амчра баацсы аныкшо, урт азәы, ма акы иадхаланы ианахәапшуа ауп хәа ипхьазоуп, иара убас иибаз шыбзиоу атәы ибжы нытганы, агәы атццаны ианихәогы.

Ахәса реипш ахацәагы рылапш баацсхар калоит, аха аинформантцәа рхатагы излархәо ала ахәса ахацәа рааста рылапш баацсуп.

Ацсуаа изларыпхьазо ала, Алапшцәгыа ихата илапш зеипшроу анизымдыруагы ыкоуп. Уи иара игәахәара иадхәалазам, цсабарала «ицәа иалоуп» ауп. Алапшцәгыакәа реилазаарафы икоуп азәгы ипырхагамхарц азы ирылшо зегы катцо. Ус икоу еихарак ахацәа роуп. Урт иртәахзом рылапшцәгыара атәы, асаби дахьыкоу афната ианнанага, «агара акәыршә ахашәыршә» рхәоит, мамзаргы агара даәа удак ахь ииаргарц ирыхәоит.

Ацсуаа рыбзазарафы илапш цәгыоуп хәа дыпхьазоуп аблагәытра, ауафашь; зыблақәа злакытца итцагыланы икоу; атцәымг еипш зылапш улало; зыцсы цәгыоу, зызхара камло ауафы. Ацсуа фырхатцаратә эпос «Абрыскыыл» афырхатца хада рылапш цәгыоуп, ауаа ирпырхагоуп хәа ишьуан ауафашьи аблагәытрақәеи.

Алапшцәгыа «алапшхьанта» хәагы иашьтоуп. Алапшцәгыа илапш баацсуп, изаахаз дычмазафхоит. Аха ацсуаа далыркаауеит «Алапшцәбара» хәа даеазәгы. Уи илапш азәгы иаахазом, азәгы ипырхагазам. Дара рхыпхьазара акыр имачуп, аха икоуп. Ажәлар рфы хатыр рықәуп, уамашәа ибо рылшарақәа ирылацәажәоит. «Лапшыла амат абна илганы иаазго» хәагы ирышьтоуп. Амат абна илганы, рацхьа иааганы, икатмышьза ишьтартцон. Ишьттәуп аныргәахәлак иаурышьтуан.

Апсуаа чыдала иалыркаауеит Алапш змоу хәа абарт ауаа: Алапшцәгъа змоу – Алапшцәгъа; Алапшцәгъа змоу – Алапшцәгъа баапсы; Алапшцәбара, аха зылапш цәгъам; Алапшцәгъа шимоу здыруа, пхаста ауаа ирзыкаимтцарц азы зхы иахылапшуа; Алапшцәгъа шимоу здыруа, аха уи хъаас измам.

Алапш лаахар калоит Атәхәафгы. Алапшггы заахаз данитәхәо Алапш лара лахъ ииасыр калоит.

Алапшггы заахаз афырхасра хтеикуеит, илагырз аауеит, ахъта дакызшәа ақыцьқыцьра далагоит, ипштәы цоит; дкәашза, ипсы илшәшәаны дкахауа далагоит; ацәа дакуа, дыцәар дзалаымтцуа, апс-реи абзарей дрыбжьахазшәа аиарта дылахоит; имчра зеггы цоит.

Алапшцәгъа заахаз ахәычкәа атцәууара иалагоит, ирыхуа рзымхәо, арахъ имчыданы, ишъацәхнысланы икахауа, ршъапкәа еилаго, рыцәа тынчымкәа, уахынла иахыцәоу рыбжьы тыганы ацәажәара хтаркуеит; апхыз баапскәа рбоит, ашәара тдыргоит, рхыцәхәыц акапсара иалагоит, ишгылоу акәымкәа рыпсы рылшәшәаны икахарггы калоит, уаха изалаымтцыкәа ианцсуаггы ыкоуп.

Алапшцәгъа заахаз арахә кахауеит, ахътшъра иалагоит, ажә еимгәа ахәыс аграпсуеит, ахәыс иаахар акрыфара иакәытцуеит; ажәхъа ахш ацәызуеит, ацәеи-ажъи пхтуеит, ихагахазшәа ахәаара иалагоит.

Алапш заахаз ахатца ифны аaira игәампхо, ипхәыс, ихәычкәа икартцо зеггы дрыхгәамтцуа, ипхәыс лыпсы штоу ихаштуа далагоит; акрыфара дакәытцуеит, ифатца акгы азеилымкаауа, иифо зеггы ашоушәа ибо дкалоит.

Ашъхымза ачымазара рылалоит, мамзарггы атцаракәа фарыжәланы ирфоит, аамта кьафк иалагзаны рытра итыпсаауеит.

Ашәарыцаф зылапш цәгъоу диқәшәар дхынхәыр еигъуп, дахъцо акгы ипылазом, деикәшәазом, иапхъа апслахә гылазарггы ихысымта иара иавкьаны ицалоит, ишәақь еибамгар алшоит, уи акәым ихата ахра далкьаны дтахарггы калоит. Уаанза дласны дахъафысуаз ахра уажәы игәы изакәымкуа, дшъацәхнысло, дкахабгало дафәахоит.

Апсуаа Алапш иацәызыхъчаша ахәшәтәыгакәа, ахыхъчагакәа рацәаны ирыман. Зегъ рааста ахархәара змаз Атәхәакәа ракәын, иахъаггы ахархәара рымоуп. Ауаа рылапш заахаз ихәышәтәра иазку атәхәакәа Абзалапшытәхәа хәа ирышьтоуп, Апсцәа рылапш заахаз злархәышәтәуа Апсылапшытәхәа ауп.

Ацсуаа ачымазарақәа зегъы, еихарак ахәычы чымазарақәа, Анцәахәқәа рымоуп хәа ирыцхьазон. Урт Анцәахәқәа рыхьызқәеи, ачымазарақәа рыхьызқәеи ирыдхәаланы Атәхәақәа рыман: Апшратәхәа, Абчыттәхәа, Алапштәхәа, Абзалапшытәхәа, Ацсылапшытәхәа, Аегәалтәхәа, Акәыртыкытәхәа, Атлоутәхәа, Аимхәаршәытәхәа, Арцхатәытәхәа уб. ир.

Ауафы ихата, ифны-игәара Алапщәгъа иацәызыхьчо ракәны ацсуаа ирыцхьазоит: атәасса амахә, араса амахә, ашәчбгъы, ашыц, атәамахә, аца амахә, акатдахәыр амахә, афымсаг, акама, ахахә шкәакәа, ахахә кылтәа, акәыстга, амца, ахәшпыргы, ахәа, ахнышпыр, арацәа, апыш, ала еикәатцәа ахәыц, ала шкәакәа ацрытц, алапшкакач, амхалдыз, ақыынста.

Алапш заахаз ихәышәтәышья. Зегъы реиха ахархәара змоу атәхәақәа роуп. Атәхәафцәа еихарак хәсақәоуп, аха имачзам атәхәа ахатца ианыкайтцогъы. Атәхәаф Алапш заахаз дитәхәоит хынтә. Атәхәа ажәақәа лыбжы тымгазакәа илхәоит знык, нас иханьтә ишьяпафынза «чфу, чфу, чфу» хәа дихысуеит дитәхәо, ишьяпафынтә ихахы дитәхәо дцоит, абас хынтә. Хынтә атәхәа лхәоит, жәынтә дитәхәоит. Атәхәала алапш ихцаны икарцон (быжь-шыхак ирыхцаны, быжь-мшынк ирхытәхәаланы) уаха фәахәыра ақәымкәа.

Алапш заахаз Атәхәаф ифынза данырзаамгоз, ма Атәхәаф ачымазаф иахь данырзымгоз атәа азна азы катцаны Атәхәаф дхытәхәаланы ирылтон. Алапш зкыз уи азы идыржәуан, уи ала ихаз алапш ихырцон.

Алапш заахаз атәхәаф ифы данааргалак, иаахаз алапш гәгәазар атәхәа аридуал мфадыргон итцегъы аматәашьарқәа адгаланы. Асхамшә (ашәхымс) дыладыртәон, ишьтахь амца агәгәахәа еикәыртон. Атәхәаф лызнапык азна ацъыкхыш лкуан. Атәхәара данаалгалак ацъыкхыш зныз лнапы хынтә ачымазаф лхы иакәлырхшон. Ацъыкхыш наганы «алапш усччит, узблит» хәа нахәаны амца иакәылцсон.

Апшқа дызмоу харантәи афны данааилак, лапшык лхысзар хәа дшәаны, лыматәа псахны, лфы зәзәаны акәын ахәычы иахь дышнеиуаз.

Апшқа иааигәа инеиуа рылапш дамкырц азы ицәарта афымсаг хәычы атартцон, ицәарта ашыц тарцсон, игарафы акакач пшзақәа,

ацаха ҕацшықәа кнарҳауан, «алацш уа иаанхап» хәа, мамзар-гыы «ахәаҕа шәкәы» тазахны ихчы иатцартцон, ма ицәа иаду акы афнытҕа иадырзахылон, ахәычы ихәда ихыршыуан.

Асаби алацш иацәыхьчаразы ихьз лассы-лассы ирхәазомызт, ахьз чыда иртон, ихапыцқәа рыцхьазазомызт, шаҕа ихытчыз хәа рыбжыы тыганы ирхәазомызт.

Алацш зкыз арахә ацықәреи иатәхәаны иафартцон.

Афны ҕыц андыргылоз Алацшцәҕа ацәыхьчаразы акәакьқәа рҕы итаржуан атцәымҕкәеи арацәа ҕыткәеи. Атцәымҕ алацшцәҕа «атыхразы», арацәа – «атыблааразы».

Алацш ахы ацәыхьчара атахын еснаҕ, аха зегь рааста ишәар-таз ашықәс ҕыц аухеи адырфаени ракәын. Апсуаа усқан Алацшцәҕа заахаз афната ашықәс афнытҕа маншәалара аиузом хәа ирыцхьазон. Убри аҕнытә алацш нызкыло хәа ирыцхьазон – арасамахә, ашәчбҕы ауафы илацш иаразнак иахьаатцашәаша – агәашә аталартаҕы, аматцурта акәакьқәа рҕы, афны апхьа уахьы-нагәыдцшыло идыргылон, икнарҳауан; афны афналартаҕы ас-хымшә апхьа ахәа цәахәаны икацсо инарышытуан.

Алацш ахәычы дацәызыхьчо акәны ирыцхьазонит ауафы иц-хашьарақәа. Цьара ицо ахәычы алацш дамкырц азы ан, ма анду лнапы лкалт иаатцшыны ахәычы ихьылшыуан абас хәо: «Абри лацшы акауазар еиха лацшы ухьымсаит!» хәа.

Алитература

1. Дбар С. А. Обычай и обряды детского цикла у абхазов. Сухум, 2000, с. 72, 77–78.
2. Левкиевская Е. Е. Сглаз//Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Т. 4/Отв.ред. Н. И. Толстой. М., 1995, с. 597 – 602.
3. Кәаҕәаниа В. А. Апсуаа рҕапыцтә поезиа аифартәышья. Аҕәа, 2010, ад. 70-113.
4. Хашба Р. А. Абхазский детский фольклор. Сухуми, 1980.

АЛ

Ал – апсуаа ицшыоу цлоуп хәа ирыцхьазон. Ал атҕака имфа-цыргон ақабз иадхәалаз аритуалқәа. Х-цык змоу ал амахәҕы ара-са амахә еицш аныхәарақәа раан агәи агәатцәеи ахартцон.

Х-цык змоу алмахэ агэи-агэатцэеи ахатцаны шыхацан зырахэ ашьхака ихазгалоз атаацэарақэа ныхэон. Изыхныхэоз асыс, ма азыс агэи-агэатцэеи ракэын. Иныхэоз апшэма ихата иакэын. Изнапык ағы икын агэи-агэатцэеи зхаз атцэы, егы инапағы тцэыцак афы. Иныхэон амеыша аены¹.

Ал атцака имцапыргон ажэлар ирзеипшыз аизара дукэагы. Абас Абжыуаа реизара, Абжыуа иагэтоуп хэа Кутол ианымцапыргоз, уа инхоз Кэыта захьзыз игэаратағы игылаз алтцла атцака еизон. Ақыта ахьызгы уаантэи иааит, иаанаго Кута-ил ауп хэа зхэо алегенда анитдахьан Ш. Инал-ица².

Икан Ал-ныхагы. Уи иазкны аныхэарагы мцапыргон. Аныхэара акырза иазааигэоуп атаацэарақэа рхы акэныхэаразы имцапырго «ахныхэара» захьзу ақабз.

Уи абас имцапыргон. Атаацэара иатэу азэы ихароу мцакы данықэлоз, иан диқэныхэон. Амгьал зны, амца иқэгылоу лычкэын длыманы рыфны ааигэара изызхауа ал ашьапағы днеиуан. Уа иаатцагылон рфыцегы. Изшьапык ал агэыцэ инкыдыргылан «деибга-дызфыда дысзаага» хэа дамтцаныхэон. Уака ағатахьа калтцон, «деибганы дысзааушытыр хэыц еикэатцэа злам ауаса шкэакэа зысшыуа»³ хэа.

Ал иадхэалоуп Акаа (Акабақэа) рыжэлантэқэа рныхэарагы. Аныхэара хышықэса рахьтэ знык имцапыргоит. Аныхэа амцапгаразы еизоит зегь реиха зхытцуа ионатағы. Иныхэоит ал атцака. Ахэса, ахацэа зегы алахэуп. Дныхэоит апшэма. Уи х-цык змоу арасатцэы икуеит. Ө-цык рғы акэакэари чағэазалки рхоуп, ахпатэи ац ағы ашьтэа иршыыз агэи-агэатцэеи.

«Кэыб-ныхахь» ихы рханы дныхэоит, «Кэыб-ныха» дахэоит аижэлантэқэа зегы хылацшра рыгимыжыырц азы. Иршыуа ашьтэа хышықэса еитцамзар ауп, иршыр икало уаса шытэазар ауп. Уи заанатц иаахэаны рхала ираазон. Ианыршылак ашьтахь, иаразнакы ацкы ықэдыргылон. Атэыцақэа уа алтцла амахэ ағы икнархауан. Ацэа аныхэаф иртон. Аныхэаф данныхэоз егырт зегы ршьамхы арсны игылон. Ал атцака аишэа ду дыргылон. Агэи-агэатцэеи рссаны зегы агьама ддырбон, иара убас ижэны аишэа агэта икэыз ахы акэац амхны иршон, ирфон. Иаанхаз аоныка иларгон. Атцла амтцан ианныхэоз афы адыргалар калазомызт.

Аныхәара ахпатәи ашықәс азы ирзымҕапымҕакәа иахыпар, ацшыбатәи ашықәс азы имҕапыргар калон. Ускан иршыуаз ауа-сашьтәа цшышықәса ахытцуазар акәын. Ибжыхаз ашықәсазы, аныхәара ахатыңан, имҕапыргон «чырпағ» захьыз даеа цаск. Ачырпағ захьызгьы иршыуаз арбағ чышь акәын азы ауп⁴.

Ал ацсуаа тотемк аҳасабала ианахатцгылозгьы ыкан, убрантә ауп ажәла Алшәынбагьы ахьинтәаауа⁵.

Ал цла хәшәуп.

«Ал еизадоу цлоуп, агәы разуп. Ацәа цәгеи иҕало алсақәеи хәшәуп абабарей аҕнутцкәтә хьаақәеи рзы»⁶.

Ацсуаа ал иҕало алсақәа ахәда хьаақәа ирыхәшәуп хәа еитцар-цхьаны рыхәда итдыршоит, ахәса рыҕнутцка хьаақәа ирыхәоит хәа аитцарцхьа ржәуеит.

Ал амагиатә мчы амоуп, ицшыоу цлоуп хәа ирыцхьазон азы алацштәхәақәа рҕгьы имацымкәа рхы иадырхәоит:

Ал каҕа зырқамсыз,
Аҳаса зырхәыхәыз,
Аеҕыс зыркыкьыз –
Лацшуп⁷.

Ал маҕәахә бзиоуп. Амузыкәтә инструментқәа алырхуеит, алак ахьшырәзы иманшәалоуп, ацштәы бзиахоит хәа ицхьазоуп.

Ал шыатас измоу атыцхьызқәа Ацсны адгьылтцакыраҕы има-чым: Алгыт, Алзыхь, Аалзга, Алрхәы.

Икоуп ажәарццакгьы: Арланаа ран лалтарра.

Ал азахәа ақәыртцон. Уи иҕало ажь агьама зегь реиха ихаахо-ит, насгьы ацштәы еиқәатцәаза иҕалоит, ибзианы ишәуеит хәа ицхьазан. Уи иалтцыз аҕы акәын аҳацшыа итартәоз⁸.

Алитература

1. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Су-хуми, 1984, с. 43.
2. Иара уа, ад. 43.
3. Илхәамтоуп Шамы Минака. Ианылцеит Ц. Габниа. Цдырхәа ақ., ла-царамза 23, 1980 ш. азы.

4. Акаба Л.Х. Указ. работа, с. 45-46.
5. Илхэамтоуп Цгэы Едгъац-ипхэ Смыр Хыцъгэагэ. Ианитцеит Г. У. Смыр. 12.07.1968.
6. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акэа, Пхын-гэы 26, 2000 ш. азы.
7. Апсуа жэлар рѣапыцтѣ рѣамта 12 томкны. I атом. Атом еикэир-шэеит, акыпхъ иазирхиеит, апхъажэеи азгэатакэеи иѣит афилол. тт.рк. В. А. Кѣагэаниа. Акэа, 2008, ад. 113.
8. Ихэамтоуп Чкотуа Дикран. Ианылтцеит Ц. Габниа, Цырхэа ақ., 1989 ш. азы.

АЛА

Ала – икалаша заа издыруа, ауафы Нырцэыцхэ дыкэызго, ахатэ анпсуа мѣашьарада зцэа ианыруа, ауафы изааигэоу, иразу, абзиара знаало, зыбз ахэразы ихэшэу цстэны апсуаа ахэапшуеит.

Апсуа мифкэа, алакэкэа, аѣапыцтѣ жэабыжъкэа рѣы ирацэоуп ала, алеи ауафи реизыказаашьа атэы зхэо аѣапыцтѣ сиужеткэа.

Нартэа руазэк ипа даниуаз ауа, дара рымзырхэ итаз ала алас-ба ахылтцит. Аласба убла ацэухъчаратэы ипшзан. Ашамтазы алас-ба ичкэына цшқанэ икалеит. Нартэа ртцеи иизи иареи, уи нахыс, иааицрымшэазо еицын. Амала изынхеит ихылтцшътра атэы зхэоз ахъз чыда – «ала аца»¹.

Ала ауафы изааигэоуп.

Ала апсуаа ахэапшуеит ауафы изы зхы иамеигзо, бзиа изыкоу, изааигэоу цстэны. Апсуа мифкэа излархэо ала Анцэа ауафы анышэапшь далхны дыкэиргылт. Аѣстаа днеин аекэа, «ауафы ипсы талар, шэарт амыкэшэатэ шэакэшэоит, дышэшъы» хэа реихэоит. Аекэа ауафы игэыдларц рѣанынархэ, алакэа латцкъан, аекэа иреишуа, нак ипхартцеит. Абри ахтыс еихагъы ауафи алеи изааигэанатэит хэа ирыпхъазоит².

Ала апшэма данпсуа адыруеит, ауура иалагоит. Абас ѣнак ала ауура иалаган, «апхъа игылаз арбагъ – «узыртцэыуазеи?» – хэа иазтцааит. «Хэапшэма саатк ашьтахъ дыцсны дааргоит!»³ – ахэеит ала. Саатк аатцит, ашьхэ иказ апшэма «асакаса дантцаны» дааргеит.

Ажэлар ирхэоит, апшэма ила ауура ианалаго, иара рыцхарак, ма машэырк ихъраны ианыкоу ауп хэа. Ауубжы Анцэа икынза

иназоит. Анцәа уи рыцхарак дшақәшәаз идыруеит, нас ацхыраа-ра иитойт.

Ала абз хәшәуп. Амифқәа излархәо ала, Ассирқәеи Адоуцәеи рхаан дықан Аслан захъзыз уаф дук. Уи урт дыриааиуан, таха ритомызт.

҂нак уи дшыцәаз, Ассирқәа рышьтыбжь мырғазакәа, абыр-фын рахәыцла д҂ахәаны, иблақәа тыхны, дышьны, атцейць тәула дтарыжьуеит. Иматцурлақәа ишәарыцаны ианааи, дрымбазеит. Ишьталан дрыцшааит, аха дызтажьыз атцейць дрызтымгеит. Ам҂ахь илбаауеит. Уардынла иааиуаз хатқак, илеиханы, д҂ы-жәырхуеит. Икалт иацрыхо, атцейць а҂ы ак шықаз еилдырка-ауеит. Еицхырааны дтыргоит. Хаха-хымш ихатәаны ирбзара иа҂ын иаакәымтцзакәа. Ахымш рзы Аслан илақәа аахитоит, д҂ықәтәоит⁴.

Ала ахала ахы ахәшәтәуеит. Апсуаа агәра ргоит ала чыма-зarak ахьыр, уи зыхәшәтәыша ашьац пшааны ишафо, уи алагы ахы шахәшәтәуа, насгьы «ала шакәу ауа҂ы атциаакәа шыхәшәу рапхьаза изырбаз».

Ауа҂ы ихәра ала иарбзар ибзиахоит.

Ала ауа҂ы Нырцәыцхә дықәнагоит.

Дыказам псыуак, ала ауа҂ы Нарцәыцхә дықәнагоит хәа аз-хазымтцо. Ауа҂ы данцслак, ахымш рзы, Нарцәыцхә҂ы днана-гоит. Уа иқәу ацхә арахәыц еицш ипоуп. Уи дзыкәсыр, Цьанат дынтагылоит. Ақәсра мариам. Аха иара дықәлоит. Мацк днеиуа-ны еицш, иацхьа иаацәырқьоит ицәпсхьоу ицгәы. Уи ацхә ахәша ақәшьра иалагоит, дықәтцәрааны итцака икоу, Цьаханым дтахарц азы. Ацгәы ршәаны нақ иканацоит ила. Уи абз ықәшьуа мацара, ахәша зегьы ықәнахуеит. Апшәмагьы уаха пырхага имоузакәа нақ, Цьанат, днеиуеит⁵.

Ала анцсуа ахатә иадыруеит.

Ала анцсыша, рхәоит апсуаа, ҂аха-҂ымш ақыу-т҂ыуара хтә-накуеит. Нас, инеины, зегь рааста атәара бзиа ахьабалоз атыц а҂ы, а҂еикәапсаны, инатәоит. Уака ахы нықәтцаны ипсуеит. Ала анууа, апшәма изы ибзиазам, ма агәылара цсрак калар калоит хәа ипхьазоуп. Иара убас, ала ақыу-т҂ыуара хтәнакыр, иара ахатә машәырла итахоит, ма апсра ааигәахоит.

Ала зхылтцыз.

Ауафы ичапан хтцэаны инкадыршэит. Анцэа уи аашьтихын, ала алихит, рхэон ажэйтэқэа⁶.

Алитература

1. Приключения Нарта Сасрыквы и сто его братьев. Сухуми, 1962, с. 94 – 99.
2. Ацсуа жэлар рѣапыц рѣиамта. 12 томкны. VII атом. Еикәлыршәеит Габниа –Инал Ц.С. Ақәа, 2002, ад. 56.
3. Илхәамтоуп Смыр Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 2000 ш. азы.
4. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Абгосиздат. Сухуми, 1960, с. 28.
5. Ацсуа жэлар рѣапыц рѣиамта. 12 томкны. VII атом. Еикәлыршәеит Габниа–Инал Ц.С. Ақәа, 2002, ад. 156–157.
6. Ихәамтоуп Хьециа Т. Ць.. Ианылтцеит Ц. Габниа, Ақәа, 2013 ш. азы.

ЛЫХ-НЫХ

Лых-ных – иахьа Лыхны ақырсиан динхатцара ауахәама ахьгылоу атыц афы итәаз, Лхаа зегьы зымтцаныхәоз, аиґара, ацәгыара зыбжьалаз зѣапхьа иқәны рхы ахьѣырхуаз, рхы ахьдыриащоз ныхахәуп.

Ақырсианра Ацсны алартцара ианасакьахәымтаз Лых-ных атәартәѣы ауахәама дыргылеит.

Лых-ных ныхацаащцәас иамоу Шьақрылаа роуп. Лхаа зегьы рнафсан Шьақрылаа чыдала Лых-ных рныхахәуп. Убри ақнытә урт шықәсык ахьтә знык иамтцаныхәон.¹

Ақырсианра Лыхны иалатцәо ианалага, аныхәара Мшапныхәа иакәшәеит. Шьақрылаа шыжжымтан заанатц ауахәама инеины италон, ианаатытцлак, Лых-ных иадхәалаз аныхәара иахьа ауахәама ахьтагылоу агәараѣы хазы имѡапыргон.

Ауахәама инакәытханы, мраташәарахьтәи аган аѣы итцан Шьақрылаа ирзеипшыз, аныхаѣы изыхныхәоз аѡы зтартәоз, ѡажәи хәба пхал зкуаз» ахапшья. Убри ахапшья иахагыланы акәын Шьақрылаа «Лых-ных»хәа ишныхәоз.

Лых-ных аныхэара иадгалатэыз: ахапшы азна адсуа жбы иалхыз афеикэатэа, ахэыз быста, ишэымацараха иказ ахэыштаара чашэмгьал, ашырз шыла ала икэахаз акэакэар гьеж, Шыакрыл хатцажэла рыцыпхьаза ацэа цкэа иалху ацэашыкэа.

Ачыс армазеира хыкэкыла ирыдын Лыхны ақыта иатэыз ахабла Ахрытца акны инхоз Шыакрылаа. Арахэхэ еимырдон. Шыкэсык тзак ирыдын, егы иаиуа ашыкэс азы даеа тзак ирыдыртдон. Абас еитакуа зегы ирхысуан, нас ыц еитаналагон.

Афатэ алхразы Шыакрылаа зегы рмартхэкэа еиларцсон. Ахапшы азна афеикэатэа тартэон. Абыста зларуа ашыла, ачашэ злырхуа (иахьа) ачашыла, ицэыцсны икоу ашэазакэа еидгалатэын заа.

Аныхэара. Аныхэара иадгалатэу ачыс армазеира зду, мшапы уатэы акэзар иахьа хэырцын дук, ма макэана дук аашытыхны, Шыакрылаа зегы дрылсуан, рмартхэкэа – ашыла, ашэаза, ачашыла еизигон.

Иандырмазеиуа аамта. Мшапы аены, ашара макэана акыр шагу арахэхэ зду ифы изуан акэакэари ахэыштаара чашэи. Ишыпхоу ауардын иакэтцаны аныхэартафы инаргон. Азыс уа аныхэарта атыц афы иршыуан, иржэуан, иаатыганы жыххэа-жыххэтала еифырхуан, нас иара уа ахэыз быста руан. Аашоны, зегы ырмазеины, ахапшыа ааигэара инаганы идыргылон.

Ахапшыа ахы лаха бгыла ихэан. Алахабгы агэыцэмакэа акэын, агэыцэмакэа ахахэ ду. Ахапшыа ахата адгыл итцан аарла ахы ытыцхэхэо, ахы ахахэ шкэакэа ссакэа рыла, еивтрыпххаа, италаханы икартон.

Аныхэара аамта. Мшапы аены, ауахэама ишаатытцлак, Шыакрылаа хатцажэлас икоу зегы ахапшыа ахытцоу еиманы иаиуан. Ахэсажэла уахь анеира азин рымазамызт. Аныхэара армазеира знапы ианыз, лхаа, ауахэама иадэылтцуа зегы, Шыакрылаа рныхэарта ашка шэымфохытц хэа реихэон. Анеира зылшоз, аамта змаз зегы гэхэхэала ирыдыркылон аапхьара, инеиуан. Лхаа ракэым, ауахэамафы аныхэара мфэдызгоз апапгы уахь ипхьаны днаргон.

Аныхэара амфэысшыа. Шыакрылаа ахацэа зегы ахапшыа иаакэшаны иаагылон. Уа имазеины акалат итаз акэац хыхь иахан азыс агэи-агэатцэеи зхаз арасатцэи акэакэари. Шыакрылаа рыжэлантэ кэрала зегы иреихэбу (даналырхлак, дыпсаанза

аныхэара иара идын), иаргъа напәы иааникылон агәи-агәтцәеи зоу арасатцәы, иарма напәы Шьакрылаа хатцажәлас икоу ры-цыпхьаза ацәашькәа еидкыланы, амца дыркны иааникылон. Аныхәәф данныхәо иааикәшаны игылоз Шьакрылаа роуп, иаа-рыпхьаз асасцәа наф инаскьаны иаагылон, иныхәоз ирылагы-лар иашамызт, иахәтамызт. Аныхәәф ивара дгылон атцәа азна афы зкыз Шьакрылк. Аныхәара цонатцы ахапшьа ахы хтны иаан-рыжбуан.

Аныхәәф ирасатцәи ицәашькәеи ышьтыхны иаанкыланы, ам-рагыларахь ихы нарханы абас ихәон: «Үа, Шьакрыл инцәахәу, иахьа абра Шьакрылаа иасышыкәса ишыкартцац еипш ргәтцәахәы удыр-боит, абра икоуп хәычгы-дуггы, зшьамхы инанагоны икоу иуа-шьапкразы. Лых-ных, шыарда зымчу, хухәоит, ианагь ишахху аипш, улапш хаа ххызааразы, қәнамга ҳақәумыршәаразы, иахзымдыруа ҳаҭоумтаразы, хухәоит улпха, угәыпха ҳат, афстаа ҳаицәыхьча, цәгыаразы ихашьтоу ҳарцәыхьча, цәгыалашьа ҳалумхын, зәала пхзы ҳалумхын, амашәыр цәгъа ҳацәыхьча, ухьышыаргәытц ҳа-кәыхшоуп; хухәоит, ушьапы ҳкуеит уафцсыла ҳазурҳаларазы, антдыра ду ҳаҭәоушьаразы, есышыкәса хәычла дула ҳаитцаффы, ушьапкрада хьаа ҳамамкәа, уматц аура ҳахыбаамкәа ҳқаутара-зы ҳуматаниоит»². Икәшаны игылоу зеггы «Амин, ихәнцәахәу иуцихәааит!» – рхәоит.

Убас данныхәалак ашьтахь, Аныхәәф ауахәамахь ифы нарханы ус ихәоит: «Нан, Анана, ахкәажә ду! Былпха, бгәыпха ҳат, ацәгыара ҳацәыхьча! Бшьапы акрада хьаа ҳамамкәа ҳқабтаразы ҳбыхәоит, бхышыаргәытца ҳакәыхшоуп!» Егьырт зеггы «амин» рхәоит.

Анафсан, аныхәәф настха, Шьакрылаа инарылтцны игылоу асас-цәа рахь ихы нарханы ус нацитцоит: «Дадраа, абра Шьакрылаа рныхәартә иазаангылаз асасцәа! Доусы шәныхақәа рылпха шәы-мазааит! Лых-ных, шыарда зымчу, алапш хаа шәхызааит! Ғааны бзиала шәарггы ҳарггы хнеиааит!». Зеггы, апшәмацәаггы асас-цәаггы, «амин» рхәоит.

Атцыхәтәаны, Аныхәәф дзыхныхәаз афы цытк нахижәауеит, агәи агәтцәеи ргьама ибоит. Иааигәа игылоу арасабгьынтцә наи-дыркуеит. Аныхәәф иатцәа иҭоу афы уи инзаашьны, Шьакрылаа зеггы ирықәирпккәоит. Абартқәа рышьтахь агәи, агәтцәеи, акәа-

кээри мацк-мацк аарымхны, инаргэйтта инанцсаланы, ыы хэычык нарыкэтэаны абас ихэоит: «Абри Ачбеи Чачбеи икькыа-итцэтцэа ирхыгзаны рызхара рѣастцаанза цэгъара хзааумган, цэгъала шыа халумхын, зѡала пхзы халумхын!» Аныхэара ашытахъ иику наганы ауахэама атзамц аѣы дахъзыѡазо цъара инавеицъгэоит. Даагъежыны, ирасатцэы иахоу агэи агэатцэеи рссаны иаамхуа, акэакэар надкыло Шыакрылаа зегъы агъама дирбоит.

Аныхэарақэа рышытахъ абгъы зѣассы икоу арасамахэқэа тцака асаара ишытартцоит. Уа икэыртцоит абыста, акэац, зегъы рыцыпхъаза чашэ-сак, чашэ-сак. Сасгъы ацшэымагъы неины ус ирхиоу аишэа иахатэоит. Рнапы анадыркуа аамтазы, аханы итэоу Аныхэаѡ дѡагыланы, сасгъы-цшэымагъы аарзырыѡны абас ихэоит: «Дадраа, иахъа абра икоу, дацшэыма дсасы! Тыц цкъартак, ныхэартак аѣы хтэоуп, нцэа шыапкыртоуп ара! Чеицъыка хэычы, чеицъыка ду ыкам. Аныхэартаѣы ишапу ала, Анцэа ихатэеишъаз ачеицъыка хахатэоуп, арыжэтэ хамоуп иахъынзахъзыжэуа. Дадраа, шэхатцкы сцеит асас, ацшэма загъы, ишэфы, ижэжэы иахъынзашэтэху, аха абри аныхэарта аахэаны сшэыхэоит, аныхэарта иахэтам ажэак мхэакэа, шэеибаныхэа-еибаныцхъа, аныхэарта пату акэтцаны, еибаргэаарак камтцакэа шэеимлысразы сшэыхэоит»³.

Изырыѡуаз зегъы, сасгъы-цшэымагъы: «Ус, ари аныхэарта иахэтам ала аныкэара камлароуп. Ус азэы дкалазаргъы, абарт зегъы аныха дахтэоит», – хэа еилабжъон.

Ахацшыа итаз аѡы кэапеила акэын иштыртоз. Атахмада-цэа кэапеик-кэапеик акара ржэуан, аѣар итцегъы инеиханы. Аха гэынхарак, гэааибагарак каломызт, азэгъы уи аѡыза ихы иатэеи-шъомызт.

Ахацшыа итаз аѡы атцанза ирыжэзомызт. Иаанхаз арахахэ здымыз агара азин рыман. Уи апхал изтаз аѡы еимыркыа Шыакрылаа рыжэла иатэыз зегъы ирылсыр акэын. Мшапныхэа цонатцы, ахацшыа итаз аѡы хэа пату акэтцаны, ирызнеиуаз асасцэа тцэыцак-тцэыцак ддыркуан. Ажэра ззынасыпхаз дтахмадазаргъы, арцдыс қэыпшзаргъы игыланы акэын аныхэаѣа шыркуаз. Уи аныхэаѣа «Лых-ных» аныхэаѣа ахъзын. Ари аныхэаѣа шықэсык ахьтэ знык акэын ианыркуаз, ианыркуаз ахацшыа итырхыз аѡы ала акэын ишыркуаз.

«Лых-ных ахацшыа». Шыакрылаа зеггы хазы, дасу тзыцы-
цхыза рыонкэа рфы ирзытцан «Лых-ных ахацшыа» хэа изышытаз
ахацшыа.

«Лых-ных ахацшыа ду» акны рныхэара ианалгалак, дасу
рыонкэа рфы зсык-зсык ршыуан, ахэыштаара чашэ картдон,
ахэыз быста руан. Аракагы ахэса адгылара азин рымазам, ахэса
аныхэазы итаз ахацшыа итаз афы атыхрагы азин рымамызт,
иакэитмызт.

Лых-ных амч ду амоуп хэа ипхызан. Уи иамаз амчра иазк-
ны ажэлар ажэабжь рхэон. Ажэабжь излахэо ала, ченак Лыхны
аштафы игылоу атэатцла амтцан гэыцфык атахмадацэа еицэажэо
итэан. Иштэаз акэымкэа, чэуафык дэырба-чэырбо ашта дааталейт.
Атэатцла атцака итэаз атахмадацэа даарывалейт, аха апсшэа рам-
хэазакэа, дэарывсны дцейт. Атахмадацэа даара ргэы иалсит
апсшэа ахрэимхэаз. Руазэк дэагылан: «Иа, Лых-ных, шыарда
зымчу. Абра аеыуаф ифеиуа хиала думышытын!» – ихэейт. Аеыуаф
ашта агэы ааифишахыан еипш, агэапхара иоун иеы ишыхэа нарба-
ны дэатцкейт. Лых-ных ааигэара дфеиуаны еипш, иеы лыкэкыан
илкахайт, иеггы иаргы рыхэда ныхца ицейт.

Алитература

1. Шыакрыл К.С. Лыхных // Адырракэа// Известия IX, Карт, 1980,
ад. 116-119.
2. Иара уа, ад. 117.
3. Иара уа, ад. 118.

АЛАТЦГАРА

Алатцгара – қытак, цутак иатэу ашэарыцафцэа мейшак азы
иааибыхэаны, уи иацу ариуал мфэацганы, аламатцуаркэа рыманы,
шэарыцара рцара ауп.

Ариуал амфэацгашыа.

Мейшак азы, ашыжы шаанза, гэыцфык шэарыцара еиццало,
дасу рлакэа рыманы, еизоит руазэк ифнафы. Уа днеиуейт ашэа-

рыщащѣа зегъы пату зкѣыртцо, иззыразу, иззызырѣуа, рапхъа идыргыло «абчарах» хѣа ахъз чыда зтаны ирымоу рпызаѣ.

Зегъы анеизалак, еицны идѣықѣлоит ишѣарыцап хѣа ргѣы иахътаркыз атып ашѣа. Уа ианнеилак, еиха ицкъоу тыпк аѣы иа-агылоит, амца еикѣыртцоит. Рпыза зегъы рѣѣыхкѣа рымхны еи-зигоит. Иааилагѣаны инапаѣы иааникылоит. Иара дназлоу зегъы неины амца иакѣшаны иаахагылоит. Акѣыхкѣа иаргѣа напаѣы иааникылоит. Ибжы тыганы абас дныхѣоит: «Тызшѣак хамазар, гѣеизынхарак ыказар, абна инхо Ажѣеипшѣаа пырхагас ихаумтан! Харпарцѣа цѣгѣа ихысыз ацсырта иакѣиршѣааит! Абзиа ихысыз абла итаиршѣааит! Ала зышѣталаз шѣагѣашѣара инанышѣтааит! Ихысуа ихтып кѣтыпшѣа ихиааит!»¹.

Аныхѣара данаалгалак, иику акѣыхкѣа амца иакѣитцоит. Урт уа иблаанза зегъы амца иаахагылазаауеит. Ианбыллак ашѣтахъ, «хацкъахеит» хѣа нахѣаны шѣарыцара идѣықѣлоит. «Ирбылуа ахъ-пшы илапш, имшѣта ацѣгѣара ауп».²

Ашѣарыцаѣѣа реыршоит абас: Аѣар – «амаркалцѣа» рлақѣа рыманы абна илалоит. Урт ашѣарах ршѣаны, адуцѣа амѣақѣа кны иахътѣоу ахъ раацара ауп рнапы иану.

Аихѣабацѣа ибзианы ирдыруеит алатцгара аан идыршѣо ашѣарах еибарсны иандѣықѣлалак, иахъкылсуа атыпкѣа.

Ашѣарах абна рылцара иазку аѣар рыбжы дууп, ихысуеит, ашѣарах аѣѣы зкыз рлақѣа цѣаруеит. Егъырт ашѣарыцара хккѣа раан иѣоу атынчра, аѣытѣахра ара иказам.

Алатцгара аан иахъышѣарыцоз еиха абна еилачырақѣа, ахѣажѣа ахъырацѣоу, ауаѣы дхѣазаны ада дахъзымныѣѣо абна цѣгѣақѣа рѣы акѣын.

Иманшѣалахар, иршъыз рыманы ашъыжъ изыѣнытцыз аѣны ашѣа ихынхѣуан. Уа ашѣарах ацѣа ахыхны, дасу ирықѣнагоз ахѣта рытаны, рыѣныѣақѣа ицон.

Алитература

1. Чоцуа А.М. Иѣымтѣақѣа реизга. Х-томкны. Актѣи атом. Акѣа, 1968, ад. 190.

2. Ихѣамтоуп Чкотуа Д. Ианылтѣеит Ц. Габниа. Цъырхѣа ақ., 1996 ш. азы.

АМАШӘЫРХӘА

Амашәырхәа – ари ахәычкәа, еихаразак ақәыпщәа рзы имѡа-пырго ныхәароуп.

Аныхәара кәртѡит есышықәса, шәахыак аены.

Дырныхәоит лассы-лассы амашәыр иакәшәо. Арбагъчышь, ма-кыана афәтра иаламгац аанкыланы, аика цкәаны, ашәа иалтцыз ирныхәо илахь иахырышьуеит «дахьынтытѡо уихылапшла!» хәа хәо. Иара ахата наӳ иаурышьтуеит.

Иааиуа ашықәс азы иара шыны ацкы ықәдыргылоит.

Амѡацгашәа. Шәахыак аены акәакәарақәа, ачахаржәқәа, ахәа-жәқәа кәтцаны асаан инаныртѡит. Тьыпх зика цкәаны иаурышьтыз арбагъчышь, иахәа иарбагъу, иахныхәаны иршьуеит. Ижәны, агәи-агәатцәеи надкыланы, уигъы уа асаан инаныртѡит.

Амра аенанышьтнахлак, асаат жәаѡа реипш, аѡны, ма адәны ирныхәо днаганы, атцәа азна аѡы надгаланы, аѡны иӳоу апцхәыс цкәа дныхәоит. Иара, зыхызала иқәыргылаз, агәи-агәатцәеи мацк амхны ифәртѡит, агәама идырбоит.

Иааиуа ашәахәа аены ацкы ықәдыргылоит ишыкартцац еипш аика цкәаны.

Иршьуа. Арбагъ шкәакәа зегъы иреигъуп, аха апштәы еила-цсазаргъы кәлоит.

Ашықәс тѡанза арбагъ псыр, зыхызала адәы иқәу изы ибзиам, агәамбзиара иатәуп хәа ипцхәзоуп. Иныхәаны, «уцсы фәххуеит» хәа хәаны арбагъ фыц ықәдыргылоит.

Амашәыр иакәшәало идагъы, арра иргоз ихызалагъы арбагъ ашәапхыц хтцәаны иаурышьтуан.

Арра иргоз иуа, итынха дрылсны ибон. Ус иацын. Дахьнеи-лак пату иқәыртѡон, ашьтәа изыршьуан, ма ашәашәи рбагъ. Уи патукәтцаран, еибабаран.

Итынхацәа баны аѡныка данцоз, ихызала арбагъчышь (арбагъ фә) адәы иқәыртѡон ашәа мацк кәтцәаны, ма ашәапхыц цкәаны.

Ус иаурышьтыз арбагъ зыхыз ахыз аррахьтә дхынхәаанза ир-шьзомызт. Чыдала иацклапшуан, ахәы артон. Арра акнытә даны-хынхәлак, иахныхәаны иршьуан.

Алитература

1. Ахархәара амоуп Барцыц Наалеи Смыр-Габниа Ардеи рхәамтәқәа.

АМШӘХӘЫ АМХРА

Амшәхәы амхра – шықәсык зхытдыз ахәычы рацхьазакәны ихәхәы нықәкны ианамырхуа имџапырго ақьабыз ауп.

Апсуаа ахахәы, ахыцәхәыц амагиатә мычду амоуп хәа азырхәон. Азқәеи, азиасқәеи, азкәарчқақәеи рынцәахәы Зызлан-Захкәажә лымчра зегьы лыхцәхәыц аґы икоуп, мацк адамхаргьы ихтәаны изгаз ахатца, лымчра зегьы иара игон. Лыхцәхәыц иманатцы лара иара иматц луан, лымшара зегьы итаацәа рахь ииасуан, «арыґьарахь игьежьюан, барақьатра рыгхомызт, рыхш, рышә еиыналаны иқан, ибзанхацәахон».

Зегьы рааста ипцзоуп хәа ипхьазан ахцәы еикәатцәа, ахцәы хьыпштәыла.

Ахахәы азы апсуаа абзиарақәа ирхәо рацәоуп: 1. Ахахәы рацәа зқәу – дымшуп. 2. Ахахәы рацәа зқәуу – амал ицааиуеит. 3. Зхахәы еилассы ижәпоу – агәабзиара имоуп. 4. Зхахәы цырцыруа изхагылоу – игәы цқьоуп. 5. Зхахәы еилтәраауа икоу – лнерв тынчуп. 6. Аб ижакьа кны дқәыр – иажәа еилеигазом. 7. Аб ижакьа кны дшәиир – иихәаз калоит. 8. Аб даншәиуа – ипатца ахәыцқәа зегьы «амин» рхәоит.

Амшәхәы анамырхуаз. Ғыц ииз ахәычы шықәсык ихытцаанза ихәхәы амухыр «тцасым» хәа ирыцхьазон. Икоуп итцегьы агәаанагарақәа. Хәымз анихытцлак иамухыр калоит, аха уи иатцанақзом, ахәычы ихы зынза инықәкны ирсон хәа. Ахәычы ихәхәы ила итассы, ила «итахауа» иқалар, илақәа еихәтацшуа иқанатцоит хәа мацк ихдырффон. Ихдырффаз «ацаха итазны агара икнархауан»¹ ахәычы дахьцоит хәа.

Изызхауа ахәычы, знык адамхаргьы, хымцада, ихы// лхы нықәкны ипашшза ирсон. Ус узхыламцшыз ихәхәы цхьақа икацсоит, иаґахоит, аеарееизом, азхара уадаґхоит хәа ипхьазан. Убри ақьнытә ари ақьабз иацклапшны имџапыргон, имџапырымгар адущәа ирузомызт. Уи амџацгара ахатәы кәзшыақәа аман.

Исодаз ахахәы. Ахахәы зсоз зегьы рыла деинааланы дықазар акәын. Ихатә ихәхәы еилассы ижәпаны, ацшшәы бзианы, еилаарцыруа ихагылазар акәын. Зхахәы исо иахь уи ибзиарақәа зегьы ииасуеит хәа ргәы иаанагон.

Амѡацгашья. Зны амаркатыл ала ихахэы ажэпара амырхуан. Амала, ахахэы амхра иалагаанза амагиатэ мчы змоу аус хккэа картцон. Зымшэхэы (амшэхэы – ахэычы ициуа ахахэы ауп) амырхуаз дызгабзар, днаганы, ихэхэаза инашьту акабақ аракэа дықэдыргылон, лхахэы кахэхэа иазхап хэа. Лхахэы амырхуан уб-ри аамта иакэыршэаны, уи «азхара» аамта хэа иашьтан. Ахахэы амзхуагы, зхахэы амихуагы амрагыларахь рхы дырхар акэын. «Амра агылашья ахахэы иазхашьяхааит!» хэа нахэаны амшэхэы амхра иналагон. Ихахэы иацхьяка ирыфхар ртахызар, акалат дтартэаны, ауаса ахэы иркэйдны ирымоу ааганы, икэыршаны итартцон, дылартэаны ихы амырхуан. Ыыц ианаауа уаанза ишыказ акэымкэа, дызлатэаз аласа еипш ихахэы қамфафылза икалоит хэа агэра ргон.

Амшэхэы амзхыз уи аены инаркны ауа гэакья иакара хатыр икэырцо иалагон, арт аѡтаацэарак «аиуара рыбжьалт» рхэон. Ахэычы ихахэы амзхыз уи амш аены инаркны «хацкэын имшэхэы амзхыз» хэа ахьз бзиа чыдала иртон. «Амшэхэы амзхуаз» зхахэы тирффо́з ахэычы изы ахамта чыда ааигон. Ахэычы итаацэарагы атынхацэа гэакьяцэа, агэыла ааигэакэа адцхьаланы «ихэы» картцон, ашьтэа ршыуан, ахамтақэа иртон.

Иамырхыз «амшэхэы» карыжьзомызт, ацахы цкья илахэаны ашэандыкэара итацданы иртэахуан. Изыр, ма ирблыр ахэычы ипырхагоуп хэа ицхьазан. Абжьыуаа рфы амшэхэы ахахэ хьанта иатцартцон². Амшэхэы атцыс иагар, атра аначацо иаланатцоит, ахэынап иагар, еихарак ахэынап хэыцкэа ран, уи атра арцхарц азы атца иатцанатцоит рхэон. Атцыси ахэынапи рааигэа ахахэы ыканатцы, ахахэы этэу «хыхь игхом» хэа ицхьазоуп. Адыгақэагы абас рхэоит: «Ахахэы анышэ иаталатэуп, мамзар атцарақэа иганы рытрақэа аныкарто иаларчапар калоит, усқан изтэу лассы-лас-сы ихы ихьлоит»³. «Аѡстаа енагь ахахэы дашьтоуп, знык инапафэы икалар цыра затэык, иманы дыфны дцоит. Уинахыс ахахэы ахэара цэгьахоит, еилахэо иалагоит, аѡстаа еилеихэеит рхэоит, икыдцо иалагоит»⁴.

Ас иртэахыз ахыцэхэыц амчра дууп, икалараны икоу азы адыррақэа еизнагоит хэа ишыаны, ацэажэара даналагалак иааганы идырбон. «Ари этэыда?» хэа иазтцауан. «Ажэ иатэуп» ихэар,

иапхьаҕа дыхьчаф бзиахоит рхэон, мамзаргы уа иааигэа иҕаз азэы итэуп ихэар, зызбахэ ихэаз иразкы иара иахь ииасуеит, иразкы иразкхоит хэа азгэартон⁵.

Анацэа рызгабцэа рхахэы азхара еснагь иацклапшуеит. Ахцэду змоу рыхцэы мчыбжык ахьтэ знык ирҕышуан, фбаны ицаны ирыкэыртцон. Ахцэы зылапш цэгьоу ауафы илапш акуеит хэа иршьон. Убри аҕнытэ, ан лыпха лыхцэы цаны данаалгалак, ахцэапарақэа наҕ-ааҕ иаанкыланы, длаха-фыха абас лхэон:

Соура уоураны,
Сытбаара утбаараны,
Мчышь ашэа уташышыы,
Амшын ацэқэырца еипш уеилышьқьраауа
уҕалааит!
Чшэшэуу, чшэшэуу, чшэшэуу!

Хынтэ дытэхэон. Ашытахь лытэгэабжыара лнапы аабыжышыны, «абри лапш акыр ашэа, алапш ухьымсааит!»⁶ – лхэон.

Азгаб лыхцэы азхара мацьанахар, акалат днаганы дынтадыр-тэон. Ацатцла ацэа ааганы наҕ-ааҕ илывартцон. Урт рышьтахь лхы адалақь нықэкны ирсон. Уинахыс лхахэы еилассы иаауеит хэа ипхьазан.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 183.
2. Указ. раб., с. 76.
3. Кудиева З.Ж. Мифологическая модель адыгской словесной культуры. Нальчик, 2008, с.76.
4. Илхэамтоуп Чкотуа З.Шь. Ианылцеит Ц.С. Габниа. Цьырхэа аҕ. 16.06.2014 ш. азы.
5. Смирнова Я.С. Абхазская женщина в дореволюционном прошлом и в советскую эпоху. М., 1949, с.132.
6. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылцеит Ц.С. Габниа. Цьырхэа аҕ. 15. 06. 2014 ш. азы.

АМШРА

Амшра¹ – аоны, агәара, атаацәара еикәышәшәа, агәабзиара рыманы, ахәатәеикәшәара ыканы, амал азгы ихәыдамкәа, иркуа-иршьтуа рыкәманшәалахо иказто амчра чыда хәа апсуаа зхәапшуа ауп.

Апсуаа ихартцон, иахьаггы ирхәоит атаацәарафы ауафы мшы дрылиаар калоит хәа. Уи ипсы танатцы атаацәара акгы рыгхазом. Аха иара дрылтны, хазы дырфьтны дцар, ма идунеи ипсахыр, ускан дахьцо имшраггы иццоит хәа ипхьазоуп. Итаацәараггы, ионраггы амшра рцәызуеит.

Дымшны дир калоит азгаб, иара убас арцыс.

Атаацәара ауафымш дрылымиаарггы калоит.

Амшра атаацәара ирзаанагар калоит аласба лиаа, ма арахә лиаа.

Амшра зцу акәхар калоит атаацәара рыуак, ма ртынхак цьарантә ирзааигаз аласба, апстәы, мамзарггы апсаатә.

Атаацәарафы амшра зыциз хатала дрыздырзом, иара убас имшны ирыланагалазггы. Аха уаанза ишыказ акәымкәа, атаца фьц данааргалак еиха рускәа рыкәманшәалахо, ирыцааиуа ианалагалак «атаца мшы дрыкәшәеит» рхәоит.

Апсуаа ирымоуп амшра иазку афәпыцтә хәамтакәа². Руақы излахәо ала, дыкан ахак. Ах диман пхак. Уи аза лкыр ифон, афа лкыр иазахон. Зеггы лымпыцышша ицон.

Ус ишыказ ах иахәит абри лказшьақәа змаз, анасыц зыцмааиуаз рпыск дыкоуп хәа. Ах убри дыпшааны ипха диитеит.

Инхон арт цәгьапсышьа рыманы. Ёнак амахә дцеит шәарыцара. Дхынхәны дшааиуаз, амфан ласба хәычык шаныршәлаз ибеит. Иман аоныка дааит. Аласба аоны ианааига нахыс аоната лашеит. Ара аразкы калеит, атцеи диит, амал дырхәит. Ауаа уамашәа ирбо рыбга еитцыхит.

Абри аласба амшра зцыз акәзаарын, анасыц рзаанагеит фьц изланагалаз атаацәара.

Абхәа иахәит ари ажәабжь, аха ихаимтцеит. «Сыблала избароуп» ихәан дыртааит. Фьцья зымшра ыкамыз иреипшымызт ипхаи имахәи. Урт еихачаца инхон, интцон, ртцеи изхауан.

Ах аони агәареи еимидеит, аха изеилымкааит арт амшра ахьынтәаргаз. Ус ибла нақәшәеит агәара итаз ала ду. Иаразнак идьрт ала шакәыз амшра рзаазгаз.

Амахә иабхәа ихәы кәитцеит агәылацәа адгаланы. Ацара дана-лага, атцас ишатәыз ала, пату иқәйтцар итаххеит. Аеы кәадырны идигалт, аха абхәа мап икит. Амахәгы диқәатцуам, ацәагәацә ихәит, анс ихәит, арс ихәит, аха зегы мап рцәикуеит. Атцыхәтәаны, «иумуазар ула сыт» ихәеит. Амахә ицәымыҟхеит, аха дыпхашәан мап изымкит. Ала рыманы иандәықәла, амшра агәараґы ицо итаз асыс хәыґы иазыннажыт.

Ах ила иманы дааит аґны. Аха аґны амшара хәа акгы адло имбеит. Имахә ишкә дцеит ала аашьтыхны иамаз амшра сзыц-шаауазар хәа.

Агәара ицо итаз азыс илацш нақәшәеит. Иаразнакы идырт уи амшра иара ишамаз. Имахә дааипхәан, «абни азыс лкажыны ишыы, акьатеи-матеикәеи, ацәеи анышә тцаулары ижны иата ала иамфаратәы. Акәац сара исыт, аґныкә изгоит», ихәеит. Амахә икайтцагәышьоз, абхәа ишихәаз еипш дныкәеит. Акәац ақәаб интәитцан, амца натәеитцеит. Убри аамтазы, «шәнеи-шәнеи, ақәы-лацәа ҳамоуп» хәа абжы геит. Амахәи абхәеи ар ааизырган еи-башьра ицеит.

Амахә иґнаґы атґеи изхауан. Ахәыґы атцәыуара хтәикит. Ижәуа итаз акәац иахылапшуаз жьыхәтак аатиган, ахәыґы инаииркит. Ахәыґы акәац ифеит.

Аибашьра еилгеит. Абхәеи амахәи хынхәны иааит. Абхәа акәац жьахәта ду имтцоуп, аха амшра шамам ибоит. Ихәмаруа аґны иґназ атґеи иґы акәын уажәы амшра ахыкәз.

Абхәа идырит ари амшра дара затцәык ишыртәыз. Игәы иаа-хәеит. Аґныкә дрыцхәан иааигеит, ачара рзиуит.

Адсуаа арахә, ма адсаа атиразы ианырго, ма азәы ҳамтас ианирто хәыцк алхны аґны иаанрыжыуеит. Ахәыц аналырхуа хынтә абас рхәоит: «Умшра аґны иазынхааит!» хәа. Иртиуа арахә иахоу ачапырхәа аахыхны аґныкә иааргоит амшра тәымцъара им-царц азы.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 245-247.

2. Ихәамтоуп Чкотуа Дикран. Ианылтцеит Ц. Габниа, Цьырхәа ақ., нанхәамза 26.1994 ш. азы.

АМЦЕИМДАРА

Амцеимдара – ажəйтə аахыс ацсуаа рыбжъара ахəыштaарақəа ґымцəаарц азы имҫапыргоз, акыр зхытұа, қабзуп.

Ахəыштaарамца ґыцəаар абзиара иатəым, аҫны-ағəара ашə акуеит хəа ирыцхьазон ацсуаа. Убри акнытə ахəыштaараґы амца еипқьар каломызт, акəиц еснағ ацсы тазар акəын.

Амца айқəтцашьа, амца хыкқəа.

1. Ашьантцамца

Иатаху. Ацəымса, аихымца, ашьантца, аңыр.

Ацəымсеи аихымцеи ашьантца илықəкны аңыр иахьдырсуан. Ацəымса амца акуан. Амца акыраамтa ацсы тан. Убри амца ала амца еикəыртцон, амцажəла акразы ағəыларағьы иршьтуан.¹ Уи амца ашьантцамца ахьзын.

2. Амзамца².

Иатаху: амзатцла амахəқəа ҫба.

Амца еибадыркуан амзатцла амахəқəа акыраамтa еихьшьуа. Ус еикəыртцоз амца «Амзамца» ахьзын. Хара нькəара ицоз, ашьха арахə казцоз, ма шəарыцара ицоз еснағ амзатцла амахəқəа ицьыба итеитцон.

3. Арасамца³.

Иатаху.

Араса амахəқəа акыраамтa еихьшьуа-еихьшьуа мацара иршны амца еибадыркуан. Ас еикəыртцоз амца Арасамца ахьзын.

4. Ацсуаа адыд амацəыс зысыз атцла амца анаклак, уи амца аґығаны ахəыштaараґы амца алеикəыртцон. «Афы имца» зысыз атцла ашьапы инытцакны иаахтцəаны, хара иганы ишьтартцон, амца иакəыртцазомызт. Аха иакыз амца амца аґығаны агара бзиоуп хəа ипцхьазан.

Амца ацсы ататцашьа, аґахəашьа.

Уахынла ианышьталоз, ихəыжжаза акəиц рацəа, аңырқəа ааизхəхəаны, ахəа ақəцсо мацара итархəхəон. Шака ахəа рацəаны иакəырцсоз акара, амца антцара еихахон. Уи аритуал «амцаґахəа-ра» ахьзын.

Амца иахылацшуаз.

Ахəыштaараґы амца ахылацшра идын атаацəа иреитцбыз, ма атаца.

Уи ашыжь шаанза доагыланы, «иѣахээз» амца «аапыртланы», акѣицкѣа ирыкѣыз ахѣа аарыкѣхны, ихѣыжжаза аѣы ааирцшуан. Хазы ишьтаз «амца еикѣтцага», афархь ѣакѣа наѣтцаны днатѣхѣон. Амца абыркѣхѣа иѣеибакуан.

Ахѣыштѣара ахѣта ацсуаа ахзызауан. Ипшьѣоу тыпны иахѣа-пшуан. Ауаѣы дахьынхѣо дахытцны даѣацѣара данцѣоз, имца аѣыганы, имырцѣакѣа, ѣыц инхарта тып аѣы инаганы амца алеикѣэитѣон. Рацхьязатѣи амца иара «иѣахѣаны» инеигаз акѣиц ала еикѣэитѣар акѣын. Ус иѣазтѣоз «имцахѣ ыцѣазом» хѣа ипхьязан. Амѣон ицѣар, абзиара иатѣым, цѣипш бзиа иадхѣалам хѣа иахѣапшуан.

19-тѣи ашѣышыкѣѣса аѣбатѣи азбжазы ацсуа жѣлар Тьыркѣтѣылаѣа ахтѣара анрыкѣшѣа, азѣырѣы рхѣыштѣаарамцакѣа тахѣхѣаны иргеит. Абас Цабалаа ахтѣара анрыкѣшѣа (амхацѣырра аан), Быг-пѣа Кѣагѣса лан амцажѣла «ачуан итатцаны» илгеит. Уи ала еикѣылтѣаз амца 50 шыкѣса имырцѣазакаѣан илыман рхѣоит. Ахара амца агара мариамыт.

Цабалаа рацхьа Румыниа иагеит, уаантѣи ихынхѣны Тьыркѣтѣыла иааит. Егѣа цѣа лбазаргѣы, лымцажѣла еикѣѣлырхѣит. Лхѣта 105 шыкѣса лхытѣит. Лыпсы ахьынзѣтаз Апснытѣи илгаз амцажѣла мырззакѣа иаалгон.⁴

Амца еимыздѣоз, ианеимырѣоз.

Амца еимырѣон айгѣылацѣа, хѣтыр еикѣѣызтѣоз ауаа. Еизыуаамыз амца еимырѣдомыт. «Зымшьта цѣгъѣоу», «зылапш баапсу», «знапы бзиам» имца амца аѣыганы иргѣомыт, рымца амца аѣыганы итѣарагѣы рацѣак еилахауамыт.⁵ Аха ирымтар ада цыхѣа аныѣкамыз, иаххѣап, имца ыцѣан, дара рѣы дааины хѣтала амца данахѣалак, амца зкыз акѣыста иртѣон. Аха амшра уа инхаразы, убри акѣыстѣа ааршѣшѣаны, кѣиц цыраѣак алыршѣшѣаны, ахѣыштѣаараѣы икарѣсон абас хѣо: «Умшра ара иѣоуп, умшра ара иѣоуп, умшра ара иѣоуп!», мамзаргѣы «Хѣамцахѣ аѣны иѣоуп! Хѣамцахѣ аѣны иѣоуп! Хѣамцахѣ аѣны иѣоуп!»⁶ хѣа. Уинахыс амца иртѣар ѣалон, имшьтгѣы шѣартамыт, ихѣын. Амца аймѣдара зынза иѣкаломыт амшьѣар мшкѣа (амш ѣьарсѣѣа) раан.

Алитѣратура

1. Ацсуаа рѣѣѣклор. А.А. Аншба иантѣамтаѣа. Еикѣѣиршѣеит, апхьа-жѣеи азгѣатаѣѣеи иѣит З.Цѣ. Цѣапуа. Акѣа, 1995, ад. 385 – 386.

2. Ахархэара рытоуп ажэабжьхэаф Смыр-Габниа Арда лэынтэ ан-
цамтақәа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цъырхэа ақ., нанхэамза 26.2001 ш. азы.
3. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цъырхэа ақ.,
нанхэамза 26. 2001 ш. азы.
4. Аргэын И.Гэ. Дал. Цабал. Ажэйтэи афатэи. Атоурых-етнологиатэ
тцаара. Акәа, 2011, ад. 118-119.
5. Ихэамтоуп Нанба Иура. Ианылтцеит Ц. Габниа. Бармышь ақ., мша-
цымза 10. 2007 ш. азы.
6. Илхэамтоуп Габниа Фируза. Ианылтцеит Ц. Габниа. Бармышь ақ.,
мшацымза 10.2007 ш. азы.

АМҚБАХПЦӘАРА

Амқбахпцәара – атаца ҕыц дахьяанагаз амёыша ауха аҕар аа-
изаны, атаца ари аонатаҕы лааныжьразы аилахәхәтратра аформа
зманы имфацыргоз аритул ауп.

Аритул ажәлар рҕы хьзыс иаман Амқбахпцәара. Имфацыргон
атаца лымхараҕы. Асабша атаца дааргон, амёыша чаран. Амёыша
ауха Амқбах пьртәон

Амёыша ауха ачарауаа анеимпак, аҕар гәыцфок реааи-
баркны, апхәыс даазгаз днарылатцаны, амхара ашқа инеиуан.
Уа иқан атаца, «атаца лфыза», атаца «лфыза лфыза», ахатцафыза.
Ахатцафыза хәа Бзыцын изышьтоу, атаца хатца данцо вагылафыс
ишьтылхуаз ачкәын иакәын. Абжьыуаа рҕы уи амакара хәа
ишьтоуп. Атыпха хатцафызас дышьтылхыр калоит лаб иашья
ичкәын, ланшья ичкәын, мамзарггы лыешьяра иатәу, дҕаны, аха
зынзаггы дкәыпшымкәа.

Амқбахпцәара адырфаены акәын атацафызеи ахатцафызеи
рыфныкақәа рахь ацара анрыхәтаз. Амқбахпцәара ауха атаца
ахәыпха (аешья) длыртон. Ахәыпхас илыртоз даазгаз арпыс
изааигәоу, иара иалихуа ачкәын иакәын. Уинахыс урт еитынхацәан.
Ихатә (дтаацәарамзар акәын) пхәыс данааигоз лара ехәшьак
леипш, ахы мацәаз лыманы ачарахь дцон. Ахәыпха амқбах-
бақьыл (амқбах-мақьыла) хәа ишьтан.

Амқбахпцәара акәын азгаб атаацәара ҕыц аҕы лааныжьра азин
казтцоз. Ахатә мфапысуан атеатр аелементқәа аныцшуа, қәгыларак
змоу апиеса еипшны.

Амхарафы иказ ѿ-гәыпкны рееифыршон. Гәыпк афы икан атаца даазгаз арпыс ифызцәа, егы агәыц афы атаца илыцыз афызцәа, аха дара еиха хыпхьазарала имачын акнытә актәи агәыц афынтә уахь пытфык ииаргон. «Аилахәхәтәра» аригуал аадыртуан атаца даазгаз, аха уажәы урт инарыгзон хәхәхәтра хәа иааиз рроль. Аамтала апшәымара руан «асасцәа» – атаца лган иатәу. Атаца даазгаз арпыс иган акнытә азәы абас дналагон:

– Уара, титәык умоуп хәа саҳаит!

– Ааи, алмас стиуеит, – ихәон атаца лганахьтә азәы (ахатцафыза)¹.

Ахә еилыркаауан. Хәышә маат рыла иалагон. Атәтә иашьталаны иаазшәа кәзтә «ашьхәкәа», «амшынқәа», «азасқәа» ирхысны, аңа ду баны, «ахьтакра», «амлакра», «аңабаа рацәа» рыхганы, реимаакәа рытцхааны харантәы ишааз атәы рхәон.

Инеимда-ааимдо ицәажәон, нас иаартны изышьтоу лара шлакәу атәгы рхәон.

Лара рацәак ддырехәазомызт, «аус злоу уафы длыщәшәартә, зынза лыпцшра цәгыаны дыкамзар, быстак тамырфакәа икнылхратә дыказар, атцәа камыжкәа азы уафы илыржәыртә дыказар!» ауп рхәон.

Иара иган иатәу ракәзаргы еиғыны ицәажәазомызт, аха ирхәоз ажәакәа цъара жәа кәандакәакгы, рацәак имырхаацәакәа, иналарцсон. «Махак акара шәыкам шәартгы, аха згәы цкәоу, згәы хәапсам уазар калап», – ихәон атаца лганахь ала ицәажәоз. Абас акыр еибарцәон, нас еибарехәон. Уажәы-уажәы излеилазаша ахәпса ааргәаладыршәон. Хәышәи акы хәа иалагаз шәи акы афы иааибагон, уа иаангылон, еилазон уи «ахәпсафы».

Абри «аилахәхәтәра» шцә акәымкәа азәы дцыркыцә, изшьапык имыхәо даафналон. «Ари адгыл афы иқәынхо ауааи ажәфан афы инхо ауааи анеибашьуаз хыс дрыман, рацхьа дгыланы дшеибашьуаз ишьапы пыртцәеит»², рхәон иара дзыдгылоз.

Уи атексткәа рфы цкәа еилкаам иарбан гану дызтәу. Аха ахәмаррафы апшәымара зуаз атаца лган иатәыз зларакәыз ала, фыц иааиуа, ауашәшәырра змоу, «асасцәа» ирыцыфнамлаз, апхьанатәгы рганахь икамыз, атаца лфызцәа дыртәхап ухәаратәы икоуп.

Ахәпсафы ианеинаалалак алафхәара, абызцәгыала акырза иаартыз аицәажәарахь ииасуан. Аинформант³ излеихәаз ала, фыц

апстазаара еилазтаз реизааигэатэра, еицэыпхамшыо рыкатцара акэын уи иафызоу алаф «баацсқәа» зырхэоз.

Дара еимпуан атцх акыр иганы. Уа иаангылон атаца илыцыз лтацафызцэа афыцъеггы. Анаашалак, «изцыз афныка ахынхэра шлықәымшэоз» агэра аныргалак рыфныкақәа рахь ихынхэуан ргэы ртынчны.

Алитература

1. Апсуа жэлара рғапыцтэ рғаимта. Еикәиршәеит, апхьажәеи азгәа-тақәеи ифит Ш.Хь. Салакаиа. Акәа – Қарт, 1975, ад. 339- 340.
2. Зыхәба С.Л. Апсуа жэлара рғапыцтэ рғаимта. Еихау атцарайуртақәа рзы артцага шәкәы. Акәа, 1981.
3. Ихәамтоуп Габниа Н. С. Ианылцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 2014 ш. азы.

АМШШЬАРА

Амшшьара – ижәытәу апсуа тцасқәа ируакүп. Ажәа ахата еилоу ажәоуп. Ишьақәгылоуп ажәақәа фба рышьтақәа реилаларала – амш+ашьара. Ажәа «ашьара» амагиатэ функция наназоит. Атцакы иуанахәо амш ицшьоу акы акәны адкылара, апхьазара ауп.

«Апсуа жәлақәа ирыман, ирымоуп амшшьарақәа. Мчыбжьык ахьтэ фымш «ишьатәу» мышқәаны иалырхуеит¹. Н. Цьанашьиа урт амшқәа «ицшьоу мшқәаны» апсуаа ахәапшуеит хәа ипхьазон².

«Амшшьара» апсуаа иахьагы ирымоуп. Амала амш ашьара уаанза иамаз апқарақәа еиха имацхеит, аеыпсахрақәа алагалахеит.

Цьгьарда инхо Ашәаа амшшьара азгәартон ашәахьи афашеи. Арт амшқәа рзы ахацәа ракәын усура итытцуаз, ахәса афны итәан, изахзомызт, ицомызт, иқәтцомызт. Афны ак дәылганы иртиуамызт, апарапсахра азәгы иртомызт. «Иртиз арахә цсуеит, ма ичмазафхоит, мамзарггы ақәыцъма иафоит», изтииз ацәыз ио-уеит, иаазхәаз ихахазом хәа ирыпхьазон³.

Шармат ажәла иатәу зеггы ашәахьи мышшьараны ирымоуп. Ахәса агәара ак тыганы иртизом, аус рузом. Амш инатәа-аатәо ирхаргоит, рыцсы ршьоит. Уи аены афны аус рур Анцәа игәапхом хәа ирыпхьазоит. Ашәахьи ирымшшьараны изыкалаз атәы зхәо амифтэ жәабыжьггы рымоуп. «Ажәытәан зны Шарматәа

ирыжэлантэыз азэы шəахыак аены аеы итиит. Амш бзиан, амра качча ипхон. Иаалыркыаны идыдит, амацəыс ажəфан ааимнар-кьеит, цта еикəатцəак ажəфан акнытə илалбаан, адəаны итəаны зыжəцəеимаакəа ззахуаз Ашармат тыпцə даашьтыхны ажəфан ахь дагеит. Илзахуаз ажəцəеимаа лара ишылкыз ажəфан ахь дхаргалт, лшьамхы икəыз аимаа цтака икахаит. Убри амш Шарматəа «хара ихамшшьароуп» хəа иалкааны икəныкəо иалагеит⁴.

Габниаа амшшьаракəа əба рымоуп – ашəахыа, аəаша. Зегы реиха изеичахатəу мшны ирыпцхəзоит ашəахыа. Уи аены аеы-кəабара, азахра, ахыгєера, аххəара калазом. Апсра ахыыкалаз инеины итцəуар калазом, алагырз ларыштзом. Рыжэлантəык дыпсыргы уи аены амыткəма хəо итцəуазом, адгыл рыжзом, апсы анышə дартазом. Аəаша апшəма пхəыс лымшшьара ауп хəа иахəапшуеит.

Габниаа зегы ашəахы «ипшьоу мшуп, Анцəа данахтəз ауп» хəа иршьоит. «Габниаа рныхəара» мəапыргоит ашəахыа аены. Иара убри аныхəара зыхкыз аеы ауп амш ашьара ахытцхыртагы ахыыкоу. «Ажəйтəан зны, Габниа тыпцхак дындəылтцит. Уаха азəгы лыхабар имбеит. Дахынатəаз атыпц аеы ашьац хыбланы икан. Лара цгəа дыпцшан. Анцəа дигəапхан иара иахь дигеит, рхəеит». Убри амш Габниаа зегы рзы ипшьоу мшхеит. Есышыкəса шəахыак аены зегы еилахəны аныхəара мəапырго иалагеит, иахыа «Габниаа рныхəара» ахьзуп. Ахацəа хазы имəапыргоит, ахəса хазы. Аəашагы ирымшшьароуп, аха уи апшəма пхəыс лыжəла иатəу мышшьароуп. Лара лоуп изшьо⁵.

Кəытцниаа «хамшшьара» хəа амєыша рыпцхəзоит. Уи амш аены атцла ихəназом, афны рыпссазомызт, агəам дəылганы ика-рыжзомызт, акгы аархəомызт, акгы ртиуамызт⁶.

Цгьгарда ақытан инхо Багацшьаа мышшьарас ирымоу сабшоуп. Асабша аены ахакыа акгы ыкəтцаны ирхзомызт, апстəы, апсаатə ахəда хыртцəазомызт. Асабша ирымшшьароуп Лыхны ақыта инхо Шьакрылаагы. Ахəса сабшала изахзом, ахацəа рпатца рсазом, рыхцəы тцдырффазом.

Ажəлакəа зегы ирымоуп рхатəы мышшьаракəа. Урт зыхкыз хəа ирхəо еихарак «Анцəа итааракəа» роуп. Иара убас акəыр-банкəтцаракəа ианрыдхəалоугы ыкоуп. Таацəарак аеы азə дыч-мазаəхар дангыло амш мышшьарас ишышьтысхуа хəа ан акəыр-

бан лықәылтқон, уи амш дара рзы ипцшыоу, ран илхәаз Анцәа дана-хатцгылаз амш акәны иршыон.

Амшшыарақәа, жәлала адаггы, ус хықәкыла ауафы, ма арахә ианрыдхәалазггы ықан. Ауафы даниз амш ишыалар акәын, иара убас ирахә аниз амшггы. Анцәа игәапхарала уи аены аира калейт хәа ипхьазан.

Амшшыарақәа абзанхараггы иадхәалан. Май мза азбжа инаркны иун азбжанза «ашьхымза гылара» иатәуп, ашьхымза җиоит, еиҗытҗеит, ашьхагәара җыцқәа калоит хәа ипхьазан. Зышьхымза гылаз атаацәара иангылаз амш ршыон: усура итытцзомызт, аоны акы оныганы азәггы иртазомызт, ацара, амал дәылыргазомызт, ашыла цсахра хәа азәггы иртазомызт.

Ашәахьа ахьшыцәа ирымшшыароуп. Уи аены шәарыцара хәа апста италазом. Аәаша «цыгхара» ицазомызт. Ацәкьақәа ханы игылаз ацыг аҗашәарггы иалакысзомызт, иаҗыргазомызт. Уи амш аены «Ажәеипшыаа ирахә рыцсы ршыоит» хәа ипхьазоуп. Аәаша «адгьылчча» хәа адгьыл рныхәон.

Ақыта анхамәаҗггы иқан амшшыарақәа. Ахьшыцәа ашәахьи апшыаши мышшыарас ирыман. Арт амшқәа рзы аоны акггы дәылганы азәггы иртазомызт. Ахәыс җа зриз ажә ахш мчыбжык иршны иржәуан, аха ашә хырхуамызт. Иааиуаз ахәаша «ахшқашь» катцаны ажә «аныхашьтра иқәыргон» иныхәаны. Уинахыс ахш ацыр атаны ахыхра азин рыман. Ахш хытцны амца иакәтәар – гәнахароуп хәа ирыпхьазоит апсуаа, аха ахәыс аниз амш инаркны мчыбжык, иааиуа ахәашынза ахш ахәа илатәар еихаггы агәнаха иацу дууп хәа ирыпхьазон.

Амшшыара аридуал аеыпсахрақәа аныпцшуеит. Атдыхәтәантәи аамтазы андуцәа, анацәа рыхшара «аусқәа руеит, амшшыара рцәыуадаҗеит» хәа рхахьы ирго иалагеит.

«Схәыцқәа ашколқәа иртоуп, атцара ртоит. Зны изахыруп, зны рхы рҗеҗеыроуп. Амшшыарақәа рцәеилаго иалагеит. Уи агәнаха рыххразы сара саххы изгеит»⁷ зхәо анацәа рхыпхьазара иазхауеит.

Еиха иахылапцуеит апсыжра. Ажәлақәа рымшшыарақәа рзы иахьаггы анышә рыжзом. Амшшыара адырҗаены акәзар апсыжра, оымш шыбжыоу анышә жны иаанрыжбуеит.

Амшшыарақәа рыман апсуа жәлақәа зеггы, ашыашьақәа рҗеы

иуцылоит аивыгарақәа. Амшшьара аилагара каломызт, еилазгаз «амчра ду» дахьдырхәуан, инырратәы «рхы идырдыруан».

Амала идырны еилазгаз иакәын иахьдырхәуаз, азәы ихаштны, изымдыркуа ицәеилагар, уи датартцомызт. «Сгазара ауп изыхъыз» хәа атамзаара шытеитцон, дныхәон⁸.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 119.
2. Джанашиа Н.С. Абхазский культ и быт. С. 201.
3. Чурсин Г. Ф. Указанная работа, с. 120.
4. Там же, с. 120.
5. Ихәамтоуп Габниа С. К. Ианылцеит Ц. С. Габниа. Цьырхәа ақ., ажьырныхәа 15, 1989 ш. азы.
6. Чурсин Г.Ф. Указ. работа, с. 121.
7. Илхәамтоуп Габниа Арда. Ианылцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., ажьырныхәа 15, 1989 ш. азы.
8. Илхәамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылцеит Ц. Габниа. Цьырхә. ақ., ажьырныхәа 15, 1989 ш. азы.

НЫРЦӘЫ// НАРЦӘЫ// АЦАБЫРГХӘАРҢА

Нарцәы (Нырцәы) – ауафы данцслак, ицсы ицәеи-ижьы, ибафы аа-ныжьны иахьцо, наунагза апсҟазаара ахьымфәысуа тыцуп.

Апсуаа рдунеихәапшрафы Нарцәы шытоуп азнырцә. Апсы уа инеирц азы иқәсроуп ацҳа. Уи ацҳа апсуаа Нарцәы-цҳа хәа иашьтоуп. Азы адунеикәа рыбжьара икоуп, уи азы имыркәа Апсы Нарцәы изнеизом. Иху ацҳа арахәыц еипш ипоуп. Икоуп авариантқәа. Атекстқәа рфы уи зны ибыцатцәны («ибыцатцәны инықәылт», «быцатцәык хыуп»), зны «ицхатцәруп», зны «арахәыц ақара ипоуп». Ацҳа иқәсыз Цьанат днеиуеит, иалыфрыз цәка, цьаханым дтахауеит.

Имариазам Нарцәы-цҳа ақәсра. Арахәыц еипш ипоуп, ибыцатцәны ианхугы итартаруеит. Ақәсра итцегы иаруадафәуеит иқәсраны икоу ицәпсхәоу ицгәы. Уи иапцхәа иаацәыркьаны ацҳа ашша ақәшьра иалагоит, дықәтцәрааны цьаханымка дтахарц азы. Аха ипсхәоу ила аакылкьаны, ацгәы ршәаны иқәнацоит, абыз нықәшьбуа ацҳа ашша ықәнахуеит. Апсгьы нақ инықәсуеит.

Адсуаа шхэыцуа, рмифология, ртеология излахэо ала, уа «тца хэартоуп», мцы ыказам. Анеира азин змоу гəнахара змам роуп. Уртгы дасу икартцахəу азалымдарақəа инарықəыршəаны ахəшьара ыртоит. Ахəшьара иафəырцшны ақəтца роуеит.

Нарцəы инеиз Апсы адстазаара цкзам, еснагь иказаауеит. Ама-ла, аарцəы даныказ ихымфəацгашьала уаатəи ицəицш збахоит.

Нарцəы «зегы еилкаауп», зегы дыруп, «маза ыказам».

Нарцəы закəу хəа адыррақəа хартəит «Нарцəы ицаны иааз», «Апси абзеи реицылара», «Ицəаны иаапшыз» реицш икоу амифтə хəамтақəа рсиужетқəа.

Ишақəнагоу зыпсхəы руз Нарцəы ихəы ыказаауеит, ипсы тынч-заауеит. Хəы змауз рыпсы еснагь итынчзам.

Анышə иамардаз роуп зыпсы Нарцəы инеиуа. Ацəеи-жьи еиматəуп хəа адсуаа ирыпхьазоит. Убри азы фəны импсыз, амфəн итахаз, азы иагаз, ахра иалкьаз рзы икартцəит «апсы аагара», «апсы атгара» захьзу аритуал. Ускан итахаз ипсы арахəыц икəтцаны иаар-гоит анышə иартаанза ицəеи-ижьи иамардарц азы.

Нарцəы апсы зымцар кəлоит ианаамтоу ибафқəа анышə иарым-тар. Насгы адсыжра кəлароуп амра апсы штоу, Апсы алашьцара итцамхарц азы.

Амифтə текстқəа излархəо ала, Адсы Нарцəыка ахала ицазом. Икоуп Адсы уахь игара азин змоу. Ипсы ихызхуа Адсцəаха иоуп. Дызго: «фəыца нак-аак ижəфа иаатцагылан»; «шьоукы ааин данышьтаз», «уаалеишь, цьара уаагоит» рхəан»; «бгылан баала хəа сеихəеит»; «уаала ихəан азəы, симан дцеит»; «дахыцəаз Анырцə днаргеит»; «сан рыццə даакылсхын».

Икоуп ихала дцəит («ауафпсы Анырцəмфə данықəло, дышне-иуа», «цəанат днармышьтит») хəа зхəо атекстқəа, аха урт рхып-хьазара мацуп.

Нарцəы «ашьац кашьшьы икоуп хабалак, бзароуп икоу, уака псра ыказам».

Нарцəы инармышьтуа рхыпхьазарафəы дыкоуп хатца имцаз, хəычык дызмааз. Иара убас «иаамта ааиаанза» зəеызшьызгы. Уи Ашацəа изпьртцəаз Иацбал ааиаанза, дгəакуа, Нарцəы-ццə ақəлара азин имамкəа, афда дыфəуа, алада дыфəуа, адунеикəа рхəаа давазаауеит.

Нарцəы ацара азин имазам ацсыцəгьара амшала ауаа зышьхь-
угьы. Уи дызтцу агəнаха дуззоуп, дыцсаанза бжьы-моак ахьей
хагылоу дцаны шəфык ауаа ичеицьыка рəеимтцакəа Нарцəыка неи-
шьа имазам. Имхəыцзакəа, газарала ацəгьа кəзтцə Нарцəыцхəфь
ддыргəакуеит, иаакəтəо агəылшьап днацаркуеит, цытк данакəка-
лак, даафьрхуеит. Днаганы акапанга дыкəдыргылоит. Акапан-
га иадгылоу «иазхоит» ихəаанза ус изырулоит. Акапанга дышь-
тнахратəы даныкалалак ацха ацəлара азин иртоит.

Ажәә «Нарцәы» злоу ацсуа бызшәафы акыр ирацәоуп: Нарцәы// Нырцәы днанагеит, Нарцәы гылартас иоуааит! Нарцәы мцы ыказам. Нарцәымәа пшзахааит! Нарцәы //Цьанат гылартас иоуааит! Нарцәы ицаны иааз еипш. Анырцә зеггы уцылоит. Нарцә қыаф уртоуп зхәаз еипш. Аарцәы илоутцаз, Нарцәы иуцылоит. Аарцәы еибамбарггы Нырцәы еибабон. Нарцәы уахънеиуа уахъ ицахъоу хасалам рыт! Нарцәы тәартас, гылартас Анцәа иуицааит! Нарцәы-цха. Аарцәы иртахым Нырцәггы дыртахым. Инарцә мәа дыкәлеит.

Апсуаа адунеи аҕы уаныкоу шаҕа цха хуто аҕара исабапп
хэа ирыпхазоит. Нарцэымҕа уанықало уцсы мшэазакэа иқэсо
иҕалоит, уманшэалахоит рхэоит.

Алитература

1. Апсуа жәлар рғапыц рғамта. 12 томкны. VII атом. Еикәлыршәеит Габниа-Инал Ц. Ақәа, 2002, ад. 147 – 177.
2. Иара уа, ад. 151 – 177.
3. Габниа Ц.С. Ө-дунеик рызтаара амифтә хәамтақәа ркны//Современные проблемы кавказского языкознания и фольклористики. Сухум, 2000, с. 67.
4. Зыхәба С.Л. Апсуа мифология. Ақәа, 2012, ад. 633 – 637.
5. Кәағәаниа В.А. Апсуаа рғапыцтә поезиа аиғартәышья. Ақәа, 2010, ад. 43 – 70.

НАРЦЭЫ ИЦАНЫ ИААЗ

Нарцэы ицаны иааз – фаха-фымш, хаха-хымш инареиҳангы «ицсны» зыцсы талаз роуп изыхьзу.

Адсуаа ирхѳоит «ицсны зыцсы талахъоу» рхатакѳа, ма ранду-
цѳа, рабдуцѳа ишырбахъаз.

Адсуа мифологиаеы «Нарцэы ицаны иааз» ирызку ахэамтакэа рхыпхьазара рацэазам. Уи иатцанакзом рхыпхьазара мацуп хэа. Ихьшэаны ашэкэы ртагалара напы аркын. Ауаа ибзианы ирдыруе-ит ус еипш икоу ахтыскэа ирыдхэалоу амифкэа рацэаны.

Нарцэы ицаны иааз уахык иахьнышьталаз, адырфэены изымгылаз роуп. Урт итцегьы ахьызкэа рымоуп – Нарцэы ицаны иааз, Ицэалахаз, Ицэылапсыз, Ицсны зыпсы талаз, Пхьызырла Нарцэы ицаны иааз.

Ицэалапсны иказар калоит: уахык, уахыки-енаки, хымш, жэохэ мшы.

«Абас ицсны зыпсы талаз лассаамта дыпсзом» хэа рыпхьазоит апсуаа.

Нарцэыка рцашьа шыкалаз. 1. Уахык дахьнышьталаз «дыпсит». 2. Дычмазафхан «дшыказ дыпсит». 3. Дшыцэаз «бгылан ба-ала» хэа иаины дыргеит. 4. Азэы пхьызырла диацэажэан, нас «уа-ала» ихэан, диманы дцеит. 5. Азэ ипхэыс даачмазафхан, дыпсит. 6. Дцэалахан, хымш дмаапшзакэа дыцэан. Хьачхэама уатцэауха акэзар уаха дахьныкэиаз, «дныкэкара дцеит». Ус ахаангы, абас шаанза дмаапшзо дкамлацыт. «Ашьха сцон, афны аус зуан, скара-ха, аха ахаан ус скамлацыт». 7. Уаф еикэак даасыдгылан, «уажэыгь ара быкоума?» хэа ацэартагэы данас, нак сагеит. 8. Ауафы дшыцэаз ипсы азы ажэуеит хэа атцеиц афы иахьнеиз, уа игылаз ажэ ауац илацрытцыз иатцахеит.

Нарцэыка изго. 1. «Иара ускан фыцэа нак-аак ижэфа иаатца-гылан дрыма амфа икэылт». 2. Ари шьоуки ааин, данышьтаз, «уаа-леишь, цэара уаагоит» рхэан, дрыманы ицеит. 3. Сфагылан, сицуп абри ауаф, ихата дызбом. 4. Дахыцэаз Анарцэ днаргеит. Дызгазгы икытантэикэа, абыргцэа ракэын, рыхьыз ихэеит.

Нарцэыка ианцоз амфан ирцылаз. Амфан, асиужеткэа зегьы рфы, урт Нарцэы-цэа акэсра рыкэшэоит. Ацэа апхэа ианнеилак ирыцу нытцаба ицоит. Рхала иныкэлоит. Ацэа иху арахэыц еипш ипоуп, акэсра цэгьоуп. Даныкэсо ипсхьоу ицгэы ашша ыкэшэо далсырфэуеит хэа иалагоит. Аха ила аакылсны (уигьы ипсхьоу) иц-храуеит, абз ала ашша ыкэырбзаауа. Ацэа атцака ауаа еибархэхэо, амат рыкэтцэашо рыфара иафуп. Ацэа ианныкэслак икашэ-кашэо изызхауа «ашьац иатцэаза» инылагылоит.

Нарцэы ацэа зеипшроу: Абыцатцэ, Ацхатцэры, Арахэыц акара ипоу, Абыцатцэы тыр-тыруа.

Нарцэы ианталалак, иахънеиша инеиаанза амѡан ирбо ра-
цэоуп. Рацхъа ицсхъаз, дара ирдыруаз мацымкѡа ирбоит, иара
убас арахъ макъана зыцсы тоу, аха лассы ицсраны иѡоугъы. Ац-
суаа ирхѡоит «ауаѡы ицсра хышықѡса шагу Нарцэы апсцѡа дыр-
хыпхъазалахоит» хѡа.

«Нарцэы ицаны иааз» Нарцэы адырракѡа рацѡаны ишьтикаауеит,
иѡалашагъы иархѡоит. Дасу ара даныѡаз ихымѡацгашъа иаѡырпшны
уа иқѡыртцаз, макъана зыцсы тоу, аха уахъ ианнеилак пстазаашъас
ирзырхианы иѡоу ухѡа иибо, иахауа ажѡабжъкѡа мацзам.

Уа ишьтикаауа адырракѡа. 1. Хатца имцацкѡа, атаацѡара
иаламлацкѡа зыпстазаара ѡахтѡаз, уа ипашѡ-пашѡза еилахѡаны
ашѡа хѡо иѡоуп. 2. Ахѡаа еилазгоз – дхѡаны, ихы алада ирха-
ны дыкнархауеит. 3. Ахатца махагъа данцслак, рацхъатѡи ицхѡыс
иѡѡакѡа дықѡыртѡаны лныѡѡгара иқѡзаауеит. 4. Амал зманы
арыцха ицымхрааз, зусуѡы иқѡнаго ацъахѡ изымтѡаз Нарцэы
«ахѡынтѡа» дылазаауеит агъаргъаласақѡа ишьатцаны. 5. Чеицъыка
змамыз, кѡтагък ада сасык акриѡазымтѡац – акѡтагъ кѡымпылуа
илышьтазаауеит таха лымтѡ, ѡатѡысгъы иара ауп илоуа. 6. Ацѡгъа-
мыцѡгъа аѡатцара изақѡымтцкѡа ицсыз – ипылхѡтуа иѡоу ахѡынтѡа
иларыжъуеит. 7. Ауаа ирытѡагъычуа – азыршы даларыжъуеит. 8.
Апслахѡ еимгѡа зшьыз – азарақѡа Нарцэы иѡуа ишьтазаауеит. 9.
Ахѡацъа дызхампхъаз, апап знарцѡымѡа дақѡымныхѡаз Нарцэы
ишнеиз рыздырзом. Адунеи иананыз еипш ацъа иѡоу зегъы рбалоит
– ицѡагѡалоит, илатѡалоит. Ура ахыѡкам ишыѡоу рхахъы изнеизом.
10. Хатца имцакѡа иажѡыз Нарцэы днарышьтзом. 11. Зацъал аиаанза
зеызшьыз дыѡуа Нарцѡымѡа давазаауеит иѡхѡара ааиаанза. 12.
Ауаа рразкы еитѡазкѡоз амца лкызаауеит еснагъ, артѡѡаахѡа ахѡхѡара
даѡызаауеит. Дыѡуа дахықѡу еихагъы амца ѡыцхоит.

Нарцэынтѡ ахынхѡара зыхъѡо. 1. Иаамѡа макъана иахыма-
аиц. 2. Даѡазѡы ицѡхѡашъаны иара дахыргаз: «Ари иоума хара
шѡыззахашъыз?» «Ари дахаажѡгаз дыжѡга!». 3. Акриѡатцара иа-
налага иифоз иѡихуа далаган, «ифом-ижѡом, абра дхѡадыртѡаланы
дхамоуп, иматц аауеит. Иара дыгѡнахауп, хара амцхѡ ацъабаа идаа-
балоит, дзаажѡгазеи, дахъаажѡгаз дыжѡга».

Нарцэы иѡартцар иѡамлоз. Ицѡажѡар ѡалазомызт; акы иаз-
ѡаар, изызѡаауа аѡак рархѡазомызт. Азинс ирымаз абара, агѡын-

кылара акэын. Ирхынхэны ианаарго уаанзатэи рызтцааракэа зеггы ртаккэа иаазго рхала ирархэоит.

Нарцэы иказ уа ирымаз агэалаказаара. Арахь мчыла ирхынхэны иааргоит. Уака аказаара, анхара ртахын, арахь аара ртахзамызт.

Ианыхынхэуаз ираашьахоз. 1. Уахь дызгаз дрыманы еица нарцэыцхафы дааргеит. 2. Афны даарган агэашэ дааладыргылоит, «шыта уаргыы уца» хэа иласгэйтцасны, ацара стахымызт, саахысхысны сфыласхан, хгэарц еихырсаашэа икан, скахархэаггы саашэан, амжэаду игылаз ашыапы сасны иааныскылт. 3. «Арахь санаауазггы иара убри ауафы еикэа даасыдгыланы, «уажэыгь ара быкоума?» ихэахын, ацэартагэы данас, слалыфрны сыфкахан, сфагылт». 4. «Уца, уца шыта! – ихэит. – Ушэазанггы уыкан, аха – ихыит, – уа, умаар, – ихыит, – утасырхон, усыцмаар... аныи ахэаны сыфхэниган, – уца, – ихан, – абас дсыгэтасын, абра адэы саакэлт». 5. Апцхэыс дахыкэыиз, иас Анцэа дидыруеит, длеин адашьяма дахылыкэахаз, агъарахэа лыпсы талан дфагылт рхэит. 6. Ипсрафы аматц зуаз агэылацэа азы аагара хэа иахьнеиз, атцець апцхэа ажэ ауац кажьны ианырба, азы ааттаны ианлакэыртэа, Апцы ахы агеит.

Нарцэы изхаргаз хэа ирархэоз. 1. Ирбаз, ирахаз ауаа ирархэарц, ирзеитархэарц; 2. ауаа архэыцырц: «Абри уара изусырбо ауаа рзоуп. Абри уара ауаа ирахэа, ирзеитахэа».

Ирбаз ззеитархэо. 1. Цхызырла ицаны иааз ипцшэма цхэыс илзеитеихэеит. 2. Иразтцааз ирзеитархэоит. 3. «Хэфык шэаангыл! – ихэит. Зеггы агэыркхэа индэылтцын, хэфык аанхеит».

Алитература

1. Апсуа жэлар рфеапыц рфеамта. 12 томкны. VII атом. Еикэлыршэеит Ц. Габниа-Инал Акэа, 2002, ад. 152 – 177.

2. Зыхэба С. Л. Апсуа мифология. Акэа, 2012, ад. 633 – 637.

АНЦЭАШЬАРА// АНЦЭА РШЬАРА ИАЗКУ АНЫХЭАРА

Анцэашьяра – ижэытэу, амшкэа ршьяра иадхэалоу ныхэароуп. Амшкэа ршьяра иатэу ақьабз иахья «амшшьяра» ахьзуп. Амшшьяра ажэлар хыхьынтэ уалны ирыду, Анцэа ирыкэйтцаз ус цшьяны иахэапшэеит.

Ари аныхэара, иҕалап, анкыа зны апсуаа зегы иеицырзеицшыз ныхэараны иҕазаргы. Иахыа имацны иупылоит, азбахэ здыруагы мацуп. «Иҕақәуп» хэа иахыа азбахэ зхэо роуп имоапызго.

Аныхэара ачыдарақәа ируаку акы ауп – уи онык (тзык) аҕны иахыммоапырымго. Аммоацгара ахэтоуп хэа ипхызоуп ипшзоу тыпк ағы; дэхэыпш пшзак ағы, хэы харакыра пшзак ағы; зыхы бзиах ахыахэа итхэраа иахыаиуа азааигэара, иара убас тҕла дук амтҕан.

Аныхэара аныммоапыргоз. Аныхэара шықәсык ахытэ знык иммоапыргон. Аммоацгара зегы реиха ианаалоит хэа ипхызан аапынра.

Иршыуаз. Иршыуан аҕыма шытэа, «ауасахша» ушыыр каломызт. Иныхэон таацэарала реааидкыланы. Хатҕа ицахыоу аныхэа да-тадыргылазомызт. Аха «анцэашыара» лпырхаган дыказар, уи ао-ны дааганы дырныхэон. Лара данаауа азыс аалгон. Лызыс азы ашэымкыат чыда дыргылон, иара аныршылак, иржэыз акэац уа икэырҕон. Агэатҕэа аанкыланы лара хазы дырныхэон.

Аныхэара шыммоапыргоз. Иныхэоз атахмада зыш иакэын, атаацэара зегы иреихабу. Ашытэа агэи-агэатҕэеи х-цык змоу арасатҕэы иахатҕаны, ашэымкыат апхыа дааины, амрагыларахы ихы рханы абас дныхэон: «Уа, Анцэа ду! Шыарда зымчу! Улпха, угэыпха хагумыжын! Умшышара хахныхэоит, мдыррак хамазаргы хат-тоумтҕан!» Икэшаны игылоу атаацэара зегы «амин» рхэоит.

Заа рыкрыфарта картон. Уи азы абнараса амахэқәа ааганы ихэхэаза асаара ишытартҕон, уа рхэы ыларҕон. Авара атырас тэар-тақәа картон. Аныхэао дныхэаны данаалгалак, агэи-агэатҕэеи, мацк-мацк амхны, зегы аҕыама дирбон. Уинахыс атэара азин ры-ман. Зегы рапхыа дтэон аныхэао. Уи инашытыз астол аханы дтэон. Арыжэтэ адыргалазомызт. Рапхыанатэ чыгыла иныхэон. Итэаз зе-гы ачыгы ҕатҕа кны иахныхэон.

Аныхэа иалахэыз матэа цқыала рееилархэон, реыкэабаны иҕа-зар акэын.

Акыраамтҕа итэон. Алаф рхэон, ашэа рхэон, икэшон. Амш акыр инаргон. Аҕар ракэын еиҕа икэшоз. Аха аҕар цытк ианы-кэшалак, адущаагы аакэланы хаа-хаа икэшон. Ускан аҕар агэақхыа рнапы еинкыаны идырдыдуан. Ахэымехан аҕар апхыа игылон. Нас, настха еинкыаны икэшаша иааилагылон. Цытрак

ашьтахь аихабацэаггы гылон. Урт еиҭа иныхэа-ныцхьаны рыф-ныкакэа ицон. Иаанхаз афатэ-ажэтэ афныка агара калазомызт. Ифышьтыхны акы икэыртцон.

Алитература

1. Шьынкэба Б. Ахьыртцэатцэа. Акэа, 1990, ад. 459-460.
2. Илхэамтоуп Чкотуа З. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхэа ақ., 23.07. 2012 ш. азы.

НЫМИРАХ// ЛЫМИРАХ// ЛЫМИЛАХ

Нымирах – апсуаа, еихарак атаацэара иаламлац афар – ач-кэынцэеи азгабцэеи цхьака ирынасыцхо аилкааразы имфапыргоз кьабзуп.

Нымирах – аразкы анцэахэы лыхьз ауп. Анцэахэы илымоуп ахьызкэа рацэаны –Лымилах, Лымирах, Нымирах.

Акьабз мфапыргоит Хэажэкыра ауха. Аригуал Нымирах ахьзуп.

Иадгалатэу амартхэқэа: амажэазы ашылеи аши (иахьа ашылеи ачашылеи), ацьыкхыш, «анасыптцэы» (ахэажэтцэы, мамзарггы арасатцэы).

Амфацгашьа. Имфапыргоит адуцэа аныцэалак, атцх агэы анаафнашалак. Иалахэу рыцыцхьаза хцэ-хцэ хэажэы картцоит ак-ггы агэыламтцэазакэа, аха ацьыкхыш иарганы. Зеггы рыхэажэқэа рыманы ицоит уафы илапш иахьытцамшэаша, х-мфакы ахье-ихагылоу. Ианнеилак, фымтцэакэа, уа илеихэткэыкэланы, дасу рыхэажэқэа рфоит. Афара иналагоит гэаныла хынтэ абас хэаны: «Нымирах, сразкы уаха цхьызырла дсырба!» Анафс дара ирфоит. Уинахыс ацэажэара калазом, фымтцэакэа афныка иаауеит. Дасу риартақэа рытцэа тцэыцэак-тцэыцэак азы ытцэдыргылоит. Инеины ишьталоит, уаха ицэажэарггы калазом.

Пхьызырла иахьыцэоу, азба ианаклак, цхьака ирынасыцхараны икоу дааины атцэа ирытцэагылоу фышьтыхны идиркуеит хэа ицхьазоуп. Уи ала Нымирах иреиллыркаауеит рацхьака рынасыцхэ дарбану.

Алитература

1. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 22.
2. Бигуаа В.Л. Вопросы традиционной религий и бытовой культуры абхазов. Акәа – Сухум, 2012.

АПСЫҚӘРА

Апсықәра – ашәарыцаџ бзиа, зыпстазаараџы ашәарах рацәаны Ажәеипшыаа изитахъаз, агыгшәыг хыпхъазара рацәала изшьхъаз ипстазаара даналтцлак, иџызцәа, игәыцхәцәа злахәны имџапырго ритуалуп.

«Ашәарыцаџ гәгәа данцслак, анышә данарта инаркны хаха-хымш дшәартәуп, дыхъчатәуп. Агыгшәыг, еихарак ақәыцмақәа, рееибаркны, уахынла амза ажәџан агәаџы ианааилак, ибгъатуа апсы дытцххуеит хәа иалагоит»¹.

Апсы анышә данамардо ауха инаркны, анышәынтра ахъчара иалагоит. Иџызцәа, иқәлацәа, ахацәа бзиақәа гәыпџык. Уа иқазар қалоит ашәарыцаџцәа, атынхацәа. Зегъы бцъарла рәааибытаны анышәынтра иакәшаны итәоит. «Абас хгәыла ашәарыцаџ бзиа, аеыбгәаказа ду Гыц Никәа данцсы, иахъеипш исгәалашәоит, ахацәа гәгәақәа, згәы мшәоз быжъџы-ааџы рабцъарқәа дара, дара реырғгәәны, хаха-хымш ихәттәын рыхъчон. Ирхәон усқан, атцхагәтаны, ақәыцмақәа рыкәшан, каамет ықан хәа. Алақәа рыдеизалт ахыу ишуа, ақәкәахәа ирышьклахысуа ант зылақәа цырцыруа ирыкәшоит хәа иаџыз, нақ икарцеит цәгъала. Ус қарымтцар, дытцырхәон, ршыа руеит рымхәои»².

Абас анышәынтра ахъчара иалагаанза даеа қыабызкгъы мџапыргоит. Уи ақабз Апсықәра ахъзуп. Зыпстазаара иалтцыз апсыжрахъ данырго, дрыцны днеиуеит «изааигәоу, зарпысра итагылоу чкәынак (апцхәыс дқалазом), ипсыз иџны ираааз арбагъ иманы»³.

Амџапгашәа. Инарго арбагъ – рбагъ цшзазарәуп, ахәда цәхәны иқазар қалазом, аика хыџрны акәымкәа ицарцаруа иахагылазарәуп, атцыхәа еилассы, аха амагана сахъ атаны, ирхәаны инеиуазар әуп. Апштәгъы акратцанакуеит. Зегъы иреигъуп аиқәатцәа цыџыџы. Ус иқәу атаацәара ирымамзар, аграцкәын ада егъырт апштәқәа зегъы қалоит.

Ацсы ибаф зтоу акәыба ахатгәын ахь алашьтра ианалаго аамтазы, зықарахь инеихьоу, настгы ашәарыцара зыцааиуа, ашәарыцаф хәа ззырхәо арбагь аанкыланы абас ихәоит: «Ажәеипшьяа ирысадаз, ашәарах ираргъажәфаз, агыгшәыг иреизацаны фара иназмыштыуаз, ацсаа фыпсазтәуаз ухахәыс арбагь имазааит!»⁴. Абас анааихәалак ашьтахь, арбагь ашьапкәа агәытцаркны, ацсы ихахы ирханы тәфәантәыка ирцыруеит. Уи ашьтахь ацсы анышә икәпсара иалагоит, дыржуеит.

Абас ацсы ихызала иоурышьтыз арбагь азәы икны афныка игар калазом. Ахала зашта италаз апшәма акра азин имоуп. Иаанкыланы, уахык акалат итцеикуеит. Адырфәены ишәахьазар ус ианрыжьюеит, арбагь иалакысзом. Иахья шәахьазар, уатцәы азы иршыуеит зәы инеиз атаацәара. Ижәны, атаацәара зегьы, азәгы дагымкәа, иааидтәалоит. Апшәма атцәа аашьтыхны абас дныхәон: «... Иугәапцханы иаакаутцахьоу, уахыкоу иузысабацхааит!...». Ара ииныхәо, арбагь зыхызала иаурышьтыз, уажәы ифырхуа ацсы иоуп.

Аритуал зызку уи гәнахарыла акыр ишьхьазар, рыгәнаха дацтанамкырц, Ажәеипшьяа Анцәа ифәпхья ицсы фихырц азы ауп.

Алитература

1. Ихәамтоуп Габниа Назырбеи. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 01.15.2018 ш. азы.
2. Ихәамтоуп Габниа Назырбеи. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 01.15.2018 ш. азы.
3. Камкиа Шьаликәа. Ажәлар рдунеи. Ақәа, 2009, ад. 358.
4. Иара уа, ад. 358-359.

АЦСЫ¹

Ацсы – ацсуаа излархәо ала ацәеи ажы рыпсы тазто, ауафы дныкәаратәы, дхәыцратәы, дцәажәаратәы дказто акоюп.

«Цсы зхам акгы ыказам – ауафы, апстәы, апсаатә, атцла, ахахә. Зегьы цсык-цсык рхоуп». Урт зегьы рыпсы тоуп, ицәажәоит дасу рхатәы бызшәала. Абас ахәоит ацсуа ихәыцра. Икоюп уи шьакәзыргәгәо ацсуа жәапқагы – «Адунеи икәу зегьы цсык-цсык рхоуп».

Ацсы зеипшроу. Ацсы – икәымпылынгы, цкба икәымпылым, акәтагъ еипш иааизыхәхәаны, ифәежъза // еишышьылккараза, ацсып мпыл еипш иласза икоуп. Ацәеи-ажыи анцслак Ацсы «изыграз» ипшра-исахъа азынхоит, амала уи «абаф алазам, ахауа еипш иласза» икоуп. Цхызырла, ма лабәба дызбо «ипсы антаз имаз исахъа иманы дырбоит, аха ицәеи-ижыи «уркысратәы, иукратәы» иказам, «алфақ иафызоуп, инкаба ицоит». Ла бзиақ акара агылара аманы, ишкәакәаза избогы ыкоуп, икейкейуа, ишкәакәаза.

Ацсы атыц. «Ацсы ахатәы тыц амоуп» рхәоит ацсуаа. Уи «Ацсатыфара» хәагы ахъз амоуп. Ауафы ипсы танатцы Ацсы ифныткәа игроуп. Ацсуаа «Ацсатыфара» хәа иашытоуп ахәламшәы иамоу агәафара. Аха атыц шамоугыи уи уа еснагъ итатәазам, иныкәоит. Икалоит аамтала даеацъара атыц ылнахыргыи. Еынла Ацсы ауафы «ишыацхыц иавтатәоит». Убри азы ауп «еынла ушыацхыц амухыр калазом» зырхәо. Уахынла Ацсы «анацхыц иавтатәоит». Ацсуаа рхәыцкәа уахынла «шәнацхыц амшәымхлан, шәыпсы ахъцо аимуа икәхар калоит» рхәоит.

Ацсы ахахәы иалатәаргыи калоит хәа азхатцарагыи ыкан акнытә, ахацәа рхы анырсоз ахыцәкәакәын аанрыжъуан «ацсы уа аеатцәахып ианатаху» хәа. Ацсуа традиция излахәо ала, Ацсы иалхны иамоуп ахатәы тыцкәа – «афнкәа»: ахәламшәы агәафара, ашыацхыц, анацхыц, ахахәы, ахацыц – «ипсы ихацыц икылакны». Ауафы ипсы танатцы, даеакала иухәозар, ари адунеи афы дыканатцы, ицәеи-ижыи рфы еснагъ иахъыхынхәуа хәа иамоу атыц ахәламшәы атцәфы икоу агәафара ауп. Уи ауп «ацсатыфара» хәа хъзыс измоугыи.

Ацсы алшарақәа. Ацсы иалшоит ахәыцра, аилкаара амоуп, ицәажәоит, иныкәоит, иабоит, иахауеит, ишәоит, игәауеит, иамоуп ачхара, агәхъаагара, амла иакыргыи калоит, иажәуеит азы, изырфәуеит, ишәшәуеит, игәамтәуеит. Ахала ианыкәоу секундк ала адунеи ахи-атцыхәеи еимыркыаны ихынхәуеит. Адгыл афы ишыкоу, «улацәа ааихкәысаанза» ажәфан ахь ихалоит, уаантәы адгыл ахь илбаауеит. «Ацсы ахшыф атцкыс иласуп». «Фу» ухәаанза иахънеиша инеиуеит. Адыррақәа шытнакаауеит.

Ацсы ахылтцшьтра. «Ацсы ахааназгыи икан» – ари еипш икоу агәаанагара ацсуаа зегыи еицеифыршоит. Зегыи рааста ижәытәу гәаанагароуп. Уи инамаданы икоуп итцегыи агәаанагарақәа –

«Апсы Анцәа иаххеитцеит, аха иахыхны изго Апсцәаха иоуп». Уи атәы зхәо амифқәа рацәоуп.

Апсуаа Апсы аетцәакәа ирыдырхәалоит. «Ауафы даниуа ииатцәахәы ажәфан икыдлоит», – рхәоит. Даныпсуа уи ииатцәахә ажәфан икыдшәаны икәлаауа ағыланахуеит. Убри азы ауп апсуаа ажәфан акнытә етцәак кәлаауа илеиуа анырбалак, «сиатцәахә кыдуп, сиатцәахә кыдуп» хәа хынтә изихәо. Апсуаа ирхәоит «адунеи икәынхо зегы рыщыпхьаза етцәахә ажәфан икыдуп» хәа. Ари акыр ижәытәзоу, Апсы ахылтщытра атәы зхәо теориатә концепциоуп.

Икоуп акырысиан традиция аконцепция зныпшуа апсуа мифтә хәамтақәагы. Урт ф-версиакны икоуп. Актәи аверсия аарпшуп «Анцәа ауаа шишаз» хәа икоу ахәамтақәа рцикл асиужетқәа рыкны. Иаазыркыағны уи абас ахәоит: Анцәа анышәапщь иалхны ахатцеи апхәыси рсахьа иргылт//ишьтеитцеит. Нас даалаган Апсы рыхәлеитәхәан, рыпсы теитцеит. Даргы рыла аахыртын, нас пшышьяала исагыланы рғынархеит.

Афбатәи аверсия актәи рацәак иацәыхарам. Асиужет ағы инейтыхны иубоит Анцәа ауаа анышәапщь иалхны рсахьакәа шышьтеитцаз// иширгылаз//ишичацаз. Аха урт макьана псы рхамызт.

Аршь Кәыкәба захьзыз атып ағы игылан тлак. Уи атцла ақцәан икәтәан тцыск. Анцәа атцыс ус аихәоит: «Упсы сыт, ишшаз ирхастцоит». Атцыс атцәыуара иалагеит. Илағшәаз алағырз наганы зсахьа катцаны ишьтеитцахьаз ахатцеи апхәыси ирыхәлеипцоит. Даргы рыпсы ааталоит.

Ипсхьоу ипсы зхалар икало. Ипсхьоу ипсы амат ацәа ахарпаны аоны иааир калоит цъара ицьоушьяша «жәабжь ғыцк калараны ианыкоу». Амат ааира ажәабжь ғыцк иасимволуп. Убри азы аоны ионалаз амат апсуаа иршьзом. «Ақьафын шкәакәа иалху ашьыршьаф шкәакәа апхьа ишьтартцоит, уи хатыркәтцароуп хәа азырпхьазоит. Иаргы пшыаала уи икәланы ашьтахька игьежьюеит».

«Амла иакыз Апсы ауп аоны амат ацәа ахарпаны ионало» хәа зхәогы мацыфзам.

«Ицәоу ауафы, уи уафы гызмалк иакәзар, ипсы цаны ақәыцьма иакәтәоит, ма ацгәы иахалоит. Нас ицаны арахә – абна илахаз рфотит, ма арфаразы ахақәа рғы икнахау ашәақәа, акәацкәа аакныхны иргоит, ирфоит, ипхастартәуеит». Урт дара рбызшәа ейбакуеит хәа ипхьазоуп. Ауафы гызмал ипсы, иара убас, аты ицаны иахалар

ќалоит. Уи азы ауп апсуаа «аты гызмалуп» зырхѐо. Ёыц ипсыз ипсы ихалар ќалоит асаби, иираны иќоу ахѐычы. Ус иќамларц азы ёыц ипсыз апсыжрахъ дандѐыќѐыргало аамтазы апсуаа «зцѐа зтѐым зегъы пхъаркуеит. Мамзар, зцѐа зтѐым макъана зтып ахъ имцац Апсы лхъыпшыр ќалоит, Апсы илапш лаахар, дакыр алшоит. Ускан уи Апсы асаби иахъ икшаргъы аѐеит».

Апсы апстазаашъа. Апсуаа излазхартцѐо ала, Апсы апстазаара етапла еихушар ќалоит: Ауафы даниуа иѐиѐеит, мамзаргъы ихалоит//иѓралоит//ихѐлартѐхѐоит//ихѐларцсоит; даныцѐоу ихытцны иѐоит иѐѐеи-ижъи ааныжъны. Ааигѐа цъара инеир ќалоит, ма хара ицаргъы; ауафы азба дакуа дышьталар, ипсы зыжѐра иааигѐа иќоу азыхъ ахъ иѐоит. Иныќѐоит, инапшы-аапшуеит. Ихынхѐны иана-аилак, икѐымпылуа, инеины иѐы инталоит. Иаргъы убасќан аѐѐа даалтѐеит, даапшуеит. Апхыз иибогъы ипсы ахъныќѐоз «иабаз, иахаз, адырраќѐа ишьтнакааз» роуп; Апсы аамтала ауафы иѐѐеи-ижъи хымш, ма мызкы иназынапшуа иааныжъны ицар аѐеит, аха нас ихынхѐѐеит. Ауафы ипсы аамтала иѐѐеи-ижъи ааныжъны аѐара атѐы зхѐо, иара уи аќазшъа чыда зегъы рааста иахъаабо еихарак «Иѐѐалахаз», «Нарцѐы ицаны иааз» захъзу амифќѐа рсиужетќѐа рѐы ауп.

Апсы ауафы ихытцны аѐара. Апсы аќазшъа чыдаќѐа иреи-уоуп изтѐу инеихытцны аѐара. Ус аѐара иамоуп ахатѐы мзызќѐа: 1. Азышра. Азба иакуа ишьталаз даныцѐалак ипсы неихытцны, зыжѐра, иѐоит. 2. Апсы абас ицар ќалоит ауафы инеихытцны ус баша, иаххѐап, анапш-аапшразы. Азы жѐѐѐеит хѐа иѐѐо Апсы иќалоит цъара акы иатѐахар, иаххѐап, «ажѐ ауац илеиѐуаз» ихнаѐар. Ускан, зыпсы хнымхѐѐыз ауафы аамтала дыпсуеит. 3. Ма, Апсѐѐахѐа иигараны иќаз ауафы ипсы аку цъашъа Нарцѐыќа ианигогъы ќалоит. Абарт амзызќѐа ирыхъаны Апсы Нарцѐы инеиѐеит, аха уа «уаамта макъана имааизаѐт» хѐа дырхынхѐны даарышьтѐеит, иаргъы, дѐаѐѐахаа дыѐѐазшѐа, ииарта дѐыќѐтѐоит. 4. Апсы аамтала ауафы ихытцны иѐоит ипсы анеилахѐо, ипсы анмачхо, иѓѐѐѐаны даншѐалак. 5. Апсы наунагза ауафы ихытцны иѐоит «иаамта, иѐѐѐара» анаилак. Уи атагылазаашъа апсуаа рѐы «апсра» ахъзуп. Апсы ускан иѐоит даѐа дунеик ахъ. Уи адунеи иахъзуп Нарцѐы//Нырцѐы. Ари адгъыл аѐы уи аамтала акѐзар иахъыќоу, уа, Нарцѐы, иара наунагзатѐи атѐарта, агыларта, аќазаарта ауп.

Аңси аңәеи ажьи реизыказаашья. Аңсы цсра ақәзам. «Аңәеи-ажьи анышә ишалху еипш анышә ахь ицоит», инышәхоит, иңхас-тахойт. Аңәеи ажьи баауеит, иттоит, иуаңхоит.

Аңсы фәы чыда амазам, уи цқьоуп, иамоуп адоухатә хылтцшьт-ра. «Зыпсы бжьоу ипсы цқьоуп». Ауафы бзиа аңсыцқьа зхоу иоуп. Арақа ауп ахы ахьакуа аңсуаа Аңсуара хәа ирымоу рдоухатә концепциягьы. Уи арамка итытцыз «ипсы цқьазам», адоуха иаңәы-хароуп, иазрыцңауп. Аңсы зхытцны ицаз аңәеижь нтцыра амазам, ибаауеит, иңсуеит, ииаззауеит. Аха Аңсы иаразнакы аңәеи-ажьи ааныжьны ицазом. Аңсуа мифологиатә традиция излақәо ала, ауафы данцслак, ихаз, уажәы ихытцны ицаз Аңсы хаха-хымш ааигәа иқоуп, «ашәваз», «ахәбылра» иқәтәаны иааңшуеит. «Амала аңәеи ажьи зыпсыз аздырзом». Ибаф анышә ианамардалак, фынфажәамш абаф иахылаңшуеит. Уахь аталара арманшәаларазы анышәынтрафы уи аталарта тың аанрыжьуеит.

Аңсы «алашьцара иаңәшәоит» рхәоит. Убри азы ауп фынфажәамш цџаанза анышәынтрафы уахгьы-фынгьы алашара аркны изаанрыжьуа.

«Аңсы амла иакыр қалоит» хәа аишәа дыргылоит, фынфажәа мшы, есуаха, аңәымза адыркуеит. Аңсы Нарцәы инеиаанза абла акгы абазом, илашәуп, ф-дунеик ирыбжьагылоуп, «макьана тың иқәымлазацт азы хәа» рыпхьазойт аңсуаа. Уи макьана амлагы иакуеит, аха уи акрыфара – иаабац крыфаразам. Аңсы иалшазом ахәы цены афара. Ахәы иахылтцуа ахылфәацсылфәа ауп фатәыс иамоу. Аңсы фналарц азы ашә цџааны иаанрыжьуеит. Акрыфаншьтахь Аңсы адәахы ирышьтуеит. «Аңсы афны ифнахар агәамтџа иалагойт» хәа ипхьазоуп.

Аңсы афны аңәеиламгарц азы фынфажәамш цџаанза «фыцџа» адыргалазом, ишықоу иаанрыжьуеит, ашәра, фың ашьыхра, ахафы аңсахра иалагазом. Иара убас анышәынтрагьы. Афынфажәамш рышьтахь Аңсы аңәеи ажьи ааныжьны Нарцәықа амфәа иқәлоит. «Фынфажәа мшы рыфнытцқа ажьи абфәи еилытцуеит» рхәоит ажәытәуаа. Уи нахыс Аңсы шықәсык ахьтә знык, Нанхәа ауха, аишәа-ргыларазы иаалоит. Ианаауа иааргойт адырра фыцқәа, хабалак иқалараны иқоу рдыруеит.

Аңси абзеи реизыказаашья. Аңсы абза дибойт, аха абза мап. «Аңсы илшо абза илшазом», рхәоит аңсуаа. Аңсы илымшо акгы

ыказам. Уи зегы ибоит. Апсы дырбоит ахэыцкэа, дабоит ала, иара убас арбагъ, атыфарфар. «Апсы шыкацэкьюу агэра зго дибаргыы алшоит». Апси-абзеи реицыларакэа, реикэшэаракэа ртэы рхэоит «Апси-абзеи реицылара» ацикл иатэу амифтэ хэамтакэа. Руак аси-ужет ааркыафны абас икоуп: Хатцак дыпсит. Ахымш рзы дыржит. Еспшыаша ацэымза аркра иалагеит.

Уахык аишэа дырхиан, ацэашыы ххаза иаркны иныкэдыргылт. Апсы дызлааиуа хэа афны ашэ тцрааны иаанрыжыит. Атаацэа зегыы фымт, цшышыала иааилатэеит. Ара дыкоуп ицсыз имата хэычы. Уи дкэацэа дыкоуп, иибо, иахауа еилирго. Амата днацшызар, аа, иабду даафналт. Ак ихэарц ифы фейихын, «аа, уцэажэар калазом, Апсы шэоит», рхэеит. Иаргыы иеааникылт.

Абдугы инацэа икышышэ инадикылан, «фэгумтын» хэа днаиаб-жэеит.

Абри аены инаркны амата анышэынтра ааигэа тэартас, гылартас ишытихит. Ацэашыаркра иагхар игэы иалсуан, атцэууара далагон. Рырахэ абна илахар, абду дааины иахыыкоу амата еихэон, еснагъ дрыцхраауан. Амата хэычы иказшыа акыр ицсахит. Знызынла имацара анышэынтра ааигэара идыргылаз атэартафы дтэаны ацэажэара далагон. Атаацэара арт рымбар калозма, аха иахырхэаара рзымдыруа икан.

Фенак иан дыхталкт: «Икалазеи? Иухъзеи? Ухала уцэажэо анышэынтрафы узтэоузеи?» – лхэеит. Ахэычы акгы имхэеит. Аха ларгыы ди́кэамтцит. Абду иеихэахьан «сара сшубо ухэар, уаха субазом» хэа. Ан дани́кэамтц, ахэычы атцэууара далагеит: «Бабаду иоуп са сзацэажэо, аха шыта дызбазомеи!» – ихэан, зынза еиматэаны атцэууара далагеит. Уиакэхеит. Уинахыс «сара узбалоит, аха уара уаха субар калом!» – ихэан абду, имата ихы днагэзын, ихата дын-кабеит².

Ицсыз ипсы, апсуаа агэра зларго ала, ауафы ицхыз афы изааир калоит, адырра фыцкэа изаанагар, икалараны икоу ианахэар.

Апсы адэы икэу зегыы абоит, ирхэо ахауеит, иарбан тыцу иахыыказаалакгыы. Аха иара аламала иубазом. «Абзеи апси азы рыбжыоуп», ахэоит апсуа жэапкагыы.

Апсы изхытцыз итахракэа зегыы канаршэзом. Итынхадоу Апсы хэы амазам. Убри азы ауп аишэаргыларакэа раан апсуаа «хэы змам, итынхадоу апсцэа рзы» хэа ахэы хазы афны идэылганы

ипхъакны изышътарто. Хэы змам апсы шэартуоп, алапш раахар калоит ахэыцкэа, адуцэа³.

Апсы ауафы ишихытца. Апсуа традицатэ культуреи ами-фологиiei излархэо ала, ауафы ипсраан Апсы «пшышьаала аеи-знагоит», «иоаскьо, иоаскьо ифы итытцуеит еишьылккараза»⁴. Апсы ауафы ихытцыр калоит «ипынтцалагы». Ишэаз изы «ипсы ипынтца икылкьоит» рхэоит. Апсы ауафы абас ихымтцкэа, ма изи-хымтцкэа «ихэлаччыр, ихэлахар» калоит.

Апсуаа ауаа зегы рыпсхытцракэа еипшзам хэа азырпхъазоит. «Гэнаха змам», «зыпсы цкьоу» ипсхытцра мариахоит, аха «агэнаха рацэаны иатцоу, зыпсы цэгъаз», «зуал зымшэакэа ипсыз», «ашы-леи ацъыкхыши цсахра иганы измыргъежыыз», «фыцъа рразкы иапырхагахаз», «агэыла иаанда шэаны амца иакэызтцоз» рыпсхыхра цэгъахоит. Ауафы данпсуа ипсхыхшыала «иудыруеит ипсы антэз цстазаашъас имаз», – рхэоит ажэабжхэафцэа. Ара икоуп абарт апсуа шэиракэагы рхытцырта – «Упсышыа цэгъахааит!», «Упсы егымцо иагымаауа Анцэа исирбааит!». Апсраан апси ацэеи-ажыи реилытцра калоит ахала, аха Апсцэаха дааины ихыхны ианигогы икоуп хэа ипхъазоуп.

Апсхытцра арманшэашъа. Зыпсра ааиз, мамзаргы аизгара иалагаз ауафы ипсхыхра иацхрауеит итаацэа, игэыцхэцэа, агэылацэа. Ауал икэзар иаразнакы еилкааны иршэоит, «афны ашэкэа, апенцъыркэа аадыртуеит», «иматэа ишэу ахэынтцэракэа пдыртлоит», амат адагъ зафытцакыз иамхны еикэзырхаз ауафы дыпшааны дааргоит. Апсы ацэеи-ажыи рфы иаанхар калазом, атып ахь ишъттэуп. Апсы ашътказы акэыпа андэылырго хынтэ иргыла-ны ишътырхуеит «апсы нханы иказар иалхаршэшэап» хэа. Апсы дыкэанатцы афната иатэу заагара ицазомызт, афны икоу азкэа зегы, «апхалкэа иртэз» инадаркны инаганы икартэон, «апсы ипсы уа зыжэра инеир итахар калоит» хэа азыпхъазаны. Асаркы афы хырфон «апсы уа ианхалар калоит», мамзаргы «макыана Апсы иахыыз цкыа иаздырзом, ацэеи-ажыи шыкоу абар ишэоит» хэа азыпхъазаны.

Алитература

1. Апсуа жэлэр рфапыц рфеамта. 12 томкны. VII атом. Еикэлыршэеит Ц. Габниа-Инал. Акэа, 2002, ад. 132-147.

2. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхэа ақ.
3. Илхэамтоуп Габниа-Нанба Фируза. Ианылтцеит Ц. Габниа. Бармашь ақ., 2010 ш. азы.
4. Ихэамтоуп Смыр Цьон. Ианылтцеит Ц. Габниа. Абғархықе ақ., 2011 ш. азы.

АПСРАҒАХЭАРА

АпсраҒахэара – апсра ихтанакыз атаацэараҒы апсрақэа раан-кыларазы апсуаа имҒапыргоз жэытэ қябзуп.

Алцсаа дзауз атаацэара итцегы ашэартарақэа ирыниар калоит хэа рыцхязон. Цсрак амацара иаазом, «апсра ахы рацэанашья-зом» рхэон ажэытэуаа. Убри акнытэ афната Апсра иацэырыхьчарц азы аусхкқэа мҒапыргон.

Зегь рааста ишэартан атаацэара аихабы ипсра. Уи ипсра «даеа цсрак ашьтанеиуеит» рхэон хаихабацэа. Апсра апыркәкәаразы, аиааиразы Апсы дандэылыргоз аамтазы азэы ашаха шөпа иманы афны ацхьа даагылон. Уаантэы афны иахирууауан. Ашьтахь игылаз иара ишкә инашьтыз ашаха ахы икуан. Рфьцьегы нак-аак, дасу рганқэа рахь иахо, афны акә иқэырғәғэаны идырххауан. Ари ариуал «афны аҒахэара» хэа иашьтан. Ас иҒахэоу афны Апсра зыфналазом хэа азырцхязон. Абас ала Апсра ихтанакыз агэарата апсра иацэырыхьчон, уахь изыфнамло икартзон.

Афны ахьчара иадхэаланы имҒапыргоз аусқэа иреиуоуп «Афны акнытэ Апсра адэылцара» хэа хьзыс измаз ариуалгы. Апсра зыцэшөо, адэылцара зылшо, аиха ма аихалых ауп хэа ипцхязан. Абас рацхьязатэи зыхшара дызқэыпсыз (дзыпхаз) ан Ға лысаби афны дандэылыргоз аамтазы лыхэда ахнышьыр хыршыуан, мамзаргы ахнышьырқэа фба еикәхэаланы, амацэаз аформа рытаны дкылырхуан. Уи ала лара лхата Апсра дацэырыхьчеит, илхьыпшыз зегы лхырцеит, «Апсра еихала» иршөаны нак хара икарцеит хэа ирыцхязон. Ариуал иахьзын «аихац акылхра».

Асаби дызцэызыз Ан лааигэара уаха Апсра мааиуа акатцара, лыкәша-мыкәша арыцқьара, ишэартаданы акатцара – абри акөын имҒапыргоз, аусқэа зегы хықәкы хадас ирымазгы. Ус карымтар Апсра афны афнытқәа иаанхоит, аеатцэахуеит, пхьака иираны икоу

атцеицѣа ирпырхагахоит, рыпцстазаара ашѣартара итагылоит хѣа азырпцхъазон.

Апсрақѣа ихтаркыз, ма атаацѣара ран дахыпцсыз аѣнатаѣгыы имѣапыргон Апсраѣахѣара иадхѣалаз даѣа қѣабызкгыы: Апсы данындѣылыргалак, агѣыла пѣхѣыс цқѣа, ма аѣната иазааигѣоу апѣхѣыс хатѣра акѣтагъ ыркѣампылуа ари ауада зегъы иѣнылшыуан. Нас иганы хара ишыталтѣон, «абра дыѣоуп, арахъ уаѣа хъацшра камлааит!» – хѣа нахѣаны. Ақѣабз хъзыс иаман «аѣны акѣтагъ аѣнаршара».

Апсраѣахѣара уи ала мацара ихдыркѣашомызт. Аѣната Апсра иацѣырхъчарц азы иара зынза агѣарпц итырцар акѣын арахъ уаѣа ѣаахѣыра амамкѣа. Апсра ршѣаны агѣарпц атцаразы, апсы ашта данынтыргоз аамта иакѣыршѣаны, гѣыпцѣык рѣааидкыланы акѣкѣахѣа еицхысуан. Ахысыбжъы иацѣшѣоз Апсрагыы агѣарпц интѣкыаны, уаѣа арахъ ааира агѣампцхо ицон. Уи ашытахъ акыраамта ашытахъка ихъацшзом хѣа азырпцхъазон.

Алитература

1. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми, 1969, с. 170-173.
2. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 190-191.
3. «Акѣтагъѣнаршара» атѣы еиталхѣеит Амыцба Маиа Иуана ипцѣа. Иа-нылтѣеит Ц.С. Габниа. Акѣа ақ., 2014 ш. азы.

АПШАѣАХѣАРА

Апшаѣахѣара – апша гѣгѣаны ианасуа, иаханарѣкъацѣар хѣа ишѣаны, артынчразы апсуаа имѣапыргоз ақѣабз ауп.

Апсуаа агѣра ргон апша гѣгѣала асра иалагаз аанкылара, «ар-тѣара» алшоит хѣа. Уи ақѣабз «апшаѣахѣара» хѣа иашытан.

Апшаѣахѣара зегъы ирылшомызт. Уи «аиааира», «анапаѣы аа-гара», «агѣшѣымшѣ ахѣара», ма «аршѣара» зылшоз зықѣрахъ инеи-хъаз апѣхѣысцқѣа лакѣын.

Рхы иадырхѣоз амаѣтарқѣа: акасы, агѣыблаа, ма ацъаз лагъан, апхныга.

Ақбаз амбадгашы. Апшағахәара хкқәа ҫба-хца ыкоуп.

1. Акасы ала апшағахәара.

Апша гәгәаны, атлақәа еиларгьежыуа, аоны ахыбқәа ахыжәжәо, амш атх еипш ирлашыцо, аарыхра хыжәжәо ианасуа ажәйтәан апхәысцқәа акасы аашьтыхны ағахәара далагон абас хәо: «Апша уғасхәоит, апша уғасхәоит» хәа, нас даагьежыны абас ацылтон: «Апша тәеит, апша тәеит, апша тәеит!»¹ хәа.

Иғалхәаз акасы ахчы, ма ахчныза иатцалтон. Апша анеикәтәалақ, акасы пдыртлон.

2. Агәыблаа ала апшағахәара.

Апшағы анасуа Апхәысцқәа агәыблаа аашьтыхны ғыцха, иаархәны, ишьталтцоит. Ианышьталто абас лхәоит: «Апша абра утаскит! Апша абра утаскит! Апша абра утаскит» хәа хынтә. Ихәаны данаалго аамта иақәыршәаны агәыблаагы тдысха ишьталтцоит. Ларгы агәыблаа авара пшышьала деихәткәыкәланы атәара далагоит. Дантәалақ, «сара сыштәаз еипш уаргы утәа! Уаргы утәа! Утәа!» – лхәоит лнапы агәыблаа ахы иқәшыуа.²

3. Ацъаз лагъан ала апшағахәара.

Апша пшышьала ишасуа акәымкәа, амашәыр канатцаратәы акнынза аеанаргәгәалақ, ацъаз лагъан цшааны апшағахәара иалагон.

Апшағахәара азин змаз апхәысцқәа лакәын. Апхәысцқәа дыкамзар, макъана иқәыцшу, «макъана гәнаха змам», «зхәычра ацәа зхымтыц» икалтцар, ма икайтцар калоит.

Апшағахәафы ацъаз лагъан ғыцха инышьталтцоит. Нас алаба аанкыланы, лыбжы ырцәгәаны, агәамтра, ақәымчра аныцшуа абас лхәоит: «Абра утаскит! Утәа! Уееикәкы! Утәа! Уееикәкы! Утәа! Уееикәкы!» хәа. Имтәошәа лбар, лабалала ацъаз лагъан акәаф-акәафхәа асра далагоит абас хәо: «Ухы тдыскәеит! Уаапсеит! Ухы тдыскәеит! Уаапсеит! Ухы тдыскәеит! Уаапсеит!» хәа. Мач-мач лыбжы еитцатәуа, лаба ашьтыбыжыгы акыр ирмачуа абас нацылтцоит: «Уеикәтәа! Уеикәтәа! Уеикәтәа!».³ Апшағы пшышьала аеартынчуеит.

4. Апхныга ала апшағахәара.

Аоны апшәма цхәыс лоуп иказто.

Апхныга аашьтыхны «абри ашәа ухьантахааит!» хәа хынтә илхәоит, нас ахәыштаара ааигәара цъара ишьталтцоит⁴.

Алитература

1. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цдырхэа ақ., нанхэамза 26.1995 ш. азы.
2. Кэагэаниа В.А. Апсуаа рѣапыцтэ поезиа аиѣартэышыа. Акэа, 2010, ад. 307.
3. Илхэамтоуп Ацбынцбал Саида. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акэа ақ., жэабранмза 24.1997ш. азы.
4. Илхэамтоуп Барцыц Наала. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акэа ақ., жэабранмза 23. 2016 ш. азы.

АПЦЦӘАҲА

Апцәаҭа – цсы зхоу зегъы рыцсы рыххны агара Анцәа знапы ианитцаз Апсра анцәахәы иоуп.

Апсуа ифилософия, имифология изалхәо ала, Апцәаҭа цсы зхоу зегъы рыцсқәа рыххны агара азин изтаз Анцәа иоуп. Рыцсра аамта анааилак Апцәаҭа днеиуеит дара рышка. Зыцсра ааины ишьтоу ихаҭы дгылар, уи, хымцада, дыцсуеит. Ус акәымкәа, Апцәаҭа днеины ачымазаџ ишьапаҭы дгылар, уи цытрак дышьтахоит, аха апсразы акгъы ихьзом.

Апцәаҭа изку аҭапыцтә хәамтақәа излархәо ала, Апцәаҭа уаанза дара ауаа рахь дылбаалон, зыцсра ааигәахаз дыртаалон, заа иреихәон «абри амш азы сааиуеит, шәеазыкатцаны шәыказ» хәа. Даргъы уи амш рҭазыкартцон. Рҭыкәабаны, матәа цқьала рҭеилахәаны, тынч итәаны изцшуан дааины хайгоит хәа.

Ажәытәуаа излархәо ала, Апсра еснагь иказамызт, Апцәаҭагъы еснагь дыцсәаҭазамызт. Апцәаҭа рапхьа д-Цааимбарын. Ишыкалаз хәагъы абас рхәоит: Анцәа рапхьа адунеи ишеит. Нас избеит анышә иалхны ауаа рсахьақәа кайтарц. Иааигәа игылаз Цааимбарк иеихәеит «адгьыл ахь улбааны, нышәнапык адгьыл иамхны исзаага» хәа.

Изеихәаз дылбааит адгьыл ахь. Длеихәткәыкәлеит адгьыл нышәнапык амхны изгоит хәа. Аха адгьыл артәаахәа ахәхәара иалагеит. Игәы иалымшазт, анышә мгазакәа дхалеит анцәа иахь. Ихьыз атәы иеихәеит. Анцәа илбааишьтит даҭа ҭыцъа Ацааимбарцәа. Аха уртгъы убас рыхьит. Азәгъы илымшеит адгьыл шытәаатцәаа-

уаз «ажышса» амхны агара. Ари ажэабжы иахаит Афстаа. Афстаа деиханы Анцэа ифы днеит: «Сара иузаазгоит адгьыл афынтэ напык азна анышэ. Амала уара уи азы исутар ауп матцзура бзиа!» Анцэа дақэшахатхеит.

Афстаа дылбааит адгьыл ахь. Адгьыл днадтэалан анышэ ами-хырц далагеит. Адгьыл хэхэеит, аекеднакьеит, аха Афстаа акгы хьаас икамтцакэа, инапы азна анышэ амхны, Анцэа иахь ихеи-галеит.

Анцэа уи анышэ иалхны ауаа ишеит, рыцсқэа рхеитцеит. Рыц-стазаара афэхарагы аитеит, нас Афстаа абас иеихэеит: «Уара уеиз-гы згэы былуга уакэзам, адунеи икэыз зегы шухьтэуауаз адгьыл анышэ амхны иааугеит, ауаа рыфэхара анааилак, рыцсқэа рыхны агара унапы ианыстцеит. Уи уара уматцура акэзааит!»¹ – ихэеит. Иа-хьа уи Апсцэа рах иакэны ихэапшуеит.

Апсцэаха дзеипшроу. Апсуаа «хазшаз Анцэа иоуп, аха хапсы знапы иану Апсцэаха иоуп»² рхэоит. Апсцэаха ибжа хьуп, ибжа разнуп. Уи икнытэ ытцэахышья умазам, уахьыкэзаалак уибоит, уипшаауеит. Иара уара еснагь уибоит, аха уара данубо иара ихата дубар аниаху ауп.

Апсуаа агэра хартцеит Апсцэаха дшыкоу, имчрагы шдуу. «Апсцэаха дымсааит!» хэа иныкэуаз дыкан рхэоит. Уи ус шихэоз Апсцэаха иахаит. Ёнак дылбааит уи ауаф иахь иихэоз цыашахыс икатцаны: «Ус зухэозеи?» – хэагы диазцааит. «Анцэа сишеит, аха сыпсы уара уоуп знапы иану», – ихэеит апсуа. Апсцэаха иахаз игэы иаахэеит. Изхэоз игарыз азэ иакэын. Апсцэаха уи сицхраап хэа избоит. Ицыба саркыак аатыхны иитеит: «Азэ дычмазафхар, усаркыа уманы дахышытоу унеила. Асаркыа уанцшыл. Асаркыа иунарбоит сара сахьгылоу. Ачымазаф ихафы сгылазар, «ари са дысхэышэтэуеит» хэа рахэала. Зык еитцарцханы ит. Иара усгы ипсуа иакэзам, ишыапы ирласны дыкэгылоит. Убри ала уаргы убеиахоит»³ – ихэан дцеит.

Ус иагыкайтцон иара, ихата иехэара ааиаанза. Амал иманы, ипсы еивыганы дыкан.

Апсцэаха ииааихьоу.

Апсуаа рхэамтцакэа рыкны икоуп Аинарба зыжэлоу азэы Апс-цэаха дииааины, акэыпа дтатцаны дижхьан хэа зхэо амифкэа.

Амиф излахэо ала ажэйтэзан зны Апсцэаха Апсны инхоз ауаа дырчычеит. Ирацэаны иниртцэеит. Ауаа «абри апсра аанкылашьас иамоузеи?» хэа азхэыцра иалагеит.

Дыкан Аинар-жьи хэа азэы. Уи икататэыз ихэыцит. Ахахэтэ кэыпа катцаны иргылт. Апсцэаха иара ифы дааит «уцсы стахуп» хэа. «Умццакын, ихэит, – скэыпагы кастахьеит. Амала ахва цкыа исгэапхом. Унтаианы исахэа цыара кылтцэарак амоу иамаму. Цыара лашарак убозар, исырееип», – ихэеит. Апсцэаха данынтаиа, ажы ахва лахатцаны ичапеит. Апсцэаха уа даатахеит. Днаганы дыржит. Хышэ шыкэса уи уа дыкан. Хышэ шыкэса Апсны апсра ыказамызт.

Ус ишааиуаз, анышэ иахыытцаз агэы ацытцла ыкэиааит. Пшацэгыак асын атцла канажыт. Атцла апашэ акэыпа ытцнахэеит. Избаз ицэны ахва аадыртит. Апсцэахагы дыфтытцт. Уинахыс иус деитаналагеит. Аинарбақақаагы дрылагъежыт, аихарафык ниртцэеит.

Убри азы ауп Аинарбақаа рыжэла иахыа измачу рхэоит апсуаа.

Апсцэаха псы зхоу зегы рыпсы рхыхра илшоит: ала, акэты, ажэ, ацэ. Апсуаа ирымоуп уи ус ишазхэыцуаз атэы зхэо ажэеи-цааиракэа, ашэиракэа, афразеологизмкэа: Апсцэаха уихэхааит! Апсцэаха дутаат! Апсцэахагы дихаштит (убраанза дееим). Апсцэахаткэыагы мап ицэикит (дуафым). Псцэахамзар угэарата уаф дтамлааит!

Апсцэаха ихата Анцэа еипш апсра икэзам. Уи ииааиуа мчы ыказам.

Алитература

1. Апсуа жэлэр рфапыц рфеамта. 12 томкны. VII атом. Еикэлыршэеит, апхыажэеи азгэатакэеи лфит Ц. Габниа-Инал. Акэа, 2002, ад. 136–142.

2. Зыхэба С.Л. Апсуа мифология. Акэа, 2012, ад. 654–656.

3. Апсуа фольклор. Жэлэр рпроза. Афбатэи ашэкэы. Ианитцеит, акыпхы иазирхиеит, апхыажэеи азгэатакэеи ифит В.А. Кэагэаниа. АИ. Акэа, 2013, ад. 33–35.

АПЫРЧПАН // АБЫРЧПАН

Апырчпан – аапынра рапхыаза азхара иалаго, агшкэыц иа-хылфеиауа, икатаза ифаагыло чыкы хылтшытроуп. Еихаразак иахыазхауа абнакэа, акытамфа афыкэкэа рфы ауп. Маи мза ала-гамтазы ауп иукэшэаратэы ианыкало. Апхэасафееи иареи еицы-

ҕалоит. Апхэасаҕа учадаратэы агэаҕ анаагэҕахалак, апырчпан-гыы ақэцаққа хухратэы иазхауеит.

Апырчпан рчацоит аапын рацхыаза иҕало, аҕамаҕа хэа изышь-тоу, «еаанбзиала» хэа апсуаа излеибырхэо фатэыс ишьаны. Уи аҕэ-шэара, рацхыаза аҕэны ачацара иацуп ахатэы ритуал.

Апырчпан ааигэара амат ыҕоуп рхэоит азы, ианыркэшэоз агэ-еанызаара рыман. Ирыкэшэон атаацэара зегыы зныктэи атэара-ҕы ирзыфаша хэа иахэапшыны. Ирыкэшэаз апырчпан итарбааны иржэуан. Изларжэуаз азы ус икартэазомызт адэахыы. Апырчпан аазаахны, иаатытцуаз азы рыманы адэахыы ицон. Уа иҕазар аҕэын атаацэара иатэу зегыы хэычгыы- дугыы. Апшэма цхэыс уи азы инапхыакны икаршаны аҕэымкэа, цшышьала икалтэон. Азгыы ацэахэа алдо, аладаҕа аҕынанахон. Цшыаала илеиуаз азы ацэахэа атаацэара зегыы азэазэала наҕ-ааҕ хынтэ-хынтэ иахыцар аҕэын, рыбжыы мацк инытҕаны, абас хэо: «Уцэҕыа-сыцэҕоуп, сыцэҕыа-уцэҕоуп. Уцэа сцэоуп, сцэа уцэоуп. Сцэа уцэоуп, уцэа сцэоуп!»¹

Абри апырчпанзы иахыцаз алшықэсанык амат иааигэа инеи-зом, ипырхагахазом. Абас ала иара зчацаз атаацэара рыҕоны ааигэа амат неизом хэа ицхыазан.

Апырчпан аныркэшэа аҕэны ирзымчацозар, чуанк итатцаны адэахыы икнархауан, аҕныҕа аҕнагалара, атцырцхыара ҕаломызт, аҕны инхо рзы иееим, амат рчычоит рхэон.

Апырчпан жэны иаатыргон. Ахьцс анаацалак, ацымшьҕа иатцэареи аҕэландыри ххны, ацбыктцэатцэа атаны ирчацон. Абыста уны, апырчпанчаца асызбалҕа атцатэаны, аҕэтаҕыққа жэны иад-кыланы ирфон. Ус ҕартцар аҕэын уи аҕамаҕа чацаны изфоз апсуаа зегыы. Ианырфоз аҕэны иртаауаз асасцэа, ирықэшэоз агэылацэа зегыы «Еаанбзиала ишэфааит!» хэа ирықэныхэаны ирыцырфон. Уи рацхыаза ианырчацоз амш азы ауп. Уинахыс апырчпан каканла ирчацон, иара убас ахартцэы алагыы.

Апырчпан ифатэы хырхагоуп, ауаҕы изеиҕуп, ишьа арыцқэоит, еихарак аапынтэи амшқэа рзы рхэон апсуаа.

Алитература

1. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда Уахаид-ипҕа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цыырхэа аҕ., нанхэамза 21, 1986 ш. азы.

АРАСА

Араса – алацш цэгъақәа, амшьта цэгъақәа рыкнытә аоны, адёны, агәара, ауаа рыхьчара алзыршо, амчра ду змоу, абахчақәа рфы зеитаҳара ахәтоу тлоуп хәа апсуаа ахәапшуеит.

Араса алшарақәа: ауафы дахьчоит, алацш икәнагоит, амшьта бзиоуп.

«Быжьоык афызцәа умазар аиҳа арасатәы лаба уманы уныкәо-зар еиҳа уахьчоит»,¹ рхәон ажәытәуаа.

Апсуаа арасатцла изфыдоу, «зымшьта бзиоу», «ауафы изы иразу» атцлақәа рацхьа идьргылоит. Арасатцла «ипцаимбар цыркьоуп» хәа иара иалху алаба ала акәын аоны аргылара ианалагоз адгьыл ахитцыхәеи зларшәоз².

Рхы иахьадырхәо.

1. Апсуа ныхәарақәа зегьы раан изыхныхәо агәи-агәатцәеи ххарто араса амахә иалху х-цык змоу арасатцәы ауп. Хьачхәама (ажьырныхәа) аан, Ажьырныхәа 13 ауха аныхәаразы ажьирафы ианнеиуа изыхныхәо агәатцәақәа зегьы рыцыцхьаза х-цык змоу арасатцәкәа дырмазеиуеит.

2. Ашьыжьымтан алацшцәгьеи амышьтацәгьеи рыкнытә аоны ахьчаразы агәашә афы араса амахәқәа хьтцәтцәаны иладырсуеит; аоны ифәу ашә апхьа нак-аак арасалабақәа ыладыргылоит; аоны аонытцка акәакьтақәа рыкны акака дыргылоит; удацыцхьаза араса афырмахьцәкәа кнархауеит, ма акаруатцкәа рытцака итцартцоит.

3. Ажәытәан апсуаа араса амахәта фақәа еихьшьны амца еиқәыртцон. Ус еиқәыртцаз амца «цшьоуп» хәа ицхьазан, «араса-мца» хәагьы иашьтан.

4. Араса амч чыда амоуп хәа ицхьазоуп. Амац зыцхаз ауафы аш-хам илцаразы атәхәа амцапгара аан ахархәара аман.

Амац зыцхаз ауафы, арахә алацш иакыз атәхәаф ишка ргара анзалымшоз, уахь иршьтуаз ишьтихуан араса амахә. Атәхәаф ифы даннеилак, фымтзакәа иацхьа арасамахә шытеитцон. Атәхәаф идьруан уи иатцанакуаз. Инеиз дзызнеиз ихәар калазомызт. Амац зыцхаз ихьыз рыбжьы тыганы ирхәазомызт. Атәхәаф дтцаар, атак еитарсны акәын ишыкартцоз. Аеы иацхазар, «акәадыр зқәу» рхәон, аеада акәзар, «акьахь зқәу» уб. итц.

Атәхәа амҕацгашья.

Атәхәаҕ инаргаз араса амахә аузар ипытәтәаны, ихәычызар ишеибгоу аңа азна азы катцаны ихлыршәлон. Лзы хынтә дхытәхәалон. Арасаматә аатыганы лышьтахька лхы иахыруааны илыршәуеит, «аңаҕа-мыцәҕа уманы уцааит!» хәа хынтә ихәаны. Азы иаанхаз инеиз илыржәуан. Амаҕ зыцхаз, уи иҕны днеианза, дыбзиахон.³

5. Арасатәы амаҕ хәазаны ишааиуа инақәуршәыр абҕа птәоит, уа ишьтахоит қәацара ақәымкәа хәа ипхьазоуп.

6. Арасатәы рхы иадырхәон зцәа-зжьяҕы алшәа-лча зауз ихә-шәтәраангы. Арасаматә ирцшзаны, исахьаркны, ицәырцссаны икартон. Акантатцыр знапы иалтцыз икантатцыр ашья аалхны мацк ахьыршыуан. Нас инаганы ауаҕы илацш иахьытәашәашаз икадыршәуан. Ицшзаза избаз азәы ишьтихыр калон. Ишьтызхыз иахь иара ииасуеит хәа ипхьазан. Знапы иамаз инапы иналаба ицон.⁴

7. Араса амахә алапшцәҕа ахахы иагоит.

Араса амахә рхы иадырхәон алапш зкыз ихцара аангы. Уи уа-ха данышьталоз ишьаңкьарақәеи инаңкьарақәеи рыцыпхьаза араса амахәкәа хытәтәаны, ихчы иататцаны дышьталон. Ашьы-жымтан заа дгыланы, адәахы ауаа аныкәара иалагаанза, урт арасатәкәа наганы, иказто дхатазар аңкәамбашь, ма аҕы иршәны иақәипсоит, дыпхәысзар, ажә, ма ажәкамбашь. Ускан абас рхәоит: «Сара хьыпшра-мыпшра кыр сымазар абри иахьсырцшит, абри иа-мазааит!» хәа. Аха уи гәнахароуп хәа ипхьазоуп, избанзар алапш изқәырцсаз арахә рахь ииасуеит азы.

Убри акнытә зегы реиха еигьуп, агәнаха иацу еиха иеитцоуп хәа ипхьазоуп урт атәкәа уаҕы иахьйәахарстам атып аҕы икәтаза изызхауа алҕыс инаганы агәйдцсалара. Ускан урт агәыдызцсыло абас хынтә ихәоит: «Сара исхьыпшу шынеибаку абри иастеит!» хәа. Ус ныкатцаны дхынхәыр ауп ишьтахька дхьампшзакәа. Дхьа-пшыр еиҕа алапш ихьпшуеит рхәоит. Икапсаз арасатәкәа азәы ишьтихыр, ма ипхьашәар бзиазам. Ишьтызхыз, ма иакысыз ишка иара иартаз алапш ииасуеит. Арасатәкәа уа абнараҕы ила-баар ауп.⁵

Алитература

1. Ахархэара рытоуп Г.У. Смыр иантамтакэа.
2. Тания Е.Ш. Адгьылкэаарыхра иадхэалоу алексика апсуа бызшэафэ. Акэа, 2012, ад. 28.
3. Кэагэаниа В.А. Апсуаа рэапыцтэ поезиа аиэартэышья. Акэа, 2010, ад. 292-298.
4. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда Уахаид-ипха. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа ақ., хэажэкырамза 10. 2001 ш. азы.
5. Илхэамтоуп Барцыц Н.С. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акэа ақ., жэабран мза, 2016 ш. азы.

АРАЦЭАРЦАРА

Арацэарцара. Арацэа аныкамыз апсуа жьицэа, мамзаргьы ажырафэ аиха акы алзхырц зтахыз рхала амфэ иалхны икартцон арацэа. Уи аус арацэарцара ахьзын. Арацэа ахата «арацэарца» ахьзын, иказтцоз «арацэарцафэ» ихьзын.

Апсуа традициатэ культурафэ иакымкэа арацэарцара хккэа ыкан.

Арацэарцара актэи ахкы. Аапын алагамтазы, атцла азы рылалаанза, ахьатцла хыртэон. Ахьатэ кэашкэа, роурақэа аршыынак инеиханы, ихьтэтцэа-хьтэтцэаны ишьтартцон. Урт уа ишьтан еикэаа икалаанза. Еикэаа ианыкалалак, цшь-кэакьк змоу, метрак-метрак атбаареи атцаулареи атаны ажра ржуан. Уаанза идьрмазеихьаз акэашкэа убри ажра иакыр акэын. Ирфаны ирымаз ахьатэ кэашкэа наганы еивтцарыпххаа ажра итартцон. Ама-ла, ажра зегьы дыртэыр калазомызт, абжаранза ианфеилак иангылон. Уи афахыс анышэ ақэрыпсон, цытк анақэрыпсалак ибзианы иркуан, ус мацара идьртэуан. Ахауа заламло икны иаахырфон. Акэаш убра хца-цшьба шықэса итцан, уа ишытцаз ирацэахон. Итцазтцаз, аамта анааилак иаатцхны, «зыла изэзэаны, амра ицэтцаны ирцшшон, ирфон»¹. Уинахыс ажырафэ уи рацэак ахасабала ухы иаурхэар калон.

Арацэарцашья афбатэи ахкы². Ажыразы идьрцоз арацэа ацмфэ иалырхуан. «Аць дукэа еихажэааны, ифаны, итцыфрны ианкахалак», метраки бжаки ракара аура атаны, ихьтэтцэаны

ишьтартцон, нас идыршьшьауан, масар тѣфанк инеиханы ашѣпара атаны. Ацѣа ахазар иахырхуан. Амра иатаны акыр идырцшшон. Арцаразы зегъы иреигъын азиас ахыкѣ. Аршьшьакѣа нада-аада еихыршьны еикѣтцѣ мацара маѣѣахѣаранза ианѣаргалак, амца ацрартцон. Ари аус азы зегъы иреигъын амш ааилахѣламта, апша тѣаны ианыкоу. Ускан амѣы еизеипшны ибылуеит. Ацѣ кѣаш былуга ишааиуга аилахара ианалагалак, азы рацѣаны иакѣтѣо мацара амца дырцѣон. Арацѣа аныхъшѣашѣалак, иааизганы итырзѣзѣаауан, амра иатаны идырѣон. Уинахыс ажыраѣы ра-цѣатцас ухы иаурхѣар калон.

Арацѣарцашъа ахцатѣи ахкы³. Арацѣарцаразы рхы иадырхѣон ахъатѣ кѣаш еипш ацѣтѣ кѣашгъы. Арацѣа бзиа алтѣуеит хѣа ипхъазан ахъатѣ кѣашкѣа.

Ахъатѣ кѣаш златѣымзароуп, ибзианы иѣазароуп, икаркоуза-роуп. «Акаркоу мѣы» хѣа иашътоуп «акыршыкѣса иѣаны, зцѣеи зымѣыши зхабахъоу, агѣапшь мацара ззынханы икоу», макъана-зы икамхатц ацѣ, ма ахъа. Ихытѣтѣа-хытѣтѣа ишьтартцѣ амѣы ашѣпара махѣарк ашѣпара амазароуп, еитцазар арацѣа алтѣзом, ирласны ибылуеит, иццышѣа ицѣоит хѣа ипхъазоуп. Амѣкѣа роурагъы метрк иназозар еиха еигъуп. Идырмазеиз акѣашкѣа амѣыркѣараѣы амѣы шкыддыргыло еипш иааидыргыланы амца ацрартѣоит. Амца бзианы ианааибаклак, ахѣшпыргы кало иалагоит. Ус ишааиуга аилахара иалагоит. Убаскан азы ааганы, амца иакѣтѣо мацара идырцѣоит. Уи аамтазы амца дмырцѣар, ахѣышпыргы ахѣа алтѣуеит, арацѣа хѣа ухы иаурхѣаратѣы изыкалазом. Ахѣышѣара ишахѣтоу ианыхъшѣашѣалак, арацѣа икалаз зегъы ааизыхѣхѣаны ирызѣзѣоит, амра иатаны идырѣоит.

Арацѣарцаѣѣа кытацыпхъаза икан. Урт ажыцѣа даара ирыц-храауан. Ажы бзиа ихатагъы идыруан арацѣарцашъа. Аха данеи-лахаз, ианиамыз аиха лых зѣахыз рхала арацѣа рцаны изнаргон.

Арацѣарцара амшьъара амазамызт. Ажы иара ихатѣ имшьъа-ра аан джызомызт.

Арацѣарцашъа апшьбатѣи ахкы⁴. Ажы бзиа ацѣ кѣаш мыр-цазакѣа, ишымѣу ихы иаирхѣаргъы илшон. Апсуаа ацѣ амца-зы зегъы иреигъуп, акѣиц бзиа ннажъуеит хѣа ирыпхъазоит. Ацѣ кѣашкѣа икѣаѣ-кѣаѣны ихытѣтѣа-хытѣтѣаны, ахсаха хѣычкѣа

рылырхуан. Урт наганы амцатэара иакэыртцон. Ашытахь ага иа-ханы, ага ала амца иатэхэаны амца еикэыртцон. Амцабз бзианы иангылалк, аиха иркыз уи ала идыршуан, аус адырулон, иртахыз аформа артон.

Ахьатэ кэашкэаггы арацэарца алырхуан, аха уи еиха алазара мачуп хэа ипхьазан, иара убас аткэацраггы адыруеит рхэон, ашы-ра иахылтцуазггы ацэтэ ааста имацын.

Алитература

1. Ихэамтоуп Дбар Б.А. Ианитцеит А.Ць. Хьециа. Акэа, 25.05. 2010 ш. азы.
2. Ихэамтоуп Кэытцниа В.Т. Ианитцеит А.Ць. Хьециа. Акэа, 19.05. 2010 ш. азы.
3. Ихэамтоуп Бранзиа Шьалуа. Ианитцеит А.Ць. Хьециа. Цлоу ақ., 10.04. 2010 ш. азы.
4. Ихэамтоуп Кэытцниа В.Т. Ианитцеит А.Ць. Хьециа. Акэа, 19.05. 2010 ш. азы.

АРЫСРА **(Ациа ылхра)**

Арысра – ацэым иркыз ахэычкэа рыфнутқа арыцкьаразы ирыхэоит хэа ипхьазаны апсуаа имѡапырго ақьабз ауп. Ақьабз «ациа ылхра» хэаггы иашьтоуп.

Арысра мѡапыргоит шықэсык ахьтэ ѡынтэ: ѡафратагалани аапын рапхьатэи амзакэа рыфнутқеи.

Амѡацгаразы иатаху: ацьмаруац напык азна, ацыш хык, адалақь, атэхэа.

Амѡацгашьа: Зеггы рапхьа ацьмаруаци ацыши еиларкэакэоит. Ачымазаѡ хэычы икэакэа абри аилакэакэа ахьыршьуеит. Ахьшь-ра иаѡызаауеит Ациақэа (ацэымқэа) рыхқэа аакылдырхэхэаанза. Ахэшэ анахьыршьуа атэхэаггы ацкартоит. Атэхэа хынтэ икар-тоит, иатаххар фынтэ. Ахэшэ рнаргэытца итакны ладеи-ѡадеи изқэа иахьшьуа итэхэоит, еитэитэхэоит. Ациақэа рхы анаакыл-дырхэхэалак, адалақь ала рыхқэа хырссоит. Атэхэа иахьзуп «Ациа ахэшэ». Атэхэа:

*Чиа, Чиа, Чиа!
Рыс, рыс, рыс.
Раби рани уахь шәыказ,
Рңаңаа зегъы арахь шәааи!
Чфуу, чфуу, чффу
(хынтә ирхәоит)*

Ахәшә иабзоураны Ациақәа реихарак ахәыцқәа рцәеи-ржьи иалтцуан. Иаанхаз атәхәа иабзоураны адәахьы ианцо ирылтцны ицоит хәа ицхьазоуп.

Алитература

Ихәамтоуп Артем Ахсалба. Ианылтцеит Цьағмазиапха. Афилологиатә факультет, IV акурс астудентка. 2014 ш. азы.

САМАҚӘА

Самақәа – ари апсхәарақәа рҕы иқәдыргылоз, адраматә казшьа змаз ритуалтә хәмарран. Ахәмарра, хәарада, баша агәҕыгь ах-гара иадхәаламызт, уи акырза ижәытәзоу, ианаамтаз ажәлар ирылатцәаны иказ, апсы иқә-итцас амҕацгара иацыз акәын. Иахьа апсуаа имҕацыргазом, аха инханы икоуп уи шымҕацыргоз атәы здыруа ауаа.

Атекстқәа ахьантцоу азгәато, иаххәарц халшоит, аритуал еи-харак ахархәара ахьамаз абзыцқәа рҕы акәын хәа (ақ. Лыхны, Цьырхәа). Ахьз аетимология ашьақәыргылара мариам, иахьжәытә-зоу иахкьаны.

Ианымҕацыргоз аамта. Самақәа апсхәду, апсы ишықәсцәым-за аан акәын ианыкартцоз. Уи аҕыза адраматә хәмарра мҕацыргон еихаразак зықәра мачу, иқәыпшу, даара итаҳмадам ипсхәараҕы.

Иалахәыз. Зыпсхәы руаз ироль назызгоз, ипсыз иан, ахәшәтәҕы Самақәа, агәыла-азла, аҕар.

Иатахыз. Азы зтоу агәагәым, мамзаргьы ахәышпыргы.

Амҕацгашьа. Амца ахьеикәыз ауадакны азәы деитцыхны, дыпсызшәа, уапак иқәыршәны ацәардгәы, ма адашьмаҕы дды-

рион. Ихаҥны, амыткәма хәо ддыртәон пхәыск. Уи ан лроль назыгзолакәын. «Үа, уан, рыцха, уан!» – хәа ачамгәыри ацыргызуа атцәыуара далагон. Аҫар еиқәшаны итәан. Урт ахәшәтәфы даажәгы, абаацсы, ахәшәтәфы дитахуп», – анырхәалак, азә даафналон. Уи Самақәа иоуп. Ауапажә ишәуп, дгәымхаха деилахәоуп. Лаба дук икуп, тагыныжәгакгы ифытцакуп. Даара дыччархәны деилахәоуп. «Ари ихъзеи?» – хәа дтцауеит ибжы тахәаеза. «Итәарта ихъеит!» – хәа напыла идырбоит. «Ахәшә аазгоит» хәа икәәкәа днас-фасны дцоит адәахы. Пытрак ашәтахъ «ахәшә аазгит» хәа даафналоит.

Итатыныжәга тцәызза, ибга ырхәаны, алаба иеантцаны:

– Ачымазаф дабакоу? – хәа деитатцауеит.

– Ихәздыруам! – рхәоит уа икоу зеггы.

Ачымазаф иацхәа ишьамхы арсны дгылоит, акы ихъишьуашәа, акы иитәшәа кәитцоит, – Умшәан, уалсыргоит! – ихәоит. Насггы амыткәма хәо лацәхара далагоит. – Уаанза изсабымхәеи? – хәа. Ларггы: «Иабауасхәоз, уара указамызтеи?!» – лхәоит. «Итцегъ ахәшә атахуп, иаазгаруп!», – хәа дцоит еита.

Абас хынтә икаитцоит. Ахынтә раан, асхымшә дахыфрны дкахауеит, ддыргылоит. «Ахәшәи» аирыз азна ази иманы дааиуеит.

– Дызбакоу уажәы! – хәа дтцаахоит.

– Дзыкац дыкоуп! – рхәоит.

Иара аирыз иикыз итаз азы «ацсы» иқәйтәоит, нас уа икоу зеггы ирылеитәоит. «Ацсы» ицсы ааталоит, «Хәит, абаақәа, сыцсыма уара, исыхъзеи?» – хәа дфатцкәаны адәахы дцоит. Зеггы артцәаа-сыртцәаахәа ахәхәара иалагоит, нас иччоит, азә дыцсны ицсы талатцкәазшәа рхы мфәпыргоит.

Иантцаны икоу атекстқәа рсиужетқәа зеггы акырза еизааигәоуп. Аха ахыркәшашәақәа рфы аивыгарақәа ахърымоу ыкоуп.

Самақәа иитәу сиужетқәак рфы ахәмарра хыркәшахоит Самақәа икаитцо азеикәтәара ала. Даеа сиужетқәак рыкны Самақәа азы акәзам «Ацсы», убас иалахәу ауаа зеггы ирықәйтәо. Уи илабала ахәшпаргы шытарббны «Ацсы» иқәицсоит, убас уа итәоу зеггы.

Ари афыза атагылазаашәа иахәо мацзам. Адрама «Самақәа» ижәытәзоу, ацсуаа апси ацсреи разыказаашәа хзырбо ритуалуп. Ахытхырта ыкоуп ацсуаа анимисттә кәзшәа змоу рдунеидкылашәафы. Ихәатәуп аамтаказы ишьатаркыз, анафс аҫиара

зауз, аҕиара анцоз аамтақәа инарықәыршәаны уи атцакқәа рҕе-шырпсахуаз атәгы.

Атекстқәа реиҕарцшра иахнарбоит символк амацара иштагзам уи аритуал атцакқәа.

Азы арақа ацстазаара иасимволуп, иара убас ҫ-дунеик рыбжә-ра икоу хәаауп. Азы «Ацсы» даргылеит, дыбзахеит, даҕа ганкахәла азы днырганы зыцсхәы ду руа, Нарцәыка имҕақәтцарагы иатәуп. Ацсуаа агәра злахартцо ала «Ацсы» ишықәс ауха Нарцәымҕа данылоит.

Даҕаакгы. Ахәышпыргы ианакәызаалакгы аерыцқара, ах-рыцқара, ацәҕа-мыцәҕа зегы збылуа, иччны изго амчра ду змоу акәны ацсуаа ахәацшуеит. Икалап, уи абра алагалара еиха ихышәоу аамтазы ахархәара зауз акы акәзаргы. Ацсра аанкыла-ра, ацсра «аҕахәара», абылра, атаацәа иаанхаз ацсра рацәыхчара иатәызар калоит.

Самақәа. Самақәа дцәыршәагаха ицәыргарагы зыдхәалоу, икалап Ацсәаха иакәзар. Уи зны «Ацсәаха» иакәын, зегы ирбо-ирахауа Ацсы Нарцәыка дызгоз. Аха нас дуамагаха, дцәыршәагаха Ацсәаха ихата дыршәаны нақ дказцауа мифтә персонажхеит. Ара атыц амоуп хәа иуцхәзар калоит даҕа хшыҕзтцараакгы. Аҕны зыцсы таны иаанхаз атҕеи, ахатца (аб, аешәа) иеиқәырхара, Ацсәаха ицәыхчара аритуал ианатәыз ыказар калон. Ускан урт шақа ицәыршәаганы ицәырыргоз акара еиҕын, Ацсәаха ибар изымдыруа икартҕон. Иара убри акәзар калап изыдхәалоу атекстқәа рсиужетқәа рыкны уи зны аб иакәны, даҕа зных уи даҕа рпыск ила дыпсахны ицәыргара.

Алитература

1. Ацсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамта. Еиқәыршәеит, апхәажәеи аз-гәатақәеи иҕит Ш. Хь. Салакаиа. Акәа, 1974, ад. 337 – 339; Ацсуаа рҕоль-клор. Артур Аншба ианцамтақәа. Еиқәыршәеит, апхәажәеи, атекстқәа разгәатақәеи рарбагақәеи иҕит З.Ць. Цьапуа. Акәа, 1995, ад. 352–354.

2. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 198.

3. Бгажба Х.С. Бзыбский диалект абхазского языка. Тбилиси, 1964, с. 218.

АТЫҢ-МШЫ // АТЫҢ-МЫШ

Атың мшы. Аңсуаа атың мшкәа ыкоуп хәа ирыңхәзоит. Зегь реиха амшра ахыыкоу араһә еизаны рыңсы ахыыршыо атыңкәа рыкны ауп рхәоит.

Атың мшу имшыму аилкаашыақәагы рдыруан. Аоны аргыларазы иалырхыз атың пхәака аңшәмацәа рғацаразы иаңсоу иаңсаму азгәатаразы: 1. Аһахә ду наганы ишьтартон, нас ишышьтыхны ахыз аттартәон. Ҡаһа-ҫымш рышьтахь инеины иаттаңшуан. Аһахә раңәак идуум ашышкамс еиқәатцәа атцазар, уи атың мшуп, уа аоны ургылар кәлоит, рхәон. Ус акәымкәа, ашышкамс еиқәатцәа дуқәа аттатәазар, раңәак анхаразы ибзиам хәа ирыңхәзон. Зегьы ирейцәоуп хәа азырыңхәзон амтцәыжәәа дуқәа змоу, ма ашышкамс ссақәа. Урт аһахә иатцазар, уа анхара аҫазкра иаңсам акәым, ааигәа аказаарагы бзиам хәа атың ааныжыны ицон. Аоны аргылар ишаәу акәымкәа иаалыркәаны ашышкамсқәа афатә рәытқакны, уаантәи еиханы нақ ацара иалагар, атың амшьта цәгыоуп хәа аусура ааныркылон. Ус акәымкәа аргылар ахыцо атың ахь еиханы анеира иалагар, ргәы шытыцуан, уи атың ағы анхара иалагаз иаңхәака аманшәалара дуқәа изыңшуп хәа иахныхәон¹.

2. Икан итцегьы аңышәашыақәа: Уахык, атң агәазы, атың ағы инеины алеиәеира иалагон. ҫымтзакәа акыраамта иныкәон, зны пхәака ицон, нас шытахька иаауан. Аамта акыр анцалак, ари атың мшызар, аңәашы азы иаһаиаркызшәа алашара ыкәңхо иалагон. Ускан «атың мшуп» хәа аоны аргылар апы адыркуан.

3. Пшь-кәақьтак змоу аоны аргылар абаһ рәазыкартон: Аоны аргыларта атың ағы ашьта ркуан – ақьдқәа пшьба ааганы еихыршыны ишьтартон. Кәақьтацыңхәаза кәтағьк-кәтағьк рыхқәа аарчәаны, маңк аңәа аахыхны идыргылон. Ашьыжь шаанза инеины игәартон. Акәтағь ишынадыргылаз итәны иказар, уи атың мшуп, аоны ургылар кәлоит хәа ирыңхәзон. Акәтағь тәымкәа, абжаранза илеины иказар, ара алаңш ыкоуп, атың амшьта цәгыоуп хәа аоны дыргылазомыз³.

4. Г.Ф. Чурсин Оқәым ақытан ианитаз аматериал ағы иарбоуп даәа гәаташыақьы. Аоны аргыларазы иалырхуаз атың ағы аңхал азна азы катцаны идыргылон. Уахык уа игылан. Аңхал штәу иаанхар, уи атың мшын, мамзар амшьта цәгыоуп хәа иаанрыжбуан.

Афны ргыланы ианалгалак «адгьыл ахылацшы» хәа иныхәон. Аныхәара аан афны акәакькәа рҕы тҕымгк-тҕымгк адгьыл иалартҕон. Атҕымг алацши амшьта ацҕҕареи ркнытә иахьчоит хәа ицхьазан.

Алитература

1. Гулиа Д.И. История Абхазии. Ч. 1. Сухум, 1925, с. 176.
2. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969, с. 67.
3. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 104.

АУРААШЬА

Аураашья¹ – ацсуаа амхкәа антаргалалак, «еафра ныхәа» хәа аныхәара икартҕоз иадхәалоу қьабзтә кәашароуп.

Уи «Аибаркыра» еипшымызт, кәашара ццакын.

«Еафра ныхәа» анымџацыргоз аены акәын еихаразак «Аураашья» хәа ианыкәашоз. Икәашоз аҕарацәа ракәын, аха зықәрахь инеихьазгьы урт ирылагыланы икәашар калон.

Ашәа ирхәоз хьзыртәра ашәан. «Ихьзыртәуаз» ахапа зхәоз иакәын.

Акәашашья. Жәџахырла иаaidгьлон, нас рнапкәа неитцыхны иааибадыркуан. Икәашон ишьацәхартәуа мацара. Армарахьтә арҕарахь еикәшон. Дара икәашо икәызгьы, наҕ ирыхәапшуа игьлазгьы ашәа еицырхәон. Азәы ахапа ихәон.

Ирхәоз ашәа ацыптәаха:

Уаргьа иаку дааудхала, – аураашья!

Уарма иаку уџаицасла, – аураашья!

Агәуа цасгьы шәымлазь – лагьын – аураашья!

Ашәуа цасгьы шәеибарзаза, – аураашья!

Шьхароушәа «адрым» шәырга, – аураашья!

Ажәа «аураашья» икәашогьы, ирыкәшаны игьлоугьы еицырхәоит рефрен хасабла. Ашәа егьырт ажәакәа зхәо ахапа зхәо иоуп.

Знык ианырхәалак ахапа зхәо реырыцсахуан. Рацхьа изхәо аеа-зәы иаaimданы ахәара дналагон:

*Уан лтаца дзеиңшироу уасхәап, – аураашьа!
Ацгәы еиқәаїәа ашьапхыц лымоуп, – аураашьа!
Санџеиуаз абкәыл дахан, – аураашьа!
Напымызәзәа ґахра хампал, – аураашьа!
Шьапымызәзәа иартқақәала, – аураашьа!
Лышьхәа атыңгы лашак таңсит, – аураашьа!*

«Акәашацәа кәашоит, зны-зынлагы иааивагьежьлоит ґыцья-ґыцьяла!» Абри атың аґы ашәа атцакы аґапсахуеит, ашәахәаґ хапа ґыцк ахәара дналагоит:

*Сан лтаца дзеиңшироу уасхәап, – аураашьа!
Ашьха қаңқаң абжы лхоуп, – аураашьа!
Амсырқьаадыш ацәеижь лықәуп, – аураашьа!
Стампыл қаруа еиңи лыбла тыңхоит, – аураашьа!
Гагра ашыцра (ашыцәра) еиңи деихыхашәоит, – аураашьа!
Абла гәыкы, қьышә патырқал, – аураашьа!
Хаи, ахацәа, иакәшәырғьызы, – аураашьа!
Шәшьапышьтыбжы иардыдыроуп, – аураашьа!*

Абри ашәа анырхәалак ашьтахь икәашо реыршоит, уи анаґс ґыцья-ґыцьяла аицыкәашара иалагоит. Зегы еицлабуеит еиҳа еиғны икәашо хәа. Икәашо агәыцқәа рыкәашараґы дасу ихатәы кәзшьа амазароуп. Зегы ауаа еиҳа излахаххри хәа ихәыцуеит, излахырхша чыдарақәак аларгалоит. Ахыркәшарахь инеиуа ианалагалак, анапеинкьабыжгы ццакхоит, акәашацәагы идырццакуеит, иара убас ашәахәацәагы.

Алитература

1. Шьыңқәба Б.У. Ахыртцәатцәа. Акәа, 1990, ад. 479–480.

АХНЫРХӘРА

Ахнырхәра – ауаґы, апстәы, апсаатә ирыхьуа ачымазара ралыргаразы апсуаа жәйтәнәтә аахыс имґапырго аригуалкәа ируакуп.

Ахъз еипшынкэа ирхэоит, аха рацэак айвыгара рымам. Ариуал ахата Ахынырхэра//ахнырхэра ахъзуп. Зыда цыххэа ыкам хэа ахъз шыаны рхы иадырхэо «ахнырхэтэы//ахнырхэы» ахъзуп.

Апсуаа ажэытэан ирыхуаз ачымазаракэа зегы рейха амчра змоу акы, ма идыргэамтцыз Анцэахэкэеи, зыцсы тынчым Апсцэеи роуп изхароу хэа ргэы иаанагон, иагхартцон.

Апсуеи апсуеи анааипыло «ушцакоу?» хэа руазэк иихэоз азтаара, егы «хар сывам» хэа атак кайтцон. Уи иахэоз ахара сыдым, ачымазарагы сааигэа ыкам хэа акэын.

Ауафы дычмазафхар «ипсы азэы итахуп», ифыхтэуп, ифырымхыр хара дызнейуам хэа ипхъазан. «Хэыц еикэаттэа злам» ацмашьтэа ршыуан «амчра дукэа» змоу, ма «ахыцшы» рзы, дара роуп ачымазара азаазгаз хэа агэра ганы. Ашьтэашьрала ачымазаф дыбзиамхар дызхэышэтэуаз Апшфы, ма Акэыдырцафы «афатахъа» калтцон, «дыбзиахар, абри еипшу «ашьтэа ухъзала ашьа шкахтэо» хэа. Аоны ахыб атцака аиха, айгэышэ, мамзаргы фныматэахэык шасыс инрыжыуан, ашьа акатэара ашьтахь идырхынхэуан.

Аха ачымазаф деигымхар, имфэпыргон ачымазара даеацъара, ма даеазэы иахь аиагара иазкыз акъабз.

Ачымазаф дыпхэысзар, шкэакэа матэала деилахэаны, акасы шкэакэала лхы тцакны агэарц агэта днаганы, амрагыларахь лхы рханы ддыртэон. Апхэыс цкъа лакэын акъабз мфэпызгоз. Уи ачымазаф аргъарахьтэ армарахь ала аеы бзиа (рацэак зхымтцуа, аха ибжыоу), ма ацэтцыс, мамзаргы ажэ (дхатцазар ацэтцыс) хынтэ илыкэлыршон абас хэо: «Бхъаа-баакэа зегы иахъа инаркны абри ахь ииасааит!». Нас арасатцэкэа хца, ма фажэа (ачымазаф) лхы иакэырхшаны арахэ абга икэлыршэуеит. Арасаматцэ//афырмахьтэ ала азкэагы «Бхатцкы ицааит! Бхатцкы ицааит!» хэа хынтэ ихэаны дныкэсуеит. Арахэ уи нахыс нак иаурышьтуан.

Аинформантцэа излархэо ала, уи арахэ хара инеизомызт, пшыаала ипсуан. Иршыр калазомызт, адэы икэын ахала ипсаанза.

Ари арахэ, ма аеы зтэыз ипсытцэкъар анитыхымыз даеа «хшыы-лакгы» картцон. Ачымазаф икэдырхшаз арахэ наргыланы, арбагь хынтэ иакэырхшаны иаурышьтуан. Уинахыс ачымазаф ифынтэ арахэ ахь ииагаз ачымазара арбагь иахыхны иагоит, иара акгы ахъзом хэа ипхъазан.

Ари афыза аригуал мѳапыргон, иара убас, ауафы амѳа хара даныкѳлоз. Ан лычкѳын машѳыр имыхьырц азы арбагь аанкыла- ны ихы хынтѳ иакѳлырхшон, аика аацканы илахь ашьа нахьш- ны «ихьша уара иумазааит!» хѳа иаулышьтуан. Арбагь уинахыс иалакьысзомыт, адѳы икѳын ахала ипсаанза¹.

Ачымазаф игѣы аныбзиахалак ашьтѣа ршыуан. Зегъы рышьтахъ аѣатахъа нарыгзон. Атѣла пшыакѣа хѣа ипхъазаз аѣи ахъацеи рытѣака, шыашѣырк аѣы иныхѣаны, «хчымазаф лыпсы хѣутѣит, итабуп» хѣа нахѣаны ашьтѣа цкъа ршыуан. Ашьтѣашыра ахѣса адыргалазомызт. Аныхѣара алгамтѣазы акѣац зкѣыртѣаз ашѣымкъат ашыапкъа дыртѣѣтѣѣон, иршыыз арахѣ атѣыѣакѣа уа тѣлак аѣы икнархѣуан, ашьтѣа аѣѣа иахныхѣѣоз Аныхѣаф иртѣон².

Абас ишахәтәу Ахнырхәра мѡацугар ачымазаѡ дыбзиахоит хәа агәра ргон.

Ари ақбаз Аныхагғы иадырхәалон. Ацәыз зауз Ажыраҕы дненины дыбгон исыцәгычыз абри, абри дақәшәаит, абри ада хәыхшәа имоуааит хәа. Аггычгыы «сара ишысхарам» хәа данқәуазгыы ыкан. Ныхак аҕны акәын аггычгыы дахықәуаз, ацәыз заузгыы дахыбғоз. Ус акәын аҕкара шыказ. Аггыч дычмазафхар «аныха дакит» хәа иҕыхра иашыталон. Аггыч ихы ғихыр акәын, мамзар итаацәарагы уахы иатцанакыр калон. Мыцла иқәыз изы «Аныха ифит» рхәон. Шыта Шыашә ду изы аныхәара мөацыргар акәын. «Ахнырхәра» ариуал аҕатцара азин змаз Абҕафы иакәын. Зеггы рапхәа уи, абғараан «абри ада хәыхшәа имоуааит» хәа еикәипхәаз, ахара здыз ирхынхәыр акәын. Уи ашытахы ацәыз змаз, ахара здыз итынхацәа иҕартцаз ахәарала, ачымазаф ионы да- аины, аиха (абцяр, ма аҕама) хынтә ихы иакәырхшо ажәа итиуан (ҕатахыа кәитгон) ачымазаф ишыапы данықәгылалак ашытәа шыны дышихныхәо азы. «Акәырхша», мамзаргыы Ахнырхәтәы ахата иара ионыка игон, аныхәара ашытахы иааганы иритон.

Ачымазаф даныбзиахалак (дыбзиамхакәа дыпсыргыы) ацма шытәакәа ршыуан. Иршыуаз ашытәакәа рхыпхязара ачымазаф ихара иашьашәалазар акәын. Урт рхыпхязара хпа рҗынза иназозар руак 5 шықәса ахыттуазар акәын, егы – 3 шықәса, ахпатәи – шықәсык. Ишьтәыз фба ракәзар 5, 3 шықәса рхыттуазар акәын.

Ус акәымкәа, шытәак амацара акәзар уи 5 шықәса еихамзар акәын, мамзаргы 3 шықәса еитцамзар акәын. Ашытәакәа иаар-

газ Шьашәы игәапхазар рыҭеҭыршәшәоит, нас «азы картәоит» хәа ирыпхәазон. Ус рхы мҭапырымгар наҕ иаушәтны рцынхәрақәа ықәдыргылон. Артқәа рышәтхә ачымазаф Аҭбыра дазтәз даагыланы Шьашәы димтцаныхәон: «Шьашәы, ахьах ду, абжьныха! Уара умчала агыгч дыңеит, стәы ситеит, уқәнагагы ҕаитцеит уқәыдырпацәа ишырхәаз еипш, сухәоит иахьарнахыс ихы дақәитутәырц!»³.

Аныхәара ашәтхә «ахнырхәтәы» иигаз ахы иақәитын, изтәыз иааганы иитон. Ахара здыз уи аныхәара амш уинахыс ишәон, иара изы ипшәоу мшны ипхәазон. Абас Ахнырхәра захьзыз аритуал хыркәшахон. Уинахыс ахара здызи ацәыз заузи «еиндырнаалеит» ахьзын, пату еиқәыртцалар ақәын.

Иахьагы Апсны «Ахнырхәра» захьзу, хыхь зызбахә хәоу, ари-туал мҭапыргоит. Ари ахтыс Цьырхәа ақытаҭы иантцан. Азәы лыцкәын дычмазафхеит. Уахынла дцәырхәны даацшуа, дахьыцәоу ибжьы рдуны Апсцәа драцәажәо далагеит. Иан даалаган, аҭаацәа зегьы аныцәа, лагьанк аехәыц, ала ауац шкәакәа, аеуац антцаны дахьыцәаз итцака итцалыргылеит азәгы леимырбазакәа. Ашьыжь шаанза «ацәгьа-мыцәгьа иухьцшыз зегьы ганы икасыжьбуеит» хәа дхәйтхәйтүа инахәаны, алагьан ианыз ишаныз хара иганы икалыжьбит. Даахынхәын, «сыцкәын ихатқьы уцааит!» хәа ҭызтхәаз арбагь аика аахтәаны иаулышәтит. «Абас ахнырхәы ҕастеит, сыцкәын деиқәсырхеит, дрымпытсхит» лхәеит иҕалтцаз шихәартхаз агәра ганы⁴.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 207–209.
2. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографий Абхазии. Сухуми, 1960, с. 77–79.
3. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969, с. 258 – 260.
4. Илхәамтәоуп Смыр-Габниа Арда Уахәид-ипҕа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 1996 ш. азы.

АХНЫШЬЫР АТЦГАРА

Ахнышьыр атцгара. Ауаа, еихарак ахәыцқәа ачымазара рыхга-разы, алапш рыхцаразы, ацәгьа рацәыхьчаразы имҭапыргон Ахнышьыр, мамзаргьы Архнышьна атцгара захьзыз аритуал.

Амца ахъеикэыртцоз атыц Ахэыштаара ахъын. Ахэыштаара афната зегъы зыхъчо «цшыатыцуп» хэа ицхъазан. «Ахнышыыр атцгара» иацыз аритуал иара убри атыццшыа афы акэын иахъым-фэпыргоз. Уи фыцэаар калазомызт. Ахылацшра знапы ианыз атаца лакэын. Афнду иафытцны фыцнхара ицоз аца, уи амцажэла иртон. Амцажэла агаразы ибзианы амца зкуаз, ибылуаз амфы акэын амца иакэыртцоз. Амца бзианы иакуеит хэа ицхъазан ацътцла иалхыз амфы. Акэастгга абжа анбыллак, акэиц рацэа аиуан, ижжаза, акыраамта ицэазомызт. Фыцнхара иалагаз ихэыштаарафы убри акэастгга наганы амца алеикэыртцон. Амца уамашэа икоу, амчра чыда злоу жэфанхылтцшътроуп хэа ргэы иабон. Амца, апсуаа излархэо ала, амагиатэ мчра иамоу иалшоит ауафы ихыхъ-гэыхъкэа зегъы рыхэышэтэра, ицкъам амчра, апсы цэгъара зегъы ихцара.

Еснагъ еикэыз амца иахакнахан Ахнышыыр. Рацхъаза апсуаа ирымаз Ахнышыыр имфелыхын. Ускангъы амчра ду амоуп хэа ицхъазан. Ашытахъ аиха иалырхуа иалагеит. Уи инаркны Ахнышыыр Аныха акара амч аманы иахэапшуан: 1. Афната зегъы ахъчон. 2. Адырра фыцкэа узаанартуан. 3. Уашэиуан. 4. Асас данааиуа унардыруан. Ускан уи ихаракны ишыкнахау акэымкэа еимфэацарстак ила-скьон. 5. Апсра аныкалаша ацэа ианыруан, иааптцэазшэа афэақхэа абжы гон. 6. Апшэма ахнышыыр кны дкэыр, иихэаз калон. 7. Акгъы ихаразамкэа ахара здыртцаз, Ахнышыыр кны дшэиир, иихэаз назон.

Атаацэарафы ахэычы игэгэаны дычмазафхар, ма алапш дакыр «Ахнышыыр атцгара» захъзыз ақбаз мфэапыргон.

Амфэацгашъа. Ахнышыыр ахыкнахаз ахэыштаара нак-аак, аргъарахъала, иара убас армарахъала ахэса цкъакэа гылон. Згэы бзиам ахэычы дааргон. Аргъарахъала аханы игылаз апцхэыс ахэычы дылдыркуан. Лара армарахъала аханы игылаз апцхэыс ахэычы длыркуа абас лхэон: «Иахъа хара абра еизаз зегъы учы-мазара ухацэоит, хара ухэцсагъы хшэоит, уфэххуеит. Уфыхуп, ухы уакэитуп, угэы бзиоуп»². Убас хынтэ-хынтэ ахэычы нак-аак деим-до аритуал хдыркэшон.

Ахнышыыр итцыргон агэамбзиара зчычаз адущэагъы. «Агэам-бзиара ауафы данако ыкоуп. Икэатцзом иара, ичычоит. Акы далтцит зухэо факы далахэит. Нас «ахнышыыр дытцгатэуп», рхэон. Фыцъа зыкэра акыр инеихъоу ахэса дуқэа ахнышыыр нак-аак ирхханы, еитцыхны икны иаагылон. Иара ихы ларкэны дытцсон. Данытцслак,

Аиха ахахы ачымазара зегы агоит, амца уи иаднакылаз
ацэгъара зегы абылуеит, иачиуеит хэа ипхъазан.

Алитература

- АЦАЦАУЖЬРА//АХАХӘАУЖЬРА//АХАҪАУЖЬРА

Ирацѐуоп уи иадхѐалоу ахьызкѐа: Апстѐа аушьтра//апатѐаужьра//ахахѐаужьра//ахахѐаушьтра//ажакьѐаужьра.

Аригуал шымсапысуаз. «Ашыкәс» аены, ирҗабоз аеҳәшья лакезар, даарыпхьон иахьатәи амш инаркны еҳәшьяс ирывагылар иртахыз, ргәы ззыбылуаз, рцута иатәыз, ма рқыта иатәыз тыпҗак. Уи амаркатыл аанкыланы изызҳаны иҗаз ажьакья мацк илытцкәон. Уи ашьтаҳь ижакья ихала иамихуан. Атыпҗа иаарыпхьаз, уи аены инаркны еҳәшьяс дрыцхьазон, еҳәшьяк лакара ахатыр лыман ари аонатаҕы.

Ус акәымкәа, ирҗабоз дхатҗазар, ма дарҗысзар, иахьарнахыс ешьас рывагылара зылшо хәа ирыҗхьазоз азәы днарыҗхьон. Уи

АХАТЦА ИҶАҲӘАРА

Ахатца иҶаҳәара – апҳәыс, ма атыпҳа ахатца иҶаацәара ахырб-галаразы, ма разкыла деикәымшәарц азы имҶапыргоз, амагиатә мчы змоу хәа апсуаа ирыпҳьазаз ариуал ауп.

«Ахатца иҶаҳәара» иазкыз аусқәа ҕазтцоз, пҳәыс даазымгац ар-цыс изы згәы нханы иҕаз атыпҳацәа ракәын. Урт «ахатца иҶаҳәара» иазхьапшуа иалагон аҶа зыбжьаз арцыси дарей анейбыргәаалак ашьтахь: дыргәыҕны даеазәы лахь даниаслак // дхәаны дыштәаз акәымкәа, дзыхкьаз лзымдырзакәа, иара даеазәы дшааиго агәра анылгалак; ма дганы, аха хара инамгакәа дааныжьны, даеазәы диманы дықәтны данцалак; дхәаны дышимоу акәымкәа, иакәым ажәа лызхәаны, даеацъара ихы анирхоз; иара ихарамкәа лара ил-харангы, аха игәаҕ кны.

Апсуаа рҶы ус ҕазтцоз шыказгы, ажәлар рҶы уи «ибзиам» усуп хәа ипҳьазан, Анцәа игәампҳо акы акәны иахәапшуан. Убри аҕнытә зхы иазырхәоз рыпсы иатцатцаны, ирмазаны акәын ишымҶапыргоз, пҳьаҕа дыцънышуп хәа ауаа лыхәапшуа иалагар хәа дшәон. Ус знык илырхәар, пҳьаҕа лразкы иапырхагахар ҕалон.

Ақьабз хықәкыс иамаз авба здыз арцыс иахьырхәра акәын.

Ақьабз анымҶапыргоз. Зегы рааста уи амчра амоуп хәа ипҳьазан арцыс атаца иҶныҕа даннеиго амш аены. Пҳәыс даазго пҳьаҕа деикәымшәарц, иааиго атыпҳаи иарей «хатцарей пҳәысреи» рзеиламло аҕатцаразы, атацаагацәа злааиуа амҶа ахықәқәа рҶы ахҶа агәта ааиҶшаны, наҕ-ааҕ, анышә иартон, ма ишьтартон. Атацаагацәа атаца дрыманы иара ибжьысны ианцалак, абжақәа еиҶа еилартәон, абцъар интатцаны итдырҕьон. Мамзаргы, ахҶа агәта ааиҶшаны, ачараҶы иршьыз арахә ашьа илыршьуан, нас еиҶа еибьртон.

Иҕан даеакала ианымҶапыргозгы. Ҷыцъа арцарцәа, ма-за, арцыс иашта инталаны, рахәызбақәа иршьыз ашьтәа ашьа инылшьны, атаца дызлааиуа амҶахь ицәыртцуан. Уаҕа аҕама атра иҶамтцазакәа, икны иаагыланы, рыбжъара атацаагацәа бжьысны ицаратәы иҕартон. Атацаагацәа аниаслак, рҕамақәа дасу рытра-қәа иртартон.

«Ахатца иҶаҳәара» аан рхы иадырхәон атәхәа. Уи чыдала «аха-тца иҶаҳәаразы атәхәа» хәа хьзыс иаман. Атәхәа амацара рхы

иадырхэомызт. «Згэы нханы икоу» атыпца лхы иалырхэон ҕыц ажыра итдыргаз ахэызба. Уи зынза иҕыцзар, азэгы ихы иаи-мырхэацзар акэын. Ачара аены «иршыуаз ашыамака ашыа илшыны, ларҕа напэҕы» иаанылкылон, «хэыт-хэытла» ақэцаажэара днала-гон датэхэо: Афархэ мцеипш унеикэчхыпааит! // Умч ҕахэазааит! // Утх ҕахэазааит! // Учара-шыа зыхышу ахэызба хэыш уҕыхны, атра итысхаанза, хэыхшыа умоуааит, уеибамгааит! // Сытэхэа ада тэхэа умыхэааит! // Ғастаанза умҕыхааит!

Абри атэхэа хэаны данаалгалак акэын, ахэызба хэыш атра ианталтцоз. Уинахыс ахатца «дҕахэан».

Итэхэоз арцыс игеаҕ змаз лхата лакэын.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии абхазов. Абгосиздат. Сухуми, 1956, с. 167.
2. Кэаҕэания В.А. Апсуаа рҕапыцтэ поезиа аиҕартэышыа. Акэа, 2010, ад. 99 – 100.
3. Микаа М.И. Апсуа тцаскэа // Алашара. Акэа, 2005. № 3, ад. 110 – 125.

Х-МҒАКЫ АХЬЕИХАҒЫЛОУ

Х-мҕақы ахьеихаҕылоу – иухэо ахыикало, атцабырг аилкаара ахь-залыршахо, икалараны икоу ахьеилкаахо, апси-абзеи ахьеипыло, иахьеикэшэо, агэнаха ахыхра ахьауа, адырра ҕыц ахышыштукаауа, ауаҕы ичымазара ихцара ахьзалыршахо, еиуеипшым ақьабзқэа ахьымҕапырго ипшыоу тыцуп.

Х-мҕақы ахьеихаҕылоу – атцабырги икалараны икоуи реилкаара ахьзалыршахо тыцуп.

Икоуп «ижэытэзоу, иааиуа ашықэс ҕыц аҕнытқа икалараны икоу аилкаара аналыршахо аамта. Уи апсуаа Нанхэа аныхэа иадырхэалоит. Лымкаала Нанхэа актэи амш инаркны (август 27 ауа) хаха имҕапырго» ақьабз «Азырыҕора»¹ аан ауп. Имҕапыргоит иара Нанхэамза 27, 28, 29 иртэу амшқэа рзы. Азырыҕора хэа апсыжыртақэа рааигэара, хэы харакырак аҕы, ма х-мҕақы ахьеихаҕылоу ицаны итэоит атцх аеанаҕнашалак. Уака тынч, ҕымтзакэа итэаны изырыҕыз, ашықэс аҕнытқа икалараны икоу ахтысқэа рзы адырра чыдақэа иоуеит хэа ипхьазоуп.

Дцоит х-мѡақы ахъеихагылоу. Ақѡаб дукѡа ргыланы ахѡы кѡи-
цоит. Алада ицо дымѡахыго, аѡада ицо дымѡахыго амра атѡашѡара
тѡлакѡшѡара шагыз 99-ѡык ауаапсыра акрырѡеитѡеит. Аха дыкам
ашѡѡыктѡи. Амра атѡашѡара иналагеит. Ус азѡы иѡы даасуа, дыц-
цакы-цѡакуа даацѡыртѡит мратѡашѡарахъ ихы рханы. Акыр дихѡеит
дымѡахытѡны ичеицѡыка агѡама ибарц, аха аѡыуаѡ имуит. Днац-
шызар, амра амшын инзаалеит, ари арахъ иуам. «Егъызкѡымыз
сара!» – ихѡан, иѡама аатыганы, амѡасѡы игы иналеитѡит. Амра-
гъы нѡашѡеит, ааилахѡлеит. Данаахъахѡ, ивара иарсыз атѡамахѡ-
ѡа бабышза ишѡтны игылан. Уамашѡа ибеит. «Ауаѡы дысшѡит,
иѡастахъаз агѡнахарақѡа ирыцлаз цѡысымшъази?!» – ихѡеит иб-
жыы ѡтыганы. «Ари ауаѡы уаха зразкы еилазтѡараны иѡаз ацѡгъа
рыбжыихѡаарц азы акѡын дзыцѡакуаз! Уара угѡнахѡқѡа ухыхуп!» –
ихѡеит Хѡзшаз.

Х-мѡақы ахъеихагылоу – уцѡа иалоу ачымазарақѡа ухыхны
икоупсар ахъыѡало атыц пшьоуп.

Ахѡычы агѡамбзиарақѡа даныхтѡарклак, «даакѡымтѡзакѡа дтѡѡы-
уо, илагырз хѡѡкѡала, аѡырѡасра аныхтѡеиклак», х-мѡақы ахъеиха-
гылоу имѡапыргон «ачымазара ахыхра» захъзу ақѡабз.

Ақѡабз амѡапгашъа. Ачымазаѡ хѡычы иан, ма ианду ашылеи
ацѡыкхыши еѡкараны еилацсаны, хыцъара илшон. Урт х-макѡан
хѡыцқѡак ирталцсон. Нас амакѡанқѡа акакала иаашътыхуа, хынтѡ-
хынтѡ ахѡычы ихы иакѡырхшаны ишъталтѡон. Амакѡанқѡа ахѡы-
чы ихы ианакѡдырхшоз абас рѡѡон: «Иуыхъша ачымазарақѡа зе-
гъы абарт амакѡанқѡа шътызхуа ишѡа ииасааит!»⁴. Атѡыхѡтѡаны
амакѡанқѡа зегъы аашътыхны, х-мѡақы ахъеихагылоу инаганы
ишътарѡон. Амакѡанқѡа зго иахъ ачымазара ииасуан.

Иѡан даѡа қѡабызкѡы. Уи амѡапгараан рхы иадырхѡон акѡыд
цырақѡа хѡа. Аха акѡыд жѡлақѡа зегъы рыкнытѡ рхы иадырхѡоз
ацѡакѡыд акѡын.

Амѡапгашъа. Х-цырак ацѡакѡыд ахѡычы ианду, ма аныхѡаѡ
ларгъа напы инанырѡсалон. Аныхѡаѡ лнаргѡытѡаѡы урт иааи-
лалцсон, нас ларма напахъы иааиалгон. Лнапы ианыз ааила-
цъгѡаны, лѡачкѡым ратѡаны иааѡалтѡон. Иратѡаз лѡачкѡым
ачымазаѡ хѡычы хынтѡ ихы иакѡырхшон аргъарахътѡ арма-
рахъ иргъежъуа. Ускан абас лѡѡон: «Иухысхт угѡыхъ! Угѡы бзиа-

хит! Ухыхь цеит! Угәыхь цеит! Утаатадшьхт!»⁵. Аныхәә ахәычы ианду лакәзар калоит, ма даеа такәажә цқьақы. Атцыхәтәаны лыезаны, азәгы ләимырбазакәа дцоит х-мәақы ахьейагылоу. «Хьацшы дыкам, ццацшы дыкам! Хьацшы дыкам, ццацшы дыкам! Ццацшы дыкам, хьацшыгы дыкам, чымазаәгы дыкоуп зхәада! Кәыд цырак ыкоуп зхәада! Кәыд цыракгы ыкам!» – хәа лыбжы аармачны инахәаны, акәыд цыракәа цсақьаны икалыцсоит. Аәныка даауеит дхьампшзакәа, амәан азәы длықәшәаргы диа-цәажәар калазом⁶.

Алитература

1. Габниа Ц.С. Азырыфәра // Ашколи ацстазаареи. Акәа, 2014, № 4, ад. 23-24
2. Иара уа, ад. 24.
3. Ихәамтоуп Чкотуа Дикран. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 23.02.1995 ш. азы.
4. Дбар С.А. Обычаи и обряды детского цикла у абхазов. Сухум, 2000, с.74.
5. Илхәамтоуп Смыр-Габниа Арда Уахәид-ипцәа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 15.01.1998 ш. азы.
6. Илхәамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 15.01.1998 ш. азы.

АХӘАЖӘ

Ахәажә – амчра ду змоу, ицшьоу циаауп.

Ацсуаа Ахәажә амагиатә мчы амоуп хәа агәра ргон азы рхы иадырхәон аҕиара, аизхара, аманшәалара, аразкы бзиа аиуразы ажәытәзатәи аамтақәа раахыс имәапыргоз ақьабзқәа жәпақы рҕы.

Аацын рацхьатәи амза, март мза, (Хәажәкырамза) рацхьатәи ашәахьаены аҕиара, аизхара иазкны имәапыргоз ақьабз аҕы «анасыц тәы» хәа рхы иадырхәоз атҕы ацхьанатә излырхуаз ахәажә акәын. Убри азы ауп «ахәажәтҕы» хәа хьзыс изамазгы, иахьагы изамоу. Иахьа ақьабз нханы ыкоуп, иара убас атҕы ажәытә хьзы – Хәажәтҕы, амала ахәажәтҕы хәа иахьа уи ишазырхәогы, атҕы злырхуа арасамахә ауп.

Ахәажә абна иатәуп, акыр еиха ижәытәуп хәарада. Ацсны ара-са аҕиара ианалага, ахәажәтҕы арасамахә ала ирцсахуа иалагеит.

Арасагъы ахәажәгъы ицшыоу тѣаакәаны ацсуаа рхы иадырхәоит. Иахьа араса ацъжәара агоит.

«Хәажәкыра – иахьа уажәраанза ибзианы еикәхаз ацсуа аполи-теисттә культкәа ируакуп»¹. Хәажәкыра аан икартцә ахәажәкәа руакы иагәылартцәоит ахәажәтцәы (арасатцәы). Изауз ашықәс зегъы иара изы ибзиахоит, дахьынтытцлак, дыззынтытцлак зегъы рыла деикәшәоит, атацәара даламлацзар далалоит, ашықәс иалагзаны инасыц калоит, ашықәс иара изы имшхоит, ихатагъы «дуафы мшхоит» хәа ипхьазоуп.

Ажәа Хәажәкыра шыақәгылоуп фажәак рышьаҭақәа реилаларала, ахәажә+акра, иаанаго «ахәажә акра» ауп. Бзыпын иахьагъы Хәажәкыра аан, ацшәма цхәыс (абжьыуаа рыкны ахатцә иоуп иныхәо) ижәны итылгаз ахәажәкәа, мамзаргъы ахампалкәа зну асаара нықәыргылань, руак аанкылань (уй ахәажәтцәы згәылоу акәзар калоит, ма изгәылам) ауп дызныхәо. Ахәажә ауп дзыхныхәо, убраантә ауп иара ажәа Хәажәкырагъы ахьынтәауа. Икалап Ахәажә рацхьа Ахампал акәзаргъы иахьызыз, уи ахьызгъы аҭиара иатәуп. Аха ахәажәтцәы агәылартцәо ианалага, ахампал ахархәара еиха имацхо иалагеит. Ус егъа иказаргъы, арт ажәакәа рыфбагъы иахьа иупылоит.

Ахәажә азбахә хпылоит Нартаа репос аҭы. Нартаа рахәшья затцәы Гәында-цшза Нарцхьоу дигәапхан, «дсышәт» хәа лашьцәа ажәа рнитцәоит. Дара «Хәажәарпыс дизхәаны дтәоуп, иара Хәажәара дыкәоуп» рхәоит. Нарцхьоу Гәында-цшза дымтцаирсуеит. Хәажәарпыс дихьзоит, аиҭахьысрақәа раан Хәажәарпыс дызгашаз ахы икәшәоит. Хәажәарпыс иан лҭахәатәы калон, даагылан абас лхәоит: «Нан, сычкәын, Хәажәарпыс, уара упсит, аха ухьз кашәара ақәымзааит, ашықәсан ахәажәа рклааит, абнақәа рҭы зынгы-пхынгъы рыбгъы камцсо шәапыцьяпны игылааит ахәажә!»²

Хәажәкыра убри аамта инаркны ауп амфәацгара ианалага рхәоит ажәабжьхәафцәа.

Ажәабжьхәаф ду Калгъы Хәлит излеихәаз ала, Хәажәарпыс дантаха, ибаф ахәажә ақәиааит. «Иразкы намзет шәымбо, ихьз нхараны икан, ихьз зхәо ак акәны икалет. Хәажәтцәгъы анасыц иатәуп. Хәажәкыра амалодиож роуп изныхәоу аиҳарак. Уи ус изыкоу Хәажәарпыс иҭынтә иахьауа азы ауп. Хәажәарпыс ихата дразкы-дахет, аха аҭар рразкы дақәныхәот»³.

Ахьз Хәажәарпыс ахатә «ѿ-ажәак реилалара иахнатеит»: Ахәажә+арпыс. Ахәажә атциаа иахьзуп, арпыс хәа ацсуаа изыр-хәоит ачкәын қәыпш. Адыга бызшәафы ари ажәа ахатә исимвол хзырбо ажәоуп. Хәажәарпыс иаанаго ахәажә ачкәын, ахәажә атцеи хәа ауп. Абас «Хәажәарпыс афы еилыхха иаатуеит атотем амотив»⁴.

Ахәажә рацәаны иахьеилагылоу ацсуаа Ахәажәра хәа иашьтоуп. Ахәажә зынғы-цхынғы ииатцәаза игылоуп, абғыи кацсазом. Уи амчра змоу, игәғәоу, акыр зычхауа шәапыцәацуп хәа ицхьазаны ацсуаа амхы иалыршьуаз ачалткәа иара ала иршышуан, иара убас атцыс кыга чалткәагғы. Ахәажә-быца ибзианы итыруеит, иптцәазом, алшара бзиа амоуп, амшьта бзиоуп, еихакаца икалоит хәа афынкәа рытзамцкәа аларышшуан, агәара шышы аандакәа алашьтырхуан.

Амцафы акыр ихаракны ашәеилатцакәа, акәацкәа рырцшша-разы, рырѿаразы икәыртцон хәажәлеи арас быцалеи ишышыз абыцакәа⁵.

«Зегғы рааста игәғәоуп хәа ирыцхьазон ахьатцәкәа арсны, ахәажә быцала ишышыз агәараандакәа»⁶.

Ахәажә абыгкәагғы ацсуаа рхы иадырхәон амгьал хккәа ахәыштаарафы ианырзуаз. Ахәыштаара андыршлак, акыр аамта азы изаатцаны ирымаз абыгкәа еивтцацсо, ѿба-хца бғыи еикәтцо иршны иказ атыц хыркьон. Амажәа наганы хыхь икәыртцон, амажәа еита ахәажә абыгкәа рыла ѿынт-хынтә ихыркьон, аыхыхь ихәыжжаза икоу акәицкәа ыкәыртцон. Абас ала амгьал гәылырзаауан, ахәажә ашыра ачхауеит, наsgыи афѿы хаа чыда ахнатцоит хәа ирыцхьазон. Амгьалкәа рызра аан рхы иадырхәон ахьабғыи, алахабғыи, албғыи, ауадабаа бғыи. Аха ақьабз иадхәалоу амгьалкәа рызра аан рхы, еихаразак, иадырхәоз ахәажә абғыи ауадабаа абғыи ракәын⁷.

Ацсны икоуп ахәажә иадхәалоу атыц хьызкәагғы: Ахәажәра, Хәажәшәара – Цыгьарда ақ.; Хәажәкыт – Акәа азааигәара, Каман адгьылтцакырафы.

Алитература

1. Бигуаа Валерий. Ритуальный мир традиционной религии абхазов. М., 2018, с. 67.
2. Шьынқәба Баграт. Ахьыртцәатцәа. Акәа, 1990, ад. 226.

3. Ихѣамтоуп Калҕыы Халит. Ианылтцеит Ц.Габниа. Абҕархѣыкѣ ақ., 1982 ш. азы.
4. Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982, с. 96-97.
5. Ихѣамтоуп Смыр Чыкѣ. Ианылтцеит Ц. Габниа. Абҕархѣыкѣ ақ., 1982 ш. азы.
6. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969, с. 21.
7. Илхѣамтоуп Чкотуа Зинаида. Ианылтцеит Ц. Габниа. Ыбырхѣа ақ., 1982 ш. азы.

АХЪАЦА // АХЪАЦАТЦЛА

Ахъаца – адыди амацѣыси змысуа, алапши амшьта цѣгъеи рыкнытѣ ауафы, афны, агѣара, ахѣычы, арахѣ рыхъчара зылшо ипшьоу тцлоуп.

Ацсуа мифологияфѣы атцла бзиақѣа зегъы иреигъу акѣны ипхъацоуп.

Ацсуаа изларыпхъазо ала, адыд ахъаца иасзом, избанзар «Анцѣа иан д-Хъаццхауп». Ахъаца азхауан иахъабалак: агѣаратақѣа рѣы, амхурстақѣа рѣы, ашѣырбахъақѣа рѣы. Ахала иааны иазхар зегъы иреигъын. Ускан «Анцѣа ари адгъыл дақѣныхѣан икоуп» хѣа ирыпхъазон. «Ашѣырбахъақѣа рѣы изызхаз ахъаца азахѣа акѣыртон»¹, иѣало ажѣ даараза ихаахоит рхѣон.

Аапын, адыдра аамта анааилак, афны ааигѣара ахъацатцла гыламзар, иахъгылоу ицаны, амахѣ хтѣаны иааргон, абартца икнархауан. Уинахыс ргѣы тынчын, адыд-мацѣыс иацѣшѣазомызт, хахъчоуп хѣа икан. Амѣа хара иқѣлоз, ма шѣарыцара ашьхака ицоз ицѣыба ахъаца махѣта хѣычык тарттон, дахъчоит хѣа. «Ахъаца амахѣ зку Анцѣа дисасуам», – рхѣон ажѣытѣуаа.²

Афын фѣыц андыргылоз, ахъаца амахѣ ахыб иаларттон, ус акѣымкѣа ирхаштыр, адашьма анықѣыртцоз атцака цѣара иадырттон. «Ацсуаа рыргыларакѣа зегъы рѣы ахъаца иатѣыз махѣык, хымпада, цѣара иаларттон»³. Арахѣ, еихарак ажѣ фѣыц ихъаз, ма ажѣхъа бзиа адыд-мацѣыс амысырц азы, алапшцѣгъа акнытѣ иахъчоит хѣа ахъаца амахѣ акы итазны, еихарак асахтан лых акѣын рхы иадырхѣоз, ахѣда ихыршьуан, ма атѣыѣа иадкнархалон, мамзаргъы атцыхѣа иалафѣархѣон.

«Ахьаца – хыхьчагоуп», – ахэоит ацсуа жэацка. «Уи амахэ уааигэа икэзар, ма унапафэ иуказыр, ма уцэа-ужьы иадзар, Аөстаа уааигэа дааизом, хара-хара дувсоит»⁴. Ахьаца амтэан ацънышцэа, агызмалцэа неизом. Ахьаца амахэ ацсуаа рхы иадырхэон аканч-хэац аазарафэгы. «Аканч адыд-мацэыс ачычоуп», – рхэоит. Аканч-хэац акыдлара ианалагоз аамтазы, адыд-мацэыс аеаргэгэон. Ускан ахьаца амахэкэа рацэаны ихытцэтцэаны иааганы, аканчхэыц ана-ара ирыладыргылон, адыд акнытэ иахьчоит, адыд асзом хэа. Амахэтакэа аналадыргылоз абас рхэон: «Анцэа ду! Иахьарна-хыс абарт хьчоуп Ахьаца абзоурала. Ара дыкам Аөстаа, ара дыкам ацсымцкэа, ара икам Ахэаза (амат – Ц. Г.), ара икам Ацыркэа (атцаракэа – Ц. Г.). Ара икоу Ахьаца ауп!»⁵.

Ацсуаа жэынгы-фэангы ахьаца атцака, ацута ирзеипшыз аны-хэаракэа реипш аижэлантэ ныхэаракэагы мөапыргон. Абгархыкэ ақытан икоуп зегы рааста ихараку ахэы. Убри ахэы Аацных атэарта ауп хэа ипхьазоуп. Уака ажэытэ аамтакэа раан еипш иахьагы ахьацара еилагылоуп. Уахь ус баша ахаларагы калазом. Ахалара азин змоу Ацуныхэа (акэа леирц азы аныхэара – Ц. Г.) иалахэыз ракэын. «Ауафы уахь дхало, ааигэара зык кеитэо, дтэодгыло каломызт, аныха ихы ааикэнаршэон акэын»⁶.

Аргэынаа, еихарак Ткэарчал инхоз рыжэлантэ ныхэара мөапыргон Лашькындар-ныха ашьапафэ изызхауаз ахьацатцла амтэан. Ахьаца акэшамыкэша ипшьатыцны ипхьазан. Ацэашькэа иадыркуаз ахьацатцлафэ икыдыртэон, шэарыцара ицоз уа иныхэаны ркэыхкэа аанрыжбуан, цэара ихэхэап, хылапшрак ханатап хэа. Зкэых ахьаца амтэан иаанзыжыыз, ахылапшра чыда иоуеит хэа ипхьазан. Аныха агэра хазтцоз, акы иаргэамтцуаз, агэабзиара иахэоз зегы уахь игаз амөа ианын. «Санызгабыз акэын, сашьа гэгэала дычмазаөхеит. Сара скэит хаха-хымш крышысымфо хэа, настгы сшьапы хтны сцеит Лашькындар ашьхахь. Ашьха ашьапафэ ахьацатцла ду гылан. Ахьацатцла Аргэынаа иртэын. Ахьацатцла асталпшра змаз акы адкатцаланы икан. Убра аразны цара ыкэстцеит, ацэашьгы асырkit...»⁷, – лхэеит Л. Хэ. Акаба 1963 шыкэсазы дзыфцэажэаз, Цлоу ақыта иатэыз аинформант Тереза Шьакаи.

Ацсуаа Ахьацатцла ахата нцэахэык ахасабала иазыкан азы амчра ду амоуп хэа агэра ргон, иахьагы ахьацатцла ахата, иара амахэтакэа, ауафы ихьчара зылшо ракэны иахэапшуеит.

Алитература

1. Введенский А. Экономическое положение туземного населения Сухумского отдела. – ССКГ, 1872, в. 6, е. 5.
2. Илхəамтоуп Зыхəба-Цьугьелиа Масина Кыча-ипҭа. 110 шықəса лхытцует, атцара лымазам, лызгабраз дқырсианын, аҭаацəара даналала дыпсылманхейт. Ианитцейт. Г. У. Смыр. Абғархықə ақ., 25.07.1969 ш. азы.
3. Званба С.Т. Этнографические этюды. Сухуми, 1953, с. 69.
4. Илхəамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцейт Ц. Габниа. Ақəа ақ., 22.06.1988 ш. азы.
5. Ихəамтоуп Цəызба Тац Омар-ипҭа. 47 шықəса ихытцует. Ианитцейт Г. У. Смыр. Абғархықə ақ., 14.07.1969 ш. азы.
6. Илхəамтоуп Шамы Минака. Ианылтцейт Ц. Габниа. Цьырхəа ақ., 05.08.1979 ш. азы.
7. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984, с. 36.

ХЫЗЫРИ АЛИШӘИ

Хызыри Алиашәи – атцлақəа ирхылапшуа ҫыцəа аишыцəа – Анцəахəқəа роуп.

Урт еишыцəоуп, аха кəзшьала зынза еипшзам. Дара-дара еинаалазом.

Хызыр – згəы разу, ашəыр тцлақəа есышықəса ибзианы ииларц, ашəыр рғалаларц зҭаху, ирғаларатəы икəзтц, атцла бзиақəа знапы иану нцəахəуп.

Иара ибзоурала апсабарағы иғиойт зымшьҭа бзиоу, згəы разу атцла жəла хкқəа: ахьаца, атцəа, алаха, атцəасса, аха, ахьараць, ашəтц-ла уб. итц.

Алиашə – згəы разым, зымшьҭа цəгьоу, атцла баапцқəа ирхылапшуа, ирықəныхəо нцəахəуп. Ихата иихəо, шамахамзар, икалоит. Илапш баапцсуп. Атцла иқəло ауафы дҫаитдапшыр, далыфрыр кəлоит¹.

Алиашə дызхылапшуа атцлақəеи атциаақəеи иреиуоуп: апслыш, ачандартцла, ахлартцə, ацəтырас. Ахлартцə ибыца жəлоуп. Ахлартцə ала арахə урысыр, афнытцқа ахьаа шытырхует, ашьабара тцыргойт. Афын ҫыц анургыло ахыбра иалоутцар, изтəу аҭаацəара цла еибакуа, рхəатəы еикəымшəо, хыла-гəыла еилало иалагойт, ишнеи-

уа ихыбгалоит. Ацэтырас, аоны ааигэара, аоны аоныцка аазара калазом, ишэиуа тиаауп. Еихарак изцырхагоу аеиара ауп. «Ацэтырас ахьазхауа аонатаеы атעי (ахатарцыс) дизом», – рхэоит. Апслышггы Алиашэ дызхылацшуа тлоуп. Анхарта тыц ааигэасигэа еитархазомызт ацсуаа. «Аоны ааигэара игылазар бзиам, аоны зака иахыхэхэо акара, аоны адггыл итцалоит» хэа ипхьазоуп².

Анцэахэкэа ртэарта. Хьзыр дынхоит «мрагылартан», Алиашэ дынхоит «мраташэартан». Шықэсык ахьтэ знык еиқэшэоит. Ускан урт атцлақэа рпеипш иалацэажэоит, рлахьынцта рызбоит.

Ианеиқэшэо аамта. Урт еиқэшэоит аапынра иатэу апрель мза амшқэа руак азы. Уи амш «Хдырлаз» ахьзуп, насггы ажэлар ипшыоу мшны иахэацшуан, мышшьаранггы ирыман. Ианақэшэоз амш азы ашэа рхэомызт, рыбжьы нытцакны ицэажэон, ус рузомызт, ажэкэа рхэомызт, имкаарц азы ахэарақэеи дарей еиурыжьуан. Абыжқэа духар, ма ирацэахар Хьызыри Алиашэи реицэажэара иапырхагоуп рхэон. Иара апсабараггы уи аены ацсы ашыоит, ицэоит хэа ипхьазан. Атцла ихэназомызт, амёы цыркомызт, цыара махэ хэычык хутцэарггы «гэнахароуп» хэа иахэацшуан.

Атцла иқэло «Хьызыри Алиашэи шэнапы сануп!» – ихэар акэын. Ускан амашэыр хара-хара ивсуеит рхэон.

Хьызыр итцлақэа ирықэлоз лыпхала дылбаауан, иара ихата амашэыр иацэихьчон. Аха Алиашэ Хьызыр итцлақэа ауаа аныхэнозггы ишэиуан, иара итцла ианыхэнозггы итахын иалыфрны икахар. Хьызыр итабуп хэа иахэаразы, Алиашэ игёы акразы, ицёгьамыцэгьара, мацк адамхарггы, ажеразы ацсуаа аныхэарақэа мсапыргон. «Хьызыр улпха хагымзааит!» – рхэон, «Алиашэ ухэы уахтеит, уахцырхагамхан!» – рхэон. Ачеидьыка еихау мчы ыказам, зеггы ириааиуеит хэа ипхьазан, рхы аларыхьчон.

Хьызыри Алиашэи рыхьыз зыдхэалоу адггылтцакырақэа ыкоуп Апсны. Хьызыр итэарта-игыларта тыцқэа упылоит хэа ипхьазоуп Ткэарчал иалсуа азиас Аалзга ахыкэ инаркны Гэдоута араион иатцанакуа Мгэызырхэа ақытан икоу азкэарчца Хьызыр амшын иахьалало атыц акнынза. Алиашэ итэартаны ипхьазоуп Гагра, Цандрыпшь, азиасқэа – Бзыц, Мзымта рхықэкэа инадыркны Адлер аёынза ишытоу адггыл тцакырақэа.

Азиас Мзымта амшын иахьалало «400 метра ракара исахыкны ашьхара аганахь, Адлер иахьатцанакуа тыцк аёы игылан акыр

зхытцуаз ацътцла ду. Убра икан Лиашёных ахътёаз ацшьа тып», – хёа иёуан Ш.Д. Инал-ипа³.

Алитература

1. Зыхёба С.Л. Апсуа мифология. Акёа, 2012, ад. 602.
2. Ихёамтоуп Смыр Григори Уахаид-ипа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акёа, 1982 ш. азы.
3. Инал-ипа Ш.Д. Садзы. Историко-этнографические очерки. Издание второе. Сухум, 2014, с. 258-259.

АХЫЙ ЗОУСХАН

Ахыи Зоиусхан//Зосхан – ацёырцшза хёа апсуаа хьзыс изыртёз ачымазара ауаа ирзаазго Анцёахёи ихьз ауп. Ари ачымазара ры-хьуеит ахёичкёа, адуцёа еилых камтцакёа.Знык изыхьны изхьиз-газ дандухалак уаха ихьзом. Измышьуа дыказам, ауафы дышхёичу ихигар еиха еигьуп, ахёичы ачымазара ирласны ихьтцуеит, аду еиха идхалоит.

Апсуаа агёра ганы икан ачымазаракёа зегьы рхатёи нцёахёкёа шрымоу азы. Игёааз анцёахёи дзызгёааз ауафы, ауаа ачымазара-кёа рзылбааишьтцуеит рхёон. И. Пантиухов¹ излеихёо ала Ацёырцшза планы апсуаа ирылан 1864 шыкёсазы.

Ацёырцшза ауафы ицёа хабалак иалтцуан. Изагьаханы ицёеи-ижьи рёи икётёон. Урт азагькёа ацёа зырцшзо хёа ахьызчыда ыртеит. «Ишётыз» хёа ахьз чьда иртёон дахьынзачымазафьиз.

Ацёырцшза ахёшё адугалар калазом хёа ицхьазан. Мамзар Ахыи Зоиусхан игёи иалсцуеит, иара ачымазарагьы еиха аёарцёгьёит хёа.

Ацёырцшза зыхьны ицсыз дыртцёуаэомьизт, иччо, алаф хёо, икёашо дыржуан.

Ачымазара аныкёгашья. Ачымазара зцёа иалалаз дахьыкоу аёнатафьи Зоиусхан игёи акатцара иашьталон. Ахыи Зоиусхан уи ачымазаф лассы-лассы дитаауеит рхёон. Ажёёан ахьтё ахьтёи кёадыр зкёу аёи дакётёаны акёын дшылбаауазгьы. Абри акнытё иёи иа-фап хёа ачыкёчар афь апхё, ма атёа тартцон.

Ачымазара иацыз ашьаракёа. Ачымазаф дахьышьтёу ауадафьи аёар еизаны уаха шаанза итёон, апхьарца адырхёон, ашёа рхёон,

икэашон. «Ишэтыз» дахьыказ аонафы амца еикэыртцазомызт, азыршы ынаргаломызт, агэарафы ихысзомызт. Акэыцма ааир ала ашьтартцазомызт. Урт зегьы рыкатцара Ахьы Зоусхан игэапхом хэа ипхьазан.

Ачымазаф дахьышьтаз аүадафы аишэа дыргылон. Уи хаамыха-ала идырхион. «Зоусхан-хан изы ашэа рхэон зпатца еилачза еила-гылаз ахацэа, урт ихэон ааигэа ирзааз ацэырцшза анцэахэы Зус-хан. Урт ирхэоз ашэа ажэакэа рцакы абас исзеитаргеит: «Абра да-аиуеит Зус-хан аеыхэа дакэтэаны, хьи разнылеи ичапоу акэадыр дантэаланы. Уи илымшо акгы ыказам, зегьы зымчу имацара ам-шын ацха хитцоит. Ханцэахэы, ханцэахэы Зус-хан, улпха хат! Зус-хан амшын агэта атэа ирхуеит, ахьы зцырцссоу аеы дакэтэоуп, хьыматэа зшэу ахэса кэыпщэа иматц руеит. Цсхэи Ахчыпсеи арыцхара ду итазыргылаз хара хрыцхашьа! Ханиа Шкэакэа, арыцхара аалгеит, лылцхагы халтеит. Зус-хан, Ахьы Зоусхан хара дхацхраауеит»².

1914 шыкэсазы азыни аапыни инеипынкыланы Ацэырцшзы Апсны адгьылцакыра зегьы акны аеарцэгьан икан. Абас Цыгьарда акытан Ацэырцшза зыхуаз аүаа рхыпхьазара акыр ирацэахеит. Ахақымцэа рышьтит агэыркэа иахэтоу рыкатцаразы. Цыгьарда иатэу хаблак афы урт нармышьтит Ахьы-Зоусхан хгэаг икуеит хэа.

Ачымазара анцэахэы игэапхап хэа ацута иатэыз зегьы ааила-ланы хэыц еикэатцэа зламыз ацымашьтэакэа фба аархэеит. Хэычи-дуи реааибаркны ааигэа иказ абнахь ицеит. Уа Ахьы Зосхани иара ипшэма Ханиа Шкэакэеи рзы ахэы дырхиеит. Иршыз ашьтэа жэны иантырга, инаганы ашэымкьат икэыртцеит.

Уа абнафы иааганы ипашэшэза аиара зныз акаруаткэа фба дыргылеит. Аиара илатэан фыцья ахэса фарацэа – аамста тацаки нхафы тацаки. Рхэынцэрақэа цыртны, рацхьа абырфын касқэа акэыршэны икарцеит.

Еизаны иказ зегьы, ахэычы инаиркны аду икнынза ршьамхкэа арсны иаагылеит. Ацута аихабы Ахьы Зоусхани Ханиа Шкэакэеи дрымцаныхэеит. Уи урт дрыхэеит хыхьтэ илбааны иааины, згэыпхэы аартны ара итэоу атаца фарацэа ргэыпхэы инакысырц азы, иара уи алагы ацута иатэу зегьы чкэынцэас икартарц азы. Урт агэра ргон уинахыс урт ацута зегьы иртынхацэахоит хэа. Уи ала рхы еикэдырхоит хэа игэыгуан. Анацэа итэаз рааигэара игылан

ирейгыз ы-еык кэадырны. Ёык иакэын ахатэ кэадыр, егы – ахэса ркэадыр. Хыхьтэ илбааз пас ианыкартдалак ашьтахь зеггы латэаны шыбыжьхьа рфон. Иахьтэаз атыц аханы апылгыды ыкэыртцон. Уи имтартцон дара зеггы ирбар икамлоз, аха ара иаины иказ Ахы Зоусхан. Уи диватэан ицшэма Ханиа Шкэакэа.

Акранырфалак ашьтахь, уи еизаз зеггы ашэа хэо, игылаз аекэа рыгэракэа кны, иеыжэыз асасцэа дахькэа ақыта иалганы ина-скьаргон, жэа-километрак ркынза ақыта иалганы. «Ишэтахызар ихашэымтцан, – хэа сеихэеит ацута иатэыз азэы, – уи пас дахьыкахьтаз ауп хара хайкэзырхаз, хцута иатэыз азэггы уи ачы-мазара дамгазеит»³.

Алитература

1. Пантиухов И.О. О мифах и поверьях туземцев Рионской долины. Газ. «Кавказ», 1867 №28.
2. Абхазия и абхазы в российской периодике. Книга I. Сост.: Агуажба Р. Х., Ачугба Т. А. Сухум, 2005, с. 338.
3. Чурсин Г. Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 211.

ХЭАЖЭКЫРА

Хэажэкыра – апсуаа рапхьатэи аапын мза азы игылаз амзафа апхьатэи ашэахьа ауха ахэажэ кны афеиареи, аизхареи, агьацареи рзы имфацырго аныхэара ауп.

Аапын ныхэароуп уи хымпада. Аапын апсабара «апсы талоит» хэа ирыпхьазоит апсуаа. «Апсабара апсы антала», зеггы рыцсы еивыргоит. Арахэ феиоит, ашьац фе иатцэаза игылоит, ашэапыцъац рееилархэоит, аутратыхгы еинолоит. Аха Хэажэкыра камтцакэа аиатцэарагы (апыш, апыымшы) рфазомызт, «итцасым, афара азин хамазам» хэа ирыпхьазон.

Ажэытэза еипш иахьагы ахэажэ кны ауп рапхьа иныхэо дышныхэо. Уаантэи иаауеит иара аныхэара ахьз ахатагы. Ианы-мфацырго аамтагы «Хэажэкин» хэа иашьтан, иашьтоуп. Абрака ихэатэуп, жэытэла апсуаа ачыгь кны ишахныхэоз атэы. Иа-хьа атцэа ыла иртэны ишахныхэо еипш иказамызт ажэытэ

аамтақәа рзы. Ажәакала, ацсуаа ачыгъ акәын изыхныхәоз, иара убас – ианшәиуазгъы. Ачыгъ еихау амч змоу даеак ыказам хәа иазырпхьазон акнытә. Иахьагъы ачыгъ аграгылара калазом, «уашәиуеит» рхәоит.

Хәажәкыра, аапын ныхәарақәа ируаку ныхароуп.

Аныхәара анымҭапырго амш. Ашәахьа. Хыхь ишхәаз еипш, аапын амзақәа ирапхьагылоу Хәажәкырамзазы амзаҭа ангыла-лак ашътахь иааиуа рапхьатәи ашәахьа аены. Амза анеиҭапогъы ыкоуп.

Ашәахьа зымшъта бзиоу, имшу, Анцәа бзиа ибаны иишаз мшуп хәа ирыпхьазоит ацсуаа.

Аныхәара иадгалатәу: Ахәажәқәа, ашыламгьал, ахәацчаҭа, акәыдыршышъы (еихаразак абжьыуаа рҭы), ахәажәтцәы.

Амҭапгашьа. Аныхәа мҭапыргон ашәахьа анааилахәлалакгъы, аҭаацәара ҭынч ианааилатәалак. Амажәа ркәахауеит ахәызшылеи аши еилацсаны. Ашы злам амажәа аныхәара иадугалар каломызт. Иахьа ашылеи ачашылеи еилацсаны ауп амажәа шыркәахауа. Аҭаацәара зегъы, иара убас ирыхтыгәлазгъы налатцаны, хҭа-хҭа хәажә рзыржәуан. Ажәытәан, икалап ахәажәқәа ҭ-формак рыма-ны икарҭозтгъы. Ихәмоу алиҭератураҭы еилацсаны иахцәажәоит. Н. Цыанашьа излеихәо ала урт зны ахампал асахьа рыман, икан икьацсызгъы. Излаабо ала ахәажәқәа ахацәеи ахәсеи рсимволқәа аадырпшуан. Иахьа апыжәара амоуп ахампал аформа змоу ахәажә. Ахәажәқәа, мамзаргъы ахампалқәа, иааизыхәхәоу аформа рыртәоит. Хәажәык ахәажәтцәы агәыларҭон. Хәажәтцәыс иалырху-ан ахәажәтцәы хәычы, мамзаргъы арасатцәы. Ахәажәтцәы арасатцәы ала ацсахра калон. Урт ирымоу амчра еикроуп хәа ипхьазан. Атцәы, мамзаргъы ахәажәтцәы «Анасыҭцәы» ахьзын.

Ахәажәқәа жәны ианаатыргалак ахьыпс цаанза, аҭаацәара иреихабу апхәысцқьа, лкасы шкәакәа ҭыц аалхатцаны, ахәажәқәа зну асаара аашътыхны, лапхьа ахәацчаҭа ныкәыргыланьы, хәажәык аанкыланьы дныхәоит. Аҭаацәара зегъы, иара убас иаднагалаз-гъы, лыкәшаны иаагылоит. Лара амрагыларахь лхы нарханы: «Зегъ зымчу! Зылпха ҳауша! Сухәоит, абас ахәажә кны, ҳаибәазо хкаутарц азы. Аизҳара, аитцыҭра ҳарба! Згьам аабо аиатцәарагъы ҳазбзиахаратәы икатцә! Улпха ҳагымзааит, сухәоит! Газарак азәы импыҭкьаргъы, дгазоуп, игазара дахумыркьан!» – хәа дныхәоит.

Дзыхныхәаз лара иаартны дагәылапшуеит атцәы агәылазар хәа. Нас зегъы аишәа еикәшаны илахатәоит. Зегъы хца-хца хәажә шаны ирылтәоит. Дасу рыхәажәкәа рыфара иалагоит. Зыхәажәкәа руак аҭы ахәажәтцәы збаз «хәажәтцәы иоуит» хәа зегъы иеигәыргъаны идырныхәалоит. Уи ари ашыкәс аҭнытқәа амшра змоу, аамтә зыкәманшәалахо, изхәо кало, изуа зцааило, аҭнәтә зегъы азы имшу хәа дрыпхьазон. «Арахәхә иара иоуит» хәа ипхьазан. Уи иаанагоз хәпыхьа уажәааны Хәажәкыра изапхьагылоу амҭышазы арбагъ, ма илшозар аҭма ишьыр акәын, зегъы адгаланы. «Анасыпццәы» ахьи-оуз азы итабуп ихәар акәын ашътәа шыны.

Ахәажәтцәы икәшәар калон атаацәара исасны иртаз ауаҭгы. Ускан «арахәхә» зыдлоз иара иакәын. Хәпыхьа уажәааны иарбагъхәы, илшозар аҭмашьтәа иапцаны, абри агәаратәҭы иааганы ишьыр акәын.

Хәажәкыра иацын ахәацчапагы. Ахәац ҭә акәцә пшқарақәа кәшәаны иржәуан. Изларжәыз азы атцхны, ирпытцны, напыла иркәымшәышәны акачпеи ала ирчапцон. Акачпеи иалтцуаз арашы ала идырҭычон. Ахәажәкәа анырфоз ахәацчапагы адыркылон. Ашә згәыламыз ахәажә «ахәацчапа аццоит» рхәон. Ахәацчапа зфаз уинахыс «аиатцәара» афара азин иман.

Иахьа ахәыжәтцәы картцоит аҭы аҭгы. Аҭы зтоу аирыз аҭы ахәажәтцәы тадыршәуеит. Аҭы нахауа ишааиуа ахәажәтцәы затцәҭы илеиз «аҭаҭы арахәхә идуп» хәа ирыпхьазоит. Хәпыхьа уажәааны, ашътәашьраан, аҭы армазеира, аныхәа адгалара иара иахь ииасуеит.

Аныхәа иацын ахәмарра, аччара. Аҭар шәахәон, икәашон атцх агәы ааҭнашаанза. Ажәытәан Хәажәкыра адсуа таацәарақәа зегъы рҭы икартцон. Ахәыцкәа реипш адуцәагы ргәы хәыт-хәытүа уи ааира иазыпшын, «ахәыжәтцәы зауа дарбанушь» хәа инеидтцало.

Алитература

1. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с.26.
2. Адсуаа рфольклор. А.А. Аншба иматериалкәа. Еикәиршәеит, апхьа-жәеи азгәатәкәеи иҭит З.Ць. Цьапуа. Акәа, 1995, ад. 377.
3. Илхәамтоуп Чкотуа Зинаида. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., пхынгәы 24, 1987 ш. азы.

АХАШ/АХАЧЧА

Ахаш//Ахачча- зымтдан апсуаа ақабз хкқәа мѡапыргоз ипшьоу тлоуп.

Иазхауеит абнарақәа рѣы. Абжьыуаа рѣы ари абынха жәла хкы Ахаш хәа иашьтоуп, абзыпқәа рыкны – Ахачча.

Апсуаа Ахаш амчра ду амоуп хәа агәра шыргоз атәы хнарбоит, ижәйтәу ақабз Атәхәара анымѡапыргоз ирхәоз ажәақәа жәпакы реилазаарафы ахьз ахархәара ахьамоу.

Атәхәаѡцәа ажәақәа аха, ахаш, ахачча рхы иадырхәон, иадырхәоит алапш ахата даара ишыцәгьоу азгәатаразы: «ахасса зырхәцыз», «ахасса ықәзырѡааз», «ахасса зыркәдыз», «ахасса зырхәаз», «ахачча зырхәтәыз»; иара атцла ахата амчра ду алкааразы: «ахаша зыхәшәтәыз», «ахафыс амтца уаттахәмар», «ахафыс уадгылаз», «ахаша ахаша иѣоу». Арт ажәақәа рыла атәхәа амчра аздырхауан. Алапштәхәа атекст афы иупылоит:

*...Алаңицәгьа ахачча далыѡрит,
Ахачча амз ѡаилишьыит.
Бжьы-мшынк дырхсырууаан,
Аабатәи дтәсишьит¹.*

Ахаш тцлақәа рцәаны иахьеилагылоу атыпқәа рыкны аныхақәа тәартас икартон, атыпцгы ахьз ахылон. Гагра ақалақь иатәу адгьыл тыпц Алахазы азааигәара икоу ашьха Зыхьча ашьапафы ишьтоуп Ахаш-ныха захьзу атып². Икоуп апсуа хылтцшьтра иатәу ажәла Хаш (Хашаа, Хашба).

Апсны адгьылтакырафы ирацәоуп ажәа Аха злоу атыпхьызқәа: Ахаччархәы, Ахарѡа – Уачамчыра араион афы шьхак иахьзуп, Кәат-кәат ихә – Арасазыхь ақытафы ахабла ахьз. Ахаш ахәыгқәа ахьчоит хәа ипхьазаны адуцәа ахәыгқәа ирабжьаргон уи амтдан ихәмарраларц, итәаларц, ааигәа иказаарц.

Ахачча алшара амоуп хәа иалырхуан амхатцәқәа, асаанқәа, аиахәақәа.

Ахәшәтәыѡцәа имачымкәа рхы иадырхәон ауаапсыра рыхәшәтәрафы:

2. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984, с. 50.
3. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969, с. 415.
4. Гулиа Дмитрии. Собрание сочинении. Т.6. Сухуми, 1986, с. 109.
5. Ихәамтоуп Цьонуа Борис. Ианылтцеит Ц. Габниа. Акәа, 08.08. 1989 ш. азы.

АХӘЫХӘХА

Ахәыхәха – ахатҭа шыахә, унеишь-уааишь хәа зархәоз данцслак ишықәсеиныхра аан имҭапыргоз аицлабрақәа иреиуаз, Адсы ирееира иахәтакыз аҭсуа қабзқәа ируакуп.

Ахәыхәха захьзу зхысымҭа камшәо хәа имҭапырго аицлабра аан изеихсуа, ацәкьара зуа аматәар ауп. Ишааиуаз аридуал ахатә хьзыс ишьтнахит.

Ахәыхәха аххьа рахәыцқәа ирылырхуан. Ичқәықәза ахәыхә ахы асахьа атаны икартцон. Аххьа рахәыц ҭ-хацкны ишон – аххьа кәитани аххьа сырмеи рыла. Хьача сырмала икартцоз ачыхә аххьа кәитан иахьындырхалон. «Абас ххьа рахәыц хаҭла еибытоу ачыхә ауп ахәыхәха захьзугьы. Абри ахәыхәха ауп аимҭахараҭы икнаҳаны изеихсуа»¹.

Аицлабра иадгалатәыз. Ажатҭла амахә иалху ашьақәкәа ҭба ацәа рхыхны, ипашәшәза идрыцқьон. Урт ашьақәкәа нақ-аақ жәаба-жәаба ҭышьахәар рыбжәтцаны иадырсуан. Ашьақәкәа раҳаракы-ра хәба-хәба ҭышьахәар иҭазозар акәын. Ашьақәкәа ирыбжьыр-дон аихатә даҭ нацәкьыск ақара зышәпара ықаз. Адаҭ ақны иахьындырхалон ахәыхәхақәа цшьба-цшьба рагьд рыбжәтцаны.

Ианымҭапыргоз аамҭа. Ашықәс цәымзаркыра амш азы ашьыбжгәы ианыхыхәхәалак.

Амҭаҭгашьа. Х-ҭык аеқазәцәа, ахысҭы еитҭамхаҭцәа рҭыз-цәа иаарылтцны рҭаархон. Ахәыхәхақәа ахыкнаҳаз атыц шә-ҭышьахәарк аҭынза ианазааигәахалак уа иаагылон. Аицлабра аққарақәа рықәнықәашьа азгәатаразы апышәа ду змоу хәа ирыцхьазоз хҭык алырхуан. Урт руазәк ахысырта ацәахәа хәа арацәа таҭсаны иалырдахьаз аханы днины дгылон, икьарахә ырмазеины икны. Рацхәтәи ахысра иатәаршьон атәтаҭсара-ҭы атәы зықәшәаз. Уи днины ацәахәа иалдаз днахықәгылон.

Иабцъар иаргъа напәы иааникылон. Ацәахәа ахафы забцъар ыр-мазеины игылаз даннатцхалак, иара длатцкәан дыфәуан. Дышнеиуа адац афы рацхәа икнахәз ахәыхәа дааихсны иаафыршәаны, иш-леиуа днамтцасны иаанкыланы, уаантәи акәадыр афнытә адгьыл иееиуатәны, дыштыианы, рацәак ихарамкәа ашьац қашәқашәара иларшәыз ахтәы цара аашытцааны дцон. Абри афыз аылшаз ахамта цыда иртон.

Алитература

1. Микаа М.И. Тур ихәаа ражәабжәкәа. Акәа, 2013, ад. 198-200.

АЦЫГХАРА

Ацыгхара¹– апсуаа ирылатцәаны иказ традициатә шәарыцара хкуп. Ацыгхара хәа иашытоуп ацыгкәа рыкразы ашьацхәакәа рхара.

Ацыгхәцәа хәа ирышьтан Ацыгхара знапы алакыз ашәарыца-цәа. Ацыгхара атцакы амоуп ацыгшәарагьы. Ажәа ацыгхара иамоуп аварианткәа рацәаны: «ацыгкра», «ацыгшәара», «ацыгшәарыцара», «апцташәара», «абназара», «абнашәара», «абнаныкәцара», «аны-кәара» уб итц.

Ацыгхара ишцоз, ицар икалоз, иказ ашьарақәа.

Цыгхара еиццон зхәатәы еикәшәоз фыцәа, хфык, цшьфык рфынзагьы. Заа иахьцаша атыц алырхуан еицеикәшахатны. Цыгхара иахьцоз еихарак апцтақәа рахь акәын: «Жьтааншьтахь еицны мазатыпк афны маза қыалак картцон уафы иахьйфахырстам, ма ахапы амазар, уа ртыц ылырхуан. Азын апцхаразы атыц матәахәыла еикәыршәаны ихынхәуан»².

Цыгхара ицоз «ифны икоу» (ипцхәыс) лцәа лтәымкәа дыказар дхынхәыр акәын. Уи акәым, зцәа зтәым апцхәыс дахьыфноу афны афнытә хатцак цыгхара ицо дрыццаргьы калазомызт, «иатәым», «итцасым» хәа. Ус икоу лхатца ацыг ихәарны ишыр, ма деихсны ишыр, пхәака иираны икоу ахәычы даниуа агра, ма фәастарак инны диуеит хәа ипцхәзан. Мамзаргьы диаанза дыцсуеит, ма ан дыцгоит//дыцхастахоит рхәон. Урт зегьы дрыццаргьы, ан лыхша-ароура арманшәаломызт, иарцәгьон.³

Цыгҳара ицарц згәы иҗоу мчыбжык шыбжыоу ихы-ицсы иры-цқароуп (ипҳәыси иареи «изеибамдыруашә» картар ауп). Рпатқәа рсазомызт, реыркәабазомызт, ажәа цьбара рхәомызт, ишәиуамызт, имчны ицәажәомызт, аҗаацәараҗы ажәеимакра каломызт, азәгы гәынамзarak ааирцшомызт. Арыжәтәгы рыжәзомызт, иахьцо иргаргы каломызт. Ианцалакгы, иаанза аҗаацәарақәа рыҗыгы хаа-хаа еицәажәон, ус карымтдар шәарыцара ицаз ирпырхагахойт рхәон.

Ацыгҳара ианцоз аамта. Ацыгҳарахь ианцоз ашьхарахь асы анлеилак акәын, аҗаақәа антдыслак. Ацыгқәа азын рхәы азхәуейт, ацхын икацсойт. Убри акнытә азын урт рыкра еиха еигьуп, рцәа ахә бзиахойт хәа ипхьазоуп.

Ацыгҳара ицоз еихылацшуан, гәыцфык ацәкьа ахьырхаз егырт неиуамызт. Урт рышьта збаз, ирбаз ашьта акалам таршәны ицон. Акалам збаз идыруан, дара ара ишышәарыццо збаз шыкоу, «шәышьа-та аабейт» хәа акәын уи иахәозгы. Ари ацкара ицшьоу цкаран, еилазгоз «Ажәеипшьаа» цыла бзиа ийтөм, дейкәиршәом рхәон.⁴

Ацыгҳара амш.

Абыцқәа рҗы цыгшәара ицон шәахьала, ма ацшьашак аены. «Афашаены акәыцматцәкьа игәагыны ахәыц алнаршәом», рхәон уа. Аинформантцәа излархәаз ала «амфә аартра калазомызт афаш аены». Афаша ашәарыцафцәа ацәкьа ханы иахьрымоу агәатаразы ицазомызт. Ацыг ацәкьа ишафәоу рбаргы иафьрхзомызт, ашәарах уи аены аихсра калом хәа.⁵

Абжыуаа рҗы цыгҳара ицон афаша, ма ацшьаша аены. Ажәлақәа дасу рымшшьарақәа раангы шәарыцара ицомызт.

Ацыгқәа рынцәахәы.

Ацыгқәа дырхылацшуейт хәа ипхьазоуп ашыхымза рынцәахәы цхәыс Анана-Гәында. Афаша аены цыгшәара, мамзаргы цыгҳара антыцтра калазомызт, аха Анана-Гәында лыхьз ала афаша аены аныхәара калон. Иныхәоз ацыгҳара еиццоз агәыц реихабы иакәын. Уи «амасаба» ихьзын абна бызшәала. Аныхәара шыьбжәанза, амра аныфхашлалак имфәпыргон. Уинахыс аныхәара иацсам, уныхәаргы уныхәара мчы аиузом хәа ипхьазан.

Ишныхәоз. Аныхәаф иҗы амрагыларахь ирханы дныхәон. Егырт иармарахь ала ивагылон. Дныхәон абас: «Ари захәуа Анцәа ду! Ари ихәкәйтү ухьышьаргәытца сакәыхшоуп! Бара Анан

Ахьахкэажэ Ду! Ашэтмышэт инкахауа ирхианы ихат! Қэнагала икаларатэы ихакэыршэ, сбыкэхшоуп! Ашэарах абна илатцаны ибымоу ххыбымбаан! Ибымфац, ибымжэыц хадбымгалан! Хгэы злағыара хақэыршэ, сбыкэхшоуп!»⁶.

Ацыгкэа рцэа ахэ бзиан. Уи иазышэарыцоз, иахэтэз аус адуланы изтиуаз ахашэала бзиа рнатон.

Ацсны иатаауаз ацыг ацэа иазфлымхан. Ахэаанырцэтэи аныкэащэа азэырфы ацыгхара иазкыз антцамтакэа мачымкэа акыпхымтакэа рфы инрыжыт: Евлиа Челеби, Жан Шарден, Едмонд Спенсер, И. Аверкиев ухэа убас имачфымкэа. Ари акультура хкы азы атоурыхтэ, аетнологиатэ материалкэа уцылоит ацсуа царауаа С. Басариа, Гь. Зизариа, Хэ. Бгажэба, Ш. Инал-ица рыттарадырратэ усумтакэа рфы.

Ацыг (урысшэала – куница) бнатэ шэарахуп, ахыз аварианткэа мачымкэа иамоуп: ахэыпшқа (абна бызшэала абжыуатэи адиалект афы), ахэымш (абзыптэи адиалект афы); ажэа ацыг аварианткэа – ахэбыб, агыгшэыг хэычы уб.итц..

Ацыг азбахэ ыкоуп ажэлар рфапыцтэ хэамтакэа рыкны. Нарт Сасрыкэа ихэа рхианы дзеифазо ашэарах хккэа иреиуоуп иара: «Сасрыкэа ихэа ааирххеит, аха ашэарах цкыа данахэапш, ахысра изымгэагыа даашанхеит, избан акэзар, убри ацыг акалэшэа ипцшан»⁷.

Апоезиафы иуцылоит алексема «атцыгшэа», еихарак уи апоетцэа рхы иадырхэоит ауафы еифартэышья шака ипцзоу хэа ашэа аназырхэо аан, «изара еифахаха тцыгшэа», ма ахатца иеилкыара арба-разы еифырцшрак ахасабла – «уи атцла атцыг еипш дыкэлон». Атермин «абгарцыг» рхы иадырхэоит ацэажэарафы, ажэеинраалакэа рыфраан ауафы ипцшра, иплан азгэатаразы, аифырцшразы – «абгарцыг апцшра итаны», «дыбгарцыгушэа дкапшьза».

Икоуп ацыг ажэа злоу ажэапқақэагы: «Багапшьаа рцыг атцла икэцалан ахэ ршьон» хэа, «Ацыг атцла икэцаланы ахэ зшьоз реипш», «Ацыгцэа зтиуа дыччаанза ахэ иауеит», «Ацыг хэфа аагара ицаз, ахэыжэгы изаамгеит» хэа⁸.

Ацсуаа зымшьта цэгью апстэқэа алкааны ирымоуп. «Ацсуаа ацыги, ацгэи, ажъеи зымшьта цэгью пстэуп, уи зпылаз, ма зымфа еихнатцээз, уск азы амфа икэу ауафы дахыцо деикэшэом,

дманшэалахом хэа ирыпхъазон»⁹. Ашыжь ацыг зымфа еихнатцэаз ауафы дахыцо дманшэалахазом, деикэшэазом, рхэоит.

Ирацэоуп ажэа «ацыг» иахырфеиаау ажэакэа: «ацыгхара», «ацыгшэара», «атцыгшэа», «ацыгтра», «ацыгхэафы», «ацыгкра», «ацыгкфы», «абгарцыг», «ацыгмфа», «ацыгырта», «ацыгцхакэа» уб итц.

Ацсны иануп ацыгкэа хыпхъазарала имачымкэа. Ацсуаа иалыр-каауеит цшь-цыг хкык: ацсарцыг, ашэрацыг, абгарцыг, аахыцъырцыг. Ацсарцыг ахэда капшьуп. Убри акнытэ «ахэтцапшь», «ацыгхэтцапшь», «ацыг хыпцштэы», «ахыпштэыла тцыг» хэа ахъз чыдакэа атаны ирымоуп. Ацсарцыги ашэрацыги еихаразак абнаракэа рыкны ауп иахуцыло. Абгарцыг абнаршэыра баапскэа рфы ауп еиха иахыамоу. Абгарцыг егырт ацыгкэа рааста ашэагаа еихауп, аха абгахэычы ааста еитцоуп. Ибжыаратэшэа икоуп. Теитыпцшла акыр абга иазааигэоуп, еихарак ахафы. Убри азы ауп иаргы абгарцыг захъзу.

Абгарцыг, шамахамзар, адгыл икэгылазом, атцлакэа ирыбжыцо ауп ишныкэо. Атцла агэафарафы италаны ипхьоит, уа атыц канатцоит. Иуцылоит апстакэа, апсара хракэа, афафакэа рыкны. Азын ауп ианыркуа. Фатэыс иамоуп ацъкакал, ахъа, араса, акакан, абынраса. Ахэынапцкэа акуеит, ибааны икоу ашэарахжыгы еиџсзом. Азынхэы атцэахуеит.

Ацсуа шэарыцацэа, ацыгхэацэа цыгхара рцара иатцанакуаз ацыгкэа рыкразы ацэкъакэа рхара, рарсра акэын. Дара изышьтаз ацыгцэа акэын, убри акнытэ ацыг еихсыр ацэа пхастахоит хэа ишьаны еихсзомызт, шамахамзар, ацэкъакэа рыла иркуан акэымзар.

Ацыгкыгакэа: арыпкъа, ашытаха, акэха, абжындаха, аматэа хшьа//аматэа кнаха, ашыш, айкэаха, арагэа, арысакэ, акыдра, акыра.

Ацэкъа иакыз ацыг анырбалак: «Анан улчеит (ацэыш, агэач, апашышь)! Анан ахэымш лыргэыгэт, уначаны, иаарча», рхэон бна бызшэала, насгы азэы «иаага» хэа ианидыртцозгы. Уи иаанагоз, «Анан удырфатэ еигылтэааит, ацыг ацэкъа иакын, абнака иафоуп, унеины иааг!» хэа акэын.

Ацыг ацэа акэын аус здырулоз, ажы, ацэа зхырхыз ахэамц ржуан хара иганы. Адэафы ацэа кьантазза икэхар, ма иаанужыыр «амышьта уакуеит» хэа ирыпхъазон.

Ацыгҕацәа ацыгкыгакәа анырҕауаз, ацәкьакәа андырхиоз рхатәы пхьазагатә пхьазагала ипхьазон, рхатәы пхьазаратә формулакәа рыман. «Хыпхьазарак иахьзуп ҕажәа, аха ҕажәа хыркәшаны икартазом – акала еитазар, ма еихазар акәын. Ианейтоу «хыпхьазарак зымназо» рхәон. Уи иаанагоз зеижә ракәын. Хыпхьазарак инейханы ианырхәоз, ҕажәиак ыказар акәын. Ө-хыпхьазарак – ҕынҕажәа ракәын, аха «Ө-хыпхьазарак зымназо» анырхәоз, ҕажәи зеижә акәын иаанагоз. Ө-хыпхьазарак инейханы» – ҕынҕажәа акы. «Хыпхьазарак хҕа ацны» анырхәоз – ҕажәеи хҕа ракәын, «Ө-хыпхьазарак хҕа ацны» – ҕынҕажәи хҕа ракәын. Убас акәын ишырпхьазоз ацыгцәакәаҕы, акыгакәаҕы.

Ацыгҕацәа ацыг цәакәа аныртилак, ирхашәалаз ацара еикараны иалахәыз зегы ирзыршон.

Алитература

1. Хьециа Ан. Ацыгҕара алексика ацсуа бызшәаҕы // «Алашара». Акәа, 2007, № 6, ад. 149-169.
2. Шьынкәба Б.У. Ахьыртцәатцәа. Акәа, 1990, ад. 162.
3. Ихәамтоуп Хьециа Ць. Ианитцеит Ан. Хьециа. Калдахәара ақ., 1988 ш. азы.
4. Ацсуа жәапкәкәа. Еикәиршәеит Хә.С.Бҕажәба. Акәа, 1983, ад. 49.
5. Аж. «Ашколи апстазаареи». Акәа, 1991, № 6, ад. 43
6. Ихәамтоуп Рамиз Барцыц. Ианитцеит Ан. Хьециа. Блабырхәа ақ., 1991 ш. азы.
7. Ихәамтоуп Қацъаиа Хәруан. Диит 1924 ш. Ианитцеит Ан. Хьециа. Арасазыхь ақ., 09.02.1980 ш. азы. // Алашара, 2007, № 6, ад.166.
8. Ихәамтоуп Цьамфер Селым-ица. Ианитцеит Ан. Хьециа. Бзыцта ақ., Атызта ахаблаҕы. 21.06.1982.
9. Ихәамтоуп Шьынкәба Апаллон. Ианитцеит Ан. Хьециа. Акәа, 22.04.2007 ш. азы.

АЦХАХТЦАРА

Ацхатцара – ацсуаа ахатца ипстазаараҕы ихадоу иуалпшьакәа ируакны ирпхьазоз, Нарцәымҕа даныкәло ихәо, Цьанат инейра иацхраауа ипшьоу хәа ирыдкыланы изыкәныкәоз, имҕапыргоз аритуалкәа ируакуп.

Ацсуа хатца ипстазаараҕы шаҕа инапала, ихатө цѳа ала ацѳақәа рацәаны ихитцө аҕара ипстазаара иқәманшәалахоит хәа ипхьазан. Убри аҕнытә «ацѳахтцара» даара пату аман, «ацѳахтцәоцәа» хатыр рықәын. Ақытақәа рҕы рыхьзи рыжәлеи еидкыланы ирхәон «ацѳахтцара» бзиа избоз ауаа. Ацѳахтцәоцәа ыҕан қытащыпхьаза. Еиха еиҕны ихыртцаз ацѳа рыхьз аххалон, мамзарҕы иахыртцон.

Ацѳа хкқәа. Ацсуаа ирдыруеит ацѳа хкқәа рацәаны. Иҕан атцлацѳақәа, ацѳатцәры, амҕтәыцѳақәа, атцаацѳақәа, аихацѳақәа, ацѳачапақәа, ацѳакнахақәа, ацѳапақәа, азахәацѳақәа, ацѳашшқәа (ашшыцѳақәа), алабацѳақәа, ақдыцѳақәа, абыцацѳақәа, ахьтәыцѳақәа, арахәыцѳақәа, ахацѳақәа - ахахәцѳақәа уб.итц.

Ацѳақәа ахьхыртцоз. Ацѳақәа хыртцон азиасқәа, азкәарчцақәа, аиоыхаақәа, иара убас аиасра, ма ахьцара ахьтатахьз атыпқәа рҕы.

Ацѳахтцара ацсуа культура иахәтакуп. Ацѳахтцара иазыманшәалоу ауаҕы имшьта бзиоуп хәа дыцхьазан, пату иқәын, дымшын, «оыцѳа ахьейдтәалоу днеир ихатцгылон».

Ауаҕ кәыш, ауаа рыбжьацәажәара, реинраалара зылшо изы ацсуаа ирхәоит «уи дыцханы дхамоуп» хәа.

«Ауаҕы ипстазаараҕы шаҕа ацѳақәа рацәаны ихитцө аҕара Нарцәымѳа иқәлара аамта анааилак ихәоит. Уи сабацуп, рхәоит ажәабжхәаоцәа азәырѳы¹.

Нарцәы иаххәау амифқәа излархәо ала, здунеи зыцсахьз ауаҕы Нарцәыҕа данцө дықәсроуп Нарцәыцѳа. Уи дықәымскәа Нарцәы дызнеизом. Нарцәыцѳа ақәсра иара изы пышәарак иаҕызоуп. Далкьар, итцаҕа икоу, агәгәахәа азымца еилашуа далахауеит. Уа иалахаз Цьаханым гылартас иоуеит. Ацѳа изықәсыз Нарцәы, Цьанат днеиуеит.

Зыпстазаара иалтцыз ауаҕы ағәеицарса дықәтцаны дыркәабон. Иара анышә данарталак, дызқәыркәабаз ағәеицарса ааигәа икоу азкәарчца цѳас ихыртцон. Ағәеицарса хыртцар калон ауаа иахьриасыртцаз, амѳаду ахь унеиаанза, амѳаду азы анымларц азы иавырдоз ажрақәа, аѳаршьтра иаҕыаз арҕза цәахәақәа рҕы, мамзарҕы азыхьқәа ирыщрытцуаз азқәа зталаны илеиуаз ажра хәычқәаҕы. Уи шаҕа ауаа рацәа ықәсуа аҕара бзиоуп хәа ипхьазан. Ағәеицарса ахаанҕы наҕ икарыжьуамызт, иқәсуа ашьапқәа идырхар аҕәын. Ари ацѳа иахьзын «ағәеицарса цѳа хәычы».

Афольклор аёы ацха амотив рацёаны иупылоит. Нартаа раншьцёа Елдызаа рагацёа пта дук итытцны, абфатёы цха икёсны ирыкёлон. Урт Ххёыцаа рыжёлан. Уи ацхаёы ауп Елдыз Шьаруан иаб дызшьыз Ххёыцаа дахьрабашьуа. Уака уи х-хатцарак ааирпшуеит. Абфатёыцхаёы ауп адоуцёа ртархарагьы ахьзалыршахо².

Нарт Сасрыкёа ихата хьызрацара данцо дыкёсуеит ацха. Уи ахахё-цха ауп. Ахахё-цха ахьху атыц даара ишёарта тыцуп. Уа-хынла ула ацёашьы таркызаргьы лашарак убо иказам. Сасрыкёа хьызрацарантё дхынхёны данаауа уи ацха дыкёсны ауп афныка дышнеиуа. Ацха ибла иабо иказам, лашьцароуп. Ипцхёыс, Аер-гьаа рахёшьа-пшза, ускан лнацёкьыс ауада дахьыфноу ахьшё инкыллырхёхёоит. Иахылтцуа алашара Сасрыкёа имфа арлашоит, иаргьы ацха даакёсуеит деибга-дызёыда. Уи ус ишыказ рдыруан иашьцёагьы. Аёыпныхёа ирто ианалага, мап ацёикуеит лыцхыраа-ра. Уи иахкьаны уахык иёгьы иаргьы ацха иалкьаны итахоит³.

Ацхаёы ауп ацсуа миф аперсонаж хадакёа ируаку, азкёа рын-цёахёы Зызлани арцарцёеи реицылара, реикёцара ахьымфаци-суа. Зызлан дызчычоу имшёазакёа атцх лашьцазы ацха икёланы зёаазхо ахатца еибага иоуп. Ацхаёы ауп ахатца дылиаины, лым-чра злоу лыхцёы шыьтцёрак хтёаны иганы, «уашхёа макьацсыс» ахьылирхёо⁴.

Аиасыртакёа, афхаакёа зегьы цхара руеит. Абжьаратёи ашёы-шыкёсакёа рзы атоурьх-фырхатцаратё хёамтакёа рперсонаж ха-дакёа руазёк Инапха Кыгёа Апсны иакёлоз архёцёа дрыхьзарц азы ацха ахцара ахьатахыз, аха иахьхымыз, афхаа дыууааза дахыцон. Уинахыс имфа аатын, аиааира изыцшын, цынгылас иказ – иара ахьцара акёын.

Уи иказшьакёа злаз Кыахь Хацьарати, Хацьарат иага Зацшь-ица Омари еиёасуеит азы ахыкёан. Ажёлар рыхьчаф иара уа аиааира игоит.

Ауафы душьхьазаргьы, амфакёа рыцкёо, амфохёастакёа ылух-лар, азкёа ацха рхуталар, Анырцё аены икоутцахёоу ацёгьаракёа уанахоит⁵.

Ацха азы асимволра зуа аматёаркёа иреиуоуп амака. Апсуаа Нанхёа ауха апхыз-мшы збар зтаху ихаёы амака кнеихауеит. Уи Нарцёыцхара зуа амака дыкёсны ипсхёоу иуак уаха Нанхёазы даауеит. Иара уи апхыз-лабёаба иирбоит, икалараны икоу атёы

иειхэоит. Ашықәс афнытқа дычмазафхозар, амақа аҕацәкәа руак алада илеиуеит, аха зынза икаҳазом. Ус акәымкәа, амақа алыфрны икаҳар, изтәу дыцсуеит.

Алитература

1. Ша́мы Мина́ка, Чкоту́а Дикра́н, Бе́бия Маисе́и рхәамта́кәа. Ианыл-теит Ц.С. Габни́а.
2. На́рт Сасы́кәеи цшы́нфажәи зежә́фык иара иашы́цәеи. Апсу́а жәла́р репос. Еиқа́дыршәеит: Инал-и́ца Ш.Д., Шы́акры́л К.С., Шы́ынкә́ба Б.В. Акә́а, 1962, ад. 142.
3. Иа́ра уа, ад.168.
4. Ихә́амтоуп Чкоту́а Дикра́н. Ианылтеит Ц. Габни́а. Цы́рхәа ақ., 1994 ш. азы.
5. Илхә́амтоуп Шамп́ха Мина́ка. Ианылтеит Ц. Габни́а. Цы́рхәа ақ., 1981 ш. азы.

АЦҚА НЫХА

Ацқа-ныха – Ачааи, Адлеиааи, Инацшыааи рныхахә ауп. «Ац-хыагыла» хәа ахьз чыда амоуп.

Арт ахжәлакгыи ажыра рықәзам, «Ацқа ныха» ауп изым-цаныхәо.

Ари аныхәа еилахәны акәзам ишымфәдырго, хаз-хазы ауп. Амала, жәлакы иатәу еилахәны имфәдыргоит, араҳахә инеитак-ааитакүа еимырдоит. Аныхәа мфәдыргоит есышықәса. Ашықәсан араҳахә зду заанатц иархәоит, иаргыи ишапу еипш иеазыкаитцоит. Меигзарахда «абыста», ацықәреи леитцоит, ихала итеигалоит, афы теитәоит. Афы зтеитәо аҳацшыа хазы иалхны имоуп. Уи «Ацқа-ныха аҳацшыа» хәа иашытоуп.

«Ацқа-ныха» хәа ианныхәо ашыа картәазом, иадыргало афатә-гыи чгыахьоуп.

Аныхәара мызкы шагу зыфны икалараны икоу хықәкыла аеи-дкыла далагоит. Амацуртафы афнаргәы абжа атцкыс инеиханы итжааны, ҕыц анышә тапсаны еикареитәуеит, нас икәахауеит. Уи атыц «амгәал-цқа» азырта атыц акәхоит. Апшәма ихата иааи-хәоит анарма цшқа, ма ачыт мачымкәа. Ацықәреи рлагон «алу-

цкъа» афы. Алу ахыкфартцо атзыврей ааигеа игылоу ацэардагэи ачыт ала ихыркьоит. Алу хэа рхы иадырхэо ирымкыц ауп. Уигыы «алу-цкъа» хэа иашытоуп. Алугыы нармала, ма чытла италаханы икартоит. Ус изыкартцо илаго алу иафытцуа ашыла кампсарц азы ауп. Аха уи азы мацара акэзам ус ззыкартцо, хэарада. Алу уа иахынзакеоу хэачак, ма шышкламск ааигеа инеир, иафалар калазом. Алу иакэдыршаз урт рфынтэ иахычоит хэа ипхьазоуп.

Арт аеазыкатцаракеа анцо Мшапымза афныткка ауп. Аныхэарагыы мшапыргароуп ари амза нтэаанза.

Амшапгашья. Иаххэап, иаахгап арт ажэлакеа руак – Адлеи-аа. Сабшак аены, Адлеиаа ирыжэлантэу зегыы – дхатца, дыпхэыс иахыкказаалак арахахэ зду игэаратафы еизоит. Хатала иакэымшшээз «аныхахэ ахэы нейтиир ауп ацэашыы накэтцаны»¹.

Аижэлантэкеа ирыцны инеир калоит рфызцэа, рыкэлацэа. Урт хэмаруеит, акэашаракеа рхы рыладырхэуеит, амала аныхэара иалам.

Еизаз аижэлантэкеа атцх кьакьаза иаашаанза ацкэын, азгаб хэа еилых камтцакеа, «рееифыхуа», ыцдыа-ыцдыала алу цкъа дыргьежьюеит, илагоит. Илаго лагоит, егырт заанатц ирмазеиз афнаргэы азбжак афы аухантэарак «тэаакьалеи фархылеи» амца еикэтцаны анышэ гэгэала идыршуеит. Ишны икоу адгьыл ирымкыц ыымсагла ирцссоит. Афымсаг ахэтцэы маркан шкэакэала итазны икартоит.

Анаашалак, атцх зегыы ирлагоз «абыста» иалхны амажэа ркэахауеит. Уи зегыы мгьал дукны идырмазеиуеит, зныкала ирзуеит. Амгьал ззуа «амгьалзцэа» хэа ирышытоуп. Урт зегыы рзы анарма, амыркан, ма ачыт иалху апырахэакэа рзахуеит. Амгьал анырзуа арт апырахэакэа ршэызароуп. Амгьал зны ианехэырхлак, сса-ссала еикараны ирссо ипыркоит, инаганы аишэачара икэырцоит.

Аныхэаф зегь рааста захатыр хараку иоуп. Уи дааины аишэа даахагылоит. Аишэафы тзыцыпхьаза рыхьзала иааргаз ацэашыкэа ыкэуп. Аныхэаф руак аалхны, амца наркны абас дныхэоит: «Уа, ацкъа-ныха! Улцха хат, угэацха хат! Адлеижэла дахыкказаалак думтцаныхэоит, ражэцэа жэра шкэакэа роуа, рыцкэынцэа насыцла еикэшэо, уаала ибеиахо, рызгабцэа ахыкоу иадбзиалахо. Уа, шыарда зымчу хныхахэ! Улцха хат, угэыцха хат!»².

Икэшаны игылоу аижэлантэкеа зегыы «амин» рхэоит.

Уи ашьтахь, аныхэаф чааны ари аныхэа зыфны икалараны икоу арахахэ иитоит. Ацэашьы наганы ииркуеит. Уинахыс, уа игылоу ахэсахычкэа ицырхырааны ацэашькэа зеггы амца ддыркуеит.

Ацэашькэа анадырклак акрыфарахь ииасуеит. Афатэ хар-кызам, иахэтоу ауп иадгалоу: «ацкыа-мгыал», «ацкыа-хацшыа» итырхыз афы, аутратых. Афы еимакны иржэзом. Зцэа азна жэыиз, зшыапы изыкэымгыло, ибгаго ирбаз хацыха уажэааны «ацкыаныхэарахь» днарышьтзомызт. Аижэлантэкэа крыфаны еимпны ицомызт. Аекэа дырыфуан, аеырхэмарра картон. Цыоу-кы ахахэ дырцон, цыоукы аимтцакыача ихэмаруан, ашэа рхэон, икэашон. Акыачакыцаагы аанадырпхалоз ыкан, урт еизаз ауаа ргэы дырфыхон.

Алитература

1. Илхэамтоуп Жэыжэ Адлеиба ицха Адлеиба-Шыынкэба Цыарымхан. 60 ш. лхытцуеит. Ианитцеит Б.У. Шыынкэба. Члоу ак. 1945 ш. азы.
2. Шыынкэба. Б.У. Ахыыртэатцэа. Акэа, 1990, ад. 463-464.

АЦЭАКЭА

Ацэакэа – ажэфан акнытэ илбааны, азы ахы нтакны, азхара ыжэны, шытахька ажэфан ахь ихаланы акэа лазышьтуа, цсы зхоу, амчра дузза змоу, зкэашыа цыбароу, злеишэа цэгыоу нцэахэуп.

Ацсуаа ацэакэа зыцсы тоу акэны ирыпхызон. Анцэа ицхаражэхафцэа ируазэку, иара ихызала адгыл ахь илбаауа нцэахэны иахэацшуан. Азбахэ ианалацэажэо рхы иадырхэо ажэакэа агэра удыргоит, Ацсы тоуп хэа ишрыдыркылоз атэггы: Ацэакэа хтааит. Ацэакэа азы италт. Ацэакэа азы ажэуеит. Ацэакэа хасасит уб.итц.

Ацсуа бызшэа беиоуп Ацэакэа иадхэалоу ажэеицаиракэа, ажэапкакэа, ацуфаракэа, ашэиракэа рыла – Ацэакэа уагааит! Ацэакэа угэара икэлааит! Ацэакэа утасасааит! Угэарата ицэакэа-сыртахааит!

Ацэакэа «аптакэа дрыкэтэаны» дныкэоит, «дыкэлаауа ажэфан далоуп». Игэы ианатаху адгыл ашка дылбаауеит, ауаа рышка дымфахытцуеит, сасра дрызнеиуеит. «Хэычык ауафцс ицшра амоуп»¹. «Алымхака дуны икоуп, афны аведрафэы иаины, акылкылха

аведра илтагыланы иажэт. Алақәа амоуп, ағы амоуп, ахағы азы итанакуеит, убри азы иубазом»².

Ус зыфны инеиз, «ихасасит» рхәон, ашьтәа ршьуан.

Ажәабжьхәафцәа излархәаз ала, Дәрыпшь ақытан, ҕнак Гәымаа Ацәакәа ртааит. Ишыкалаз хәагы ажәабжьк рхәоит. Ғнак Ацәакәа хылт. Гәымаа ртацак, афны дшыфназ быжьқәак лаҳаит. «Ашә анаалырт Ацәакәа алымхәқәа царцаруа» – абартцағы азы шажәуаз лбеит. Уинахыс Гәымаа азағы ицаны аныхәара иакәытцит. Афнағы аныхәара иалагеит³.

Ацәакәа ажәфан ағы икыдны избаз, уи анырбаз аены азы рыкзомызт, рғы рызәзәазомызт, азыхықәа, азиасқәа рааигәа инеизомызт, еихарак иара ацәакәа ахы ахытакыз азақны.

Ацәакәа гәаауеит. Игәаар, илалбааны, изыргәааз ихәыцқәа аашьтыхны ажәфан ахы иагон.⁴

Ацәакәа иалшоит ашәира. Иашәииз ауафы ипштәы еицакуеит, дсәежхоит, атцыкәкәара далагоит. Ицсы аикәырхаразы, ицсы ағыхаразы иахәтоу хәа ирыпхьазоз аныхәара мфәцыргон.

Аныхәара амфәцгашьа. Аныхәара фынтә имфәцыргоит, ацшьаша аены.

Цшьашак аены ахәсацқықәа хфык ачымазаф дрыманы рааигәа икоу азиас, ма акәара ахы илбаауеит. Хәба, фба аршьын икоу ачыт цштәы еилацса шытырхуан. Ари ачыт ачымазаф ихы иакәдырхшон абас хәо: «Анцәах ду! Агазара шихьыз еиликаан, абра дузааит (ихьз нткааны ирхәон), духәоит иахьязы абри ачыт-цшза иара ифынтә иудуқыларц. Афәтахьа абра икаитцоит, хара имгакәа ашьтәа шыны, агәатцәа шуирбо азы»⁵. Абас нахәаны, ихы иакәырхшаз ачыт наганы азы иартон.

Егы иааиуа ацшьаша аены, ант ацхьа еицыз аныхәафцәа рыхфыкгы, ачымазаф даарыгәтылакны, ииасыз ацшьаша аены иахьныхәоз азы ашка илбаауеит.

Аныхәа амфәцгашьа. Ачымазаф матәа шкәакәа мацарала деилархәоит. Дара ус матәа цқәала еилахәазар калоит. Аныхәафцәа иреихабу апцхьыс рбагыки арцынаки уа азағы илбааганы илшьуеит, илчапоит. Ахацәа ари аныхәара иалахәзам. Ашәымкьат дыргылоит, абыста иара уа ируеит, акәакәарқәа ржәуеит, ашыламгьалқәа рзуеит. Рацхьа иржәуеит акәакәар дукәа быжьба, иара убас ашы-

ламгьал дуқәа быжьба. Ирмазеины ишьтырхуеит. Еита даеа быжь-кәакәар ссақәак рыжәуеит, быжь-шыламгьал ссақәак рызуеит. Урт анаамазеихалак, инаганы ашәымкьат иқәыртдоит. Иара убра ашәымкьат ағы ацәацкьа иалху ацәашькәа быжьба адыркуеит. Дныхәоит қарала зегы ирейхабу. Ачымазаџ дааихәткәыкәлоит. Аныхәаџ дныхәон абас: «Аду! Ари хгаза датаумтқан. Игазара убоит, изымдырра ауп изыхкьаз. Абра илшоз ала дузааит. Иахьа инаркны даушьт. Уара узы дыказаауеит. Уматц аура итахуп, азин ит. Иуд-кыл!»⁶ Абас дааныхәаны, акәакәар ссақәа быжьбеи, ашыламгьал ссақәа быжьбеи, быжь-быста ґахраки наганы азы италцсон. Уи Ацәакәа «иахтныхәсақәа рхәы» хәа иашьтан. Иаанхаз зегы дара латәаны ирфар акәын. Ирцәынхо наганы азы ихырпцсалон. Аґныка акгы угар калазомызт.

Рапхьатәи апшьаша аан азы ихыртцаз ачытцшза ахатыцан рхы иадырхәар калон азахәа-рқьақьа⁷.

Ацәакәа амчра ду шамаз атәы хазхәо аґапыцтә хәамтақәа ра-цәоуп. Ацәакәа иазымдыруа акгы ыказам хәа ирыпхьазон азы ахымџацгашьа иацклацшны адырра ґыцкәа шьтыркаауан:

1. Ацәакәа лассы-лассы ажәџан ағы ицәыртцуа иалагар, хтыс бзиақ кәлоит рхәон.

2. Ацәакәа ашьхара аганахь ала ажәџан икыдлар, аарџара кәлоит рхәон.

3. Ус акәымкәа, амшын аганахь ала икыдлар, азысаамта иатәуп рхәон.

4. Амрагыларахь икыдлар – ашоура баапс кәлоит рхәон.

5. Ацәакәа амраташәарахь икыдлар – ақәа рацәа леиуеит, изы-саамтахоит рхәон.

6. Ацәакәа азы ахьажәуа иазааигәахаз – дычмазаџхоит.

7. Ацәакәа ахы ахьтакыз азаґы зәызкәабаз дычмазаџхоит, ицәа пхтүеит, ацәырцшза ихьуеит.

8. Ацәакәа знапы ақәызкыз – инапы џоит, ма еикәатцәахоит.

9. Зхапыц аарцшны иазырбаз – ихапыц џежьхоит, ма итцшәаны икашәоит.

10. Аеыхәа иақәымтәац арцыс ихапыц Ацәакәа иабар, ихапыц-қәа еикәатцәахоит.

11. Ацәакәа амш аныбзиоу ихылар, лассы ақәа леиуеит

12. Ақәа анлеиуа ихылар – амш ирласны еилгоит.

13. Ақәа рацәазаны ианлеилак – Ацәақәа хылоит – илеиз шыта-хьҭа иагаразы, мамзар азқәа хытҭны ауаа ықәнахуеит.

Алитература

1. Ацсуа жәлар рҭапыц рҭеиамтә. 12 томкны. VII атом. Амифологиатә хәамтәқәеи алегендақәеи. Еиқәлыршәеит, ацхьажәеи азгәатақәеи лҭоит Ц.С. Габниа-Инал. Ақәа, 2002, ад. 45.
2. Иара уа, ад. 45.
3. Иара уа, ад. 45.
4. Зыхәба С.Л. Ацсуа мифология. Ақәа, 2012, ад. 475.
5. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1961, с. 56-57.
6. Иара уа, ад. 57.
7. Иара уа, ад. 56-57.

АТЦГАРА, АКЫЛХРА

Атцгара – ахәыцқәа, адуцәа, арахә ухәа ачымазара рыхгаразы, алацш рыхцаразы, рацәыхьчаразы ацсуаа жәытәнәтә аахыс имҭа-пыргоз ритуалуп.

Атцгара хкқәа рацәоуп.

Актәи ахкы – атцла адацқәа рытцгара. Уи аритуал атцлақәа зегъы ирыдхәалазамызт, изыдхәалаз аратцла затцәык акәын, хықәкыла иухәозар, аратцла адацқәа.

Атцгара зыдхәалаз ачымазарақәа. Абҭи, аимхәаршәи зыхь-уаз ахәыцқәа, алацш зхымцоз, ачымазара зчычоз ауаа ракәын еихаразак арадац итцыргоз². Ара адац адгьыл иалыхәхәо, ачымазаф уи дытцугаратәы ианыказ, уа днаганы дытцыргон. Аха ара адацқәа адгьыл иалхәхәо ианыкамыз, ара адац ахьыказ цшааны иатцыр-жаауан, ахәычы дкылухратәы акнынза. Ус аҭагылазаашьа ианал-намыршоз, аратцла ҭа агәыцә еиқәдыршышьон. Убри аиқәшышьар-та ахәычы дыбжыргон абас хәо: «Учымазара нақ иукәызгеит, учымазара нақ иухысҭеит, учымазара нақ иухысҭеит!»³. Ахәычы даныбжыргалак ашьтахь, еиқәыршышьаз аратцла аганқәа агәыцә иадыргәҭәаланы иҭархәон. Атцла ашышьарта тыц еималаны иҭар, атцла азҳара иацнатар, ахәычы изы ибзиоуп, иаргьы дыбзиахоит рхәон. Ус акәымкәа, «аратцла ҭар, ахәыцгьы дыбзиахазомызт»⁴.

Хылтшытрала апсуаа ирзааигәоу ашапсыңцәа ачымазарақәа жәпакы, еихарак ахәычы чымазарақәа, ахәса рхьаакәа рыхәшәтәра аратцла иадырхәалон. Уи анафсангы, шықәсык ахьтә хынтә «аша-псыңцәа таацәаныла аратцла адацқәа икылырхуан».⁵ Убранза уи амчра ду шамаз агәра ргон.

Апсуаа аратцла амч чыда злоу, ауафы дызхәышәтәуа акәны ирыңхьазон.

Ус егъа иказаргы, акакан агәарафы еиҗазымхәуаз ыкан, еи-тазхәуаз еиха ишеихазгы. Аратцла атцака ацәара каломызт, уа иамхацәаз «адабла исуеит» рхәон.

Адыга жәлар аратцла иацәшәон. Еиҗазхәз иоура ашәара аратцла ианазхалак, ипсра аанагоит хәа ипхьазан. Убри акнытә, аратцла еихарак атахмадацәа ракәын еиҗазхәуаз, афәр еитархар калазом, рыпсынтры кьафхоит рхәон. Иара убас, адыга легенда излахәо ала, аратцла шықәсык ахьтә знык ауафы игага ихнахуеит⁶, иара убри ала ихата ашәарта дтанаргылоит.

Афбатәи ахкы – «ахыцеихац атцгара». Ари аритуал амфәп-гараан рхы иадырхәоз ахыц акәын. Згәы бзиамыз, чымазарак иаргәакуаз, мамзаргы Афстаацәа зхалаз, алапш баапсы зхыпшыз ахыци ахәымпали рыбжьара дыбжьыргон. Ускан «ахыцеихац ды-тыргейт» рхәон. Елыр ақытан икоу ауахәамафы итцәахуп метрак аура змоу ахыци ахәымпали. Ахыц иахоу зчапаз атыпцантәи ажьи иоуп. Уи хамтас иеитеит Елыр аныха. Убринахыс Афстаа дызхалаз ахәычы, аду Елыр аныхафы инаганы, убра иказ ахыци ахәымпали рыбжьара итдыргон. Ус ибжьыргоз ауаа «ахыцеихац итдыргаз»⁷ хәа рзырхәон. Ахыц атцгара мфәпыргон пшьашак аены.

Ахцатәи ахкы – ахнышьыр, мамзаргы архнышьна атцгара. Ачымазарақәа лассы-лассы иркуаз, хьаа рымазамкәа итдыкәкәоз, изыгхоз, зымч капсоз ахәыцқәа рыхәышәтәразы ахнышьыр итдыргон.

Аритуал амфәпгашьа. Атаацәара амца ахьеикәыртцо ахәыш-таарафы икнахаз ахнышьыр армарахьтәи арғарахьтәи аганкәа рфы ацута иатәу ахәса цқьақәа рееифшаны нак-аак иаагылоит. Аганкәа рфы игылоу рхыпхьазара еикаразароуп. Еиха ииашоуп хәа ипхьазоуп нак-аак игылоу рхыпхьазара хфы-хфы иназозар. Згәы бзиам ахәычы арғарахьтәи аган аханы игылоу апхәыс цқьа армарахьтәи аган афы лапхьа игылоу дыллыркуеит. Уи да-

алымхны арғарахьтәи аган ала ахәычы длызтаз илывагылоу длылтоит. Абас днеимда-аимдо мацара, ачымазаф хынтә ахнышһыр дытдыргоит, амца дахыргоит. Дахыргацыпхьаза, дахызго зегьы дара рнапы данытдырго «иахьарнахыс ачымазара укәаххит» рхәоит.

Атаца җыц иаанагазгьы, ахнышһыр хынтә дытдыргоит, хьыпшы лымазар илкәахаблаауеит, илкәахдоит, дахрыцкьоит хәа.

Ацшьбатәи ахкы – акама атцгара. Ари ахкы зыдхәалоу җыц атаацәара иалало атыпха лоуп. Аридуал мҗапыргоит ачарақәа рҗы. Атаца аҗны данынарғало, дызлаҗнало ашә асхымшә аҗы нак-аак акамақәа еихыршыны икны игылоит җыцъа арпарцәа. Еихыршыны икоу акамақәа атаца җыц дытцганы, амҳара дынарғалоит. Абас еихыршыны икоу акамақәа ирытдыргаз атаца, егьа лацш-хьыпшы лымазаргьы, мышьтацәгьарак, лацшыцәгьарак лхацаны иказаргьы имчыдахоит, уинахыс егьа удаҗра дақәшәаргьы аиаира лылшоит хәа ипхьазоуп.

Ахәбатәи ахкы – атыҗра, ажра атцгара. Ари аридуал хкы еихарак изыдхәалоу ичымазафхаз арахә роуп. Ацсны адгьылтцакыраҗы рхы иадырхәон XIX ашәышықәса азбжанза. Абас 1924 шықәсазы Ацсны арахә азҗа чымазара җкны ирылалейт. Ауаа апхаста ду роуит. Убаскан Гәдоутә араион иатәыз Жәандәрыпшь, Мгәызырхәа, Уатҳара ухәа ақытақәа рҗы ари ачымазара ахәшәтәыга хәа ахәбатәи ахкы рхы иадырхәейт⁸.

Аридуал амҗацгашьа. Ажра, мамзаргьы атыҗра зжуаз ахацәа хәнон хәы ҳаракырак ахь. Еиха иманшәалоуп хәа иалырхуаз атыц Амраташәаратәи аган ала акылжаара иалагон. Акылжаара иаҗызауан Амрагыларатәи аган ахь икылсаанза. Абас мацара аталартеи атытдыртеи змаз атыҗра ржуан. Атбаара арахә тазаратәы икартцон. Акылжаара ианаалғалак, арахә еишьтаргыланы Амраташәаратәи аҗышәт итацаланы, амрагыларахьтәи аҗышәт аҗы икылыргон. Ажра итдыргон ичмазафыз арахә реипш, ичмазафымызгьы. Ичмазафыз арахә кылыргон рчымазара ралыргаразы, ичмазафымыз арахә кылыргон ачымазара рацәыхьчаразы, ачымазара рмышьырц азы. Ажра итдыргаз зегьы амч чыда рылалейт хәа ипхьазан, уинахыс рааигәара чымазаракгьы неизом, инеиргьы акгьы азыкатцазом рхәон.

Афбатәи ахкы – ахахә атцгара. Апсуаа ахахә кылтцәа амшәта бзиоуп, афны, агәара, ауаапсыра алацши амшәта цәгъарей рыкнытә иахьчоит хәа ирыцхьазоит. Уи акәым, акыраамта ахшара зцәа даламшәо апцхәыс ахахә кылтцәа дкылгазар, хара имгакәа ахшара лцәа далашәоит хәа ирыцхьазон. Абас Ткәарчал адгьылтцакырафәи икоу Хәацлал хәыц захьзу ашьхафәи игылоуп хахә кылтцәа дук. Ажәытәан ааигәа атаацәара иалалараны икоу атыцха уи ахахә заа дкылыргон, лгәабзиара еиха айгьтәразы, атаацәара даналалалак ирласны ахшара лцәа далашәарц азы⁹.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 109.
2. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984, с. 33.
3. Илхәамтоуп Шамы Минака. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цдырхәа ақ. 1984 ш. азы.
4. Чурсин Г.Ф. Указ. раб., с. 109.
5. Акаба Л.Х. Указ. раб., с. 33.
6. Святилища абхазов и святые места адыгов. Сравнительно-типологическое исследование. Составители: А. Н. Соколова, Б. С. Хотко (Агрба). Майкоп, 2015, с. 73.
7. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969, с. 269.
8. Начкебия С.М. Лексика народной медицины в абхазском языке. Сухум, 2013, с. 65.
9. Иара уа, ад. 63.

АТЦЛА НЫХӘАРА

Атцла ныхәа//Атцланыхәара. Атцланыхәара – апсуаа жәытәна-тәаахыс ауафы амашәыр икәыгаразы имџапырго ныхәароуп.

Атцланыхәарақәа изныкымкәа ашықәс афнытцка имџапыргоит.

Атцланыхәарақәа руак Нанхәа амш афены имџапыргоит. Атцла ахәнара бзиа избо афәр роуп еихарак уи аныхәа иадыргало. «Атцла ахылапшфы»//«Атцла Анцәахәы» ихәы иртәит. Ирныхәо арпыс атцла амцан днаргоит, иаргъа шыапы атцла икыдыргыланы, иаргъа напәфы акәакәар идыркуеит. Абас уа дгылазаауеит атаацәа иреихәбу, Апцхәысцкәа дныхәанза. Аныхәаф Атцла Анцәахәы ди-хәоит, арпыс атцла даныхәно иблахатц мгъежбуа, дкамхакәа дыл-

баауа, амашөйр хара икёыганы дихьчарц азы. Далыфрыргы, баф птцэа иламкэа, дманшэаланы адгьыл аёы длеиуа, адгьыл изыбам-былхо икайтцарц азы. Аныхэаф аныхэара даналгалак арпыс иику акэакэар ифароуп, ишыапы атцла икыдыргылань ишыкыц икны, илбаамгазакэа.

Ахэыгцкэа еихарак изкёыло атцлакэа ршыапкэа рёы адгьыл аажны арацэа ытцартцоит. Арацэа Афстаа даанашьтзом хэа ирпхьазоит.

Атцла азэ далкьаны дкахар, иаразнак атцака ана-ара ажра иалагоит. Арацэа рбар «акгы ихьзом, дыхьчоуп, хара дахтөуп» хэа ргэы дыртынчуеит. Ирымбар «Афстаа дахцэигоит», дыцсыргы калоит хэа иазхэыцуеит.

Апсуаа рмифологиатэ хэыцра излахэо ала, Анцэа ихьз хэаны атцла ихэно Анцэа дитөуп, акгы ихьзом, изхаштуа Афстаа дитөуп – далыфруеит. Убри акнытэ атцла ааигэа Афстаа еснагь дыкоуп хэа ирыпхьазоит.

‘Еафратагалангы Атцланыхэара мөапыргоит. Атцланыхэара мөапыргоит жьтаара ианалаго аамтазы. Ажьтаара алагамтазы афната еихабу апхэыскыа рапхьа акэырбан лыкёылтцоит «амахэ улпха хаманы хкалозар афатэ бзиа катцаны, исылшо рбагьзаргы, ишьтэазаргы агэатцэа шусырбара, ачахэажэ катцаны, убахчаёы ашыа нкаршны сышныхэара» хэа.

Арбагь лшыырц лгэы итазар, илшыырц илтаху аика цкэаны иоулышьтуеит заа.

Ажьтаара ианалгалак, таацэашэала, афёа иахныхэо ианыкала-лак «лыкэтца» лыкёылхуеит. Уи анлыкёылхуа «исыкэстцаз кастцоит, уажэы анафсангы амахэ-ашьахэ шёылпха хамазааит!» хэа дныхэоит. Дзыхныхэо ачахэажэкэа, арбагь агэи-агэатцэеи роуп.

Арбагь лара дахныхэоит, ашыа казтэо афната ахацэа иреихабу иоуп. Абахчаёы, азахэа зкёу мжэатцлак амтцан ауп ашыа каитэар ахылшо.

Таацэашэала иааилатэаны рчахэажэкэеи рыкэтыжы рфоит, еибаныхэоит.

Иарбан тлазаалакгы уаныкэло «Хьзыри Алиашэи шэнапы сануп» ухэар машөйр уакэшэазом. Амала, иара ара зышка ихьацшны иныхэо рыхьзкэа псахны ишыкоу еилкаауп, аха дара рхатакэа амчра ду рымоуп хэа ауаа агэра шхартцоз бзианы иубоит.

Алитература

1. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 51.
2. Чурсин. Г.Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 52.
3. Ахархэара рытоуп апрофессор Г.У. Смыр иматериалкэа.

АТЦӘАССА

Атцәасса – Аџстааи алацш баапси ириааиуа амч ду змоу, ицааим-бар цыркьаны ацсабара ианылаз тцлоуп ацсуа изы.

Ацсуаа аныхәарақәа рацәаны имџапыргон. Ирыман «Атцла ныхәара» захьзызгы. Амч чыда змоу хәа ирыцхьазоз атцлақәа ирымтагыланы рыцстазааразы акрызтцазкуа аныхәарақәа мџапыргон. Аешьара ныхәарақәа ргырак Ацътцла амтцан имџапыргоит. Иахьагьы тцлак амтцан, ма ааигәара, убас атцлақәа ахьеилагылоу ауп Анцәаихәарақәа ахьыкартцо.

Атцәассатцла амчра ду амоуп, ахәыцқәа, аџнатә цстәқәа алацш иацәнахьчоит, рааигәа инанашьтзом, уа иааннакылоит хәа ирыцхьазон. Амахә аза рыцхны ґыц ихьаз, зыхш згәытцач икоу ажә ахәда, ма атәыџа ихыршьуан, ацаха, ма асахтан итазны ага-ра игароу ахәычы ихчы иатцартцон, ихбыцу ихәда ихыршьуан, ицәа иадыртцон. Агара итаз ашыц цәарта амахәқәа наганы иатцартцон.

Икоуп рацәак зсиужет еитдыхым, аха атцәасса амчра атәы бзи-аны ихазхәо ахәамтақәа. Руак излахәо ала, Аллахи Аџстааи зны еицны цьара ицон. Аллах итаххеит Аџстаа илацш, имчра цишәарц. «Умчра сурбондаз?» – ихәеит Аллах. Аџстаа дааччеит.

Ус ишнеиуаз цхәыск ажә дататәаны ишылхьоз иналыдгылт. «Ари улыхәацшла!» – ихәеит Аџстаа. Ахәаха имтакәа, апхәыс даагәамтцын, дзықәтәаз лыскам рхха ажә ахы дласын, ацсы рмачны илкалыжът. Уиазмышакәа «аниуизыцшы!» – ихәеит Аџстаа, рааигәа игылаз апхәыс лхатца ихы найқәкны. «Ғаит, хажә затцә шцабшьи!» – ихәан уи, илаба иикыз рхха ипхәыс лхы дласын, еикәырца дыл-каижът. «Ғаит, сахәшьа, сыла шаацшуаз, дышпоушьи!» – ихәан рыџны исасны иртәз лашьа ишәақь аамџанитцан, имахә дышьны дналываижът.

Аллахи Аџстааи рымџа инацыртцеит. Аллах иибаз рацәак игәы иамыхәеит. Ус ишнеиуаз хатца бзиақ даарцылеит ауардын ахәда

дыкәтәаны. «Абри иҗы иулшарызеи?» – дтәауеит Аллах. «Ее, исыл-
шогы мацзам, аха ари ахатца дхатца бзиоуп, иҗбатама атәасса махә
иалхуп. Уи аҗы сара мыч сымам», – ихәеит Аәстаа.

Алитература

1. Аматериал армазеираҗы ахархәара рытоуп атоурыхтә ттәарадыр-
рақәа рдоктор Г.У. Смыр иантцамтәқәа.

АТЦӘАТЦЛА//АТЦӘА

Атцәатцла – зымшьта бзиоу, апсуа иашта, игәара зыхьчо, ипшьоу,
ицтан иныхәо тлоуп.

Апсуаа атцәатцла ахатә, атцәатцла иҗало атцәа амчра чыда рылоуп
хәа ирыпхьазоит.

Жәынгы-җангы «Азын ныхәара», мамазаргы «Хьычхәама»,
иахьа ихәынтқарратә ныхәаны ихәмоу Ажьырныхәа аным-
җапырго, апшәма итцакыра зегы иманы ажыраҗы дныхәоит.
Урт дрылахәзам апшәма пхәыс. Даеа жәлакы дахьатәу азы, дара
ныхәаны аҗныка ианааилак, ларбагьхәы агәи-агәатцәеи араса-
тәы иахатцаны, иара убас ацәацкьа иалху лцәашьхәы, лкәакәар
аашьтыхны, агәараҗы игылоу атцәатцла днамтцагыланы, «лцәа-
шьхәы иара атцла ашьапы инаркны»¹ дныхәоит. Атцәатцла атцака
иухәо калоит, уи акалара атцәатцла ацхраауеит хәа апсуаа иры-
пхьазоит. Апшәма игәараҗы игылоу «атцәатцла ашәыр җассы есы-
шықәса ииуазар, атаацәара зегы рзы ибзиоуп, аизҳара, аҗиара
иатәуп»² рхәоит апсуаа.

«Ауаҗы ипсырта ахьыкоу ипсы атыҗраҗы ауп». Абас икоу
атыпқәа иреиуоуп атцәатцла. «Атцәа ауп сыпсы злоу»³, – ихәоит
апсуа лакә аперсонаж, ашәарыцаҗ Салусан. Уи тәак ичамадан аҗы
итцәахны иман. Ипшааны амшын ианаларыжылак, дызтатәаз аф-
лыка аахәуеит, ихатә амшын далахәуеит. Салусан амшын дынтганы,
атцәатцла пшааны, иҗаз атцәа наганы игәы ианынықәырцалак,
ипсы талоит.

Атцәа аизҳара, аҗиара иасимволны иуцылоит апсуа мифқәа
рыкынгы. Ахшаара дызмам, атцәа лкалт инаншәалан, лара иаашь-

тыхны, ицэрыпссаны абжак лфоит, абжак лхатца ифалтцоит. «Лаам-та анааи, ачкэын хэычы дылхылтцит»⁴.

Атцэа ауафы игэтакы нанагзоит. Абри афыза афункциа амоуп Нартаа репос афы. Нартаа шэарыцара излацо амфафы тцэатцлак гылоуп, атцэа ахьссы ифоуп. Атцэатцла атакэажэ илыхьчоит. Иахфоит хэа абахча итало зегьы атакэажэ дрыкэшэиуеит, дзыкэшэиуа зегьы цсуеит. Рхыбафкэа наганы лашта иакэыршоу амасар аанда иахаларцоит. Нартаа фыза фыцс ишьтырхыз илшоит атакэажэ дылшэианза, атцэакэа аашьтцааны, агэар аанда наф ахыцара. Атакэажэ дшэиуеит «узлакам ала укалааит!»⁵ хэа, аха лажэакэа зегьы лхэаанза арцыс агэара дахыцеит афнытэ дыпцзом, лышэира бжатахоит. Илхэаз икэшэоит, уаанза итыпцхаз, аха лыгэцэырымгазакэа, хатца матэала лееилахэаны, Нартаа рфызахара леапсатэны иказ, уажэы дарцысха даакэгылоит.

Атцэа ахэычкэа ргэабзиара иазеигьуп. «Атцэа еихарак азынра ахэычкэа ирфалар, аимхэа иакзом, агыцэа атыгаразы ибзиоуп, убас рыбафгы аргэгэоит. Адэынцара зцэыугадоу, атцэа ифалар, идэынцара мариахоит, дласца дканатцоит»⁶.

«Аимхэара ихтанарыз, атцэа абыгькэа 7,8 цыра ачаи еипш иааршыны, азы натцхны хца, цшьба мшы хынтэ-цшьынтэ ижэлар азы ацынхэарас, аимхэара дакэнахуеит».

«Атцэа ауафы имч иазнархауеит, ибаф аргэгэоит».

«Атцэатцла амшьтацэгьара хнаеуеит хэа афьатамакэа алырхуеит, аурдын иатцахэоу ацэкэа цырхага рмоуа иканатцоит»⁷.

Апсны адгьылтцакырафы рапхьаза икэнагалаз ашэыртцлакэа иреиуоуп атцэатцла. Апсуа миф излахэо ала «Адоуцэа ахьаныз атыпан, улапш ахьынзаназо ашэыр бахчакэа еихашьшыы инашьтын, ашэыр хккэа зегьы ыкан... Уахьынапшлакь атцэа, аха, атама рымахэкэа хьыхэаны акэын ашэыр шырфаз»⁸. Нартаа, Сасрыкэа днарылатцаны, Адоуцэа ириааины, «рышьтахька амфа иныкэлан, афны ианааи, иааргаз ашэыркэа зегьы еитархаит». Абас ала, Нартаа ирыбзоураны Апсны ианылеит зымшьта бзиоу, ипшьоу ашэыр – атцэатцла.

Аныхэаракэа ирыдхэаланы ашьтэакэа аныршьо, ацэа ахыхразы атцэатцлеи алтцлеи рфы ауп иахьыкнархауа. Ускан акэац еиха ихаахоит рхэоит.

Алитература

1. Илхэамтоуп Ашэба-Чкотуа Зинаида. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа ақ., 05.07.2016 ш. азы.
2. Илхэамтоуп Чкотуа Етери Дикран-ипча. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа ақ., 05.07.2016 ш. азы.
3. Салусан, псыз Салусан, Қалықә Салусан, Каитамыр //Ацсуа лакәкәа. П атом. Еикәдыршәеит К.С. Шыакрыл. Акәа, 1968, ад.123-126.
4. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа ақ., 24.06.1998 ш. азы.
5. Нартаа рытахмада // Нарт Сасыркәеи цшынофажәи зежәфык иара иашыцәеи. Еикәдыршәеит Инал-ипа Ш.Д., Шыакрыл К.С., Шынкәба Б.У. Акәа, 1962, ад. 117.
6. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа ақ. 24.06.1998 ш. азы.
7. Ихэамтоуп Габниа Назырбеи. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа ақ., 14.01.2019 ш. азы.
8. Нартаа ашәыр шаныртцаз // Нарт Сасыркәеи.... Ад. 236-241.

ЧАП

Чап (Ҷап) – ахәыштаара нцәахәуп, аха рацәак игәы разым, еихарак хыкәкыла инеипынкыланы аныкәара зәазызкуа ахәыцкәа роуп дызчычоу, дызпырхагахо, иикуа. Уи ахәыцкәа ршыапы дамтцасны икуеит, изымныкәо, ршыапы рзеихымго, имчыданы икаитцоит.

Чап дзеипцпроу. Иоура мачуп, ахәыштаара дахыхәхәазом. Убри азы улапш дытцашәазом. Ацсуаа жәытәнатә аахыс ахәыштаара иехәаианы ацәара бзиа избо ргәыреаныртцон «Ахәыштаара уехәаиар Чап уикуеит» хәа. Чап изкны имфпыргон «Чап изы аныхәара».

Аныхәара амфәцгара ахыкәкы. Ахәычы аныкәара иналагаз, иаалыркыаны аныкәара кажны, ахәазара цигар калоит. Атаацәара, егъа картцаргыы, уаха ишыапы дзыкәымгыло, дыкәургыларгыы ишыапкәа еилахәо, ашыапы ақәгылара итахымкәа, дзыкәымгыло даныкалалак имфәцпыргоит абри аныхәара. Ахәычы иныкәара зырцсыгеыз Чап иоуп хәа азыпхъазаны, даарыпхәоит ахәычы «дышьтызхыз» агәылапхәыс. Уи лоуп иныхәогыы.

Амсапгашья. Аныхэара иадгалатэу:

Азхьамши ахахэ шкэакэа ссақэа быжьбеи ааргоит акэарақэеи азиасқэеи быжьба рёынтэ; быжь-таацэарак рёынтэ фатэы мац-сачк; ацэацқэа иалху ацэашьқэа быжьба; еижэлантэым хёык, ма быжьёык ахэса цқэақэа (атакэажэцэа); ахэыштаара хызёаша амгьал.

Ахэычы дышьтызхыз амгьал наганы ахэыштаара иакэтцаны ихылёоит. Нас ахэычы лнапы данцаны мгьалла ихёоу ахэыштаара апхьа дгыланы дныхёоит.

Аныхэашья: «Чап дузза! Ари ахэычы азаёы дукуызар – доушьт; ахахэ аёы дукуызар – доушьт; агёылара дукуызар – доушьт; ахэыштаараёыдукуызаргы – доушьт; дахьукуызаалак – доушьт; ишьапқэа аапыртны – доушьт. Угёы иаахэап хэа быжьёык атакэажэцэа аахгеит, быжь-зиаск рзы еилахтэеит, быжь-зиаск рёынтэ ахахэ ссақэа ааганы еилахпсеит, иара убас быжь-таацэарак рёынтэ афатэ еилахпсеит! Зегьы узаахгеит. Амгьал зны иуахтеит. Ху-хёоит зегьы абри ахэычы ишьапы аууышьтырц!».

Абас хынтэ дныхёоит. Атакэажэцэа ахэыштаара иакэшаны игылоит. Иаалгаз ацэашьқэа ахэыштаара иакёыршаны иалыркуеит. Ахахэ ссақэагы ахэыштаара иакёыршаны ишьталтёоит, иара убас азхьамш иаалгазгы ахэыштаара дакэшо икалтёоит. Нас амгьал аацёены атакэажэцэа ирылтёоит. Лара лхата дназлоу зегьы акгы аанмыжьзакэа ирфоит.

Аныхэара ахыркэшашья. Амгьал ыфаны ианаалгалак, аны-хэаё, ахэычы даниуаз дышьтызхыз, ахэычы еита дёышьтыхны ахэыштаара дарбо абас лхёоит: «Шьта ушьапқэа Чап иауишьтит, Чап иауишьтит, Чап иауишьтит! Чап дузза! Угёы иаахэаша кхатцеит! Акруфит, акружэит! Шьапыла ххэычы иёынеихеит!».

Атакэажэцэа азэазэала илхэаз ёыц еитархёоит. Уинахыс ахэычы дымшэазакэа аныкэара далагоит, Чап дизылпхёит хэа ипхьазоуп.

Апсуа бызшэаёы икоуп ажэа еицаaira «Ачап хэа иакит». Ус рхёоит афнашэ азы, ахэынтцэра зқэу аимаа азы. Ацакы еилкаауп, имаатуа, ибзианы иакит хэа ауп уи иханахёо. Аха Чап ахата иахьа иахёо хзеилкаазом. Икалап, ахытхырта ахэыштаара иадхэалаз, ахэыцқэа ирчычаз, рныкэара иапырхагаз Чап дузза иёы акэзар иахьыкоу.

Алитература

1. Дбар С.А. Обычаи и обряды детского цикла у абхазов. Сухум, 2000, с. 55.
2. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 107 – 108.
3. Илхѣамтоуп Шамба М. Ианылтѣит Ц. Габниа. Цѣырхѣа ак., латцарамза 10. 1980 ш. азы.
4. Маля Е.М. К вопросу о семантике некоторых изображений на предмет быта у абхазов. Известия. Тбилиси. Мецниереба, 1979, с. 143.

АЧАПШЪАРА

Ачапшыра – апсуа рѣы жэытэнатə аахыс ачымазаф гəгəа дахыыкоу атаацəараѣы агəыла-азла есуаха еизаны имѡапыргоз адтəалара аритүал иатəүп.

Чапшыара хәа еицныкәо зцоутхәы еилоу, иара убас ажәла, ае-
шыара иатәу роуп.

Чапшыбара хэа иахыцоз ачымазаф гэгэа дахыыкоу атаацэарақэа
рахь акэын.

Ианцоз.

Атаацэарақәа уаххәа ыфаны реанааилдыргалак, ырахә-ры-
шәахә ртыц иныкәтданы, есуаха таацәа цыпхьаза азәазәа, ма ы-
цъа-ыцъа реааибаркны игеу ачымазаф дызмоу рахь ицон. Уа иа-
анхон атцх агәы аарымнахаанза. Зегъы еизаны итәон иара ачыма-
заф дахьышьтоу ауадафы. Ацапшьара апсуа-адыга жәлар традици-
аны ирыман. Чапшьара ицон зегъы: адуцәа, ақәыпшцәа, ахбыцкәа;
иамамызт асоциалтә кәзшьа – аамста, атауад, анхафы хәа.¹

Ицон есуаха. Атцх цыреуан шəахəарала, кəашарала, лəфхəарала. Атцх зегы лəхəыхрала ицар акəын. Ара иаауан ачамгəыр ар-хəащəа, апхьарца архəащəа, ажəабыжхəащəа. Ажəабыжхəа, амифхəа, алакəхəа, алегендакəа рхəон, ацуфаразы еицлабуан. Ари «ачапшьара зегы иреигьу школны икан ажəлар рəапыц хəамтəкəа ралартəаразы».²

Ачапшыра «апсуа системафы аттак ду змаз ахѣтаѣа ируакын. Иара апрогматикатѣ тѣакы – ачымазаѣ игѣабзиара ацхраара мацара адагы, иаман агѣыразратѣ, адоухатѣ тѣакы».³

Ачапшыра апсуаа рыцстазаарафы акыр ихэартоу еизыказаа-
шьян, тцасын. Ианыпшуан аизгэыбылра, аихатгылара, арыцхай-

башъара. Ари аизыказаашъа ацхыраара канатон ачымазаф ичы-
мазара аиааира азгъы.

Ачапшыаџџа еизон ачымазаџ ишыапы дықәгылаанза.

Ачапшыаразы еизон ахэра гэгэа зманы ишытоу ауафы итаа-цэарафгы. Уа еизаз ирхэон «Ахэрашэа», «Ахатцарашэа», «Ахрашэа». Ашэа рхэон инеитак-ааитакны. Ацутафы ацхьарцархэафцэа ыкамзар, ырыцхьаны даеа цутак акнытэ иааргон. Ацхьарца азырхэоз ачапшыаразы итэаз зегы ицдыргызуан. «Ахэрашэа» рхэон еихарак ахы зланы ишытаз ахы анилырхуаз аамтазы. Зхьаа иацлаз ахатцагы ашэа зхэоз ианрыцихэозгы ыкан. Уи ала ихьаа ахгара иацхраауан. Ахы злаз, ахы анилырхуаз мацк дыгзыргы, уи ашэабжыы иалазуан. Ашэа игэы арфыхон, алаф ирхэоз ихьаа арпсыеуан.

Ачапшыраққа рөы инеиуан ақытаққа ирылаз ақычақыцзаггы.

Ускан ачапшыара атеатр аказшыаха шьтнахуан. Акъачакъцаа акабак аца иалхыз амаскаха рхартон. Аблаха ртыцха рфы итырффаны икартон⁴.

Ақырааҕыҕа уа итээс зегы зырлахҕыһа алаф инеимда-
аимда ирхэон.

Ачапшыарақаа моапыргон апсра ахыкә икәгылаз атахмада, атакәажә, ачымазаѿ баапс ахыгҕазгы. Зеггы ирдыруан уи ипсра шааигәаз, аха макъана ипсы ахә тан. Уи ус дыгҕахар калон акыраамта. Атаацәарақаа ргәырѿеи дарей рымацара еизнымхарц азы акәын уа чапшыара иааиуаз ззеизозгы. Ара икан агәылацәа, атынхацәа. Чапшыаѿы дыкамкәа ачымазаѿ дыпсыр, зеггы рзы ихьымзгын, ипхашьаран.

Апсуаа ирчапшьоз ачымазаф баапси ахәра гәгәа змоуи рымаца-
ра ракәзамызт.

«Ирымчацшыё ацсы хаґоу димоуп» рхёон ацсуаа. Ауафы дан-цслак хаха-хымш дыкфартцон. Арт ахаха-хымш рыфнытцка ацсы ичацшыёразы, уахынла дахыгфёаз еизон икёлацёа, игёылацёа, иацскимтаны даныкказ ицёежёлөз, шёарыцара еиццалөз, ашь-хабназара еиццяхёаз. «... Афымш- хымш хара хзын ицёабаахёны ихадахтөит, ихадитцахёаз иаацсара, иуафёра, ицёабаа ахатыраз»⁵ хёа хёаны, есуаха ацсы идтёаланы дырчацшыён, дырхёчон. Ажёабжхёафцёа излархёо ала ацсы дахыгфёоу иааир калөит ацгёы, ахёынац, амат. Урт ацсы ихалар калон.

Ачацшьара ала ицсыз иахь ирымаз ахатыр, апату аадырпшуан. Дара рзы доухатә уалны, итцасны иахәапшуан ибаф адгьыл иама-рдаанза ачацшьара. Аифызара, аихатцгылара зламыз ауафы даны-цслак, ицсы абафгы рчацшьомызт.

Ачацшьаразы еизон ашәарыцаф ду инышәынтрафгы.

Хаха-хымш ицсыз ашәарыцаф бзиа инышәынтра иакәшаны итәон ифызцәа, икәләцәа алаф хәо, ажәабыжькәа еитахәо. Еизоз иара ицназгоз ашәарыцаф бзиақәеи аеыбгақәаза гәгәақәеи ракәын. Дара агәра ргон ирчацшьоз ицсы антаз иишьхьаз ақәыцмақәа, абгақәа ршьа ауразы егьырт ақәыцмақәа, абгақәа ааны ибгьатуа, ибаф ытхны икарыжьуеит хәа. Убри алмыршаразы акәын апсыжра зырчацшьозгьы.

Анышәынтра рыхьчон атцх ашарахьы инеиаанза. Иргәала-дыршәон иара ихтысхьаз, еицырхыргахьаз, ихаара, игәымшәара, иуафара, ажәытә-афәтә зегьы.

Ачацшьара иатәу аритуал рymoуп адыга хылтцшьтрагьы. Урт рфы уи атцас иахьзуп «Цацшь»⁶.

Алитература

1. Чарая П. Абхазия и абхазы. Газ. «Кавказ». № 169 // Ш.Х.Салакая. Абхазский народный героический эпос. Тбилиси, 1966, с. 10.
2. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 77.
3. Афзба У. Аамта ашьатақәа. Ақәа, 2009, ад.148.
4. Зыхуба С.Л. Элементы драмы и театра в абхазском фольклоре // Кавказ: История. Культура.Традиции. Языки. (По материалам Международной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского ин-та гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа АНА. 26-31 мая Сухум, 2001, с. 589.
5. Кәагәаниа В.А. Апсуаа рҕацытә поезиа аиҕартәышьа. Ақәа, 2010, ад. 285.
6. Налоев З.М. Этюды по истории культуры адыгов. Нальчик, 2009, с. 128-140.

АҕЫЖӘЦАРА

Аҕыжәцара – ҕыла сасра иааиз ауафы иахь апсуаа иаадырпшуаз ахатырқәцара аазырпшуа аритуалқәа ируакуп.

Апсуаа хатыр рзақәын аеаазареи аҕықәтәареи. Аеқазара бипарала имырзқәа иааргон.

Аеуыра рацхъа акѣадыр акѣызтѣоз «знапы мшыз» атахмада иакѣын. Аекѣа рзы апсуа мифологиакѣы дыкоуп анѣахѣы чыда. Уи Аеышьашъана ихъзуп. «Аеышьашъана» изы аныхѣара мѣапыргон аеы рацхъаза акѣны акѣадыр анакѣыртѣоз.

Ѣыла сасра инеиз шытахъка даныхынхѣуаз иѣыжѣлара иацын ариуал. Уи «аеыжѣтѣара» ахъзуп.

Асас дызтааз, итааз данѣыжѣтѣлак, иѣы агѣра ианкны аехыр-партахъ инаргон. Дыццакуазар, акѣадыр акѣырхзомызт, амгѣырх-хаѣа иаарѣсыены, апсы адыршьон. Аѣыкѣреи ѣырпны иартон.

Асас дымццакуазар, аѣы акѣадыр акѣырхуан. Апхзы алтѣны иѣазар, абѣа ампахышьы ыкѣшьны идырбон. Иганы ааигѣа иѣоу ах-каара итарѣтон.

Асас иѣамѣтаз, апшѣмаѣѣа иѣы кѣадырны, иааганы аехырпар-ѣѣы иѣархѣон. Асас дандѣылтѣлак, апшѣма иѣа еитѣбы аѣы агѣ-ра ианкны, иааганы ашта агѣаѣы иргылон. Асас амгѣырххаѣа рѣагылазаашъа гѣеитон. Ирххатѣызар ирххон, иркѣадатѣызар – иркѣадон. Аѣы акѣадыр акѣтѣара апшѣма иакѣын изуалыз. Икѣа-дырны иргылон атааѣѣара иатѣу, изылшо. Аѣны ахаѣѣа аныѣамыз, апшѣмаѣѣѣыс иаалыѣѣхъаз, агѣыла ѣкѣын, аѣы икѣадыруан. Уи аѣыза атагылазаашъа аныѣамыз, аѣы ахкаара акѣнытѣ апшѣмаѣ-хѣыс иаалгон, аха асас ихѣа икѣадыруан. Апшѣмаѣѣѣыс аѣы кѣа-дырны ианидылгалозгъы ыѣан, уи хѣтыркѣтѣараны иахѣапшуан. Асас уи длеихырхѣаны, аѣамзаара шыѣеитѣон.

Апшѣма исас иѣы кѣадырны иааигон. Асас аѣы агѣра ианк-ны, аѣны ааигѣара иааганы, агѣра аѣархха иаанкыланы даагы-лон. Аѣы ашьѣахъ аѣны иаирханы аргылары иашамызт, иѣхашъа-ран, уи дызтѣаз апшѣмаѣѣа хѣтыр рыкѣѣѣашъа даѣѣымшьѣеит хѣа иаыѣѣхъазан.

Асас апшѣмаѣѣа «бзиала» хѣа рахѣаны аѣыжѣлара иѣаназикуаз, инеины иѣышькыл ркуан. Зыкѣрахъ инеихѣоу абырг данѣыжѣло, апшѣма аѣышькыл икуеит. Асаси апшѣмеи еиѣѣѣѣѣазар, апшѣма иѣа еиѣабы уи иѣыжѣтѣара азин иауан. Апшѣма иѣа еиѣабы аѣышькыл абѣѣаандакѣеи амгѣырххаѣеи аанкыланы даагылон. Аѣы акѣадыр амахагъы длаханы иааникылон, асас иѣыжѣлара арманшѣаларазы. Асас ѣынтѣ-хынтѣ «ус ѣашѣымтѣан, иоушѣыжъ» хѣа апсшѣа ихѣон. Ус иатѣуп апсуара, уи апсшѣахѣашъа иатѣуп,

иақөнагоит. Асас идыруеит ус ишхәатәу, аха апшәмагы идыруеит иара ихымәпгашагы шиашоу, ишхәтыркәтцароу. Ари еибапату-ран, аетикет аққара инақәыршәаны.

Апшәма ахатца аоны данықамыз, апшәмапхәыс уи инапынтца-қәа лхахы илгон, еихарак асас иқәрахь днеихьазар: деыжәылхуан иағәра ғархха иаанкыланы, аеы акәадыр ақәылхуан, ацсы алыр-шён, акрағалтцон, ахәста иганы италтцон, данцоз иааганы ил-кәадыруан, иеышкыл кны деыжәылтцон.

Аеыжәтцара аридуал зегы ирзеипшын, зегы инықәыргон, иахатгылон.

Асас дсасын, апшәма уи деыжәйтцар иара изгы ипатуун, асас изгы. «Ацсыуала ашкылкра патукәтцараны, еихатгылараны» иршён. Асас чкәын аихабацәа деыжәыртцар иуамызт. Аихабы уи деыжәйтцарц далагон, аха айтбь иуамызт. Асас иқәлаз, ма рацәак еихабымыз ашкыл икуан. Асас данеыжәтцуазгы апшәмацәа зегы дөылтцны деыжәырхуан. Арпарцәа рхала ахышәтхәа иеыжәтцуан. Аеыжәтцара аан ашкыл зкуаз ауафы аеы армарахьтәи аган ала давагылон. Иаргъа напала амгәырхха, ма ашкыл ааникылон. Аеы ахы цәгыазар, агәрагы иара иганахь ала аеы иахьағаршәу иаағаргәгәаны иркуан артынчразы.

Иеыжәтцуан арғарахьтәи аган ала. Иеыжәло деыжәлоит аеы армарахьтәи аган ала. Аха армарахьтәи аган шакәугы, азбахә анырхәо арғарахьтәи аган хәа ауп ишырхәо. Арғарахьтәи аган ала иеыжәлазом, ицхашьароуп.

Ауафы данеыжәло иарма шыапы рацхьа ашкыл икылигоит, иарма напала акәадыр апхьатәи амаха ааникылоит. Икамчы иаргъа напәы икуп. Дөеиханы данеыжәло, акамчы зку инапы аеы ахәда инықәикуеит. Данеыжәтцуа иаргъа шыапы ашкыл инкылхны, иар-марахь ала дылбаауеит.

Еихагы пату ақәын апхәыс ләыжәхра, ләыжәтцара. Ахацәа рақәын акәадыр ақәызтцоз. Данеыжәлоз ақәардә ааганы дықә-дыргылон, лышкыл кны деыжәыртцон. Ләыжәтцара зегы еивацта иаагыланы иахатгылон. Арпарцәа, ахацәа азин рыман, еихагы ипатуун рызшьамхык арсны агылара. Лара лызшьапык уи ашьам-хы инықәыркысны ахышәтхәа деыжәлон. Ас ршьамхы арс-ны иеыжәлоз атыцха ләыжәтцара азин рыман уи аамтазы сас-

ра апшәма итааны иказ ардарцәагы, ахацәагы. Аха еихарак уи «апсшәахәара», апатукәтцара зуалыз атыпца, ма апхәыс сасра хәа дызтааны дыказ апшәмацәа ракәын.

Аизарақәа, аеырыфракәа, ачарақәа рәы уи аидеырбалара иа-тәын. Атыпца илеиырбоз, «лгәы хызхыр», «лгәы зкыр» зтахыз ләыжәлара аамта иазыпшын, иахафон, ирымбакәа деыжәланы дцар хәа ишәон.

Аеыжәларахыы ләаныналхоз, дара неины ләы агәра ркуан, рыз-шәмхык арсны игылон. Икан ианеимаркуазгы.

Иеыжәыртцоз, иара иганахь алагы иааирцшыр акәын апату-кәтцара, апсшәа ахихәаар акәын. Атамзаара шытеитцон «ауадаф шәаластеит» хәа хәаны. Деыжәызхуаз, деыжәызтцоз иара иааста акыр еитцбызар иапсшәахәаратә формула хазын. Урт реилазаара-фәы икан, икоуп абарт апсшәахәарақәа: «Удсынтцы духааит!», «Уеиха зымчу уматц иуааит!», «Уеиха зымчу ушыкыл икааит!», «Аи-хабы аитцбыра узбзиахааит!», «Анцәа уиныхәааит!», «Рахәы мшы шәгәаратә иагымзааит!» уб. итц. Асас ашта дантытцуаз итцегы апс-шәа ихәон: «Абас абзиарақәа рзы шәашта ауаа атаалааит!», «Сас дахь шәгәаратә дагымзааит!», «Сасра ишәзааиуа са среицәзааит!», «Шәымш аабзиахааит!», «Асас мшы шәгәаратә дагымзааит!» хәа дрыкәныхәаны дынтытцуан агәаратә.

Ардарцәа, амахәцәа аштафәы аеыжәлара мап анацәыркуаз ыкан, дара рганахь ала уи патукәтцаран. Убри акнытә мап кны, уа хеыжәлазом хәа иалагон. Еихаразак аихабацәа ааигәа ианыкоу. Иеы агәра зку апшәма имхны агәашә стытцуеит хәа далагон. Аха апшәмацәагы ируамызт.

Данеыжәлалак, иеы ашытахь реирханы дцомызт, иеы ахы наф дааханы, ганшәа ирныкәо агәашә дтытцуан.

Апшәмацәа рыбжыы фтыганы икәныхәон: «Мфамш!», «Амфә бзиа!», «Анцәа инапы уануп!», «Анцәа духылапшааит!», «Умфә маншәалахааит!», «Мшыбзиала, тцхыбзиала уфны уназааит!», «Уа-хьнеиуа ажәабжь бзиақәа уахааит!», «Мышьтабзиала!» уб. итц.

Аеыжәтцара, аеышыкылкра апсуара иатәуп. Урт апсшәахәара, апатуеикәтцара аазырцшуа ритуалуп.

Абзиара ззыруаз ауафы уи абзиара атакс ихәон «Уеышыкылкра Анцәа сахыгзааит!», «Уеышыкылкыфцәа рацәахааит!» хәа.

‘Ыла сасра иааиз раџаџызар, иеыжэырхуеит, иеыжэыртџоит еихабы-еитџбыла, аиуареи атахыреи, аеншьеи аеџашьаџареи раз-гэатарала ишаџаџоу еипш игеибаџаны, еибарџшны.

Аеншьа зегъы раџъа ддыргылон, уи ишыџас хатэрамзаргъы, апатуеикэџараџы еснагъ деихабын.

Алитература

1. Амџба Гъ. Аусумџаџа. Аџа, 2004, ад. 314-316.
2. Ахархэара рымоуп ажэабџъџаџ Чџоџа Д. иџнытэ антџамџаџа. Ианылџеит Ц. Габниа. Ыырхэа аџ., нанџамза 26.1995 ш. азы.
3. Ахархэара рымоуп ажэабџъџаџ Смыр Ы. иџнытэ антџамџаџа. Ианылџеит Ц. Габниа. Ыырхэа аџ., нанџамза 26.1995 ш. азы.

‘ЕГЭЫРХАНЫХ

‘Егэырханых – ари ныхахэуп, аибашъыџџа ирхылаџшуеит. Аџсуаа агэра ргон Аџсны еимаџџеоит хэа аџаџа анаџалалак аџхыра-аразы иаџар, уи Аныха шырхатџгылоз, «атра иџыџны» ишырзаау-аз. Ыыдала Ыыгэаа рыжэлантэџаа ирыдхэалоуп.

‘Егэырханых ааџъашъа. Аџсныжэлар «рыџхарак» (еибашърак – Ц.Г.) ианаџешэалак «аџада рхы рханы» абас рхэон: «‘Егэырханых! Улџа хат! Аџа ир хэџелеит, хэимџэара иаџуп!». Абарт ажэаџа роуп уи Аныха ааџъаразы иџэатэыз. ‘Егэырханых атра иџџъаны, ижжаза иаахалон. Аџа ир раџъа анаџа харџчыла иарлашьџон, иах-џо рымбо еилахаразы. Аха рышьџахъџа «уахынлазар ‘еынлеипш» иарлашон, аџа иџэхра, иеихсра арманшэаларазы.

‘Егэырханых иахъа. Амифџаа излархэо ала, уи Аныха иахъа атра итатэоуп, иџыџџом, игэааны иџоуп. Агэаара зыхъяз амџ ауп. «‘Енак азэы мџыла даџхеит ‘Егэырханых. Аныха џыџын илыџэџш-џыџыџшын, аха уаџ дамбеит. Данамба, абни иара зџяз ихы ила-сын, дыџъа дыџэнатџеит. «Иахъарнахыс сџыџ сышџымџџа» хэа инеины иџеит. Убриаахыс аџыџ итоуп, рхэоит.

‘Егэырханых аџшра. Ари ныхоуп. Аџсуаа рџы иџоуп «Аныха хџеит» зхэо. Аныхаџа збахъоу зегъы (урџ маџџам) ирхэо аџоуп: «Аныха амџэышэ еипшуп, иааизыхэхэашэа иџоуп. «Ахы шэпоуп,

атдыхәа еиха ихьыцсаауп». Ианныкәо ацыпхь ацрыддоит, аб-жыыцәгьа ахоуп ажәфәан анылаго еипш»¹. Ишаабә еипш, Үгәыр-ханыхгьы урт излареипшым хәа акгьы иалаказам.

Амчра аарпшышыақәа. Уи Афы иацыркьоуп, хәарада. Изжъаз «ихы иласны дашьуеит». Иара анцәыртца ажәфәан дыдуеит, илаго-ит, имацәысуеит, «анакә» ма «ацта» хылоит. Иара уи аеалакны иа-аиуеит. Ара иугәаламшәарц залшом Аныхақәа ирызку ахәамтақәа зегьы рыкны иуцыло «Аныха агәаара амотив». Иарбан ныхаза-алакгьы иагәампхо кәзцо идыдны иеихсуеит//дашьуеит//, мам-заргьы ааигәа дзымнеиратәы амшцәгьа баапсы танатдоит. Ара икоуп апсуа ижәытәзоу, анимисттә кәзшыа змоу ихәыцрақәа, иду-неихәапшышыақәа.

Үгәырыханых аныкәарақәа. Үгәырыханых Лзааных ауп изы-җцаауа. Ахацәа рсимвол иатәуп.

Итцегьы. Үгәырыханых иаххәау аамифқәа мацуп. Икалап ус баша иантцәмкәа иззаргьы. Аха ус егьа иказаргьы, ари Аныха шыказ агәра узырго аамифтә хәамтақәа, ирацәамзаргьы, ихәмоуп.

Апсуаа аибашьра хлымзаах ианакәшәалак, итрадицианы иры-ман «ирцәыпсхьоу зегьы ацхыраара хашәта хәа рыхәара». «Аны-шәынтрақәа рҗы инеины, ршыамхқәа арсны, «шәааи, шәхацхраа» хәа рыпсцәа ирыпхьон». Ари еипш икоу аҗагылазаашьагьы иахәо мацзоуп. Апсуа апсабара апсы ахатцаны, амчра ду атаны дша-хәапшуаз, ишидикылоз атәы бзиацаны иунарбоит. Акырза хытцуа, анимисттә хәыцра шыатас измоу апсуа идин иатцоу, изыкәгылоу афилософия ахытхырта хадақәа ируакуп иара хымцада.

Ара икоуп иара убас, Апсы шыкоу агәрахатцара. Ацәеи ажьи ииаззауеит, аха Апсы еснагь апсы тоуп, амчра иамазгьы мацзам, абас ауп апсуаа шхәыцуаз ажәытә аамтақәа раан, иара иахьагьы.

Даеакгьы. Үгәырыханых акырза ижәытәзоу Ныхоуп, Нцәахәуп. Уи шыақәзыргәгәо ракәны икоуп Аныха аказшыақәа: ауаапсыра рааигәа аказаара, игәааны ицаны атра ататәара. Урт зегьы хәоуп ичыдоу емоциақәа атцәмтазакәа, ауаа ирыдыркылоит изышыцылоу, рааигәа икоу, аха дара рааста акырза зылшара еихәу, зыда цыххәа ыкәм убри азы хатыр зыкәтатәу акы акәны.

¹ «Ажәфәан анылаго Ацааимбарцәа ныкәоит» рхәоит апсуаа.

Алитература

1. Ихэамтоуп Габниа Смаил. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цыырхэа ақ., 22.09.1994 ш. азы.

2. Ацсуа жэлар рѣапыц рѣиамта. 12 томкны. VII атом. Атом еиқалыр-шәеит, акыпцхь иазлырхиет, апхьажәеи азгәатақәеи ләит Ц. С. Габниа. Ақәа, 2002.

ҶАТАРА

Ҷатара – ачымазара азәы даныхтанаклак, ма дахьынтытцуа лассы- лассы деикәымшәо даналагалак, мамзаргьы иуа-итынха хара ицаз деибга-дызшыда даарц азы атаацәара иреихабу ахатца, ма апхәыс рыбжьы нытганы рхы иадыртцо аус шынарыгзо хәа «аҶатара, мамзаргьы «ажәа атара» иқартцо аритул иахьзуп.

Ацсуаа ауафы ихьуа ачымазарақәа, ма иусқәа рѣы ашьақә-кьарақәа ицыло зегьы зыхкьо ачымазарақәа рынцәахәқәа, ма егырт амчрақәа, зыпсхәы рымуз рыпсқәа рѣапхьа ирыду ахарақәа роуп рхәоит.

«Ажәфан акнытә иааиуа амчра дукәа» рѣапхьа ахара ауафы ид-зарц шалшо ацсуаа агәра шыргоз атәы ахәоит, иахьагьы ацсуаа апсшәа анеибырхәо рхы иадырхәо апсшәахәаратә формулақәа руақы. Ааигәа еибамбацыз шыца анааицыло еиха қәрала еихабу дтцауеит: «Ушцақоу, дад?» « Хар сымам!» – ихәоит егыи.

Ажәа «хар сымам» иатцанакуа», амчра дукәа рѣапхьа хара сы-дым хәа ауп. Ус анакәха «агәабзиарагьы қалоит, аусқәагьы ман-шәалахоит»¹.

«Ачымазаф гәгәа дызмоу егьа хәшәы-быгышәы идыргалар-гьы, ихы абзиара ашқа имырхар, итаацәа ақәыдырцацәа, апшцәа, атцаащәа ирышьталон. Урт ичымазара зыхкьаз «имшшьара ахье-илеигаз азы» ауп хәа рархәон»². Ачымазаф дыбзиахоит «ашьтәа ашьа ухьзала ишкастәо» хәа Амчра ду иѣапхьа Ҷа шәтиир хәа раб-жьаргон. Даргьы Ҷа ртиуан ус шықартцоз азы.

АҶа зтииз, аҶа азтоз иихәо, хымпада, инеигзар ауп.

Иахьа ари ажәа еиха рхы иадырхәоит аразкы иадхәаланы. Азғаб «аҶа лтиит», «аҶа лхәеит», «аҶа лдырхәеит» анырхәо иатцанакуа

арпыс адстазаарафы ыызара изура дакәшахатхеит хәа ауп. Ара-
кагы уи «аға илтииз» еилалгар калазом. Ажәеицааиракәа «аға
лхәеит», «ажәа илтеит» цакыла еикароуп, иаанаго акы ауп.

Алитература

1. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 76,77.
2. Илхәамтоуп Смыр-Габниа Арда. Ианылтцеит Ц. Габниа. Гәдоутә араи-
он, Цьырхәа ақ., 22.06.1999 ш. азы.

АШЬХА

Ашьха – ипшьоу, амчра дузза змоу Цааимбар тыцуп хәа апсуаа
ирыцхьазоит. Ашьара-зара атахуп.

Ашьха уцәажәалар ауп абна бызшәала. Уа ацәхара, агәамтра
калазомызт. Уцәа хтны ажәфан иаурбар цасмызт. Агәам акажьра,
атыцкәа рыкьашьра ашьха аргәаауеит, амшцәгьа баапс танатцоит,
анакә лақәзаны ихылоит хәа азырцхьазон.

Хатцеи-цхәыси ашьха еиццар, уа иатцацхьар каломызт. Да-
ра-дара еизхәыцыргьы амцкьара иадыркылон. Апцхәыс лызбахә
рхәомызт, рыгәгьы дтадыршәуамызт.

Ашьха апсы анышә дартазом. Ибаф анышьтырхуа иныхәоит. Уа
ишыказ ипсыз, ацә ацәа ахыхны дылахәаны, акыр дышьтыхны,
ихараку тлак афы ибаф кнархауан.

Ашьха иазкны аныхәаракәа хынтә имфәпыргон: шьхацан,
шьхабжахәын, шьхалбаан (рахәеилцан). Иныхәон ашьтәа шьны.

Шьхацан, «Ашьха иахылацшхәу, хухәоит харманшәал, машәыр-
да хтыц афы хнеиратәы уҳацхраа!» хәа иныхәон. Шьхабжахәын,
«Гыгшәыг хадумгалан, адгьыл алцха хат!» хәа агәатцәа ркуан.
Шьхалбаан, «хурманшәалеит, ашьха иахылацшхәу, абас машәырда,
хаибганы хәхьурчаз азы агәатцәа хкуеит» хәа иныхәон.

Агәыц афынтә шьоукы шәарыцара ианцалак, егьа инхаргьы,
иаанза ртыц афы ацтәа картдомызт, ала иасны ирыцкомызт, чан-
чаны еицәхауамызт. Амшшьара иакәыршәаны шәарыцара ицар
каломызт, ицаз еибганы изыхынхәуамызт.

Чыкәбарки Абараски уи атцас 1960-тәи аш. рзы еиларган ашьха
итәхеит хәа ажәлар иахьагьы ажәабжь рхәоит.

Ашьха уара иутәым малк уахаҳаргьы, ишьтухыр калазом. Абас, Гагратәи ашьхеибаркыра иатданакуа Ёгәырханых атыц азааигәара азәы ашьха этаз азахәа хтәаны, ишьапы иадхәаланы ирхәазо дшааиуаз, Ёгәырханых ацхәа даакылсит. Ёгәырханых ахь ихы нарханы: «Сара изгом, сшьапы ауп изго, сәтаумтјан!» – хәа аныхәара далагеит. Аха уи игызмалра аныха итнахын дакит. Цхәаҕа дзымцо даақәхеит. Агәацхара иоун, иахәызба аатиган, имгәа иаатишьит. Икьатеи иаатытцыз алахәмарра дшафыз ицсы ааихытцит.

Ашьха иахьтәаз атыц рнымаало иалагар, ачашә катјаны, атыц иахныхәаны ирфон. Уи атјас «атыц арразра» хәа иашьтан.

Гәнырхәа усазаанза Чашәчара хәа захьзу атыцыкоуп. Жәытәнатә аахыс уи атыц афь инеиз зегьы чашәла иныхәон. Уи азы ауп иаргьы Чашәчара хәа ахьз захылаз.

Ашьха «Иахылацшхәу» хәа аныхәара амфәацгараан иныхәо атахмада цкәа иоуп.

Ашьха икоуп ашьамаҕа зынза зааигәара инарышьтыр иҕамло атыц цшьақәа. Ус икоу атыцқәа ируакуп Атцытәахә.

Алитература

1. Чурсин Г.Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с 42 – 43.

2. Альбов А. Описание новых видов растений найденных в Абхазии в 1989–1890 гг. ЗКОРГО. КН. XVI, с. 145, 146.

АШЬАХАЙТРА

Ашьахәитра – ацсуаа, ацсылман дин жәытәла еиҕа иадхәалаз излархәо ала, Аллаҳ чыдала дызхылацшуаз, акраамта Апсцәахә зааигәара днеимышьтуаз ауаа цкәақәа, цьанат агылара зәа-зыказтцоз ртагылазаашьа ауп.

Акыр зықәрахь инеихьоу, ауаацкәақәа, ацсыцкәақәа роуп ашьахәйтхара Аллаҳ изанаишьо рхәоит ажәытәуаа. Урт зыда акгьы рфәахьы инарымгаларгьы акыраамта ицсзом. Рцәеи-ржьи еилыцхаауа, рхы-рфь лашаза, рыбақәа цкәаза, рааигәа икоу ирылцчаауа иҕалоит.

Ауафы идагы ишъахайтхар калоит атцлакэа. Урт рахьтэ Ашъа-хайтхара Аллах изанаишъаз Ацътцла ауп. Ажэлар рѣапыц рѣиамта «Ацъ шъахайтхеит» асиужет излахэо ала, ънак хѡык аишъцэа амѣы цахкоит хэа абнарахъ ицеит. Ацътцла хтѡаны мѣыс иргар ртахын, ахъархъ иадырхеит, еитѡ иадырхеит, аха ахъархъ ацкэа ирымкит, иаламлеит. Нас аиха аарган иркѣеит, еитаркѣеит, аха ацътцла иалам-леит. Аиха ахала аѣы аѡада ихон иаразнакы. Аихагы иатахымхеит уи апкара. Икартцахуаз, ихынхэны иааит аѡныка.¹

Адырѡаены инеизар, агэы хаххала икакъын. Игэыргъеит, «хманшѡалахеит» рхэеит. Ахъархъ наганы ианыладырха, ашъапы иѡыкэгылт. Икалаз цъаршъан тѡара ицеит. Иахънеиз, «уи шѡаламкысын, ишъахайтхеит» хэа пархэеит.

Ацсны ишъахайту атыцкэа мачымкэа икоуп хэа ицхъазоуп. Абас Ачандара ақытан агштцлакэа ахъеилагылоу атыц «Шъахайт тыцуп» хэа азырхэоит.

Зны цкэынцэакэак урт агштцлакэа ашѡакъ рыкэкны иреихсит, аха ахы рыламлазеит. Ахы ахърыцѡхасыз ацѡкъарста тыцкэа рѣы ахш ааит хэагы хэоит².

Алитература

1. Ихѡамтоуп Калгъы Халит. Ианылтцеит Ц. Габниа. Абгархыкэ ақ., 1982 ш. азы.

2. Ахархэара амоуп Базба Хбыб-ица Мацъыт ихѡамта. Ианитцеит Г.У. Смыр. Абгархыкэ ақ., 15.07.1969.

АШѲЦЛА

АшѲцла – атцла цшъакэа хэа изышътоу иреиуоуп. «Аныхакэа ашѲцла бзиа ирбоит», – рхэоит ацсуаа. Аныха тѡартас иалнахыз атыц аѣы азхара иалагоит. Дыдрыцшъ аныха тѡоуп Ачандара ақыта иахагылоу ашъха харакыра аѡѡэан. Ашъха ахаракыраѣы еихыкеитцыкны апшъатыцкэа раѡэаны икоуп. Тыццыцхъаза ирызхауеит атцлапшъакэа. Аныха атѡарта ашъапаѣы икоуп ахъацара, иѡахыкны икоу аныхѡарта тыц акны инашътуп ашѡра.

Ашѡра тыцкэа еиужны иахыкоу ацсуаа аныхѡаракэа мѡа-цыргон жѡытѡнатѡгы. 1959 шыкэсазы Д. И. Гѡлиа ихъз зху Ацсуа-тѡааратѡ институт аусзуѡцэа Ткѡарчал акалакъ иатцанакуаз атыц-

кәа рҕы аекспедициа анымҕапыргоз ашәтдлакәа рытдака иры-
цшааит аныхәартә тыпкәа¹.

Цыгарда ақыта иатәу ахабла Чагьам иахагылоу Цанаф ашь-
ха 1200 метр ихаракуп. Уи хкьоуп ашәтдлакәа рыла. Ара тәартас
иаман Кыач-ныха. Кыач-ныха ааигәара Абжыуаа имҕапыргон
аныхәаракәа, уа икәуан аиаша шаххәо хәа, архәцәа, агычцәа аны-
ха иартон.

Акыырсиан динхатдара Ацсны алартцәара анцоз аамтазы, аны-
ха атәартә ааигәара иргылан абаажә. XVI ашәышыкәсазы абаажә
еилахауеит. Кыач-ныха атәартә, апшьатыц шыкац икан. Амчра
агәра згоз, ныхахәыс измаз ажәләкәа (Цыапуаа, Когониаа...) есы-
шыкәса уахь ихаланы иныхәон, иахьагы Цыапуаа рыжәлантә
Цанаф ихаланы иныхәоит. Кыач-ныха атәартә атыц Ашәбаарха²
хәа иашьтоуп.

Ашәтдла ацсуа фольклор аҕы имачымкәа иуцылоит. Уа, уи ацсы
ахоуп, ицәажәоит, ауафы дахьчоит, ашәарыцаф ашәарыцашьа
инартцоит. «Ашәарыцаф арбагь дшаркәыгаз» захьзу алакә акны
ашәарыцаф амат иабзоураны бызшәас икоу зегьы идыруа дкалоит.

Җнак абна дылаланы дышнеиуаз, ашәтдла акьбжы иахауеит.
Иавагылаз атдла азтцааит: «Узыркьуазеи!» – хәа. «Сыфнытдка хыла
итәуп, иззышьтыхуам!» – ахәеит ашәтдла. Ашәарыцаф илабала ашә
данас, ахьы лтыффит³.

Амифкәа излархәо ала, ашәтдла ашәарыцафцәа бзиақәа ирыц-
храуеит. Абас зны шәарыцаф бзиақ ичкәын абна дылахан,
икәлашьцеит. Ашәтдла Ажәеипшьаа иахь сасра иахьцоз дама-
ны ицоит. Уа рыгәта далатәаны акрифейт, акрижәит. Ианаауаз
Ажәеипшьаа, «ари арпыс уихылацш, дырманшәал» хәа иабжъеи-
геит. Ашьыжымтан ачкәын афныка дандәыкәла, ашәтдла «ушне-
иуа ашәтдла атдака адомбеи убоит, уи уара иутәуп»⁴ хәа ианахәоит.
Ачкәын адомбеи ишьуеит, уинахыс дшәарыцаф бзианы дкалоит.

Ашәтдла уцылоит «Нартәа репос» аҕыы. Нартәа ран Сатәнеи-
Гәашьа лдырдгәы злыху ашәтдла ауп: «Лышьхәала днагәтасын,
Сатәнеи-Гәашьа, шә-кьантаз дук лытдлыркәфын Сатәнеи-Гәашьа,
Дардгәыс иаакалтцеит Сатәнеи-Гәашьа»⁵.

Ашьхымза рынцәахәы Анана-Гәында лтәартә тыпкәа «Нан-
лтәартә» хәа иашьтоуп. Акәа араион иатәу ашьха кытакәа руа-
кы «Цхала-Шәбаара» ахьзуп. Шәбаара хәа азырхәоит ашәтдлақәа

рацәаны иахьрызхауа атыц. «Цхала-Шәбаара» цхала итәу ашә-тцлақәа ахьрызхауа, иахьыкоу хәа ауп иаанаго. Ари ақытә «хкьан цхала итәыз ашәтцлақәа рыла»⁶. Ашәтцла агәафарақәа иаиуаз рыкны ашьха таланы рытцрақәа картцон, уа нас ацха амтцәазомызт.

Апсуаа ашәтцла икалараны икоу адыруеит хәа ирыцхьазон. «Ашә цәажәоит. Ауаа кәышқәа азызырфьшыа рдыруан. Ацәажәашьала амш зеипцшрахо азгәартон, аибашьра калараны иказар еилыр-каауан»⁷.

Ашәтцла амчра ду амоуп, насгьы иамоу амчра ацәгьа апыркә-кәаара алшоит хәа азырцхьазон. Убри акнытә атәхәақәа реила-заарафьы рхы иадырхәон:

*...Ашәы нхыц шәы-шәкы гылоуп,
Ашәы аахыц шәы-шәкы гылоуп,
Уртҭ рыбжьара,
Абжь-мшынк инархыстәхәалт*⁸.

Алитература

1. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984, с. 37.
2. Адзинба И.Е. Архитектурные памятники Абхазии. Сухуми, 1958, с. 92
3. Бражба Х.С. Бзыбский диалект абхазского языка. Сухум, 2006, с. 418-419.
4. Абхазские сказки. Сухуми, 1959, с. 22-26.
5. Нарт Сасрыкәеи цшынфәжәи зежәфык иара иашьцәеи. Еикәдыр-шәеит: Инал-ица Ш. Д., Шьакрыл К. С., Шьынқәба Б. В. Акәа, 1962, ад. 20.
6. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969, с. 279.
7. Илхәамтоуп Шамы Минака. Ианылцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 22.08.1979 ш. азы.
8. Апсуа жәлар рәапыц рәиамта. 12 томкны. I атом. Еикәиршәеит, ац-хьажәеи азгәатақәеи ифит В. А. Кәагәаниа. Акәа, 2008, ад. 178.

ХАИУА-ХАИУА

Хаиуа-хаиуа – ипсыз ипсхәара ду уатцәы акәзар уаха ахәылпазы еипц атынхацәа апсататә рыманы аштә ианааталалак ирхәоз ари-туал ашәа ауп.

Ашәа «Ҳайуа-ҳайуа» «ацсхәарашәа» хәагы иашьтоуп, иара убас ауафы изы «агимн- ашәа»¹ хәагы.

Ашәа анырхәоз.

Ацсхәара уатәы ауыха акәзар уаха, амш ахәлара аеаназнакуа аамтазы, зышыкәс тыз иуацәа, итынхацәа ацсататәкәа рыманы иаауан. Ацсататә аазго атынха гәакьацәа ракәын. Урт ирыцын ыцъа ацхыраафцәа, ма хфык атәымуаа – агәылацәа, ма рфызцәа рыкнытә.

Ацсататә рыманы ацсхәара зуа ргәарата ианазааигәахалак, «хнеир каломат?» хәа рыбжьы дыргоит. «Шәлеи!» – рхәоит рыбжьы захаз.

Убаскан ацсататә аазгаз, иара ахы ианкны ашта итаргалон. Ацсататә ахы инаркны атцыхәанза ирцшзаны ирхиан. Абга иқәдыршәуан еилаарцыруа иказ ақәыршә. Нак-аак инхыршәт-аахыршәтны абга иқәыртдон ахьанап. Ахьанап «ахьей, аҳай, атцәей, ахаа-мыхаакәей» рыла ирыцхны еибыртон. Ацәшьтәа атәыфакәа рфы цәашьык, цәашьык ххаз аадырчабланы аадыркуан. Ацә ацхьа, иара убас ашьтахь игылан, рцәашькәа аркны ацсататә аазгоз, атынхацәа ирыцыз, ацхыраафцәа. Ацсататә ашта ианаатаргалак, хынтә иқәдыргъежьуан. Убаскан иқәдыргъежьыцыпхьаза, хынтә ирхәон «Ҳайуа-ҳайуа» захьзыз ашәа². Ари ашәа «иалукааратәы иказ алахьейкәтцаратә ашәакәа иреиуан». Ацсхәарафы ацсататә аазгоз зегьы абри ашәа хәо акәын рыцсататә ашта иштаргалоз.

Ашәа ахәашьа, атекст.

Ашәа зхәоз ацсататә аазгаз атынхацәа ракәын, амала «ҳайуа-ҳайуа» анырхәоз, ирыцыз ацхыраафцәагы ирыцдыргзуан.

«Ҳайуа-ҳайуа, ҳайуа-ҳайуа» хәа хынтә рыбжьы рдуны ианырхәалак ашьтахь, зыцсхәы рураны икоу ихьз нткааны, ауаа ирахаратәы ирхәон. Алада иацыртдон, «абри (ихьз хәаны) уаф бзиан, ҳайуа-ҳайуа, ҳайуа-ҳайуа. Абри (ейта ихьз хәаны) уатәы ицсхәы руеит, ҳайуа-ҳайуа, ҳайуа-ҳайуа. Ҳаргы ҳайтааит, ҳайуа-ҳайуа, ҳайуа-ҳайуа!»³.

Ари ацсреи ацсхәареи ирыцу ариуал ашәала иаадырцшуан зыцсхәы руаз иахь ирымоу агәбыла, агәадура, агәхьаагара. Ашәа ахата акыр ижәйтәу ашәоуп. Иахьа Ацсны афнытцака инханы икоуп ицсыз итынха гәакьа ашыкәсцәымза аан ацсататә наганы ицсыз ицсы иатара ариуал. Аха ацсататә аннаргоз иацырхәоз ашәа цъарагы иудылазом, ауаа ргәалашәарафы иаанхеит акәымзар.

Алитература

1. Хашба М.М. К изучению траурных песен абхазов // Ардыррақәа. Известия. VII. Қарт- Тбилиси, 1978, с. 159.
2. Джанашиа С.Н. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 86.
3. Ихәамтоуп Цьапуа Шьаликәа. Ианылтцеит Ц. Габниа. Члоу ақ., 26.08. 1982 ш. азы.

АЗАР АШӘА

Азар ашәа¹ – гәыцфок аецәа аеыбгаказа дахыцсыз, настгы аеырыфрақәа рыкынгы ирхәо ашәоуп. Рхәашьақәа ирымоуп ирацәамзарггы аивыгарақәа.

Азар ашәа ахьз ахынтәауа атәы зхәо хәа апсуа жәлар ирымоуп аҭапыцтә хәамтақәа. Руак абас иҭоуп: Ахышба чкәынак Сиа захьзыз зҭаб цшзак бзиа дибейт. Уи нартаа дукәа драхәшьан, Гәында–цшза длыуан.

Ахышба ауаа лнитцеит, аха лара мап лкит. Арцыс дымтцарсны дызгап хәа избоит.

Зны, лашьцәа дукәа аныкамыз иакәыршәаны, шәфок ифызцәа иманы, ҭыла, абаажә иакәларц рызбоит. Аха абаажә аҭны ианааи, шәфок аецәа тыпцхак лымацара аҭны даныҭоу, инейны лықәлара ахатца итәым рхәан реааныркылт.

Акыраамта ицшын, аха лашьцәа мааит. Аифызцәа леилацәа-жәан ирызбоит иара Сиа ихата днениы, игәы иҭоу зеггы аартны илеихәааит хәа. Мап лкыр, «дымтцарсны дахгап» хәаггы нацыртцит. Ахышба дақәшахатхоит. Иҭы Зар захьзыз тцлак ашьапы инадҭахәаланы, агәараанда днахыцан дынталоит. Атыпха ашыц лаба кны, дымраха даайдгылт. Сиа ицәаныррақәа ртәы аартны илеихәейт, мап лкыр, дымтцарсны дигарц шилшо атәгы нацтцаны. «Сара абаажә иакәыршаны шәфок аецәа сымоуп, мап бкырггы, бымтцархәусеит!», – ихәейт иара. «Шәфок зҭабк шәылзымиааир, даара ипхашьароуп шәара шәзы. Аха уара узы зеггы рааста ипхашьароуп азҭаб бзиа улбарц азы шәфок афызцәа рыцхыраара уахьахәаз. Ухатцазар, уааи хәикәцап! Уаиааир – уара сутәуп, уатцар – ухала аҭныка уццит».

Абриггы аалхәит, лаба рхәхәо Сиа дисит. Арцыс ицсы ааилшәшәан дкахәит. Ашьтыбжь цәгьақәа захаз лан даадәылтцит. Ауаа

рацәа анылба дныкәгылан дыхәхәеит лычкәынцәа рыхьызкәа еикәыпцхьазо: – Уаа, Раада, Раида, Рашьа! Шәыфны агәырфәа ааит, шәхәцхраа!– хәа.

Ахышба ифызцәа даашьтырхын ибналарц идәыкәлеит. Аха иеы Зар ааигәа инанашьтуам. Уи цәгыарак шыкалаз ацәа ианырын акьыркьырра иалагеит, аеыф ицо, азәгы инапафы имааиуа, зынза аеарыцәгыеит. Абжыы згәы икәыфыз Ахышба иблакәа аахитын, «Зар, Зар!» хәа ашәак аацәыригеит. Ифызцәагы иааицдыргызит. Ахьз ацшәма ианихәа аеы аеааикәнакит. Агәра ааныркылан, иара днаганы днакәдыртәеит.

Абас икоуп «Азар ашәа» атоурых. Убри азы ауп ари ашәа «Аеқәа рашәа» хәагы изашьтоу. Азар ашәа рхәоит аеыбгақазәф данцслак аецәа гәыпфок рееизганы, иара убас аныхәакәа рфы аеырыфәкәа раан. Амала ацсраан ишырхәои аеырыфәкәа раан ишырхәои еипцзам. Аныхәакәа раан ашәа зхәо руазәк аеы акьыркьыршьа кәцо ирыциргызуеит

Алитература

1. Кортуа И.Е. Абхазские народные песни и музыкальные инструменты. Краткий очерк. 1958. Сухуми, 1958, с. 12-14.

ҶАХАРНЫХА

Ҷахарныха – ари Нанаа ирныхахәуп. «Нанаа нақынтә иааз роуп. Ҷаха-фымш амфа иқәын, аха машәырда, ргәы бзиа, рхы бзиа ртыц афы итәеит. Убринахыс абарт амшқәа рзы иаххылацшхәыз ихьзала хәа азатә ықәдыргылеит, Иаххылацшыз хәагы аныхәара иалагеит»¹.

«Ҷахарныха» хәа иныхәоит. Ҷахарныха хәа аныхәара мфә-пыргоит «ауафы дшеипшу еипш», шықәсык ахьтә знык, ма хы-шықәса рахьтә знык. Ажәла иатәу атаацәарақәа хаз-хазы, дара анеипшу иныхәоит. Дныхәоит атаацәара еихабу ахатца. Изыхныхәо азатә апа ауп. Азатә апа атқакра, аус арура қалазом. Ахныхәара қалоит шықәсык анахьтқлак ашьтахь, мамзаргыы ацкы анилак. Аеша иир, иалакьысзом. Уи ан ахатыцан ақәыргылара қалоит азатә-хәыс. Ақәра ааины ицсыр, иажәит хәа ишьны ацкы

ақөйргылара алшоит. Азатә ахата аңсахуеит иара иахылтцыз аеша. Аха аеша ахылымтцыр, затәс иара иатөым ықөургыларггы калоит. Азатә анушьуаггы, аңа анушьуаггы Ғахарныха хәа уныхөоит.

Аныхәара мөаңгашья. Аныхәара мөаңгыргоит ашәахьяены. Аңәашьы акәзам иадыркуа амзашша ауп. Амза амахә ашша зқәиааны икоу ааганы аңәашьы хасабла ирбылуеит. Ачахаржә кәртцоит. Агәатцәа арасатцөы иахатцаны, ашьхака ихы рханы аны-хәаө дныхөоит: «Ғахарныха улцха хәт! Агәатцәацкьа абра иу-даагалоит, тааңәала зеггы абра хумтцагылоуп, машөыр хара нақ иахкөыга, аманшәалара, агәабзиара ауп, уаха акгы хәхөом. Хәбаө хәңәаашьом, аңхзы ихахышу хә хзы ихырхәганы икәтца!».

Азатә ақөйргылашья. Азатә цсыр, ма машөырла итахар аңкы ыкәдыргылоит. Ғахарныха мгәарц азы ирласны уи аритуал мөаңгәтәуп. Азатә иахылтцыз аеша зеггы рааста еиңуп аңкы хәа алаңсахра, аха иара иатөымггы калоит. Амшқәа зеггы рыкнытә иара иатәу Ашәахья ауп. Шьыбжьоншьтахь, аха «аөашхарахь» амш ахы архаанза. Дныхөоит аңшөма ахатца, данныхөо Азатәразы иқәиргыло арахә уа ивагылазароуп. Аныхәара далагаанза ахағы изәзөоит, ахәда, напы иамкыц ампахьшьы шкәакәа цкьа акәир-шоит. Ачахаржәкәа кәртцоит ашә агөылатцаны. Амзашшаңәашьы адыркуеит. Азатә дааханы, аныхәара иеаныназикуа аамтазы, арғыа лымхә абжа иркөоит хөызбала абас хөо: «Ғахарныха рылцха Анцәа ихәтәашья! Ушьапкраса хьаа Анцәа ихәумтан! Улцха хәт хныхахә! Улцха хәт!».

Уи ашьтахь аныхәаө азатә ахәда иакөыршаз ампахьшьы аахых-ны, «шьтарнахыс хныхахә уатәуп» хәа хәаны нақ иауишьтуеит.

Ананбақәа азатә аныха иаңыркөоуп хәа ирыцхьазоит, «Азатә алцха хәмазааит!» хәа зырхөо убри азы ауп.

Аңсуаа ижөытөзоу рмифологиатә хөыцра излахнарбо ала, урт иңшьоу, амчра ду змоу ракөны ирыдыркылон амшқәа, амзақәа, атцлақәа, ахахөкәа убас аңсабара ахатаггы. Урт нңәахөык, ма ан-цәахәра зылшо хәа ирыхәаңшуан, ирымтцаныхөон, ирныхөон, иахныхөон, ирыхөон, ирашьапкуан.

Алитература

1. Ихәамтоуп Нанба Иура Владимир-ица. Ианылтцеит Ц. Габниа. Бар-мышь ақ., 20.05.2005 ш. азы.

АФМСАГ // АХЭЫМСАГ

Афмсаг – амчра чыда змоу, ацэгъа апыркэкэаара зылшо, ам-шъта, алапш ацэгъара мчыдазтэуа, апсра хьампшуа икэзтцо акэны апсуаа ахэапшуеит.

Афмсагапсуаа апыкэреи ажэла анылартцо иалапсаны икартцоит, мамзаргы апыкэреиртафы хазы иалырдо аргза итапсаны илартцоит. Ас еилыганы илартцо иалагеижьтеи рацэак тцуам. Ус акатцара иалагеит апыкэреи иапырхагахоит, афымсаггы еиха иазеигъуп хэа азыпхьазаны.

Афмсаг афны, агэара аларыпссоит. Ацкьаразы ихархэагоуп.

Апсуаа афмсаг афиара, апстазаара иашьагэытуп зхэо афапыцтэ рфеамтакэа рымоуп. Очамчыра араион, Атара акытан иантцаз ахэамта излахэо ала, енак зны ыыц еибагаз хатцаки пхэыс факи, пхынгэы мшык азы, атакар анкаццеиуаз еицны цъара ицон. Ианаапса, шьашэырк инытцатэеит. Ус пшак хааза иаасит. Даргы рыцсы аавыргеит. Апхэыс фа лгэы иаахэан: «Ох, шьыр, шьыр, ушца бзиоу, ушцахаау», – лхэеит. Ахатца иахэз игэы инытцаххын, «сара исеигъабшъаз дарбан?» – ихэан, дналхыбаан, ипхэыс дишъит.

Ицеит акыраамта, ахатца икаитцаз дахьхэит, дгэырфон, ицатца аужьны дцъабон, лнышэынтра дтаианы дыцэон.

Енак пхэыс быргк диасны дышщоз, абри ахатца дгэалтэит. Икалаз анеилылкаа, афмсаг ажэла илтан абас иалхэеит: «Упхэыс дахьжу абри ажэла лгэы икэыпсаны илатца, ианаалак иалтцуа ала уара угэна-хаггы ушэоит, иухухуеит упхэыс лфэапхьаггы, ахэса зеггы рфэапхьаггы» хэа. Абри налхэан, дынкаба дцеит. Иара ус егыйкаитцоит.

Апсуаа афмсаг пату акэыртцоит, иаграгылазом, уаграгылар, «уашэиуеит» хэа ирыпхьазоит. Иахышътоу иахысзом, иахыс-ны ицаз, дхэычызар изхэзом, изхарц азы даахэны хынтэ нак-аак дахыпар ауп, ддузар дашэиуеит хэа ирыпхьазоит. Ахы ларханы икыддыргылазом, ус иаанужьыр, ахы ахьуеит, нас уи ахыхь икыд-зыргылаз иахь ииасуеит рхэоит.

«Афмсаг пату акэутцар, пату укэнатцоит». Арахэ афмсаг ала уа-сыр, ишарылоит. Аишэа икэушьыр, афны иамоу абракъатра цоит.

Афны шупссо азэы ишъапы иахькысыр, зшъапы иахькысыз даахэны хынтэ даграгылароуп, мамзар ашъатца ыыц изаамхэо, икэманшэаламхо далагоит.

сыхәтоуп!» – хәа иеихәоит. Анцәа адунеи фбаны ишоит: хазы адгьыл, убас адгьыл икәгылоу ашәапыцац. Ацхьа алацшра Ацстаа иитоит. Ашәапыцац ашәтыкакачра ибла хнакын, «абри сара истәызааит!» ихәеит. «Ашәапыцац уара иутәызар, адгьыл сара истәуп», – ихәеит Анцәа. Ацстаагьы уи дақәшахатхеит. Ашьтахь «ушәапыцац сыдгьыл икәганы ига», хәа идитцеит. Ацстаа ибеит дшатцахаз, хшыфла акырза дшеитцаз. Анцәа идгьыл иара изынхеит. Ацстаагьы дафыстаахан, цәгьамзар бзиа камтцо адәы дныкәлеит.

Анцәа ирдыдуа, ирмацәысуа Ацстаацәа дрышьтоуп. Аха Ацстаа даара дгызмалуп, адыд-мацәыс ихьзошәа анибалак, днеины Ахьа-цатцла датцагылоит. Анцәа иан д-Хьацпхауп азы, иикьо Афы ахьаца иавкьаны ицоит.

Уаантәи Ацстаа длатцкьаны дыфәеит, Анцәа еита ирдыдуа (ианыдыдуа Анцәа Ацстаа дишьтоуп дишьырц азы) уи днаишьталоит. Дихьзошәа анибалак днеины ауаа дрывагылоит. Амацәыс анаакаччалак, «Анцәа улцха хат!» зхәаз ауаа, Ацстаа дрывагылазаргьы Афы рывиркьоит Анцәа. Ус иззымхәаз Анцәа иикьо Афы ала дреихсуеит. Ускан Ацстаа ахацәгашьа дақәшоит, дызвагылаз ауафы адыд-мацәыс дашьуеит.

Ацсуа мифкәа излархәо ала ауаапсыра ф-гәыпкны ишоит: Анцәа иитәу, Ацстаа иитәу хәа. Анцәа дхазтцо, ауаа қыиа-иашақәа, Ацстаа егьа дрытцагьежьыргьы рхатыцафы иказаауеит, егьырт дыриааиуеит, ацәгьарақәа диркатцоит. Ацстаа ихатагьы ицәгьаршра иахкьаны, цәгьарамзар бзиа дақәымшәо, тәамфәхә имазамкәа, адәы дыкәуп.

Арахә рфынтә Ацстаа иитәу ацьма ауп, иара иоуп адунеи дара анызтазгьы. Аха ацсуа ажәла ицәигоит.

Ацстаа ацьма анитцеит. Ускан ацсуаа ацьма закәу рыздырзомызт, псыуак чнырс Ацстаа дизнеит. Хәышықәса ицьма гәарихуан. Ашьтахь адәафы еилацалан иршарц рызбеит. Аха ацьма еилагьежьуеит, рыпхьазара маншәалам. «Уааи, ацха икәцалан иахшап!» – ихәеит Ацсуа. Ацстаагьы мап имкзеит. Ацха икәланы ишааиуз Ацсуа рапхьа днагылан, иааникылеит. Азафы рыгагақәа ракара рыцланы иунарбоит. «Ацха икәу ракәу, тцака азафы итоу ракәу иутаху?» – дтцаауеит Ацсуа. Ацстаа азы дылтапшын, уа зсахьа аныз еиха игәапхан иалихуеит. Ацсуагьы «ррет» ихәан, ицьма

иманы дцоит. Аѡстаа иѡьмакѡа иѡѡьзуеит. Аха, зегъакоуп, Аѡстаа иѡьмакѡа ауаѡы иѡырхагоу маѡымкѡа иѡартцоит. Аѡстаа апѡхъанатѡ ирылеитѡаз аѡѡгъа рѡѡа иалымтѡыѡт хѡа иѡхъазоуп.

Аѡстаа дызбо иреиуоуп аѡѡ, ажѡ, ала.

Аѡѡи ажѡи уааигѡаза иааины, рхы уѡѡкны иануѡѡѡауа, «уаѡстаахѡ уапѡхъа дгыланы ирбоит», рхѡоит ажѡьтѡуаа. Хѡьѡѡ аарылхны рѡѡѡѡѡа иныѡѡьршѡуа «уаѡстаахѡ уара думазааит!» хѡа хынтѡ иухѡар ауп усѡан.

Аѡааимбари Аѡстааѡѡеи реибашъра. Анѡѡа иѡааимбарѡѡа адгъыл ахъ иааишъѡит Аѡстааѡѡа ндыртѡарѡ. Урт тѡеит Мѡышъ азиас азааигѡара, «Ноу иѡѡѡ» хѡа иахъашъѡуа адгъыл аѡы. Акыр еибашъит. Аѡааимбарѡѡа дреихѡбын Ноу. Аѡааимбарѡѡа Аѡстааѡѡа ѡхъарѡѡо маѡара Казахѡтанынѡа инарѡеит. Уа Аѡстааѡѡа зынѡа рыѡдыртѡѡгъеит. Ауаа ус рхѡеит: «Уѡааимбарѡар, амра лбааганы, хъшапы инѡаланы, ихаѡѡланы иѡѡ иѡатѡа!». Ус егъыѡаитѡит. Аѡстааѡѡа зхалаз зегъы амра дара идмырбазакѡа ирхысны иѡѡит, раѡстаахѡѡѡа зегъы былны. Иахъа ѡслымзраны ишъѡуа адгъыл зегъы амра былгъѡ, ибылуа изхысыз ауп.

Аѡстаа атѡлагъы дахылаѡѡуеит. Атѡла иѡѡѡ «Анѡѡа улѡѡа сыѡ!» зхѡо уара дутѡьзааит! Уи зымхѡо сара дыстѡьзааит!» – иѡѡеит Аѡстаа Анѡѡа амал анишѡз. Убринахыс атѡла иѡѡѡ рыѡкнытѡ Анѡѡа изѡахѡ згѡѡалашѡо зегъы лыѡѡхала илбаауеит жъѡаан, изымхѡо атѡла иалѡѡѡит, рыѡѡѡѡа рхыхны Аѡстаа иѡѡит.

Аѡстааи ауаапсыреи реизыѡазаашъа. Апсуаа Аѡстаа ииааишъа рдыруан. Аѡны дааганы рыматѡ идыруан. Абас Шамбак амѡы ихыхуан, асал алатѡ. Амѡы измыршъшъеит, асал ахъалеитѡаз уа иаанхеит. Ихѡлеит. Ашамба аѡныѡа дѡеит. Аѡстаа дааин асал алсхуеит хѡа далагеит. Иалихит, аха аѡшъшъара инапы лыѡѡьяшѡан иаѡит. Апѡѡа данааи, Аѡстаа дѡѡьзгаза уа дѡѡан. Иѡѡыхѡа ааишѡан, излеишѡаз алаба иѡѡахит, Аѡстаа аѡныѡа диѡны дааит. Уинахыс Ашамба ихшхыртѡѡы раѡѡахеит, амѡы зныѡ иааигар нѡѡѡара аѡѡамаызт. Аха Аѡстаа иѡѡыхѡа зларшѡаз алаба ахъыѡаз Ашамба ихѡьѡы «ахѡат уѡѡѡѡѡит» хѡа джъаны иирхѡоит. Алаба аниѡу, ахѡьѡы ахш ахъеилашуаз аѡуан дылѡажъны, иара дѡѡит.

Аѡстааѡѡа рѡѡартѡ, реизартѡ: азлагара, адѡѡьѡѡѡ ѡѡѡа хѡьѡы, абаа хыжѡѡѡараѡѡа, аѡны ашѡ ахъакыз, ауаѡы дахъахызѡааз, агѡаратаѡѡа, ашѡхымс.

Афстаа дзыццешэо: Акама, азаз, амца, азыршы, атцэасса, ақәыццла.

Афстаа имчра ахеразы икартцоз. 1. Ажырафы икартцаз акама атаца дыбжыргон Афстаа дылкәырцарц, атаацәара фыц дызлана-галаз рфы дылпырхагамхарц. Убри азы ауп иахьагы атаца аоны даныфнарғало асхамшә (ашәхамс) афы фыцәа арпарцәа нак-аак игыланы, ркамақәа еихарсны дзытцырго. Асхамшә Афстаа итәарта хәа ицхьазоуп. Убри азы ауп уи ариуал уа изымфәпырго.

Афстаа ицәгъара ахеразы ицыхәа хтәаны иртцәахуан, мамзаргы ишәаны. Изларшәаз алаба иара иахьимбашаз иртцәахуан.

Афстаа дырпырхагамхарц азы атцәассамахә, ақәыц амахәта хәычык изазоу аky итазахны, рцәа иадыртцон. Уинахыс Афстаа урт рааигәа дааизомызт. Афстаа икәых аныргалак, иара изынхоз Анцәа иахәшьяцара ақәын, убри акнытә уи зфы дыказ зегъы барақьатра рыгхазомызт.

Апсуаа ражәа иалоуп афразеологизмқәа: Иафстаахә дзыццәгъа-хеит. Дафыстаахеит. Афстаа дикит. Афстаа икәакәа дыкәтәоуп. Афстаа дицырхагахеит. Афстаа деивигеит. Афстаа иеипш дгызмалуп. Афстаа иеипш атцыхәа имоуп.

Алитература

1. Апсуа жәлар рфәпыц рфәамта. 12 томкны. VII атом. Атом еикәлыр-шәеит, акыпцхь иазлырхиеит, апхьажәеи азгәатақәеи ләит Ц. С. Габниа. Ақәа, 2002, ад. 181 – 191.

2. Чурсин Г.Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 65.

3. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 50.

АФСТАА ИЛХРА // БАРБАНЦЫА

Афстаахә илхра – апсуаа рфы, еихарак афәр рыфнутцака есы-шықәса, Нанхәамзазы Афстаа ибылрахәа имфәпырго қабзуп. Ианымфәпыргоз хәа аамтақәа атцәарадыррафы еипшымқәа иар-боуп: Нанхәамза 14, Нанхәа уатцәызар уаха.

Нанхәмза 12 – 14 рзы, ахаша, Афстаацәа еилатәаны реилацәа-жәара иамшуп хәа апсуаа ажәйтәан ирыпхьазон. Апсуаа ауаа-псыра зегъы фыстаахәк, фыстаахәк дрымоуп, дырхьцшуп рхәоит. Абарт амшқәа рзы, еихарак уахынла урт рфырфашьяны ауаа рфы-

рзааигэартэырц иалагоит. Знык изырхалар, нас ирхытцзом. Убри аҕнытэ ахыхчаразы гэаратацыцхьаза амцақәа еиқәыртцоит. Ажәытәан нанхәамза 14 ауха, амза шыҕагылалак еицш ақәни, аныцәи, ахәысхәеи, иара убас атәеи, атырас амахәқәеи леилажыны амца агәгәахәа еиқәыртцон.

Амцабз анықалалак азәазәала еишытагыланы иахыцон «саҕстаахә дызблит, саҕстаахә дызблит, саҕстаахә дызблит» хәа хынтә-хынтә ихәо, хынтә иахыцон. Уи ала дасу ихыцшыз Аҕстаа дибы-луеит хәа ирыцхьазон. Амца шаанза идырцәазомызт, ицәо иалагар ацсы тарцон. Ауха шаанза убри иаҕын, лацәеихышь картцазомызт. Ицәар аҕстаацәа рхалоит, рымчра ргоит хәа азырцхьазон. Ашамтазы зегы цыкаыхыш хәычык амца иақәрыцсон, алабақәа рыла амца иаасуа арцәара иалагон «Аҕстаа дхаблит!», «Аҕстаа дхаблит!» хәа рыбжы рдуны ихәо.

Ашара анаатцалалак, имыщәазакәа ишдыршаз агәылацәа ид-дырхарц азы ихысуан. Ахысбжы захаз «Шәаҕстаахә дызит!», «Шәаҕстаахә дыблит!», «Анцәа ицышьоуп!» рхәон. Абас мцала ацсуаа ацәгьамыцәгьа хқәахблауеит хәа ирыцхьазон.

Ари ақьабз иахьзуп «Аҕстаа илхра». Иқоуп авариянтқәагы – «Аҕстаахә ибылра», «Аҕстаа ибылра», «Барбанцьяи».

Алитература

1. Иоакимов А. Абхазцы/Кавказ. 1874. № 39.
2. Гулиа Д. История Абхазии. Т. I, с. 227.
3. Чурсин Г.Ф. Материалы из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 65.
4. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 50 (48 – 50).
5. Габния Ц. С. лантцмтақәа. Ешыра ақ., 2010; Цырыхәа ақ., 1996 ш. азы.

ЦАЦА

Цаца – аарыхра, аура-ахаҳара анцәахәы лоуп. Ацсуа мифо-логияҕы лызбахә мачымкәа иқоуп. Цаца дыцхәыс нцәахәуп.

Афольклортә текстқәак рҕы дхатцаны данцәыртцуа ықоуп, аха уи аҕиара маиузеит, иахьа уажәраанзагы Ацсны иахьабалак, да-хьыргәалашәо дшыцхәысу натцшыны иазгәартоит. Илызку аны-хәарақәа рыҕҕы ус шакәу мҕашьарада иубоит.

Цаца ижэйтэзоу нцэахэуп. Лоура мыцхэзам, шэпа-жэпак, лыжэ-
оахыркэа аакыааны дыкан. Тексткэак рэы уи дтакэажэны, лцы-
шэи лшыапкэеи еидысло, дцыкэны лызбахэ хэоуп.

Ацсуаа аарыхра, аеафра абзиахара, мамзаргы акамлара лара
илыдырхэалон. Аеафра бзиа таргалар «Цаца лныхэапхызы» иабзо-
уроуп рхэон, аеафра алтцшэа мацхаргы «Цаца лышэи акэшэеит»
рхэон. Аеафра бзиа аныкалоз Цаца ацыкэреитра «раки заки, раки
заки хэ-мацэи» хэа хэо, ахы инаркны атцыхэанза илгэарпханы
даналсуаз акэын хэа ипхыазан. Ус акэымкэа, Цаца дгэамтцау,
«нацэкыс-нацэкыс, нацэкыс-нацэкыс» хэа лнацэкыс кьеф-
за икны амхы далсыр, ацыкэреи алапкыа хэычхон, аеафра
бзиахазомызт.

Аеафра бзиахарц азы Цаца лгэы кэзтцоз аныхэаракэа мѳапыр-
гон. «Цаца лныхэара» захызыз аныхэаракэа мѳапыргон аарых-
ра маншэалахарц азы, иахэтоу, ихаркыамкэа, илартцо ацыракэа
гэылазмырбаауа ацэаакыра аиурц азы. «Цаца лныхэара» камтцакэа
ажэла карцсазомызт.

Аныхэаф. Дныхэон апхэыс бырг, апхэыс цкыа.

Амѳацгашыа. Аныхэаразы амгыал рзуан, ахартэы адыргалон,
ашэеилатца пымказакэа, ахэызба акэцаны икэыртгон. Урт рхып-
хыазарафэы иказароуп, хымпада, акабак//акаб. Аныхэара мѳа-
пыргон амхэырстафэы.

Амѳацгашыа. Аныхэаф мацкыа-шыацкыа лееилалхэон, акасы
шкэакэа фыц нытдыркыаны илхалтгон. Дзыхныхэо аашытыхны,
амхэырста агэтафэы днеины инышьталтгон зегы. Нас дрыхныхэон
абас хэо: «Цаца! Бнапы хануп. Ихалшоз ала абра хабзааит. Сын-
тэагы бхаргэамтцуеит, аха быда цсыхэас ихамои! Мшыбзиала
латцара кало, аарѳара баапсы камло, цша цэгыа, кырцх млеио, мла-
кыра камло иахыкатца. Цаца блапкыа рацэахо. Сбыхэоит ихэг-
бмыжын!»¹.

Аныхэашыакэа айвыгара рыман, аха ртцакы акакэын: «Цаца ду!
Хара ихэхэтаз зегь нахагзеит, хара иаахгеит ибыхэтоу зегы, убри
акнытэ хбыхэоит бахылапшырц, ихат аеафра бзиа амхафгы,
аутрафгы»².

Ианныхэоз аамта. Иныхэон аапын, апхын – ацыкэреи ах-
хэамтаз, ѳафратагаланшытахь. ѳафратагаланшытахь ианныхэоз

иадыргалон икоу ашәыр хккәа зеггы. Амгьал ашә агәылатцаны ирзуан, акабакгы уа иштартцон, итәны икоу алацкьакәа өба, асыс. Дныхәон апцхәыс цкьа. Аныхәарақәа руак абас икоуп: «Цаца, итабуп хәа баххәот. Мшыбзиала илахтцит, хажәла ианаамтаз итцәыгьет, игәылтцит. Ацьыкәреи ашьапы жәпаза, иауцәамкәа, алацкьа наза фәлеит, хца быртәит, бляцкьакәа рацәахит. Быхь-зала ашьа кахтәет! Хәарыхра ххарха, хадхзы зөамхо икатца, сбыкәхшоуп!»³.

Аныхәаө атаацәара датәызар ауп. Данныхәо илывагылоит атаацәарафы икоу ахәса зеггы, амацкәаггы налатцаны. Уа ирзыфо рфоит, иаанхо афныка иааргаргы калоит. «Цаца ллацкьа» иргаз ааганы афны икнархәауеит. «Цаца ллацкьа» хәа иашьтоуп алацкьа-наза, зцырақәа гәылтәааны, зхы еимацьгәоу, еилшәара знымцшуа.

Цаца илызку аныхәара амфадгашьа даеакалагы ирхәоит. Ашылабыста уны, арашы сызбал атцатәаны еилдырхуан. Аишәа афны азхаз иргыланы, иара уа икәыргыланы иахныхәон абас хәо: «Цаца, хамхы ибзианы балс, бақәныхәа!»⁴.

Цаца лныхәара ажәйтәан итцеггы инейтцыхны имфадьиргон, рныхәара ашәаны ирхәон⁵. Хәац ақытан инхоз, еицырдыруаз ажәабжьхәаө Машьика Арстаа илхәамтаны инхейт атексткәа өба. Атексткәа излархәо ала аныхәара иадыргалон: акабак, акәыд еилыршәшәа чацаны, ахычбаба, аеага, атәаргәы, агәыр, амацәаз, арахәыц, аатцәа.

Ара икоуп Цаца илфаша, бзиа илбо афатәкәа. Убас аарыхрафы зыда цсыхәа ыкам аматәаркәа. Агәыр, арахәыц, амацәаз Цаца итцеггы лылшарақәа ргәоуп ирхәо. Икалоит уи азгабцәа азахышьа дзыртцо, имфакәызтцо нцәахәны уаанза илыхәацшуазтгы: «Абра бгәыр ыкоуп, Цацы. Бмацәаз ыкоуп, Цацы. Брахәыц абра икоуп, Цацы».

Цаца длымоуп аца, атаца, апца. Ауаа дызларейцшу рацәоуп. Ларггы цейла деикәшәоуп. Ауаа рааста лылшара, лымч дууп, дынцәоуп.

Апсуаа Цаца ныхәарала лгәы картцон, итабуп хәа лархәон аеафра бзиа азы. Аха аеафра бзиа анырмоулак, аныхәара анафсанггы, лыршәара атахуп хәа ирыпхьазон.

Аинформант Хәгба Цьгәанат ифьинтә 1960 шыкәсазы иантцаз атекст излахәо ала нхафык имхы дыштәз Цаца дибит. Уи «нацәкьыс-

шьацэкьыс, нацэкьыс-шьацэкьыс» хэо имхы далан. «Аа, ахэахша, иҕаҕтцуази!» – анихэа, дшэеит лара. Даахэын: «Раки-заки, хэ-мацэ! Раки-заки, хэ-мацэ!» – хэа хэо, дыфны дцеит. Ашықэсан амхафы аеафра убас ибзиахеит, атагалара иахэомызт!»⁶.

Иахьяггы аарыхра анмачхалак, «Цаца даххаштит, убри ауп зеггы зыхкьо» хэа анырхэоггы ыкоуп. Апсуаа рныхэарақэа ирылоуп аныхэапхыызқэа Цаца дузылпхааит! Цаца дузыбзиахааит! Цаца лылпха-лгэапха уцзааит! Цаца лцьықэреи царцаруа итоугалааит! Цаца лапкьяқэа умхафы ирацэахааит! Цаца леипш уцьықэреи ашэага аоцамкэа, аха ицарцаруа, алапкья тэны, ацырақэа гэылтэааны икалааит!

«Цаца лныхэара» иахья имачуп иказтцо, аха иупылоит. «Цаца лапкьяқэа» аацэырхэны, аха ацарч камыжкэа, иааихыршыны уафы илапш иахытцашэаша икнархауеит. Урт алапкьяқэа рхыпхызара оба рфынза иназар аеафра бзиа тоугалеит, «Цаца дузыбзиахеит» хэа ипхыазоуп.

Алитература

1. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда Уахайд-ипха. Ианылтцеит Ц.С. Габниа. Цьырхэа ақ., 1996 ш. азы.
2. Джанашиа Н. С. Стати по этнографии Абхазии. Сухуми, 1956, с. 99.
3. Илхэамтоуп Смыр-Габниа Арда Уахайд-ипха. Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхэа ақ., 1996 ш. азы.
4. Апсуаа рфольклор. Артур Аншба иантцамтақэа. Еикэиршэеит, апхыажэеи атекстқэа разгэатақэеи ифит З.Ць. Цьапуа. Ақэа, 1995, ад. 395.
5. Апсуа жэлар рғапыц рғиамта. 12 томкны. Актэи атом. Аобатэи атыжыра. Еикэиршэеит, апхыажэеи азгэатақэеи ифит В.А. Кэагэаниа. Ақэа, 2008, ад. 112.
6. Бгажба Х.С. Бзыбский диалект абхазского языка. Тбилиси, 1964, с. 388 – 389.
7. Апсуа жэлар рғапыц рғиамта. 12 томкны. VII атом. Еикэлыршэеит Ц. Габниа-Инал. Ақэа, 2002, ад. 152 – 177.
8. Зыхэба С.Л. Апсуа мифология. Ақэа, 2012, ад. 633 – 637.
9. Табагуа С.А. Абхазские традиционные обряды и обрядовая поэзия. М., 2001, с. 52 – 57.

ЇЫИЇЕР-САЛАТ АХ ДУ

Їыиер-Салат ах ду – ауафы ахшыф изто, ихшыф ахархэашья дакэзыршэо, хархэашьяс еито иахылацшуа, ихэаакэызтцо нцэахэуп.

Ацсуаа ркультура атрадициафы уи анцэахэы ихьз нымхазеит. Иахья избахэ, изку аныхэарақэа Ацсны ахы инаркны атцыхэанза цыарагы иуцылазом.

Ацсуаа нцэахэыс дшыршьоз атэы далацэажэон XIX-тэи ашэы-шықэсазы Ацсны иатааны иказ Введенски А.² Уи ацсуаа рынцэа-хатцара атагылазаашья дахьахцэажэоз истатиак афы ихэоит ацсуа ауафы ихшыф ахырхарт ахас иамоу анцэахэы Їыиер-Салат ах ду хэа ахьз чыда шимоу атэы.

Ацсуаа Їыиер-Салат ах ду изкны шықэсык ахьтэ знык аны-хэара мфэапыргон. Аныхэара иалахэын атаацэара зегьы. Ари ан-цэахэы ихьзала имфэапыргоз аныхэарақэа инарымаданы, ихьзала акэырбанқэагы рықэыртгон. Аныхэара мфэапыргон цшьашак аены, ачгара, мамзаргы аурычра ианытцамыз аамта иакэыршэа-ны. Атаацэарақэа зегьы хазы-хазы имфэапыргон. Аныхэара ам-фэацгара заа аеазыкатцара иалагон. Аацын, заа ихырхыз акэчара-қэа ианхбыцхалак, зиака бзианы илтыз арбагычышь аика цкэаны иаурышьтуан. Уи иушьратэы иазхэанза иалакьысзомызт.

Аныхэара амфэацгашья. Аныхэара мфэапыргон адэаны. Зика аацын ицкэаз, уажэы иушьратэы изызхаз арбагы аанкыланы ир-шьуан. Ижэны еиғыхны асаара ианыртгон. Ацыкхыши ацы-ктэатцэеи адыргалазомызт. Ачашыла ала икэахаз амгьалқэа цшьба рзуан. Уртгы арбагы зныз асаара инаныртгон.

Дныхэон аныхэаф. Уи атаацэара зегьы иреихабыз ахатца иа-кэын. Изнапык афы иааникылон арбагы амгьалқэеи зныз асаан. Егы инапафы апыргы жжаза изныз «акыц» аанкыланы, мазала, убри аамтазы аоны икоу дрымбаратэы, иезаны, дындэылтцуан. Иныцхьякны игылаз тцлак амта даагылон. Ицыба итаз ацэа еыт мацк аамхны апыргы инакэипсон, аффы хааза ианаагалак, аныхэара дналагон. Дныхэон абас:

«Їыиер-Салат ах ду! Уара ауаатэыфса ихшыф напхгара азто, улашара сыкэырцха, хшыфдарыла, мхэыцрада акыр кастцозар сацэыхьча, зегьы срықэшахатны, срышьашэаланы анхашья сыр-

тца!»³. Абас дныхэаны данаалгалак, кэтыжь ёатцаки мгьал ёатцаки «уара иухэуп» хэа нахэаны, апыргы инылаиршэуеит. Иаанхаз афатэқэа иманы афныка дыфналоит. Зегьы агьама дирбоит. Ускан илакытца ччо, длахёыхза дыказар ауп, мамзар атаацэа, дара иртааз асасцэа уи афатэ алакьысра азин рымазам.

Алитература

1. Зыхэба С.Л. Апсуа мифология. Ақэа, 2012, ад. 303-304.
2. Введенский А. Религиозные верования абхазцев//СКГ вып. V. Тифлис, 1871, с. 11-12.
3. Зыхэба С.Л. Иарбоу аусумта. Ад. 303.

АЦЬ

Аць – ипшьоу тлоуп.

Апсуаа абицарақэа зегьы зхьыпшыз Ацьтлақэа рыман. Аны-хэарақэа акыр аць амтцан имфапыргон. Икан ць-тцлак амацара амтцан ианныхэоз, аха еиғьуп хэа ипхьазан уа ацьра ыказар. «Шака ацьра рацэаны еилагылоу акара, уныхэаёа амчра иацлоит», рхэон. Урт ацьқэа рылакьысра, рхырффара, рхырёёара, рыхтцэара калазомызт.

Апсуаа рныхэарта тыпқэа алырхуан ацьрақэа рымтцан.

Аць амчра дузза змоу тцланы иахэапшуеит апсуаа. Аёстаацэа, ацьнышцэа шэаны ааигэа инеизом, рхэоит. Зны-зынла урт аць «абғьы аилачыра реаладырзырц» инеины иалатэоит, аха ускан рымчра зегьы рцэызуеит. Убри азы акэын апсуаа рыхцэхэыцқэа иамырхуаз, рнапхыц, ршьапхыц ихдырссоз, аёстаацэа рацэыхчаразы аць атцака иганы изыржуаз, анышэ изартоз. «Аць урт аёстаа игар аузом» хэа ипхьазан¹.

Агацэа зышьталаны инеиуа ахатца днеины аць дамтцагылар, иагацэа уа ихьзаргьы, илакьысзомызт. Аҳ ихатагьы азин имаза-мызт, уа иатцагылоу мчыла иатцганы ргара, ртакра. «Аць дахьч-ит», – рхэон². Апсуаа аибашьра ианцоз ари атцла пшьа иакэшаны игылон, ркамақэа ыршэны иалартцон. Нас иакэшо «ахатцарашэа» рхэон. Атдыхэтэаны атцака акрырфон, еибаныхэон. Гэдоута араион иатэу Блабырхэа ақытаёы игылоуп, зықэцэаны аиха хэымпалқэа алоу ацьтлақэа³.

Тырқәтәылақа ахтәара зықәшәаз ацсуа хылтцштракәа излар-гәалашәо ала, «Адыд мацәыс аны́коу Ацъажәпҭа илымтцаныхәон бзиа́ла, машәырда иалылгарц азы»⁴. Ацъ амтца ақьашьра, «азқатәара» қаломызт⁴. Уи инадхәаланы ацъ атцақа имҭапыргон ажәытә қьабз «Цачхәры» хәа изышьтаз. Уи зызыкыз убри акәын: Ауафы, ахәычы, аду игәаамыгзазакәа днеины, тцлакы амтцан дтәаны азы кеитәар алшон. Ус қазтцаз «Цачхәры-ныха ицырхагахон» иеиқәа ирбаазон. Убри акнытә атамзаара, ахәыхра азы ари ақьабз мапыргон.

Ианымҭапыргоз, ишымҭапыргоз. Амшапы мза атцыхәтәан-тәи ацшәаша аены ацътцла атцақа Цачхәры-ныха хәа аныхәара мҭапыргон. Уахь инеиуан аныха зпырхагахаз хәа ирыцхьазоз атаа-цәара хәычгы-дугы. Аныха иара ацқара еилазгаз ицсы еиҭазо иалагон. Ицсы аиқәырхаразы аныхәара мҭапгәтәын ацъ амтцан. Изымтцаныхәоз ацъ агәараанда аҭнытцқа игылазар акәын.

Иадыргалоз. Иалахәыз рыцыпхьаза ашъыжь шаанза игыла-ны акәакәаркәа рзуан, убас амгьалқәа. Ашъакәтәара қалазомызт. Ацъ атцақа инеины, зегьы ршъамхқәа арсны иаагылон. Атаацәара аиҳабы акәакәарқәеи амгьалқәеи зныз асаан аанкыланы «Атцач-хәры ду! Злыпҭа ҳаура Таргьелаз!» иахь ахәара қайтцоит «зегьы ир-зымдыркәа иқартцаз иатәимтцарц» азы, иара убас «идырны ирым-хақатцаз азгы».

Ацъ амтцан иныхәаз, ма иатцсуаз ацахақәа рыла ирфычон, аца-хақәа қылтцәаны амахә иахьындырхалон, амахә атцкарқәа рфы ацәашьқәа адыркуан акы ихәхәап хәа⁶.

Ацъ атцақа ианқәозгы ықан. Ахара здыртцаз «ишысхарам» хәа ацъ амтцан днеины дықәуан. Уи нахыс ихы ирыцқьейт, ишихара-мыз ааирцшит хәа агәра хартцон⁷.

Ацъ амчра амоуп хәа ишырцхьазоз атәы ахәоит ацсуаа рытә-хәакәа рфы ирацәаны ахархәара ахьамоугы. Атәхәакәа ртекстқәа рфы ацъ алагалоуп иара алацш амчра ду иамоу азгәатаразы, аиҭырцшразы: «Ацъ-қата амахә зырҭаз–алацш», «Ацъажә ахы хзырҭааз», «Цъыжә зражәыз – лацшы тәхәа», «Цъыжә хзырфҭаз – лацшы тәхәа»⁸.

Алитература

1. Начкебия С.М. Лексика народной медицины в абхазском языке. Сухум, 2013. с. 15.

2. Чернышев К. Тифлис. 6-го октября, 1854. «Газ. Кавказ», 1854, №62,83// Абхазия и Абхазы в Российской периодике. Т.1. Сухум, 2005, с. 174.
3. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухум, 1956, с. 51.
4. Илхəамтоуп Тхəазпцə Нонна. Илəаит Инегль ақытан. Тыркəтəыла. Ианылтцеит Ц. Габниа. Аҕəа. 2016 ш. азы.
5. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960, с. 44-45.
6. Илхəамтоуп Шамба Минака. Ианылтцеит Ц. Габниа. Ыьырхəа ақ., нанхəамза 27, 1980 ш. азы.
7. Ихəамтоуп Чкотуа Дикран. Ианылтцеит Ц. Габниа. Ыьырхəа ақ., хəажəкырамза 10, 1994 ш. азы.
8. 7. Ацсуа жəлар рəапыц рəиамта. 12 томкны. Актəи атом. Еикəир-шəеит, акыпцхь иазирхиеит, ацхьажəеи азгəатақəеи исит афилологиатə тцарадыррақəа ркандидат В. А. Кəагəаниа. Аҕəа, 2008, ад. 167,172,180.

1. АЦГӘЫ ИАҚӘТӘАЗ АТАКӘАЖӘ

Ари таарыхыуп, мама, таарыхыуп, аргама икалаз акы ауп.

Икалеит иара Арыста ақытағы. Дыкан, дынхон убра такәажәык, ацгәы иакәтәаз. Уи ус дыкоуп ҳа акрырдыроо ант лгәылацәа. Урт ыцъа аишыцәа ыкан, атакәажәыи дарей еигәылацәан, дара пхәыс дрымамызт. Шъха ицон, ишәарыцон, ркәац ахақәа ирықәтцаны идырфон, ашә ус ирыман, ахш-хыртцәы рыгмызт. Аха иалабхи, еицыломызт дара, ркәац аакныззааны ицон, рышә акөзар убас, уама иакәшәан икан, ацхаста гәгәаны ироуон.

Ас иахъа, ус уатцәы, уаха атцыхә цымтцәеит.

Нас аишыцәа леицәажәан: «Уара ари уаманы ҳақәшәит, кәзшыак кәхәмтар, ас ҳазнымхит», – рхәит.

Иалабхи, илеицәажәан, шәандыкәра дуззак рыман, ашәкәа тарцон, акәацкәа тарцон. Уажәы ршәақькәа ааиттарцан, акәацкәагы ашәкәагы, ашәандыкәра дуун иара, ашәандыкәра илтарцан, аха аартны иаанрыжыт. Азәы ацәырджәы атцка дыхәхәаза дытцает, егы аатцра дтәет, ишәақь иманы, егыны.

Ус истәаз хәлеит. Хабар ыказам. Абри закәи ҳа ихәыцо исыказ, ақыпха, иаакылкәеит ацгәы. Ацгәы аакылсын ифы-ифиуа иаафналт, иахырга абом. Адыхха ацәырджәы инықәцалан, ашәандыкәра абет.

Атцака ицаиаз иеазыкайтцәит, ашәандыкәра инталар сәагылан, искып ҳа. Ацгәы адыхха ашәандыкәра интацалт, иаргы дфатцкәан агьсәха ашәандыкәра ахы лаиркыит: «Уааи, уааи, абаапс, Анцәа ихәитт!», – ихәит.

Арахъ ашәақькәагы ркыуп. Иаргы аха хәантан, исахан ифдәылырган, агәрп агәтаны инарган иладыргылт. Лабаза дыук ааникылт, «исшыр ацкыс исхәахәап», ихәит. Длахагылт: «Ашьшыыхәа уара ахы тираа, сара сасот», ихәит. Ианааирт, ацгәы адыххәа ианысгыца, алақәа цыр-цыруа, ақәақхәа даасын, азлак тихит. Ионыхәхәан артәтцәаа рго, артцәаа ихәхәо ицет. Ани дара ари ахцагы рдыро икома, ани ртакәажә лакәс икада.

Ус уаф дкылхха дааит: «Абаа аоны шәыкоу, атакәажә дыцсот абаацс, дыцсот, артәаа дыхәхәо дахзеикәком» ҳа.

Иалаххи, еибарыоны ицеит. Ианнеи, атакәажә лызлак тытцны лызгы иакәжбуп, дшәзабааха. Нас, икалази, рхәан иналхагылт: «Сыцсот абаа, сыцсот», лхәит. Ашътахъ ус дсыказ, дыцсо даналага дааикәыркт.

Иалацхи, абас ддамыгаха даацәыртт. Уинахыс ркәацгы атып ағы икалыит, рышәгы калыит. Уаха пхаста рмоуит. Абри лакәны акәмызт аргама икалаз ауп. Сан дызлазгы, дызпнызгы иахаанны иалацәажәон. Дара Тагса-лпацәа ракәын.

2. АЦГҢЫ ИАҚӘТӘАЗ АТАКӘАЖӘ

Ари ажәабыжъ таарыхыуп, аргама иыкалаз акы ауп иара. Ауаа зегы еицырдыруа хтысуп. Сан рыцха, иахааныз сара срыхзеит лхәон, урт рфынтә ауп ларгы иызлаҳаз. Икалеит Арыотта ақытан. Иыкан шыца аишыца. Аха иалабхи, рыоны пхәыс дыфнамызт. Дара шыханыкәара рыгмызт. Аха арахъ еицыл рымамызт. Ркәац ахақәа ирықәтцаны идырфон, ахш-хыртцәы усгы ирыгмызт. Пыла рымамызт арахъ акәымзар. Изыхкьозгы, ркәац аакныззааны ицон, рышә акәзар гәырз, шашәарз иызон. Уама иакәшәаны абас иыкан. Ас иахъа, ас уатцәы. Апхаста гәгәаны ирауан. Атцыхәа пымтцәеит. Ргәы аныптцәаза иааицәажәеит, «уара дабанза ххыччо аабап», рхәан илеицәажәан абас картцеит: Шәандыкәра дыуззак рыман, иаарган уадак ағы иладыргылт. Ахәа аадыртит. Ашә рфөи, акәац рфөи лтартцан, дара ршәақькәа ааитцатцаны азәы ацәырдгәы атцака дыхәхәаза дытцаиеит, егы ааттра дтәеит.

Ус истәаз хәлеит, арахъ цъара цбакгы рбом. Уаха нагарта амамкәа ргәы ғыгъзаны ишыказ мкәа, ақыпхәа цгәажә дыуззак ыпан аценцъыр иаакәпалеит. Иффыс-ффысо уа иаафналт, ани ахырга абом. Адыхха ацәырдгәы иныкәпалт. Ашәындыкәрагы абөит.

Ацәырдгәы атцака иытцаиаз зегы ибөит усгы, ашәындыкәра иынтапалар ахәа ахызфәп хәа игәы итөп. Ус иаргы ашәындыкәра интапалт. Иаргы уи акәымзи дыззыпшыз, ағыефәа ашәындыкәра ахәа лаиыркыит. «Уааи, уааи, абаа, Анцәа ихәитит» ҳа иашъа иышқа

дыхәхәеит. Уиггы дыфны дааит. Ршәақықәагы мазеины иыркы-уп. Иарггы ахәагы хынтын, иыфахан иыфдәылыргеит. Агәарп агәаны илаганы иыладаргылт. Лабаза дыук ааникылт рыуазы, ишыыр атқыс иысхәахәап ихәыит. Ахы ывтҭрааны иаакартт. Ус адыхха иыфтыпеит ани ацгәажә, алақәа цыр-цыро. Ақәақхәа ахы даасын азлак аатихыит. Иыфныхәхәан, артдәаа ахга ицеит, аха иах-ца ҳа акрдыро.

Ус мачзак аатцханы, ауафы дааит дкылххы. «Абаа, афны шәыкоу, Шәакәа (ргәыла атакәажә лоуп) артдәаа дыхәхәо цәгәала дыкоуп, дахзеикәком», ихәеит.

Иалацхи, еибарыфны ицеит. Ианне, ргәыла атакәажә лыз-лак тытцны лызгы иакәжбуп, дшәазабааха. «Ибыхзеи, нан-дыу» рхәан, инылхагылт. «Сыпсот, абаа, сыпсот», лхәыит. Аишыцәа иыкалаз ауырзымдырхуаз, аха иыухәои. Ус дсыказ, дыпсо далагт, дааикәырт.

Уинахыс, аишыцәа рышәгы ыкан, ркәацгы атып ағы иыкан. Абас аргама икалеит. Дара аишыцәа Тагса лцацәа ракәын. Лара атакәажә дзыуастаз «цхашьароуп» лхәан, сан исалымхәеит.

3. АҚҰЫЦЬМА ИАҚӘТӘУ

Зғабк дгәакуа дышьтан. Шышьымтанла дчыгәза дыкан. Уахынла, ахәымехан, ианааилашәшәоз деицәахон. Ес-сыуаха агәылацәа еи-заны дырчапшыон ныс!

Гәыла чкәынак лбаантәы дшааоз, амфан ақәыцьма азә дақәтәан, иидыруаз азәы, ифивкәеит, «Ари закәи?» ихәан дфашьталт иах-цоз. Ус афны ианазааигәаха, иаагәылшәан, иаканхт. Икәымпылуа ағынанахт. Ишнеиуаз афны иыфналан, усгы азәгы ибазом, азғаб лааигәара инеит. Ианнеи азғаб дкаауа дхагахоит, ахәымехан акәымзи.

Ари ачкәын, изакәу збоит ихәан, адырфауыха, ахәымехан, етрегь дааин ашәхымс дылатәеит иахәа кны.

Дшыпшоз акәымкәаны, акакан акәара-кәараха ағаанахит. Агә-ты ахазеикараз дасит, иааикәиршәеит иара. Азғабгы дзыказ еипш даакәлеит.

4. АҚӘЫЦЬМА ИАҚӘТӘОУ

Дкымкымуа дыцәан. «Қсы! Қсы! Қсы! Исызкы!» хәа дахыцәоу ихәон, ихәас издыруамызт.

Ақәыцма ушыр иаргы дыцсон. Ипсы ақәтәан. Иуыуа инеи-цылон, иара дфакәтәон. «Қсы!» хәа иманы агәарцкәа дырталон.

Абна агәтағы днеины дуыуон. Нас дфакәтәан дхысхысуа днеиуан. Ёынла ишәон, ицәыртцомызт. Ари ауаф икәыцма аныршь рацәак нимтцзыит.

5. АҚӘЫЦЬМА ИАҚӘТӘОУ

Ари дгызмалын, ақәыцма дақәтәан, имышьтгы цәгъан. Атәым кәац зфоз иакәын. Ақәыцма рбызшәа идыруан, дрыцхьон. Акы акәын изаауаз. Акы акәын иафоз, агәи-агәатцәеи аатыхны иканажьуан, иара ихата дақәтәан. Абри дызбаз, ма иара еихсыз имч иара ишкә ииасуан. Ақәыцма, ма ирхәыр, ма иршьыр иара дычмазафхон, хара инамгакәа дыцсон.

Иара атцхагәтаны дцон, арахә ракәын цырхага ззыруаз. «Атәым кәац хаауп!» ихәон. Ауаа дырдырон, аха дырзафәкомызт. Апсуа цасла итцхашьон, егырхәомызт.

6. АҚӘЫЦЬМА ИАҚӘТӘОУ

Ақәыцма иакәтәоу ыкоуп. Ақәыцма дацхьон иара. Апцхаста картцон. Ақәыцма ахы, шамахамзар, иакәшәазомызт. Иара цсыр иаргы ибыстафара ызон. Дтәомызт. Иара днақәтәан дцон.

7. АБГА ДАҚӘТӘАТЦӘКЪАН...

Цсардиа Мшәады «абга дақәтәан» рхәон.

Уахык икалеит алашра гәгәаны нхафык иғы. Ддәылцт ишәақь аашьтыхны. Ирахә абга рылаланы икан. Абга иакәкны дхысуеит. Ианааша игәыла Апсардиа дыхәны дышьтан.

Иара икәрахь днеихьан, дахьца-дахьаа уафы имбо дыбжьазоит. Дааит мыш фажәа рышьтахь.

Данааи, ахабла даналала, ала ааисны дырkit. Абгакәа рыффы ихкааны. Иара игны, дгәакны, дыччааха дыкан, хара дзымнеит, ипстазаара далтоит.

«Хаґоу иашта дталааит, абга дакәтәоуп» рхәон. Ицкәынра зеггы ус ихигеит Маршьан Таташь ифнра.

8. АШӘУА ИИАТЦӘА

Уи зырхәо абри азоуп. Дитаазаап зны ашәуа цсыуак. Апсуа да-алаган ихәы кәитцеит, ипхь кәитцеит, аха ашәуа ауыха «саангылом, сцароуп», ихәыит.

«Ашарпазы угыланы, амфә уқәлап, уажәы ухы нықәтца, уцсы ааитоукып», – рхәан дрымшьтит.

Бымбои, арахь тцхагәта инеихьан, арахь зынран, ахьта баапсын. Шьхала мацара дцар акәын, ахьта илаларггы калон. Автобус, амфә, абаказ усқан.

Иырыулакггы ддыриеит. Аха игәы тынчыз цьыбшьоу, уажәы-уажәы ажәфәан датцапшуазаарын. Ус иатцәак ааигәазаны, иххаза, ибеит, «аа, абар, ашарпыетцәа ахгылаз, шыта шоит, сдәықәлап», ихәан дгылт. Атаацәа зеггы ицгылт: «Уара уаагыл, ашара акрагы-уп», рхәыит, аха имуыкәа ддәықәылт.

Дцот, дцот, аха ишом. Уи акәым, иара аетцәаггы еихаггы икәеикәеиуа икыдуп.

Ашәуа гәакггы ахьта дакын дшәит, дтцааит.

Иацьал уа иалан, рыцха, бымбои! Ашарпы Етцәа акәу цьашьа дацгылан ипсра аанагеит. Уи нахысггы иара убри аецәа «Ашәуа Ииатцәа» хәа хьзыс иаиуит.

Иара уажәггы ауаа анажьо ыкоуп. Абри Ашарпы Етцәа иахгыла-ло атып афы иарггы ифатцхахоит.

Абас ауп, дад, уи атаарых сыкоу.

9. [АШЫЕТЦӘИ АХӘЫРЦЫЕТЦӘИ ЗЫХКЬАЗ]

Фыцья аишьцәа ыкан. Шәарыцара ицеит. Аихабы абахә дафәхан, аитцбы дизафымгеит. Тцка дааин дитцатәеит амца еикәтцаны. Уаантә фитоит: «Учкәынцәа кызааазра иазыскп, уцхәыс цхәысс даасхәот!»

Ари зеггы зихәо дсырцәарым хәа ауп.

Ашышьымтан анааша ииулак ахақәа арсуо дылбааигеит. Аха егы хэычык еилкаарақәа удааөшәа дықан.

Аоныка идәықәылт.

Хыпста ғыны иқан, қыдқәак ықән. Аитцбы ацхәа дгылан, дигәтасны азы далаижьт.

– Уашәа дабакоу? – рхәит аоны.

– Иашәас исымоу аиха! – ихәан зегы ихәит.

«Сыршап, уаанза дсырхәыцп, игәы цызжәап!» – акәын уи иихәоз иатданакоз! – лхәеит ицхәыс.

Ацкәөхәа иуапа ааишәеитцит. Дцет Хыпста!

– Уара ушырпыетцәазаат! Сара схәырпыетцәазаат! – ихәан, ихы иаагәыдтдан иеишьит.

10. ЕЦӘЫШТ

Абра Ачандареи Цсхәыи рыбжьара икоуп дәхәыпшзарак, иахьзуп Ецәышта хәа. Ирхәоит, убра ашта иааталон хәа лассы-лассы иатцәак Ецәыш хәа. Лара еихаразак дрышьтан ашәарыцацәеи ахьшьцәеи, иаалгәацхаз дынрылцаа дылгон, илгозгы – ахатца, цхәыс дызмоу. Урт баны даангылозма! Казшьас илымазгы урт реилыхра акәын. Ахатца, иаразнак, арәашьыга илтазшәа, ицхәыс дааитцыхны дылгон, ус илказшьан. Нас даәазә данылбалак уи даашьтхы дылгахон. Абас азәазәала ахацәа лнацәы иахалыргъежьон.

Убри аиатцә убрака иахьтаалоз азы Ецәышта хәа иахьызхеит. Иара аиатцә ахатца ахьыкоу, сымәашьозар, насгы иубахьоу сакәым, сажәыит, ахыхь баацс лассы-лассы тыц снатом, ак затцәык издыруа, Амрагы ааигәара ишыкоу.

Исахахьеит Ацсны хатцеи-цхәыси реилытцра зыхкьо Ецәышт лоуп хәа.

11. [ЗАКА ЕЦӘА ЫКОУ АКАРА АУААГЫ ЫКОУП]

Адыфониа зака уаа ықәыу акра Ажәфан ецәа кыдуп. Ауаөпсы да-ниуо, Ецәакгы жжаза Ажәфан иөкыдлоит. Ауаөпсы данцсуа, ицсы анихытцо аамтазы ииатцәахә кыдшәоит. Ишәымбахьеи, уахынла ажәфан ецәак лалшәан икәлаауо изталало. Убри азы ауп, избаз, «сыиатцәахә кыдуп! Сыиатцәахә кыдуп!» зырхәо.

12. АМРА АТЫФ ИАКУЕИТ

‘Еынла уахынла аипш еикэылашыца аныхэло Амра Атыф иакуеит. Атыф иафон иаанмыжкэа, аха ауаа акэкаэхэа ихысуа ианалагалак, зкыы хы ркнытэ акы уа ифеиоит. Убри ала ицэоу аанарцшоит. Ала ашра ианалагалак Атыф шэот, Амра аунашытоит. Адгьылгы аашоит.

13. АДЫДРА ЗЫХЬО

Ианыдыдуа, дад, Анцэа Афстаа дишьтоуп ауп, акэка дхысуа. Ажэфан афы изеишьтоу, Афстаа адгьыл ашка дылбааот, Афстаа дыфо-дыфо аеытэахра дашьтоуп. Уи Анцэа дижьот ха далагот. Зны атцла давагылоит, ускан Адыд уи атцла иаахот. Зных ажэ, ма ацэ. Ускынгы Анцэа данхыслак урт ираахот.

Афстаа уа даангылазом. Дыфо дзааиуо ауафы дааипыхьашэар, афақьахэа днеины дивагылоит. Убри азы, исаамацэыслак, «Анцэа улцха хат» ухэар ауп. Анцэа избахэ Афстаа исааиахалак, ихы даасуо, дцот. Ауафгы Адыд исзом. Анцэагы Афстаа дынишьталот. Ус узымхэар, Афстаа дзыдгыло ауафы Адыд дашьоит.

Абас ауп, дад, Адыд зыхкэо ха издыро. Зегь зыхкэо Афыстаа иоуп. Афстаатцэкагы, бымбоо, Анцэа дузза деиканоит.

14. АЦЭАКЭ

Ацэакэ апсы тоуп. «Азы итоу» хэа изныкэо убри Ацэакэа азоуп.

Алымха дуны ифоуп, афны аведрафы иаины акылкылха аведра илтагылан иажэт. Алақэа амоуп, афы амоуп, ахафы азы итанакуеит, убри азы иубазом.

Избаз ирхэон хэычык ауафцс ицшра амоуп хэа. Афны иаины азы ахьажэыз азыхэа «ихасасын» рхэоит.

15. АЦЭАКЭА

[«Азы итоу» хэа икарто аныхэара зыхкэаз]

Гэымбаа, (Дэрыпшь – ажэабжьхэаф) апсуаа зегь реипш, анкэа «Азы итоу» хэа азафы ицаны иныхэон.

Убри аахыс Гэымбаа «Азы иҥоу» хэа аҥны ауп иахыкартцо, иахыныхэо «Ацэаҕэа хтааит!» хэа.

Иааигаз хсак, леишәацәгъак лакәхеит. Ихәчыцкәа лыц икылыл-хон, анахь илырыфон, арахь илырыфон, ржыы лфон раб ианыимбоз.

Ус, җнак, цсрак ашқа дцет. Данцоз, лаба аалырқымқымын, «ажәқәеи ахәарақәеи шәцәеитцамлааит, мамзар Апсны шәалсцот» лхәан дмақарны дцеит.

Аха ахәыцкәа хәыцкәами, исыхәмароз хәлеит. Ажәқәа анааи рхәарқәа аанда илкылсын илтакәкәа ицеит ранацәа ирыцны. «Аа, ахәарқәа» рхәан алада ифыит, аҗада ифыит, аха иааг, иубар иаахә. Амца ркыит, абар ранцса дааит, «хау, халшьзоит, папагы аоны дықазам» ха ргәы аапшаан, еибартцәыуо илатәеит. Истәаз ларгыы дааит, дынрыхәапшаанза ак шықалаз лцәа иалашәт, амца лыла иохкьейт. Азгаб деитцбын, лыжәфхыр нталырсын даалырблакьейт «имгылаша, иззымхаша, иззымцаша, икашәцеи, шәеибартцәыуо шәызтәозеи?»

«Ахәарқәа хцәцеит, ранацәа ирыцны. Арахь хәло иалагеит, хшәан хазрышьтамлеит» – рхәыит рылагырз рықәкәа.

«Хаи, адунеи шәаныззааит! Сыла шәахамбара гәылшьап шәа-гааит, шәан лшьапафы шәыбаф калааит, лагырзы ықанатцы лагырзы шәыгымхааит!» — лхәан дшәиипшыио илпкеит, илшьит. «Анцәа шәситейт иахьа, шәабгы уаха даазом. Шәара ажәқәеи ахәарқәеи цшааны иаашәымгакәа афнықа шәнасышьтзом! — лхәан рымахцә ианкны аанда шша инахлырцан алашьцара иалалтцеит.

Ахәычы рыцхәкәа ишәапырхацо, еибартцәыуо алашьцара иналалт, аха иабацо. Ахәыцкәа ха зынза асабицәа, дыхсан акәымзар убри афыза агәнаха згәагыода. Абнара иазааигәахо ианалага зынза ргәы нтыпсаазейт, рнап хәыцкәа ааибадыркын еидкәыкәланы цъара инатәеит, аха акәара еитцасот алашьцара иахалацшо. Арахь афнықа неишьа рымазам, даара игәакт. Ашәара рызхымго ианала-га Анцәа иыхәеит «хапсаатәны хқатца, хрыцхауп, уаха хзычхазом» ха. Ражәа ахәара иаалымгацкәа итцысхан ипыруо ажәфәан ифалалт. Икьутхеит дара. Иахьагы рыбжыы гот урт. Игәашәталей апхынра уахыла урт ссеикәфырто лада-җадеи. «Иубама» игот ладантәи руа-кы абжыы, «иубама» җадатә афыза җнаотот. Абас акьуткәа адунеи ианылеит, нан! Раныларагы арыцхара иахкьейт. Икамло егыыкам хдунеи афы, аха ауафгы дышуафыу ихамштыр ауп. Асаби дшыса-биыз ззымдырыз Анцәа игәампхакәа иишаз лоуп, уаха дарбан.

18. АКӘУА ЗЫХҖАЗ

Акәуа зыхҖаз убри ауп. Акәты лшьит апҗәыс, апшәма пҗәыс акәты шны илыман. Ус, ишны ишлымаз акәмкәаны, изны егьины, иштыхны ишлымаз, лашья аштә даатәлит. Лашья данылба, иааштылхын лыкәты аҗыпҗәа асаара инытҗахылҗеит... Лашья затҗәы иакәын, данааи ус хыхьмыхьк аацәырылган крааиҗалтҗан, лашья днықәлан дҗеит.

Ашьтахь днеин лсаара данааҗаха, лыкәты кәуаханы аҗынанахеит. Убринахыс абри хьзыс иартәит, лашья затҗәы иҗалымтҗаз кәуаханы иҗеит хәа.

Асаан ахҗан иара акәуа ладагьы-җадагьы. Иара уахәапшыргьы иубоит. Апшра зыхҖаз убри ауп.

19. АКӘЫРТЛАХ

Акәыртлах. Ааи, азә дкәыртлаххеит хә избәхә рхәон. Чкәакә Цьыгрыц иакәын иара. Дыпсит, аха ипсы атыпәхь изымҗазет, иҗаитҗахьаз сыздыром, уахь Нырцәка дрыдрымкылазет. Дкәыртлаҗха адәы даақәхет.

Апшқа дахьыкоу, мазала днеины, даагархны ацәардагә атҗка дхәытҗаиршәон. Иан дуазыруа, лгәы дахо, дысишьтоу, даатҗылгон.

Абас ихататҗәкьа дырбомызт, аха ицәаарақәа рбон. Ихәқәшәира дкәыртлаххааит. Иееим дсыкоу дыкоуп, ианаахәлалак нахыс атаацәа даарылалон.

Убас Хьач-ипакгьы дхәыртлаҗхеит, иыпсы тынчымхеит. Ауаа уахыла рыҗны дныҗналон. Ахәагьгьа иыхга ачанахқәа еиләитҗон, ахыртҗәы астал иқәгылазар, длагәтәсны икеитәон.

Уажәы хәаҗба дыкам, аха усқан дыкамзи. «Уардынк азна амҗы анышәынтра агәы илыкәтҗаны, агаз җақәтәаны ишәыблы», – ихәит. Икарҗеит. Уинахыс уаха дрымбит. Уаха псыхәа аимут, икоутҗои, дуызком, дуызшьом.

20. АКӘЫРТЛАҒ

Гәынба хәычык дыпсын, хәбака рҗы дтәан. Дыпсит. Ашкол ахь данҗоз иҗызцәа дахьырыпшлос ахтыстаҗы игага ықәгыланы

ирбо иалагеит. Ифызцәа ирбон. Ианааилак рапхәа дынкапон. Ахәыцқәа шәаны ашкол ахь ацара иаӕытцт. Иантцаа, ахәычы из-хара апстазаара ибахъазма, рыцха, «дкәыртлагхт», рхәит. «Ицсы ртынчтәуп, рхәит. Иаб рыцха игага иакәырцшыны дхыст. Уаха да-гырымбеит.

21. АЖӘА МОФА ЗЫХКЪАЗ

(Ашәа «Радеда»)

Очамчыра дыкан ахак. Апха бзиа диман. Илышъталаз ауаа рацәахет, нхытц кабардаа идыркны. Иқыта ауаа еизигеит, иказ реихәеит.

«Сыцха илышъталаз рацәахеит, ага дсырхар стахым», – ихәит.

Бзыцынтәгыи ифеит. Аихабацәа аус рызбон, ирызбит: Аеырхә-марра кахтцап, еиха аиааира згаз диахтцап.

Ускан Еснати Синати Абганбақәа Бзыц нырцә инхон. Аимтахара аныкартцоз аамтазы еыхәтцәыла еихәмарт, еимтцакәачеит, лмацәаз кнаҳаны еихст.

Синат аиааирақәа иман даауан. Амацәаз злакнаҳаз цтцәаны иара икамыршәкәа икит.

Ахгыи итабуп ахихәааит. Кабардаа гәааит: «Абри ха дызбаҳиааи, хқәылап!» – рхәан игъежыит. Игъежыын, ах ипха дицәыргт.

Кабардаа ас иандәықәла, Бзыц уаф длет.

Синат дрыхъзан рымфа икит, дгъыл тшәарак афы:

– Шәзымцеит, шәаангыл!

Дара қытак ыкан, ицәшәомызт, ирымуит.

Зегь ниртцәеит, уаф днимыжыт.

– Ушәацхәафуп! – ихәан азәк даанижыт.

Лара даашьтихын ддәықәылт. Кыр инеихъан дгъатцәыгъатцәит: «Скасы нхыт, матцәкы иафәашәит!»

Лкәых нхар каломызт, лкәых ицәынхар хатцара иатәымызт. Дгъежыны ддәықәлет.

Ани ашәацхәафыс инижыыз дкылцшо дтәан, длаеихсын дихәит.

Иефәхәаны лаб ифы дааигит. Иара афныка длет. Ицсрагыи убри акәын. Иашъа дааит. Игәы иалст. Дызгарыз ахы иқәшәаны дыкан. Ах иархәеит умахә дыцсит хәа. Ах аеиқәыршәара дшафыз атаца ләылшыит.

Еснат дцот ах иґы: «Са дсыт, дыстацоуп, еивастцоит!» – ихэит.
Ах длазхэыцт, ауаагы «дит» рхэит. Диитт. «Бара Мофа, иґаб-
тцази?», – рхэон ахэса.

Еснат ачара зует ихэит. Аґаца даазгар исымуази ихэит.

Агэаґра иахырґаны ачара иуит. Ихақэшэира ичарахэ. «Дида,
Мофа», – шырхэоз Радеда ахь ицет.

22. РАДЕДА «МОФА»

Апсны ҳақ дыґан. Диман пґақ. Апсны чқэынс иґаз зегь ах ипґа
илышьтан, аха дритомызт. Ауаа ирылеихэеит, «сыпґа зегь реиґа
зеы зырхэмарыз, зегь реиґа икэашаз, аґы ырхэмарны, амацэаз
атґа пызтцэаз сыпґа дистоит», ихэит ах.

Ауаа еизеит, иахьа иаґын, хэымш иаґын, жэохэ мшы иаґын,
аха уаха азэгы ирзыґамтцеит. Ашэынхытцынтэ иааит фоык. Ир-
дыруаз азэы иґы инеит. Уи дыпсхьан. Аха ипґхэыс аиба дыґан,
аґқэынґы длыман. «Саб дыпсхьеит, аха ҳа ҳаґами. Ара шэыґаз!»,
– ихэеит. Уа реазыґартцон. Ицеит. Ёнак ихэмарт, фымш, аха азэгы
изыґамтцеит. «Бычқэын дхат!» – рхэеит. «Дшэымаз!» – лхэит.
Длықэгылан аґы ирхэмарт, ирхэмарын даналґа амацэаз атґа
питцэеит. «Ах махэ дуоут, ачара ууыроуп!» – рхэит. Ах ачара иуит.
Аґқэын ионыґа дцеит, ачара иуит. Аґқэын ионыґа дцеит, ачара
аґазыґатцаразы. Атґхыбжьон Ашэынхытцтэи иааз иаапхаршьан,
ах илиқэлан даахэны, ипґа дааихыґаны дыргеит. «Ас упґхэыс дыр-
гит!» – рхан, аґқэын адырра иртэит. «Ус шпаасыхьуаз», ихэан иеы
кэадырны, абцьар аашьтыхны ддэықэлеит. Ашьха дрыхьзеит.
«Ижэго доушэышьт!» – ихэеит хынтэ. «Мамоу! Даухашьтзом!» –
рхэеит. Хынтэ ианихэа ианырыму, «шэапґа иґоу ахахэ шкэакэа
шэахэапшла!», – ихэан даихсын, ипґыхаа итеитцеит. Дырфаґых
хынтэ ихэеит, аха ируом. «Шэыпшла, апґа иґылоу шэихэапш!» –
ихэан дааин дааеихсын, дишьит. Рыфоыкґы шыны илкаижьт. Дне-
ин ипґхэыс даашьтихын дандэықэла, ихэны ишьтаз азэы дааеих-
сын, ичапан иташэеит. Дылґыжэлан еихсыз дишьит, акалам азна
ашьа ааґаитцан ах иґы днеит, ихтырцала ихэра ааґеихэан. Апґа
ла днеишьтит, нас иара днеит. «Абас, абас иґастцаз» ихэан акалам
аазна ашьа ииржэит. Аоныґа дцеит. Ихтырца анаапирты дыпсит.

«Ах умахә дыпсит!» – хәа аниархәоз, ихахаза иаацөыртцыз ицха лгәы цжәаны дыпсит. Даарган иара диваржит. Данааргоз «Раде- да «Мофа» рхәон игызуа. Абри ауп изыхкьаз Радеда «Мофа». Лара Мофа лыхьзын.

23. РАИДА, РАШЬА, РАРИРА ЗЫХКЬАЗ

Анарти Аиргьи бзиа еибабон, еицныкәалон. Аиргь ран Рарира лыхьзын. Ускан ауаса уаха уафы имамызт. Абри Рарира илымаз ау- аса рылоуп ауаа ауаса зланыртцоз.

Рарира луаса Анарт рыхьча Кытауан дрыцын. Уи зны-зынла шәарацара дцалон.

Зны, Кытауан шәарацара дцеит, «абри аены саауеит» хәа аеҳәара катцаны. Шәарацара дахьцаз амат ицхан, апсра далагеит, аеҳәара икаитцаз хыцеит, дгәакуеит, дуазыруеит, аха дзеитатцзам, дчит. Ус дышгәакуаз илацә нтааит, иара зык ахыкәан дтәан. Кытауан илацә анынтаа, цхызла ус иаҳаит:

«Уанацәалбеит, Кытауан, уара мою, ари азы ауахәақәа агәгәахәа иагоитеи, уахәак лалажьны улақәтәар уамгои!» хәа.

Кытауан ацәа даалкьан, афырхәа даақәтәеит. «Иагьауиашам исаҳаз» ихәан, ииулак, уахәак азы иалажьны, иишьыз ашәарахжьы ауахәа илақәыжьны, ишьапы амат зацхаз азы илалакны ауахәа длақәтәан, азы ацарта иелеитан, даманы идәыкәлеит

Кытауан аеҳәара икаитцаз азы данзымаа, «ари ак ихьт» рхәан ауаа ишьталеит.

Кытауан ауахәа дақәтәан дахьцоз, ифны давнагар хәа дшәан, иб- жьы дирҳаразы ус ибжьы иргон:

– Уаа Рарира! Уаа Раида! Уаа Рашья! – хәа.

Рарира зыхьзыз Аиргь ран лакәын. Раидеи Рашьеи уи лцацәа рыхьызқәа ракәын.

Ус Кытауан ибжьы рго дышлеиуаз, Аиргь данынрывала, ибжьы рахан, азафы иллыбаан, азы дамырхит.

Кытауан ишьапы амат ахьацхаз, быгьқәак нақәтцо далдыргеит.

Убринахыс ауп «Уаа Рашья, Раида, Рарира» хәа иашәаны иан- гәарла, иапызтазгы Аиргьаа роуп.

24. АЗАР ЗЫХЪАЗ

Анарти Аиргъи бзиа еибабон, еицныкѣон. Анарт рахѣшъа Гѣында лыхъзын, Аиргъ рахѣшъа Ханиа лыхъзын.

Анарти Аиргъи ныкѣара ианцало, ахѣсахѣычкѣа цъара иаан-рыжъуан.

Ус зны, Аиргъи Нартааи ныкѣара ианцоз, ишыруц аипш, Гѣын-деи Ханиеи цъарак еицаангылеит.

Хѣама хѣа арпыск дыкан. Уи Ханиа длышътан, пхѣысс дигарзы. Хѣама Ханиа дахъыказ ангѣеицѣа, лашъцѣагъы шыкѣамыз анидыр, уаа шѣфык иманы длыкѣлеит, дымтцарсны дигаразы.

Хѣама ибжы наирган ус ихѣеит: – Ханиа, сааит, бсыцныкѣароуп, бѣыбмырххан! – хѣа.

Ханиа, лыбжы аалырган, ус лхѣеит: – Ижѣуазеи уара, шѣаан-гыл! Шѣарт афны шѣкѣылеит, амѣан шѣкѣымлеит, ус шѣара ишы-шѣхѣатцѣкѣо изыкѣаларым, шѣгѣы иаанагозеи!» – хѣа.

Аха Хѣама иѣирыцѣгъеит, «аброужѣытцѣкѣа бсыцымцар ка-лом» хѣа.

Уи ашытахъ Ханиа Гѣында ус лалхѣеит:

– Арт ишырхѣатцѣкѣо хѣѣхазрытом, хрѣабашъроуп, аха бара бым-шѣакѣа шъхѣла беибашъы, сара бгызыр лабала сеибашъып, – хѣа.

Ханиа ишылхѣаз аипш, Гѣында артцѣаахѣа дыхѣхѣан, бжы цѣгъак тлыркъеит.

– Хѣаи, схы тышѣкъеит, шъта арахъ шѣдѣылтц! – ихѣеит Хѣама.

Хѣама анс анихѣа, Ханиеи Гѣындеи ѣдѣылтцит, аха уаѣоу иибашала.

Гѣында шъхѣала деибашъуа даарылалейт. Ханиа лыбгызыр ла-бала уаа шѣфык икѣаз, жѣохѣфык рыда егырт зегъы лшыит. Ажѣохѣ-фык иаанхаз ѣархѣеит.

Арт ас ишеилаз, Қытауан дрыкѣшѣеит. Қытауан данрыкѣшѣа, Сасрыкѣа адырра иитеит, «икѣалаз абас ауп», хѣа.

Қытауан икѣкѣаз аниба, иѣы ирхѣмарыр итаххан, аха имыхѣ-марит. Қытауан иѣы Зар ахъзын. Зар анымхѣмар, ианамуза, Қы-тауан ус ихѣеит:

– Зар, ухѣмар, ахамтѣа устоит! – хѣа. Нас Зар аакѣгылан, даара ибзиазаны ихѣмарит.

Зар анс ибзианы ианыхѣмар, Қытауан ус ихѣеит:

– Иахъанахыс Гѣында лышъхѣа ушъхѣазааит, лыбжы ухазаа-ит! – хѣа. Ари хамтас Қытауан Зар иеитеит. Убриныхыс ауп аѣы

атдыгъра ианалага. Аеы ацэгъара ианақэшәалак, абжы мыцхәы изыцэгъахоугъы иара убри азоуп.

Уаанза, ауаа лабала аибашьра рыздырзомызт. Ханиа лабала деи-башьны иандлырба нахыс ауп, ауаа лабала аибашьра аныртца. Иара абри азы ауп, абгызыр лаба Аиргъ рлаба хәа изашьтоу.

Қыатауан иеы бзианы ианыхәмар ашьтахь, «ааи Зар, рыцха Зар!» ихәан иашәаны иацитцеит.

Убринахыс, ауп аеқәа рашәа Азар ашәаны ианыкала.

25. АҢЫРПЫН ШЫКАЛАЗ

Нартаа рыхьча Нарт Қыатауан хәа дықан.

Ұнак шыбыжьон ирахә хәны ианылатәа, иаргъы ашьашәыр ағы, ихы нықәтқан, дыцәт.

Дшыцәаз, пхызырла азәы дааихагылан: – Ұаи, уанацәалбеит, ушпацәоу, уара ухьз змырзшаз акы арахә иахьырфо умбои, узыц-шузеи, умгылои! – хәа, артцәаахәа ибжы аагазшәа ибеит.

Қыатауан ас аниба, дцәырқан, ашырхәа дфықәтәеит.

Ускан ирахә гыланы, ағәахәа ағырпын хыжәжәа ифо иалага-хьан, ихыршәаарц егърыгымкәа иаарцахьан. Иаргъы дғагылан, днеин дынрылагылт.

Арахә ихыржәаз ғырпынк ацша ахьтасуаз «ажжыхәа» абжы гон, иахәызбала днасны ихтәаны иааникылт.

Данылтатәхәа, «ажжыхәа» абжы го иалагеит. Уамашәа ибан, инархәы-аархәуа ишикыз, уасак аайдгылан, иикыз ағырпын ааға-гәаны ианылацха, ағырпын ахы ааимнакит.

Убри ауаса ахы ахьааимнакыз азы ауп зегъы изырзамырхәауа.

Қыатауан ус инархәы-аархәуа, дылтатәхәо-фататәхәо дшағыз, архәара итцеит. Уинахыс ауп ағырпын адырхәауа ианалага, хьчам-зар уағы изархәом иара.

26. АШАЦӘА

Азәы хшаара длоун. Дхатцарцысхеит.

Тәанба Виктор иғынт ауп изсаха. Ускан иара 13-14 ш. ихытцуан.

«Абри ацқәын ииуа, мши-насыци змоу иакәны дшықамло» хәа Ашацәа ишырхәоз ағәылацхәыс илахаит. Настгы «шықәса 25

анихытцо пхэыс дааигаат! Амхара ауыха ақэыцма дырфаат!» хагы лацыртцеит.

Иалабхыуи 25 ш. ихытт. Дыёказан, дшәахәафын, ауаа дырхырхәацәо дыкан. Агәыла илхәаз ала Абәа рчапет шәы-затцәык ада амамкәа. Пхэыс дизааргит, чара руит хаха-хымш, мчыбжык.

Амхарафәы ианней акаруылцәа дыргылет ршәақықәа дара.

Амхара инеицыфналт.

Ачамадан тцәк аатылгот икацшышьза. Атцәа аатылгот, иара ачақы иман иаафдырссот. Хәыц хәчык иагрышәеит. Атцәагы рфот, ани ахәыц ихәты-мтуа ишықәыз днагәтас'ын ихәынацхеит. «Изакәи шәын» ха уамашәа ирбыт.

Еитанагәтасын ицыгәхыт. Ацгәы ианынагәтас, абарт афома ухәаратәы аеарцәгән аеыканатт.

Етарагы «изакәи шәын, изакәи» ха данынагәтас, илахит, ила хырзаманхт. «Ари закәи» ха деитанынагәтас, иқәыцмахт. Уи акәхт, рыбаф хәыцқәа лкацсит.

27. АШАЦӘЫ

Ашацәа ааин иаакәтәеит. Зегы рразкқәа ршон. Згабк, уи збаз, ауаса дрылатәан ләылтцәахт.

Дара «уара амни азгаб, ауаса ирылатәоугы лразкы хшап», рхәит.

«Лразкы хшап, рхан, аразкы анлоулак па затцәык длоуаат. Аца затцә ддуханы апхәыс данааигә ауыха лара ақәыцма дафаат», рхәыит.

Ари лахагәышьет.

Ус' лара хатца дцеит. Лпа ддухан пхэыс' дизаалгаратәы даныка-ла, пхэыс' дизаахгап ха дырkit атынхацәа, агәылацәа. Лара илуом, илахаз лдырот. Илмузо, аешьрахы лхы анлырха лхатца длазцааот: «Банацәалбеит, хачкәын пхэыс' дааигар зыбымозеи? Ибыхыз сахә! – анихәа, – с'ычкәын пхэыс' данааигә сара ақәыцма сафаран сыкоп», – лхәит. «Хаи, абаапсы, сара ақәыцма баәастом, сара ба-хамфаша бызгоит», – ихәит.

Афны ақәцәаны тцәыца саркяны ауада лзыкайтцит. Уа дыфнекот. Пхэыс дизырхәет ачкәын.

Абар уаха пхэыс дизааргот. Агәылацәа егы ача карымтцоз, лара дахкәажәа дыфнан. Амажәа иаалхны ақәыцма асахя, аплан

атаны ифыззза ылықалыргылт. Атацагы агәгәахәа дрыманы агәар иааталт.

Ачакәаха иалхны иказ ақәыцма, апсы нахалан, ан длахәлабга дцет.

28. АШАЦӘА

Фыцба аицалацәа рхацәа цсын, рхәыцқәа рыманы, еибацәаны итәан. Руазәы даашьон, дахтәоу дгылазомызт, уаха шаанза жәеца кабақ зны илфон. Агьи дгәакон, уаха жәеца ласахы иуны (напыла, лабала икәкәны ирыцкьоит, нас аласкәыгә ихырхуеит. Аласкәыгә ианхырхо абза ласа (зцыра ауыу) ҳа ихырхуеит, нас икьларны ишьтырхуеит, иаанхо чышьас икартцоит (зцыра кьафү), ихаханы ишьтылхон уаха. Ус ишыказ Ашацәа аины иаакәтәеит. «Ани иаашьо лхәыцқәа уаахо, ибзиахо, дшахәза дыртәаны дныкәырго дкалааит. Агьи усгы лхала лхы ныкәылгоит. Ари лхала лхы лызныкәгом. Данажәлак лхәыцқәа дныкәыргааит!» – рхәит.

29. АШАЦӘА

Ани апхәыс хшаа данлоу, иразкы Ашацәа иршон, агьырт зырфон. Нас иахызырфоз, «ахәычы дануафхалак, ианизхалак пхәысхәара данцо азы дагааит!» ҳа икәыртцт, «убра дацәынхар, – рхәит, – ипхәыси иареи амхара ианнеуо ауыха агәылшьац ытцдны, дафат!» – рхәит.

Нас ани пхәысхәара данцоз, изаҳаз ибзыцәашьак дицны ддәыкәылт. «Нас уара усыцымныкәан, уеихабуп» ихәан, аха имуит. Азы иантала, даанахәт азы. Дамихт. Дамихт, иахцоз ицет. Апхәыс диҳәет. Дааигеит, чара руит. Ушьта ани иаҳаз идырот! Азы дамихит, агәылшьац ытцтыр, дзафо идырот. Рыуеи-ртынхеи зегь цeit, нас дара ииеит. Иара арахь дчацшьот, итцтыр дафар ҳа дшәаны. Заа днеины, акаруат аткака диеит днеины. Дара аныцәа ашьтахь итцтит агәылшьап. Дара ацәан, ахәа иман, ишьит агәылшьап. Агәылшьап дәылганы икажьны, иахәа ширицкьоз даапшит иара.

Данаапш ус ихәит: «Амхара уыфналаны уезыутцәахи, сыушьыр утахын!» – ихәит. Нас, Ашацәа абас рхәит, «абри изаҳаны изхәаз

дхаҳсаҳахааит!» — рхэит. Уи шыта дыхтеикит, «сушьразакэын афны узыфназ!» ихэит.

Нас длалаган итынхацэа зегыи еизигеит. «Абри даниуаз, — ихэит, — Ашацэа ирхэоз ыкан, абас ақэртт! — ихэит. — Рапхьаза азы дагааит ахырхэаз дамсит, — ихэит. — Уиашьтахь суыс мѳапызгеит — ихэит, — аха сыгэра имгит, — ихэит. — Хауа-хтынха шэзеизызгаз убри азоуп, сара схаҳсаҳахоит, убри азоуп!» — ихэит.

Ыы, нас, иара дышуаѳсыз еипш дхаҳсаҳаханы дынхит, ихэит. Нас, ыы, игэхьаалгеит атаца: «Убыцэашьа абас шпайхьуаз, уаанымгылан, уашьтал!» — лхэит.

Нас, ыы, даара дацныкэеит, аха егызеилымкааит. Афны дааит. «Еилыукааи?» — лхэан, «сахьымнеи агьыкам, аха акгыи сзеилымкааит!» — ихэит. «Уаангылар калазом, уажэыггыи уашьтазар ауп», — лхэит.

Нас, скэсык, уыс'қэс инеит уи дзашьтаз. Нас, убас дс'ашьтаз такэажэык длыднагылт.

Дара ахшара дрот, аца. Нас ани атакэажэ, «сара иуасхэот, нан», лхэит. «Казшьас иамоузеи?» — хэа дтцааит. «Ахш ааизганы, лхэит, ахэчы лхэит, дхэынтацсза, дтэан бааха дыужэыроп, лхэит, нас лхэит, шэанио, лхэит, нас шэыбзыцэашьа инаганы ихы иақэтэаны шэиа, лхэит, иалтцуа шэбап!» — лхэит.

Афны даннеи, иара еихагыи лара дазгэакон атаца. «Иуаҳази?» — хэа диазтцааит, атац'а. «Исаҳаз гэагыи исызхэом!», ихэит. Нас дыхталкзит. «Исаҳаз, ихэит, атакэажэ, ларггыи сарггыи хикэхшаат, илхэаз са исзыкатц'ом!» — ихэит. Ихэит иара. Лара, ахэса даарылан, ахш еизылгеит.

Нас, лгэылацэа ахацэа даарыпхьан, ѳыцья-хѳык ахацэа, афны иаалгт. Арбагъ рзылшьт. Апшэма иқьаф картцит, уаха илмшуа. Нас ларггыи, илгэыз Анцэа идырп, аха лыхэчы дылжэит. Нас, усггыи лымацара лоумзи иказ, инаганы ахаҳсаҳа, иахгылаз, иақэылтэт. Абзыцэашь их'ы иақэлтэт. Нас', гэыс илымази, цсхэыц дхэыц'о дтэан, дооза. Дыстэаз акэымкэа, цхьарца бжык лаҳаит. Лара дшэан дзымнет. Илуулак лыпшэма ацэа далылхын, «ана унеи!» лхэит. Иарггыи ларггыи еицны ианнеи, рхэит, ахэычы дхэажэ-хэажэо дкэашон, Абзыцэашь апхьарца аирхэон, рхэит.

30. АШАЦӘА

Ашацәа хәык ыкәтәан, анасыпкәа ршон. Ишо дышнеиуаз тәка итәтәоу азғаб лынасып рымшазет.

Дара анааиуаз лбан аиарта дхәытцалт.

- Иахзынхазгы ааигәа дыкоуп, – рхәит.
- Хшара данлауа ауыха лхатца дыпсааит! – ихәит.
- Лычкәын пхәыс данааигәо ауыха абга дафааит! – ихәит.

Ишырхәаз икалеит. Ада дуауит, рхәит, иарггы илацәкәа неи-қәипсет.

Ацкәын, изхауа, пхәыс дааигаратәы дкалет.

Цыарак ахәара иауит, иан ихлырбгет, җаңыара иауит, иан их-лырбгет.

Иан илеимхәакәа цыара азәгы дааигомызт.

– Изахәызеи, сан, анасып сауыр зыбымуазеи, – ихәит, – исаб-хәар камлои?

Илцәымыгхейт ахәара, аха илымхәар амуит.

– Изыстахым убри ауп, нан, – лхәит, – Ашацәа убас рхәахьейт, – лхәит, – уара уаниуаз ауыха уаб дыпсырц, уара пхәыс данаауго ауыха, сара абга сафарц, – лхәет.

– Аа, убри аума, сан, – ихәит, – уи азыхәа бгәы ртынч, са ба-җастом, – ихәит.

– Ибзиоуп, нан! – лхәан, азин илтеит апхәыс аагара.

Пхәыс дихәейт, дааигарацы аҗхәара цитцәейт. Амакарацәа атаца дааргарац иандәыкәйтца, иан ауатах дыфнеикит, ашәарыцафцәа аакәыршаны иртәейт.

Атаца дрыманы ашта ианаатала, абгагы аҗаанахеит иан да-фарц. Ашәарыцацәа тәамзи, агәгәахәа иаагәыдыртқан абга ршыт.

Абга ршыын, хара иганы, гәафарац итарыжт.

Лыпсцәаха ршыит, дпыр-пыруа дыфноуп, дкьатеит ари апхәыс.

Ачара анеилга, «нан, сычкәын, – лхәит, – абни сызфоз, сыпсцәаха, суырбароуп», – лхәит. «Ари абрахь, амарда, итажьуп», – ихәит.

Дигет. Аа, иарггы ахапыц цыацъаза иаапшуа итажьуп.

– Ых, җашәа умауааит, уара уакәызма сызфоз! – лхәан лшыапы наҗалкшеит.

Абри иахәит, убри длахцсааит.

Лыпсата бзиахааит!

Ацареи амцреи еилыскаанза Анцәа шәимшыааит!

31. ЗЫЗЛАН

Зызлан санду дылбахъан. Санду Агѣхаан, Хауида лыхъзын.

Ѣнак лмота зѣаб даашътыхны азлагарахъ дцеит. Азлагара апш ахартцеит, аха амра леихъан, ирцѣыхѣлеит.

Ус абри азыгѣтала бжык лахауа далагеит. До, Хауида азлагара данындѣылтц, пѣхѣйс къантазк азыгѣта дталан даауеит, хахѣык шыталцоит, хахѣык шытылхоит.

Азыгѣта италан иааиуаз даатгылан длыхѣапшуа далагеит.

До, дылдырит Хауида шлакѣызгы. Лыбжы аалыкѣлыргеит: «Ахатѣ еиѣсуа Хауида, сбацѣажѣар стѣхыуп» анылхѣа, Хауида лматѣ длыцымзи, дшѣеит. Ахѣычы даашътыхны дыѣт аѣныѣа. Ари апѣхѣысгы дрышытѣлеит «баанѣас» хѣа. Аха Хауида илыргѣгѣан, аѣны дааит, ахѣычы длыманы.

Убыскан ахѣычы лгѣы баапсхеит, апхзы лыкѣнатѣеит, иныхѣо, егыѣо, деикѣдырхеит.

Зызлан лыцшра бзиоуп. Лыхцѣы лыкѣпсан дыѣоуп, аамтала деилахѣазам, лгѣыхѣцы кылкыло, лнапхыцкѣа дыуыуп.

32. ЗЫЗЛАН

Нанхѣа ауыха Зызлан дааины аѣа дѣаиоит, лыхцѣы кахѣхѣа адѣы икѣтцаны. Акътар кны иархѣо унеины уѣатѣар, лара иумсхоит хѣа далагоит. Ухы ианылкъоит, угѣы ианылкъоит, аха улиааироуп. Ашыкѣсан иааухѣаз зегъ калалоит.

33. ЗЫЗЛАН

Сара сахаанны исыздырам, аха сабацѣа ирхѣоны исахаит. Абра Цѣгъарда Цѣыргѣыл азы ахыкѣан дынхон Бжънариа Ебырхам хѣа азѣы. Амни азы Зызлан дамазаап. Уахык атѣх реихѣа ианыцѣгъаз Цѣыргѣыл азыгѣта дѣалазаап Ебырхам, акихѣа Зызлан лыкѣѣитызаарын. «Адлеи Чычыа хѣычы, уи!» – хѣа ѣитѣан. Ари знык, ари ѣынтѣ. Ебырхам ас шыѣаитѣаз ипѣхѣыс илдыруан, аха цѣаргы илхѣомызт дшѣаны.

Ченак Ебырхам ипхэыс данаапш, Зызлан ачалакья дыкэиан дшыцээз, лыхцэы тцака ишыштыакысуаз дылбеит. Ари ас анылба, аххэа лыманы днеин Зызлан лыхцэы лхэо далагеит. Зызлан дфыхеит. Дфыхан, дфатцкван, дцеит, уаха дмааит Ебырхам ипхэыс лахатыр баны. Уи аргамма икалеит рхэоит. Уинахыс иара Ебырхамгы уаха Апсны дмаагылт, дцеит наф, Тыркетэылака. Зызлан длыштыалазаап азнык азы, аха данизымпшаа, хьаас дикын, дыкетцны дцеит.

34. ЗЫЗЛАН ЛТЭЫ

Сара исазхээз Багателиа (Чкэыл-ипца) Хакы иоуп. Абри айбашьра ду калаанза ауп. Нас, ускан ахышыла ача ркон, лабала иршьон, ченак шэки-фышэ ркон Мгэызырхэа. Уажэы абагырцэка ыказам, иахца хаздырзом.

Хакы иан лахэшыа Мгэызырхэа, Апцхэа дрыман. Убра ачкэынцэа ыкан, иан лымахэ ахышыкэа икон. «Хэымеханк сдэыкэылт уахь. «Умцан, аамта цет», лхэит сан, аха исымуит. Афэага галош сышыоп, ихэит. Сызлеоз, Агрба Кэтца игэашэаф иареи сареи хааикэшэит. Ханеикэшэа, «уахь уабацо, хэлэт. Абра атысра ееим» ихэит, аха исымуит. Апсшэакэа нахэаны сфыласхт, ихэит.

Ааилашэшэит. Азафы слет. Сахтысуа збап ха аспычка ааихысшът схы ларкэны. Ианааихысшъ аспычка, скэакэ апкацаха азэ дыкэст ихит. «Икалеи?» ха схы фыштысхзар, азыршытрафы акыркырха иччо хыык азтабцэа тагылоуп. «Фу, фу!» рхэоит сыффы рахазшэа. Сара, ихит, ус сгэы иаанагт, Золотои берег ааигэоуп, отдыхаиушыкэак ракэыз цыысшъет. Срыштыалан сдэыкэылт, снапы аархысшъындаз ха. Рыпшракэа збазом, рыбжы ала срыштыоп.

Акыр сцет. Ус сыштыахь ала игеит рыбжы, «фу, фу» рхэон цытк санырзааигэахалак. Усгы акыр срыштыалан сцеит. Сыштыахька вадападшэа акы лбаафэаны илеион. Нас, ихэит, амни Агрба исехээзгы сгэалашэт. Саагыежны сдэыкэылт, ихэит. Изулагь атысырта ахамаз сааит. Амш ипсхаены афыланахт. Хьацак пшзаза игылан. «Уаха абра сутоп» ха схан ихит, снапы аакэыршаны искит ихит.

Нас, цытк антцы, акэыршыф алагт. Дара ааины, «шэиуу» ха слымха иташэшэот ихит. Нас, иалухи, ашацкра анаатчала, ула иабо ианыкала, апкефха сдэыкэылт, ихит.

Ани сан лымахә игәашәәҗ саннеи, дгылахъан. Ажәкәә тысцоит ха дшааиуаз, агәашә аҗы хайкәшәит, ихит.

– Шыжьбзиа!

– Бзиароу, шаанза?! – ихит.

Сыпшра игәамцхазт, аоныка сөеигит. Атахмадацәә еизан, «учкәыноуп акәымзар, икаутца закәи?» рхит.

Ахышькәә кны икәтәоуп хца ракәу.

«Иустоит, аха акгы иухәом иубакәаз егы» ихит.

«Иухәо закәи?» – схан, ихасымтцт. «Иутаху гы!» – ихан, исгәапхаз ачавра иаалахәан сәыфасхит. Аоны ифазган, ашыапкәә егы ишахәтаз еипш иҗахәаны, иныкәсыртәеит. Шыжьымтан ахы ахынхәхәа ихшыын изыкәтәаз алабаҗы, адаан аҗы.

Ауыха сахиоу, ихит, агәыргәырха спол абжы гот, сдырцәом, ихит. Нас саб иасхит, абас, абас сзыкәшәаз . Да драхәшьацоп Цилия Тац. Цилия Тац уа дысхыччот, ихит.

Абра Цырхәа хәаҗа черкьезк Чымаа ахынхо дынхон, убри иҗы хцет, ихит. Цилия Тацгы «сшәыццот» ихан дхаццет, ихит. «Арт еизаны уабарылашәа» ихит, ишәкәы анхирты. «Уара укәакә лнапы ануп», ихит. Ауадаҗы снарган, Тац деилагет. Сызкәа лыхәнацәык икәкәҗаа ианын. Иахәтаз ашәкәкәа катцаны иааикәикт. Саб ишьтәа дугы ахәаҗа иганы иахтит, ихит».

35. АНЦӘА АУАФЫ ДШИШАЗ

Анцәа ауафы даниша ицәеи-жыи зегы мсан рхәит.

Нас Ациаамбар хәычы-хәычы илыхуа инапкәеи ишыапкәеи рҗы дааит. Данааи ифыза Ациаамбар ус еихәеит: «Ацстазаара ыканатцы иалардырп, ишыапи инапаҗи дыргас иааныжь!» – ихәит.

Нас амса анихых ауафцы, Афстаа гызмал дтәаны дрыхәапушан. Ускан Адыфниа пшыан, шыацрамзар цыра кыашырак убомызт. Афстаа дааисын ауафцы дикит. Афатәкәа ааиган «акы агыама убароуп» – хәадикит. Уи акраамта дирххәит, «иумфозаргы икаканы икажы» ха дикит. Даник, тәак днацхан, иҗы интәитцан, икакеит, иикаказгы каиршәит, аха азы иаалтцыз хәычзакгы лылбааидеит. Нас чхәра дакит. Иабеиго, адәы цшыоуп. Инапы ианитцеит. Иабеигоз, днацшит, даацшит, адәахы изкаршәомызт.

Ифытракәа хәычык-хәычык иаатишыт, итәгәабжъарагы иааб-жьишыт.

Убри алоуп ауафсы ицәафы адырга шиоуз. Иахьихьишыз ахы ааит.

36. АНЦӘА АМШЫН ШИШАЗ

Анцәа Адыфниа шо дшааиуаз Амшын афы дааит. Амшын аниша дааин даакәгылт. Ациаамбарцәа азтәара иртәит «абри иазыузбо-зеи Амшын?!» хәа. «Сара исшеит, шәара акы ақәшәтә!» – ихәит.

Ациаамбарцәа азәы даагылан ус ихәеит: «Азқәа анацлалакгы, амшцәгәа ашәтахь иандыхалакгы, каплак ихытцлааит!» хәа.

Еимаркит Ациаамбарцәагы Анцәагы. «Ианхытц каплак, Адыфниа зегы иахатәоит. Ус иахықатом, каплак агхааит!» – ихәит Анцәа.

Уи ала иаашьақәдыргылит.

37. АИҢАР – АРАХӘ РЫНЦӘАХӘЫ

Ғынла дубазом. Уахынла дцәыртәоит, хацьгәагәынк дакроуп.

Дкәымпылуа, ажә абга дықәланы дышнеиуа, атәыфақәа днары-бжәтәоит, нас ажә ахы абгәа далагоит. Арахә уи агәыцханы иғызует.

Ацшәма ирахә ғиарц итахызар: «Аитар, Аитар, бжә-Аитар, Цьамгәагәын!» – ихәароуп, ажә анғызуа аамтазы.

Ажә ахнышыр ианықәрго акәакәар иқартц ахацьгәагәын сахьа амазар ауп.

38. ЦАҢЫ

Ани ахәычы, азғаб хәычы, днеиуан, агәыр ахчы ақны иқан. Агәыри арахәыци кылданы илкын, ахчы иаллыркьон, уа ҳам-неиуази, ахчы иалхаркьон, ашәагы ххәон: «Азахра қартц, Цаңы...» Хан хаз ашәа лхәон: «Быцхаи бтәцеи еиха иласу дсыцырхраа», – хәа. Ускан иқаз уи акәын, атцара ықамызт, «исыртц» лхәап хәа уқазу, ус ала иахгәадырпхон.

Цацы нас ажэйтэан ауаа дырбазшэа – егызшэа рхэалоит. Азэ имхы далан, ашықэсан изықамтцэзт, дызнейуаз, Цацы акы лхы итарцаны даауан, деихьхэхэа далан уа – «Нацэкьыс, нацэкьыс, нацэкьыс!» – хэа ани дшалаз дибит хэа рхэоит. – «Ыы, бхы хжэаны ибыстоит!» – хэа артцэаахэа дыхэхэан, алабы аашьтыхны длышьталт ихэит.

– Клакэыт, клакэыт! – хэа лхэан (ахэази ашырзи зларлахэо ахьз) дыфот. Ашықэсан имхы изтамгыло икалит. Нас уи Цацы абарақыат ауаа ирызтоз лоуп хэа ирыцхьазон, ус баша дынкахауа-аакахауагы акезам, дара дызныхэоз ус ауп исырхэоз.

39. НАНА-ГЭЫНДА

Лакта хэа иашьтоуп ашьха, Ахацшэ атдыхэа иадуп. Арфаш акэшоит, ахампал еипш икэацэза икоуп, Нана-Гында лтэарта хэа иашьтоуп. Нана-Гэында лтэарта хэа изышьтоу убри ашьха абыржэ хэафны шыздыруа издыруеит.

Анана-Гэында хэа изышьтоу дызгабуп, абарт ашьхақэа дрейхабуп. Убри лкынгы азэ днеихьеит. Ажэйтэ хатца гэгэак, шэарыцафык лара дшыцэаз днеит. Уыс, амала лымпын уаф дызнейзом. Убрахь сцоит хэа удэықэымлеи, иааимафны, адыди амацэыси калоит, унанашьтзом.

Нана-Гэында доухала икоу азэ лоуп. Ари лара дшыцэаз ауафы даннеи, абахэ ахацафы дшықэтэаз, дшыцэаз гөейтеит. Лыхцэы ифеижьккараза лахьхы илеиуан. Ари ауаф даннеи, даапшит лара.

– Узлаазеи? – хэа диазтааит.

– Сақэшэан сааит! – ихэеит.

– Сыцэацсымта уакэшэеит, мамзар уааира укэан. Уахэа аатыхны сыхэы ахьейофеиааз схы уас! – хэа иалхэеит.

Ишылхэаз еипш, иахэа атра иаатиғэыцэаан, лыхцэы ахьейофеиааз лхы даст, даст, аха зынзакгы иаламлазеит. Дцо даналага қэаб хэычык азна ацха саранць илтеит.

– Уара сара скын игэағны уахьааиз акынтэ абри устоит, иуманы уца! – хэа иахэаны, ағхэара атаны, шықэсык хэа илтеит.

Амни илтэз ацха таацэала шықэсык афара иафын, аха интцэомыт. Убри азын ауп «Нана-Гэында лыцхеипш интцэазом» хэа ажэаны изырхэо.

Уи лтэартафы адгьыл цэгъзам, унеиртэ еипш икоуп. Имач-
оымкэангы ауаа хнеиуеит хэа иалагахьеит, аха адыди амацэыси
инанашьтуам.

40. АЦЬНЫШ

Аты ааины агэарафы аётра ианалаго, арацэа аашьтыхны, иара
мыршэазакэа, уеамырбазакэа атцлафы ацъар анутцоит. Ашьыжъ
шаанза агэар иаатало илахь ацъар анылоит. Уи «Ацъныш дицуп»
рхэоит.

Ацъар адсаз агоит, ихнаеоит.

41. НАП-КЫЛТЦЭА ХАФИЗ

Ханыхэычыз «Нап-кылтцэа Хафиз даауеит, шэишьуеит, тагэа-
оарак афы дынхоит, даар шэишьуеит», – хэа хдыршэон.

42. АКАНЧ ХЭЫЦ АХААНАГАЗ

Анкъаза зны иыкалаз хтысуп. Икалатцэкьеит хэа санду иылхэо
сахыхъан. Иагъзыкамларызеи, ари еипшыума, адунеи афы икамлац
икоузеи, еицэоугы калахьеит.

Ишыкалаз иара абас ауп. Ажэытэза, анкъаза зны азэы лхатца
дычмазаохеит. Дычмазаохеит, аха башамашала акэымкэа, гэгэала.
Уахыки-енаки рыла дыубар дыузымдыро игхеит. Хымз анаатц
иыбаоқэа рымацара иаанхеит.

Лара даараза ицшаз пхэысын. Жэаоа хцэы цара цаны иылы-
қэын. Ахэшэ, афатэ рзы ацара лзымхо даналага лыхцэпарақэа ака-
кала ихтцэаны иганы атира далагеит. Ахэ ала лхатца ицсы аалгон.

Иара ессыгены ахэа иқэнацсон. Ибла хэан, ицсы тоу итаму аил-
каарагы цэгъан.

Анцэа хрыцхашья, икамло егыкам, бымбои, нан, Цира! Абни
ахэа илтцоз иааикэхны адэахы икалцсон, абасгы лхэон: «Абри,
Анцэа, ауаа аказы ирыхэо икатца!» хэа.

Абас есқынгы.

Лыхцэпарақәа акакала ихтэтцәаны итио, акакала ихтэтцәаны итио, итио мацара жееиза хылцәеит.

Иара ус ибафқәа дрыларшәуп. Ёнак ахәак илтцоит.

Ус ишықаз ажәәтәыи лыхцәы пара аахтәаны деиҭацахыит иҭины ихәы аалгаразы.

Абар, абар дааираны дыкоуп. Иарггы уа имала дықәыршәыуп, ибафқәа кәашәшәза. Ани илтцлоз ихәаггы ааилтцын икәашшза ибаф инакәтәеит.

Еех, агәнахацәгъа, лааира ахыцеит. Даанхацәеит, цъара акы дашьтазар акәхарын, ма ус лыхцэпара рымгозу, икалазаалагъ, дыкам!

Дара иахынхо рааигәара азәггы дынхазом. Гәыла ааигәа дры-мазам.

Пцхәыск, лылақәа ааҭылхааит, агәашә дааталт. Днацшы-аацшо дсааиоз хыхь дыфхалт. Ани арыцха акасыш дахыларшәыз дныфналт. Ани ахәа ибаф икәтәазггы лбеит. Анцәа, Анцәа, абаар ацирк. Ани Арыцха иқәыз ахәа ааиықәылхын наҭ инкалыжът. Абри акәхеит алакә. Ачымазаф уи дазцшызшәа абзиахара дналагеит. Ацәа иқәло, ацәа иқәло, иқәло, иқәло ацхьа дшықаз аицш дкәапца даакәлеит. Илақәаггы аахыитит.

«Бара, апцшәма пцхәыс, бабакоу?» – хәаггы ибжыы ааиргеит.

«Ара сыҭками!», – лхәан Ани даакылцеит.

«Барггы бызбоит, аха егъи дабакоу?» – ихәахт иарггы.

«Сара сааижьҭеи акры тцеит, аха уаф дсымбеит. Амала ақыҭа уаа лыхцә пара цшзақәа хтәаны, дкахцәо агаҭа давоуп рхәо сахаит», – лхәеит Ани ацхамшыа.

«Ара банбааи?», – анихәа, «ахәа уылтцә ианалага аахысижьҭеи», – лхәеит.

Бымбои, егъа гәнахара калахьеит ацстазаараҭы.

«Бгәы иацәымҭымзар, сара сҭы баангыл, сцәа бадзар сҭахыуп!» – ихәеит.

Ларггы уи акәымзыи иылҭахыз, дгәырҭатцәа даакалт.

Афны даафналан аилыргара далагат.

Ус егъи, рыцха, деихеигәо даакылст.

«Ҷаит! – ихәит иара, – бабаказ, сара санцсуаз бара агаҭа бхаа-со баван. Сфызара беацсабымтәит! Быхцәы ссиркәа ҭыркәдааны, бцәа бырцәгьеит, сыфны-сгәара аффы быргеит».

Абас икоу зегъы лыкѣи хѣацѣеит. Лара илыхъыз лзымдырт, дхагахеит, даапкит, аха азэгъы дылзымзырфит. Лхы лхѣааны даатѣеит. Егъи апхѣыс лара лтыц аанылкылт. Уи акѣым, «нак зынза сыла дахамбаша дышьты» хѣагъы лхатѣ иалхѣан, аха иара устѣкѣа изымгѣагъызт, «кыз хѣафѣыс» даанижѣт.

Убас лара акызкѣа дрыцуп. Егъи деикѣыцырцыро анахѣ-арахѣ деикѣыѣырбо ауа, атынха хѣа дгѣароуп.

Егъи Агѣак акыз акъы лѣатата акыз тра дтоуп.

Аха, бымбои, цѣара насыцк лымазаарын!

Ѣнак апшѣма избыит акалакъ ашка дцаны дыхѣахѣтразы.

Ипхѣыс илтахкѣаз анеиликаа, Ани агѣак лѣгъы днеин, цѣара пхарак изынханы иыказаарын, «цѣара акы бтахызар, ихѣа, ибза-азгоит», ихѣит. «Мамоу!» – лхѣит. Аха иаргъы дылкѣамтѣит. Нас, «Къанцѣаки, Чақыки, Шѣантѣа хѣхѣыки сзаага», лхѣит. Ари даара уамашѣа ибит илхѣаз, аха акѣфѣымткѣа дѣеит.

Данаауаз зегъы лзааигѣит. Ларгъы дгѣыргъятѣа иааимылхыит.

Аха иара ус дымцазеит. Дѣазшѣа аакаитѣан, дзыѣназ аѣн хѣычы ашѣ даавагылт, атѣамѣ дкылѣшны длыхѣапшразы збаны.

Абар, ацирк! Иибо закѣызеи? Ани Арыцѣа Акѣыкѣла аишѣа иныкѣылтѣеит. Авара ачақы ныкѣылтѣеит аѣы аартны, ахахѣгъы рааигѣара цѣара икалтѣеит, нас даархагылан: «Бара Къынцѣы, Къынцѣы иысхѣо бахѣо», лхѣан, лѣаарых зегъы еикѣыпхѣазо лѣаал-хѣит. Ихѣо, ихѣо дзааио, «аа, ибахѣо, Къынцѣы», лхѣахоит.

Иаргъы уиысыр шыакѣарак иылымтѣо ашѣваз давагылоуп.

Ус лѣаарых зегъы хѣаны даалгѣит: «Ибахѣама, Къынцѣы!», – анылхѣа. Акъанцѣа маха-маха иааимѣышѣшѣеит, ахахѣ ѣыткѣацын еимппы илкаѣсеит. Лара астал дныкѣасын Ачақы аакѣылхын лыхѣда иѣаѣлырхѣит. «Аа, ус кабымтѣан, ус изыкѣанаго дыкоуп!» – ихѣан ашѣ ааимыркѣаны, лнапы еимлагѣа иааникылт.

Уи акѣхеит лара илыхѣтаз атыц аѣы днеигѣит. Афѣы иылхызгъы лхытѣит. Егъи Аѣуыра атыхѣ дацырхѣаны даныѣ, маха-маха даа-имнахт.

Абас Арыцѣа лтѣы иагѣит. Насгъы абни лхатѣ илтѣоз ахѣа ан-калѣсоз «Абри, Анцѣа, ауаа ирыхѣо икатѣа» ахылхѣаз азы ахѣа канѣ хѣыцны икалѣит, ауаа ирыхѣо.

43. АПСҲА ИЗЫХЬ ШЫКАЛАЗ

Миллион зкѣи цшышә шықәса рышътахъ ауаа 200, 300 шықәса рхытѡн. Абас, зны ѡшышқәса ақәа амузеит.

Аҳ ижәлар еизигеит. Еизиган, Анцәа, ихәеит. Ацәқәа ѡажәа ршыт, жәохә мыш иныхәон ақәа рзаурцаз.

Ауыха ишыцәаз, атцх агәы ааѡнашахьан, арахә рыбжьы дыргет, ихәааит. Ажәлар ґыхет. Ианґыха азы ытцытцны ирбет. Ускан аҳ [ауаа] еизызгаз АпсҲа ихъзын. АпсҲа изыхь ахъзыртѣит.

44. НЫРЦӘЫ ИЦАНЫ ИААЗ

Ари еипшыу ахтысқәа калахьан, лхәон сан. Абас ипсны зыпсы талаз лассы аамта дыпсзомызт рхәот. Изхысхәауа, абас азәы дыпсыит. Абар шыта дыґґееижътеи уахыки-енакыи тѡит. Ауаа «ауоу» хәо ихатәоуп.

Иара ускан ѡыцъа нак-аак иыжәѡа иаатґагылан дрыманы амѡа иықәылт. Ус изнеиоз з-дук инахықәгылт. Азы быцатцәык хыуп, итыр-тыро, инахәы-аахәо. «Салахар избасыпсыхәу» аасгәахәт ихәыит лхәыит. Сзыныкәлатцәкьаз аипш исцәыпсхьаз сыцґәы бабышза иаакылкьан «миаау, миаау» ҳа абыз ацҳа иныкәшьо аґы-нанахет. «Унан, сыцґәы», схәан снапы рхха искрацы снашъталт. Аха икәнашьыз итцәыр-тцәыро иканатцан салырѡырц акы аасыгым-хет. Ахыухыу арган лак аакылкьеит. Ацґәы уи абжьы заагаз еипш инытѡбет. Абар аталасир, ари сла Мышәка ауп. Уи ааспыххалан атцыхә ыршәшәо, абыз ашыѡшыѡхә ацҳа илыкәнахәа-лақәнахәан ицъацъаза иааканатцан, сарґы сшыапы рґәгәаны илыкәсыргылт. Ант исыцқәаз рыхабар ыказам. Ацҳа атцка слапшызар, ома каамет сналапшит. Ауаа еибархәхәо азы ихыжьлоуп, аматқәа рыкәтцәашо рыфара иаґыуп. Егъи аганахь еибарччо азы цкьа еикәтәо даеа шыо-ук топ. Нырцә снықәст. Уаатцәкьа шыук, ант исыцқәаз аакылкьан, нак-аак сыжәѡа нтарсны иаанкыланы срыманы рґынархеит.

Ашыац иатцәаза ҳалаланы хнеиот. Снапшызар, ҳапхьа хара имгакәа хатцакыи пцхәыскыи хәцәа-хәцәа еибакны аибарпсра иаґыуп. Абри зыкәыу еилыскаар сґаххеит, аха сызго ґыртзом. Сарґы дара срышьтоуп.

Ус хазнеиоз хәәк ахы алада ирханы икнахауп, зҕаб хэчык гәы-блаак кны датцагылоп. Уигы еилыскаар стахыуп, аха дара ҕырт-зом, саргы дара срышьтоп.

Акыр хцаханы еипш шәәхәабжык ааҕо иалагеит. Аригы ма-анас иатцоу здырыр стаххеит, аха дара усгы акы рхәап хәа уыҕоу.

Хазцоз мацара ргылара дыук хнадгылт. Ашә аатын хныһналт. Астолқәа еиҕацшыны лаххынза ауаа дыукәа тәоп. «Абар дышә-заахҕеит», рхәыит. Итәаз рыхқәа ҕышьтыхны ианаасҕацшы, «ари иома хара шәыззаахашытыз», абри абри изы акәын хә сыхыз зыхызыз сгәыла иыхыыз рхәеит. «Ари дахаажәгаз дыжәга» хә рархәыит. Дар-гыы срыманы иаагҕежыит. Срыманы хшааиоз, ашәәхәабжә ахгоз хәаит. «Абри закәыуи, снаганы исшәырба» хә искыит. «Уа унахгар, ара саагылоит хә уалагоит, ус уааныжәра азин хәмазам» рхәит. Сара срыхәо салагеит. «Уаала анышәхәо сшәыцны сҕынасхоит» хә санырқәамтца, сдырқәын срыманы инеит. Ашә аадыртызар, ашә иакәыршаны аҕы ыкәыуп. Азҕабцәа пашә-пашәшәза еилахәаны игылоуп. Урт рыццхыаза ацкәынцәа еилахәа-еилаца иыҕоуп. «Арт зыустцәада?» хәа стцааит. «Арт атыпцацәа хатца имцазацкәа иыцсыз роуп, гәнаха рымазам, Цыанат иҕоуп» рхәыит. «Шыта уа-ала», рхәыит, аха сара аагылара сгәацхо сыҕоуп. Наҕ иҕасыханы срыманы амҕа иықәлеит.

Ахәа ахкнахаз хәаит. «Абри закәыу сашәхәа» схәыит. «Ари закәыу убри ауп», рхәыит, «абри адунеи данықәз дуаҕы баацсын, дхәаа еилагаҕын. Ара данаарга, иуыс ианахәапш, абри аҕыза иықәыртцит. Дхәаны абра дыкнахәааит хә ақәтца иықәыртцеит». «Ахәычы иытцагылоу дзуыста?» «Уи ипца лоп. Иара ицсы штәз лара дыцсхәан, дмаалыкын, Цыанат дтоп, гәнаха лымазам. Ара лаб да-наарга, абас анықәыртца айхабцәа дрыхәан, айхабцәа бзиа дыр-боит лара, азы иыржәра дақәитыртәит».

Хҕааххәит. Ани ахатца икәәкә апхәыс дахықәтәаз хәаит. «Арт хатцеи-цхәыси роуп. Ахатца адәы данықәыз амахагҕарақәа кәи-тцахәан. Арахь ианаанага, айхабцәа ааилатәан абас иықәыртцит, ипхәыс икайтцақәоз агәнахарақәа ргәаг ихылхааит хә. Иаргы уб-ринахыс ипхәыс ибҕа дықәыртәаны дныкәыигоит».

Урт иаарывсны ишааиуаз, ахацәа ахеибарцсоз иааит. «Арт ахацәа ирыхы, исашәхәароуп», ихәит. «Артгы еигәылацәан, аха еинаалазомызт. Уахагы-иахыагы аисра иаҕын, айқәпара иаҕын.

Рхэаакэа инарыхон, иаарыхон. Ара ианааи, рус ианахэацш, изышь-
цылоу ала иыкэзааит, еак рахтар ирызныкэгом», рхэит.

Ус азафы хааит. Абыцатэ ныкэылт. Стцибагы «миаау» хэа
иаакэлеит, ихэит, лхэит. Аха сласба аакылкэан скамыжкэа сныр-
нагеит. Сыпшызар, азы азы давоп дыоуа. Дыоо апао давоп. Зны
лаххыи дцот, дымлеицт шыгүхэо фаххыи дыфкылкэоит. «Ари дзы-
ниази?», схэит. «Абри ацэыгхэара бзиа ибон. Згабки чкэынаки
бзиа еибабоны ааиахар калазомызт. Абри ачкэын, абри азгаб уаха
дигоит ха ааиахар, иеы икэадыр ақэтаны дцон, иаакэаитцалагы
еициыркэон.

Абри акэын занаатс имааз адэы даныкэыз. Абра данааи, Ныр-
цэгы иымамкэа, Аарцэгы иымамкэа давахт ахэаа. Абас абра
дыжэга ха пархэт».

Хэааххэит. Снапшызар пхэыск амца лкыуп абырбырха, ларгыи
артэаа дыхэхэо дэапа-эапо иасырпсоит ха дафыуп, аха иахагыи
иылкоит акэымзар ипсом. «Ари мыждарас дзыниазыи?», «Ари
аандкэа лшэон, аанда нлыжыуамызт, амца иалыргон. Ауаа рымхкэа
дыван еснагь. Ара дахааизгыи абас қэашьс илыкэыртцеит».

Хцоит еица. Снапшызар пхэыск дыкэлаауо длеиуеит, ф-лак
еихымыза-еицымзо илышьтоуп ахыу ишо. Нас инлыхызаны иа-
алыцрыхо, лыматэа пыжэжэа икарцоит. Лара искэысцоит ха
дафыуп, аха дрыхэом. Ари сгэы даарыцханашьеит: «Ари амыжда,
иарбан гэнахароу дызтцоу?», схэыит. «Ари адэы даныкэз ашыла
псахра иылгар илырхынхэзомызт. Уи агэнахара дыукэа иреиуоуп.
Абарт алақэа адунеи ахынзашоу абас ддыргэаклоит».

Ус хшааиуаз, аоны сааргеит. Агэашэ сааладыргылан, «шьта
уаргыи уца» ха иылысгэытцасны, ацара стэхымызт, саахысхыс-
ны сфыласхан, хгэарц еихырсаашэа иыкан, скахархагыи саашэан,
амжэадыу игылаз ашыапы сасны иааныскылт. Амжэа анааны-
скыла саапшит. Санаапш, стынхацэа зегы еимацэыххаа исха-
тэан, зегы шэан идэылтцыит. Адэахыи иахындэылтцыз иыка-
лаз анырхэа, ауаа агэыркэха еижэыланы илыфналт. «Иуыхь-
зи» анырхэа, «зегы шэакэым, хэфык шэаангыл», схэыит. Зегы
агэыркэха иындэылтцын, хэфык аанхит. Ахэфык, ани сгэыла
зымшала саурыжыызгыи, дрылоп. Абас, абас ха исыхыыз зегы
расхэеит. Агэыла итэы аурасхэахо. Чарахт, шэахэарахыит.
Агэылацэа, «хэааитакэаны хаап» рхэан, рыфныкақэа илет. Ус азэ

дкылкѣа дѣеит «абаакѣа, ани сыхъыз зыхъызу агѣыла изы, аѣны дахлеиз даахътшышы-хътшыын, днымхар калап», ихѣеит. Пшьаха-пшьымш дгѣакон, ахѣымш рзы дыпсгѣышьѣеит, ихѣит лхѣыит.

45. АНЫРЦӘ

Ацгэы атэы цэгъоуп, нан, ицэгъоуп. Ихарамуп, агэы раззам. Уи акэым, ауащсы ескынааггы акрыгееитот, аха бахэапши, ианбымнахо алақэа шыхоо ббап. Уи азгы ак сахақэахьеит, ибасхэап нас, угыы хтэоп, хцэажэот.

Ибасхәо убри ауп, ауаџсы Анырцә мџа данықәло, дышнеио цхакы днадгылот. Уи ацҳа ари адунеии егъьи уахь уахцо, уахцои цхакы ирыбжьоп. Убри ацҳа уызнырыр Анырцә унеот.

Изхысхэаао, Анырцә мѳа уаныкәло Ашацәы урыманы, урт
ѳыцәа ыкоуп, убри ацәа инадгылоит. Ацәа арахәыц акра итадоп,
арахь иара дыкәсроуп. Данныкәгыло, рхәыит, абри ицгәы ицсхәаз
ицгәы, «миаау», «миаау» ҳа атцыхәа баббаза иаакылкьозаап.
Ауаѳы деигәыргъаны «унан, сыцгәы» ҳа искот ҳа дашьталоит.
Ацгәы иатахыу уи оуми, ацәа ахәша ыкәшьо, нак дылырѳорны
Цәаханым дтасыжьоит ҳа иалагазаап. Аха Анцәа адунеи акала
имшеи, сикәхшоуп. Убри азытцәкәа иаакылкьозаап егъыи ила
ицсхьогъы. Уи ацгәы ныкәцаны, абыз цәацәами, ашыѳшыѳха
иныкәшьо ахәша аамхны ацәа па арцәацәоит. Нас ахатә ааскьо,
иааскьо икратәы иааиот. Иаргъы, «унан, сла, сла» ҳа искот ҳа
днашьталот, дзашьтоу, икышашәа игәы ишабо ацәа дныкәсот,
Цәанатгъы дналагылот.

Ари Анцэа игѐеиѳазаап, иимбо иѳоузеи усгыы, зегыы иара имбо, злыѳха хауша. Даапхыаны аѳгыы еиѳазаап: «Уара уыѳшѐма ус узизныѳѐои? Уара уыѳсы ахынзатаз иара иакѐымзи акрыѳѳазѳоз. Уара Цыаханымѳа дыздѐыѳѳыутѳози?»).

Ацгэы пхашьома: «Анцэа, исхарам акгы. Сара уи зныкгы схэы
каимтцазаст, зныкгы сара избо крысеимтцазаст» ха ахэозаап.

Уи ус изахэазгы убри ауп. Ани Аостта акранаеауто, иамбошэа ала хэаны ауп изиымнахо, ушьтан зны «акгы сымбазт» ха схэап ха.

Абас ацгэы хараыгуп. «Амла» ха ианкьио убла ихцшылоит, ахэы аноуто алақэа хэаны иуымнахоит.

46. НАРЦӘЫ

Бжыы мшы дыпсын уатәеипш... Агыркәа хымш рыла дыржзом, апсуа иакәын дызжуаз, доу. Сара санхәа лабду Шьаматаан. Гәдаатәын. Убри иоуп иара. Иматәа азахра иафын, ихата даакәтәеит. Хәфык роума, ффык роума ацацәа иман. Иара даакәтәеит, рхәеит. Даҭеа быжъ-шықәса дықан рхәеит. Убри саҳахьеит.

Иихәаз хәа исаҳаз...

Уа пхәыск дықан, рхәеит, айқәара лшәын, лыпхацәа цсхьан, лычкәынцәагы.

«Даажәг», ихәан, дааргеит, ихәеит. «Быматәакәа бшәых. Бара бтәкәа ашәшыра итәтәоуп. Нақ атәыуара бакәытц. Убра ацьам рымтагылоуп, лагырзла итәоит шыта. Итәны, абри анкатәа нахыс Цьаханымка идәыкәыртдоит. Беикәара бшәых, ашәшыра итца, атәыуара бакәытц!» – хәа леихәеит.

Егы еита ыцәа айшыцәа ықан, ихәит, адгьыл еимаркуан, ихәит. «Араанза са истәуп» хәа ихәон азәы ихәит, егыгы убас ихәит ихәит. Урт айшыцәа цсхьан, аха ихшаара ықан, да, ицсхьан айшыцәа. Уртгы ибеит уа. «Мтәышәк, мтәышәк ала анышә иатдоуп, ихәит ихәит. Иаашьтыхны инаганы ана иргылоит «араанза са истәуп» хәа ихәоит, ихәит. Егы имтәышә иман дааиуоит, «арахь са истәуп» хәа ихәоит. Абри иафуп алага-фага. Ицацәа даарыцхьан, «шәнеи, абжъаанда цьарак икашәтца. Абант шәабацәа анышә изтдоу иатцшәх!» – ихәеит ихәит. Абри абас реихәазшәа саҳахьеит, абри убри ихәамтоуп хәа. Убра дахьыказ ибеит уртгы хәа.

47. АЦӘГҢА КАЗЦО АНЫРЦӘ ИЦЫЛОИТ

Ыцәа аицалацәа ықан. Азәы дгарын, детымын, лхәычкәа лара цәгыала дықан.

Агар рыцха дцаны, ани лацала беиа дцаны длыхәон, дылзылагон. Уаха данцоз акымзарак лылтазомызт, лахә дкыласны длышәтон.

Ани илагоз арыцха, дахнеоз леимаакәа аалышьхны, интапсоз ахәыз аатыршәшәаны, ақашь алхны лхәычкәа алалыжьжәон.

Ус мчыбжык цит, жәамш цит. Ани дзырфуан акрызмаз лхәычкәа еибгоу, икоу хәа. Ани арыцха иаалго ала лхәычкәа алалыжь-

жьоит. Пытк антцы, ани уамашәа илбит, лхәыцқәа зымцсозеи, ирымеи хәа.

Даалаган дцан аетым лхәыцқәа дразтцааит «ишәфозеи, шәыпсы златозеи» хәа... «Хапсы златоузеи, мама уаха длаганы данааилагь, леимаа интапцо ақашь алхны халалбоит».

Даагьежьын лыфныка дааит. Адырфеаны етарагь лагара дааит ани арыцха. Данцоз леимаакәа алышьхны, иршәшәаны длышьтит. Ларгьы уа лагара дакәытцит. Ани апцхәыс леишәацәгьа даачмазаф-хан дыпсит. Ани лагара инеоз апцхәыс рыцха уахык дахыфеаз цхызырла илбит: лаца ипсыз ахәынтцәы дылоуп агьергьалас лышьатцаны акамбашькәа ирышьартцо. «Ибыхьи» хә слызтцааит лхәит цхызырла. «Исыхьзи, са исыстахыз сыкан, бхәыцқәа амла ипсон, ирфашаз ахбысымтоз азы анаказаниа сыкәыртцит. Бара бааины саалбымгакәа саурыжьзом» хә лалхәт. «Уа быказ, са схәыц-қәа саазароуп!» – схәан слыдтцны сааит лхәит.

Аетым лхәыцқәа рызхаит, рхы иахәо икалеит. Егьырт, апцхәыс баапс лхәыцқәа, акрыура рыздырзомызт, апсра иалагит. Ант рфы иааины, ирыхәаны, акрымхны ирго иалагит.

48. ИЛАБҜАБАТӘУ АЦХЫЗ²

Хьачхәамакәзам, уатцәауыхеипш сыфеиет, сфөиен еипш, сы-шыфеаиазеипш сныкәкара сцеит. Хаангьы, уаха сахыфеиаз шаанза уаха смаапшзыкәан, сзымаапшзыкәа шуа, шәарацара сц'он, агьи, абна, ашьха сцон, афны ауыс зуон, скараха, аха хаан сыкамлацызт.

Цхызырла уыс збыит. Сан рыцха даакылсхын, – ак уасхәар стахын сааит, – лхәыит. – Иыбтахзыи, – схәан, – абрыи фәхьхьи амфы хәамазам, лхәыит. <...> нак иыфнашка амца еикәыитцоит, хара хәхьиуа, акрахахфо хазы амфы хәамазам, амца иакәхтцо амфы хәамазам, мфык ааганы иыхәутар! «Уыс акәзар ибзыиоуп. Сфеиот ауардын сыманы, амфы наганы убра уардынк, уардынк амфы рыстоит, нас еитафазгахп!»

Сангьы, уаха ак мхәа, дындәылцны дцеит. Ацәкәа ауардын фтасхәан, колхоз цәык сыман, уи азагатовка иартахьан, амни,

² Ари цхызуп. Избазгьы аинформант иоуп. Ишибаз еипш иеитеихәеит. Дзы-кәшәаз ахтысқәа зегьы асимволтә цакы рымоуп, апцсаараакны акалара иафуп.

дук, цәеикәатцәа дук, са исымазамызт, уыи еипш ацә иыказ, рыџбагы џтаскын, исыманы абас сөйбжъалан, <...> итаацәа рханы снеуанеипш, ауардын азна амҕы рзызгап сгәахэын, ипцхэыс <...> дыхәнаны, уа уаагыл, – лхән дыџхәнеит.

– Иыбтахзыи, – схан.

– Абра аџндуаа рыкны ханырҕытџоз иааган, – лхэыит, – стулкәак, агыи, уыи амода уажә иыказам, арыи амца иакәхттар ирыцхахшьот. Уыи иахдәылаагаз <...> иа иымоугы гарта амам, аха уа иџоугар, ртахызар амца иакәыртцап, уахџо ига – ха, уыс лхэыит.

– Сара мҕаагара сџоит, уажә шәарт шәыштулкәа, агыи, уыи иаажәгаз ргаха са иабасымоу, – схэыит, – ацәкәа ааныскылан, сцәажәоит.

Уыбрыи амомент, амомент азаха, <...> иыцкэын еитцбык дыкоуп, хэчык, а, джыцзә: – Уыбра иџогар, агәашәакны, нас сара нак, сара <...> иасхәоит, – лхыит, – сара нак, сара нак иназгоит, – лхит, – Уара аџада мҕаагара уыцап, – лхыт.

Уыбрыи лхәамтазаха, абныи ауардын апцха сахыгылаз, ацәкәа натцкәеит, инатцкәеит, аха сара исымаз ацә еикәатцәа, абрыи амашына шытхысаан ианџоипш, абанс срыманы инатцкәеит, ауардын, аа, сыграплот, ма ацәкәа сысоит, ма сымџахкыаны сыршьомагы аасгәахәт. Ауардын ачарт ахәда, ауардын ахәда снапы акәыршан иыскын. Абри амашына ишытхысааны ианџоипш, абас срыманы иызнеиуаз акәымкәан, аџада са иахыстахызгы акәымкәа, иаахэын, абрыи алада <...> зланхуаз ала, абри алда срыманы илеины иылбжъалт. Шыта уысгы ауардынгы цкәоит, ацәкәагы уажәыуашытан самкыар сыршыуот ха уыс оуп сшыкоу, снапакәыршан иыскыуп, ашыапгы кәџуп, игыны иџот, машынак иыгыны инџоипш. Сышлеиуаз акәымкәа <...> ила уахыџхәно абри <...> игәашә апцхатцкәа архәара сагыавшәеит, аа, уаџы нырхарак дгылоуп, лабык икыуп, илабы, а, иара ихахәхәоит, хылапчык акра ичыкыза, абыс иыпшзаны, ачыхә ахыссы, хылапчык иакраны илабы, а, ахы иахарџоуп, иџахәхәоит алабы иику. «Уоу, оухоу, хоу» ханы, ацәкәа, аками, агьеџха иымышьтразы ибжыи нрыкәиырган, ацәкәа аахэын нак амџа инымџахкыан рҕынархеит. Уажәшыта агәашә саадырхоит, сц'кыа сџотгы аасгәахәт. Аныи алда излаџоз, анс, иымышьтыит, аныи уыи иыргъежыт. Алда иц'ар, уыи, нас исымхәои исыхыуозгы. Агәашә саахот зысхәоз, аха ачараха агәашә акнытцкәа иаагылт,

ацәкәа атахха иаагылт. Агәашә аркын, сшыапгыы лыкәст, сшәаны сықан: «Абра уалкьар, – ихыит, – абныи <...> дахьынхола, Бармышыала, урыма илыталуан, уыцкьа, ууардынгыы уаргыы шәыцкькьа шәрыма ицон, уыцсы аансырхыт, – ихәыит. Нас, уысгыы ааихәыит, удыро, – ихәыит, – цьа сцот, уызгот, – ихыит, – абыржәытцәкьа уаалароп, – ихит. – Мап укыр калазом», – ихит. «Сара цьара сцо сабакоу, сан амґы лтахын, амґы хамам ха днеит. Ауардын азна амґы лыззгап ха сгәы итан. Сара уажә цьа сыцәкәа кажьны уара сабоуыццо, уахь сцазом», – схыит. «Хаалагыы уаалар еиха еґыгуп, – ихит, – умаалар зынза икалазом, иыузыицәахот, – ихит, – мап укыр калазом, – ихан, – аґеөґа дагыыөсытцәкьейт. Уаөоу дук, иптцәа хыршаны, илабы иыөґахәхәо икыгуп, аха уахихәапшогыы уыицәшәаратәы дыкоуп. Даныөсытцәкьагыы, абри убас адыгунеи-хаан азәы сагыимыршәазацт, уыиакара сиыцәшәейт. Убрыи амомент азы нас аныи <...> иыцкөын еитә, афырґа даасыхьзахт, дызла-аизеи?! Абрыи иаразнак дсышьталама, абыриакара иласны ацәкәа аауан, дызласыхьзеи аастгәахәт.

– Ууардынгыы уыцәкәагыы са изгоит, уыи аөада иахухәаз, – ихит, – уара уыицны уца, ацәкәа уа сеизгоит уа! – ихыит, – сцазом, аґыґа, уаламган уаґа, – ихыит.

– Са сыда уаґа иыуго дыумбазои, – схыит сара, – иаґа, усыдыз-кылеи, сцом, – схыит.

– Уымцар калараны иыказым! – ихыит, – усацас, уажәытцәкьа, – ихит, – Ара <...> икны снеин, ихыит, – <...> ииартә дагәылаиан, – ихит. – А, уаґак сыиґыгуп, – ихыит, – мап икыит, сшыапкәа сыхьойт, – ихыит, – сзыкәгылазом, аболницара стан абыржәоп са-наа, сышьтыхны суымгозар, уаґа шыапы сытцазым, сабоуго! – ґа ихәыит, ихәыит.

<...> ишыапгыы иыхьон, аболницара дтан, дантытцәкьа акәын. Уажәыгыы иыхьот, уыс дызныкәазом. «Са сызныкәазом, сабоуго, сышьтыхны суымгозар, ихан, иымуыт, – ихит. – Са исылоухьи, абра <...> дыкамыи, ладахьы, мо, акыр зхытцо еихабык даага ґа рхәазар, – схәыит.

Са соумыи изеихәо? <...> абра иеимхәабжьгыы саґахот. Ыґы, ыґы ихәахозшәа убас саґот. Ладахьакәын. «Уыи деимхәот, апсра даґыгуп, дабазго! – ихит. – Уара ианысхәа, усацас, уажәытцәкьа! – ихан, сыөиаөеицан, сиыман ддәыкәылт. Абры иматәақәа ишәыз

еикәаттәан, ипатца хыршаны, хлапырчык ихан, ипатца еикәаттәаза иҫан, апатцакәа абарт роп иымаз, алда иымазамызт. Нас сиыма-ны, афақьаха, ддәықәылт. Уыбра сиыман данындәықәла нахыс, абрыи, и, ихы... иахызымбац ашьхоуп сахънеи, сахъцоз ха амџақәа, агъи, адгъыл са изымбазацызт хаангъы. Абас сиыман дцот. Уы-бас ихыит, – амџақәа анахъ игоуп, арахъ игоуп, абрыи слаба абас иуывырхәхәаны излаусырбо ала, – ихыит, – уыбас уцала, – ихәыт. Амџақәа наҕ-ааҕ иган, амџақәа наҕ-ааҕ хрывсны җамцо, абас, ила-ба абас исывырхәхәаны сигот, уажәшьта ацара саеҕуп.

Алаба атцыхә сывиырхәхәот, ахы хылапак иаҕараны, иыцшза-ны, илаба чыҗраза еилапсаны иыҕоуп. Аиқәаттәақәа алоуп ихъы-цәцараха, ицъыу-цъыгуа икыуп илаба ихәхәаза.

Абанс җнеиуо, җнеиуо, җазнеиуоз акәымкәан, будкак акны, амџаны, уа дтәоуп, дысторожуп ухәаратәы, иыхъчот ухәаратәы, амна дтәоуп, агәашәгъы аркыуп, иара уа дтәоуп, нас уынхысны наҕ уынталот.

– Кох, – ихыит, – ари иаума иаауго, иаауго, – ихит, – уаха уаџ дыумбазоз! – ихит. – Ари, – ихит, – иуырбо ихайтцот ха уыҕоу, <...> даауымгоз! – ха уыс ихәит.

<...> акаруат дықәтәан, «сшьапы сзықәгылазом» ха ихан, уы-бра изаасымца акаҕам, – ихәыит, – дсызлыбаамгеит, иымуыит, дышьтыхны дызлаазгози! – ихит.

– <...> дга, – ихәан, – уыбра слеиын, <...> аимхәара даҕын, – ихит, – уыбрыи сзыҕыз, абри аордын, – ихыит, – агъеџа ацәқәа итцҕан иаауон, убра ахәда кны длеион, ацәқәагъы ааныскылт, – ихит, – убра длавшәар, алда дцҕа дцон, иыцсы нсырхит, – ихит, – цкәынак итан, иара дсапцаны, дсыман сааит, итахымызт, аха.

– Дааугазар, нас, дааугыит, – ихит.

Уаа ашә ааиыртын, инапы неиырбан, җанхытцын, адәы хәычны иҕан, наҕ җанталт. Уаа җанынтала, шьхараны, агъиынышәа иҕоуп, ари наҕ ауаа тцка кьаҕьараны, аџада арахә аеҕоуп, ауаа иыблакьуо иықәыуп. Аџада сахъцшо, абри җашьха реицш, җарахә аџада, аҗарак мардараны иаеҕоушәа збоит, атцлақәа чықь-чықьны игы-лоуп, ана ауаа абри наҕ игылоуп ирацәафны. Уыи җавсын, нас, җайтазнеихоз акәымкәа, ауаа, абас џадахьала имџахыганы, ауаа рацәафны, ахәса-ахацәа, агъи, хәычы-ду убри убра итәоу ыҕоуп, игылоу ыҕоуп, агъи, крырфошәа избот, абас ауархалқәа каршәны

ийкэтэоуп, акъаадкѣа каршѣны шьюук акрырфошѣа. Астол гылоуп, астол акны амаца иасошѣа збот, шьюук акрырфоушѣа, агыс, убас нахъхынза избот. Амѣа рывган игоуп ѣадахъала, сынхпшылт убра санынапш, убра дызбыит <...> ипѣа. Убаскан зуыха анышѣа дартазы ауп хауп сзаау. Амаѣаѣа ыпѣараза илшѣуп, илшѣу убас ипѣажѣа-пѣажѣа иыкоуп, касык акра еилыгра-еилыграа, чабра друк лкыуп, уыи иакроу ачабра сымбацт, касык иакраны. Амныи лѣылшѣот, лылагырзкѣа лѣытцкѣкѣа ицот, дтѣыуа убра дгылан. Акасы лхазамызт. Касы лхазамызт, баша лхы хтны дыкан, егырхъ иабзыианы деилахѣан.

Иылшөыз иажөымкөа, итццхараза икан, аха иццжөжөа-пыжөжөа иыкан. Агырт, шыоук, ус избахот, ипашө-пашө-пашөза еилахөоуп, абри ирышыахөоу убас ипшзоуп, ақлападкөа абра иоаганы, реимаакөа пашөза, убас еилахөоуп. Абри лара лыдаггы, убас даеа шыоукы ибзианы еилахөоуп, рыматөақөа пыжөжөа иыкоуп, акостиумкөа, агыи, еикөатцөа матөала еилахөоуп, рыматөақөаггы иццжөжөа-пыжөжөаны иыкоуп, иара цццхараза. Амөа апцхьатцөкьа абас хара хривсны ацара хөфуп, иара сашьтахь дгылоуп, «...» ихөыит. Ғыутыр калазом, умцөажөан, азөы уиықөымцөажөан. Уырт хривсны, уыс хазнеиуаз, ццка амни амөа хазкөыз илацакны, ццка бахөны иыкоуп, абахө иөфыган иыкоуп, абахө атцөка, аөадахьала, кьөкьараны иыкоуп. Абахөы өышөка метр аулица өфыган игоуп, амашьынакөа ануп, хатцкала өө мөакы ыкоуп. Убри абахө атцөка, алда, абри Шлареицш иаакөыршан, абас хөны ыкоуп. Ахөы иаакөыршан, амца бырбырбырхө, амцабз өөиот, абензин ақөтөан амца еикөөызшөа, еихсыгь амазамкөа амца гылан иыкоуп, ццлак ашөөарөкра амца. Агөы зеггы кьөкьароуп, баароуп, збаароуп. Ауаа абра ирацөөөны, ауаа рацөөөы иахьабалак, гөыц-гөыц, абныи ахөынтцөы иалоуп, рыззынтөык, ахөынтцөы иалоуп. Убас хазнеиуоз абри поезшөа акы инанөган, азнатцөкьа, хөцхьатцөка, абас хөдөка хөныихөла избеит. Нақ уөхө бахөыуп, цартө амазам, алда зыхөтшөа иыкоуп. Амнеи леины, абас иаарыс-иаарыс-иаарысны илбаарцан, уаа шөөык еихөума ухөаратөы, иццканы иаарыс, ы, ы, илыбаарцат. Ари ушьтахьтөи өөөанөхөит, дара алыбақөа кны, арт иназгөггы иаарысуа-иаарысуа илаган, иалыөрны ццка, абас шыамхөхьы, мөкөөөхөөарөхь, агыи, ахөынтцөы ыкоуп, збааран, азкөа төтөа-төтөаны, нақ алдаггы, нөхьхьынза, ауаа абри ипатма-

туа, ипатматуа ахэынтцэы иылоуп. Агэараха илеит, аха, уаф дыпсо зымбит. Иларыгэтасын, рыззынтэык ирысо-ирысо, илалдырфын, амнахххы ицаны итахаит. Нас ипатматуа наф адэы иықэхт, арахь уаха изхэназом.

Уыи, нас, уыи уыс иызбыит. Уыи хавсын хнеиуо-хнеиуо наф, хаитазнеихоз ауаа тэоуп, акрырфот, шьюук рыхэапшшо игылоуп, рааигэара иааны, абас риад-риадла шьюук акрыфара иафын, шьюуки амаца иасошэа збот, агъи, анард иасошэа, ицэажэжэо, агъи, итэоуп. Ашьашэырк ыкоуп, уыс гэып-гэыпны ауаа тэахыуп. Агъырт амни акрызфо акрыхырфо шьюуки рыхэапшшо игылоуп, быжъфы, быжъфы, аафы, жэфы, жэохэфык ахакоу ыкоуп. Уыи ханрывсын хазнеиуаз... Абри астол ирхианы ианыкоутцоипш кашь, ача утахыма иқэуп. Абри апсхэрафнеипш ауп изызба, афы, ауаткагъы уа сеисымбеит, лыумонатыу, боржому ани уа акықэгылоуп, аха афыкан сымбит. Крырфуошэа, ахэыцқэагь ыкоуп, иыхэмаруот.

Убра ханнеиуоз, абни наф цхак гоуп, ацха убас иыпшзоуп, аха ипашэза, уаа, сторожуп ухэаратэы, убас азэ дгылоуп. Ипашэза убас ацха катцоп, аха уазымтцаан, Убри ацха азы леиуот, иатцсны ицот. Нырцэ пшзаны, икеикеи-кеиуа, ипашэза, убреипш зымбацт. Убра акы ажэфан иатцачтит, абрыи ажэфан ахь ацэакэ анхылоипш, ажэфан шышыбакэыу, еи, икэылкэыцьоит, икэылкэыцьоит, абас алашара натцачцоит, убас иыкоуп. Ахахэқэа пашэшэза иыкоуп, ахэыцқэа ықэлоит, иыхэноит, иылбаауоит, цъа иыхэмаруоит. Ашэт кахэхэо, ашэапыцъап игылоу зегъы ипашэшэза ишэтны игылоуп. Цкагъы убас ипшзоуп, амна зынзатцэык снейны избанда ха, сныкэпшында ха, убас аастэахэт абара. Ауаа иықэыугъы ипашэпашэза убас еилахэоуп. Уыи азнырцэ сахынапшоуп. Ахэыцқэагь ыкоуп, адыуцэагь ыкоуп, ауаакоуп, ишэтыхуп. Ана, наф, ацхахь сиго ишысхэоз, илаба иырхэын афда ифсывыиын, ас кайтцыит.

Убра рапхъа инысхэоз исзымхэазыит, исгэаламшэазит. Амни асторож рапхъа дахтэаз, сторожшэа, наф ханынтала. Хэнапык иакараны атыг хэыцқэа фба, ацыгпшра аманы, абант аины уыс исытцкэраа-сытцкэрот. Ран «тт» ахэан иаасзыттрысын, уыи илабала, ианаасзытцкъа, алабы иахырцаны абас апырха иыршэот. Апслахэ зарқэа фба, уырт иыцо-иыцо иызбот, абрахь сапхъака ицо, абрахь ицоит, абрахь ицоит. Ақэчарақэа ыками, жэаба, бжъба-аабака, жэаба ыкоуп ухэаратэы акакала исымпхъазеит,

аха. Абант ақчарақәа сшыапы ахықәстә иаградалома сгәахәот, аха уажә акы саграцлогыы сымбит. Амарцъа-марцъа, чи-чи-чи-чи ха абант ақчарақәагы сышьтоуп. Ант ақчарақәа, «абри закәи, абарт аба., аба..., абасыхалей, иабацо, агыи», сгәахәот. «Аныи сафот», схан, «уыи са уағастазом», ихит. Иаа, уажәы-уажәы иаасзыткьойт, илабала апырха иршәот атцыс хәычкәа ран. Агырт хәычкәоуп. Абант ахәынапкәа иракароуп ихәтацшыза, атдыхәа чбыбкза, агыи, ицшзоуп. Ран ахәыжәыла хаха, агыи, «тгы» ахәойт исышьтоуп, «гәыпп-гәыпп-гәыпп» ахәойт атцыг аныи, уажәы-ужәы иысыткьойт.

Нак, аныи ацха апшзара сцап ха хсгәыитаз, знызатцәык ана сныкәцшны избандәа ха сахгәакәоз, «уахь акәым, арахь ауп» ихан, илаба ҫывыиырпан, сиымшьтит. Аәдәа хәахалахын, уахь шыоу-кы абри аәдәа иҫаскыаганы рыбжыи гот, уыр-уыр-уырха ауаа ирацәаәзаны ақды икәтәоуп. Ас ханҫавагыжкь <...> рыцхаи, <...> дтәоуп <...> ахәхышәа дтәоуп, <...> итдыхәаны, ишыапкәа нак ихыганы. <...> изнапык ақды иыкәыгуп. Абрахь даахан даасыхәапшит, аха илақәа хааны, агыиы, данызбагыи, ыками, «ари дабаказ, дыцсхан», аасгәыхәт, аха <...>, уыи зны даасыхәапшын, уаха дсыхәампшзит, ихы инапатцакны, амныи аәдәа ауаа ахцәажәо, амниахь дыцшот. Игәы акалоп ухәартәы, убас деилахәлан дыкоп. Ани <...> илақәагыи ихәацкәакәараза, аха ҫыутыр калазом, ихәыит. Иаргыи уаха дысмацәажәейт саргыи, <...> уызбакоу, ара уабатәоу, схәар стаххан, аха ари уаагыи ибжыи аархәычны, «ҫыумтын, ҫыутыр калазом» хәа сеихәт. Ант срацәажәар ита, итахымхт. Хәзәеиуоз, уысгыи, ант хәафывсын, саргыи схапшын ҫынтәка, агыи «уца, уца», ихит.

<...> дсыхәапшот, саргыи сыиҫыцшоит, сияцәажәар стахыгуп, аха арыи исиркатом.

Хәзәеиуоз ауаа рацәаҫны игылан, ауаа хәафрылагылт. Насы, ихит, арыи ахәацъа дыу дмаазыци, ихәит, агыи, сәазгаз. Абар, абар, рхәит. Даот, рхәит. Даауот, агыи, акәзам, иахьак хызыпшыгуп, ихит. Уаҫык дылкылст, дхәацъоуп ухәаратәы, уаәеиқәак. <...> аныи сара сызгоз уыи еихәа уаҫы нырхауоп, агыи дылкылсын, нас, «сааит шыта», ихәит.

– Ажәлар, дад, – ихит, – ишәтахыу, шәгәы иалоу сашәхәа, иышәтахыу исашәхә, ишәхәы шыта, – ихәит.

Насы азэы:

– Хгэы иалоузи, – ихит, – ауаа, – ихит, – хтаҳажьо абри наӋ ацэгьюуцэа, абарт иаком, итэыт, иеилаҳаит, – ихит. – Псыхэас иахтои, иабааго, ауаа ааганы итаҳажьт, итаҳажьт, итаҳажьт, – ихит, – итэыт шыта, – ихит, – еилафынтны ауаа ахэынтцэы иылоуп, – ихит. – Азэи-азэи еиқэыжьуп, иабааго, итэыт, – ихан, уыс, ихит.

– Уырт ирзыутэыу уысоуп, – ихит, – иааизцыланы инаган, амни наӋ амца ахыкоу, амца инажэтцан, – ихит, – инеимгэаблы ицап, амца иаблып! – ихит. – Агьырт уыжэ иаажэго, – ихит, – уа иӋазааит, пытрак, иагьа Ӌартцахьазаргь уа ирхаргап, ауаа ирбалап инеисааиасуа, – ихит. – Насы, – ихит, – уаха, уаха ишэхэар ишэтахыи, – шытеихан, аеазэы уыс ихэыхт, – сара ак уасхэар стахын, – ихит. ИзаӋэи, – ихит, – исоухэо, – ихэыт, ихыт.

– Ӕыхшыас ирымеи, – ихит, – ари агэнаха, ирахэым Ӌазцо, агэнаха Ӌазцо, ацэыгь Ӌазцо иаӋэытцзом, абарт Ӌэыхшыас ирымеи? – ихит.

– Тьыркэтылан ауаа апсыщӋаӋэа ыкоуп, ахэаӋьа абрахь иааргаз, – ихит, – ирахэо, ирахэо, убыржэы агар игароу асаби иниыркны, – ихит, – убри ала уажэ еитаумбжэозар, убриала иацэыршэаны иаӋэыумхозар, арт изышыцылаз абас иаӋызааоит, – ихит. – Уырт, ацэгьюура иаӋыу, – ихит, – уырт Ӌэыхшыамазам! – ихит. – Уаа изхазго мачыуп, ацэгьара иаӋэшэо цэгьала итадырхот, аха уа изхазымгаз, – ихит, – арахь ианааилагь амна иташэыжьлар, – ихит, – уа ирхаргалап ауаа рыхэапшуа, ахэынтцэа илажьзаап, игэаӋуа.

Нас, сыжэиа аникылан, – арахь угьежьи, – ихан, – саазгаз ани ибжьи аархэычны, хлагьежьиын хэылаххт.

Ханылагьыжьгы, ани <...> уаха дсыхэапшзом, ани афда ицэажэот, агьи, ирхэо сзеилкаауом, <...> анахь дырыззырфот. <...> дсыхэапшоит, дсыхэапшо саргьи сиыхэапшот, сияцэажэар стахын, аха ани азин Ӌаиымтцит. Сылфыйасын сеитаахэын, сиыхэапшын, «уца, уца», ихит. Иара ус хэылахан, ани ацӋа апхьатцэӋьа ханлеи, будкак гылоуп, ханлеиозгьи избит, изакэыз сзымдырзит, аха цӋьа избуо иыӋазамызт, амныи абудкаӋны аеаха азы, азы татэот.

«Ара уааи», ихан, амфа апхьатцэӋьа ас слыӋэгылазар, ихыбны иыӋоп, абри «акольцо» абитон еипш абанс акы азы татэот, атруба аеыреырха азы ааиуот. <...>, ыӋами, инапӋэа ивоуп, гэыжэпакданыуп, исинаало, ыӋами, апсы дызӋэыртцоипш, инапӋэа Ӌахэоуп, наӋ-

ааӑ атӑымӑӑа алоуп, ашахаӑа наӑ иааго, ааӑ иааго, нахӑхынза иааго, аахӑхынза иааго дпаны, амна, азы далажӑгуп. Зны абрахӑ иыхееот, азы ниыхееот, аныхӑхееот, иыхееот, аееаха иыӑтӑот, иара азеилагьежӑут, алада иахырӑны наӑ итӑтӑот, азы хыӑрны иӑот. Иара, амна, аееаха иахлеиуа, акӑыпа зсо, амна, ихыуп.

Иматӑаӑа абри ӑа данӑуоогӑы ишӑйтӑоипш абас деилахӑоуп, инапӑа ашахала иӑахӑаны иыӑоуп. Амни, аӑы далаӑахӑа, дыӑӑахӑан дыӑоуп, дзааӑӑрылазом. Дзааӑӑрылазом, аееаха азы иыӑтӑот, абри ихы-иӑы, агӑыи, ылӑхӑан, азы абра игӑышӑы, агӑы, азы аахатӑо-аахатӑо-аахатӑо. Азы шыуп, амӑа ӑеаха азыршы ааиуот. Нас уыи хавсын хӑылахит.

– Арыи шыта иуасхӑалот, – ихит, – узырӑла, – ихит, – иысхӑо ухоумырштын, – ихит. (Азарӑа, акӑӑараӑагӑы, уырт, адырӑегӑ, исыӑгуп сахӑо. Ант акӑӑарӑа сшыапы неихызгалак, сшыапы иахашӑома сгӑыхӑот, аха сшыапы, и, иатӑашӑазом, дара шыӑаӑ иа-ауп, иӑӑараа-сытӑӑараа иӑот, маӑк саӑхӑаӑа иӑӑырруа исышытоуп. Аныи атӑыг, уыи алабала иршӑот).

– <...> – ихит, – даныхӑыӑыз ианду даалган, – ихит, – <...> дӑум-дыруаӑыи, – ихӑн.

– Ааи, дыздыруан, – схит.

– Ианду дыӑсылманын, – ихит, – дахаанагаз ӑырсианӑӑан. Ара данаалга, – ихыит, – анду ӑыӑа аӑаӑа лыман, аиеи, хара дхаиуан лхатӑа. Лыӑӑынӑӑа нтаха, лыӑӑа лыӑӑынӑӑа раӑын илымаз, лыӑӑа <...> дрыман, пшыӑык аӑаӑа лыман, длеины <...> даалгы-ит, дыхбыӑза дыӑан, ихытӑыр ӑаларын пшыӑыӑӑа-хӑыӑӑа, уаха ихытӑомызт. Длаазеит. Ла дыӑсыит. Иара уажӑы Анӑӑа ишихӑара дыӑан. Иара дыӑсит акӑымзар, иӑӑынӑӑа, агӑи, Анӑӑа ишихӑара дыӑоуп. Сӑӑыки бжаки аӑра ӑоит, аӑсхӑы руыхеит, агӑит. Лара длырӑсылманын, дара ӑырсианрала <...> анышӑ дартеит. Уажӑ амна иуыс рызбот, иуыс иахӑаӑшыр, – ихит, <...> – иӑӑыс дыӑсылманын – ихит, – атыхӑтӑан иааигаз, – ихит, – думдыруаз, – ихӑн, – ааи, схит. – <...> дахыӑаз дылгар лтаххан, уыгӑы иара д, ддырӑӑырсиант, амна, руыс уажӑ иахӑаӑшоит, – ихит.

– Убас агӑнахара ӑартӑама, ииашам ӑартӑама, амни аизара ахыӑоу, – схит, – амна руыс рызбоит абант ауаа, ахӑаӑа дахаа-из, – ихит. – Абант ахӑынӑӑа иылажӑыз, агӑи, иыӑаӑаз, агӑи, уырт усырбыит, – ихит, – иыухӑап, – ихит. – Уыи ӑаӑаӑы ыӑоу Анӑӑа

идырп, абант еизаз зегъы руыс рзбот, – ихит – иганы ахэынтэ ила-
рыжьо дыубап, агъи, наӀ, Ацъанат ахь иырго дыубап, агъи, арахь,
икэырцэ дыубап, – ихит, – ара цшыӀьара ишаны йкоуп ауаа, –
ихит. – Цъанат йкоуп, уыи аамышьтахь иыкоуп, уыи аамышьтахь
иыкоу йкоуп, уыи аамышьтахь иыкоу йкоуп, Ацъаханым, амни,
ахэынтэа иалажыгу йкоуп! – ихит. (Ахэацъа, уафцстцас деилахэан.
Ахэацъа цыда аматэа иымазамызт).

Насы, «ари, <...> шиакэыз дымдыруаз, – ихан.

– Дыспазымдыруаз, – схит.

– Иареи уареи шэызбаӀаз!? – ихан,

– Ха, ас, са сзаха дыбзиан, абзиаха дсыман, – схит, – агэыла бзиа
ха дсыман, хайшыцэан, сыфны днеион, агъиуан, иареи сареи хаан-
гъы иакэым ажэа ейбахамхэацызт, бзиа хайбабуон! – схит.

– Угэы далсма? – ихан.

– Ааи! – схит.

– Угэы далс акэым, ари дгызмалын, ауаа зфоз иоуп ари!

– Йыкайтцеи! – схан, – иыкайтцахъазеи? – схан.

– Ари, – ихит, – даныфагыла, аусура даналага нахыс, – ихит,
– <...>дыкан, – ихит, – уара удагъы, ашэ аазго шэкылак анаар-
галак иаажэа, иажэеижэаба кыла аахыихо, ахыихон, – ихит,
– ирнитцазомызт акъаадкэа, иантцаны иыншэитиуон, – ихит, –
ишэyman шэцуон. Йыкашэцэ иареифон, – ихит. – Ацыкэреи ло-
угар, – ихит, – тонак, – ихит, – иитахыгу ххэаны йкайтцон, ана абжа
ахыихон, – ихит, – акапанга уыздырзомызт, – ихит. – Иара иита-
хыгу аныитцон, – ихит, – нас иара итиуан, агъи иитахыз антцаны
ауаа иритон, – ихит, – ауаа ифуон, ацыкэреи итиуон, – ихит, –
апара атнихон, – ихит, – ауаа ртэы афара дафын, – ихит. – Ахэакэа
такны иман, ичакон. Ахэакэа иритоз иеаг кны иааирых цыгушьо,
абрыи ауаа ртэы, иззымдыроз ртэы иигоз, ахэакэа чакны итиуан,
– ихит. – Ататын склад акны ауыс иуан, акапанга, ататын зларка-
пано, – ихит, – амаана айркэцон, ататын аххэаны иыгуон, – ихит.
– Иажэеихэба, иажэеифба, иажэеижэаба кыло йкало аденгъ, –
ихит, – иара иыххэаны йкайтцон, и, хэ-кылак, жэа-кылок денгъ
цыцхъаза игон. Уахык каамет кайтцазыит, – ихит, – аерманкэа, –
ихит, – дырдыраанза ихэы ааргон, – ихит, – ататын бзианы иаартцон,
– ихит, – абант аерманкэа роуп, ацсуаа цхашъаны агъырхэазом,
аха, – ихит, – абарт аерманкэа лыизашшын, – ихит, – дааган абра

Цъаханым азы даларыжът, – ихит, – ауаа дырбо, драхуо, – ихит, – абра азыршы далажыгуп. Арыи еицш закафыкоу удыро, – ихит. – Ари уара иыухәап, – ихит, – абыс иызуыдсто.

– Арт закәыу крыздыруоу, – схит! – Арыи, – ихит, – ақәчарқәа абарт чу-чу-чу-чу ҳа иуышьтоу, – ихит, – ран акәарт зымбазит амалаггы. – Арыи, – ихит – «Везирахә» ҳа иашьтоуп ашьха, – ихит. – шәарацара уцан, – ихит, – уеикәшәан уаауон, – ихит, – ақәасаб ушьын, – ихит, – уеидара уатцалан узааиуоз, амшггы ддо иалагит, – ихит, – акырцх, ақәа алеира аеазкны иқан, – ихит, – абынкәт акәчарқәа ирхатәан, – ихәит, и, иоатцпраан атцла ианфыкәтәа, – ихит, – ахы ашьацма фатан, иоага, иоагәыдудтан, иушьыит, абри акәарт кәыт, кәыт захәоз, – ихит, – ақәчарақәаггы аашәан, – ихит, икәыркәыруа рәаныларха, акәчарқәа хымшка ракәын ихытцыйшьтеи, арт, – ихит, – амшцәгъа, акырцх алаган, уара атцыца унататәеит, – ихит. – Рызынтәык аантәы ицеит, – ихит. – Абарт, абас иуышьтоуп, – ихит. – Аныи акәарт шыны иамыукзи, уеидара акәац уыман, – ихит. – Уа иугәаламшәази, иугәалашәама?

Нас исгәалашәеит. Рызынтәык цсит. Убра атцыцъ сытатәан, сызрыхәапшуоз акырцх лалаган, рызынтәык аантәы ицеит. Сарггы сәаасхан, убра сз'ааиуоз, а, ҳазшаз игәамцхазаап, амш ддыдт, аггы, цъа слықәшькыраан, уажәыгъ исгәалашәот, арахәыцакра аа-сыгхт, убра, абахәра, фахххынтә сыкәтцәраа сылталон. Акырцх-ггы хәчык илеит, агыт, хьтәыран, ажәцәеимаакәа сышьан, абахә акатцәара саған, амнахь, атыцахь, схәнот ҳа сағын.

–Арт азарқәа закәу удыро? – ихан.

– Аа – схит!

– Азарқәа, – ихит, – ацма уеихсын, – ихит. – Исгәалашәт, ацмакәа срыц'ын ашьха, ак избозар, агъаха. Сызфеиоз ацслахәкәа аған. Акы сызшьо, ак збасымшьри, схан, сахылтагылатцәкәаз, иааигәан, сәаныфсха цьмак аарылтын, иааиын, уа дара ахгәаз катцәараны иықан, кьақыараны иықан, аа, афацакәа гылан, аггын, фәхәран, иофн, ацма неины ифылатәеит.

Абрыи Ажәеипшьаа сеисхәызаарын иситан, сахыказ иааит, амни сеистәын, убо, аллах, сиыкәхшоуп, аггыи, схан, убыс аасгәахәт. Ашьшьаха слыбаан, сеихсратәы апхьа саннеи, ахыггы збон схәаратәы. Ахьара иафәызаарын, аха исзымдырзет. Ахәда ахыфкылхәхәаз иарбаны сеихст. Санеихс' ифытцаххан иоагылт,

измыџыт, а, ахы аахт, еитагәйдстт, нас уа илкахаит. Санлеи, аз'с ахы аакылхәхәхьан, ашьапқәа, агьи, аңслахә. Ахьара изафызгьы здырт, исгәампхт, «хәит, җа хәчык саагылар, ихьар, азарқәагьы скуан, азархәчқәа, зымгози», агьи, схәыит. Иаасцәымыңхт, аха, нас, ихьозу, иалздраи. Аныс наӳ анафсахьантәи излытцыз аңслахә рыцқьан амгәа аасырқьан, ацәа, агьи, ианаасырқьа, азарқәа рыџбагьы, џ-црык агран, азарқәа аагрысхын, алда абахә исыршәын, ацәа, агьи, алда иластт, акәац сыман сыхәнет, иагзамызт.

– Арт, арьи ахьара изафыз аңслахә ушьит, – ихит, – абарт азарқәа, абас иџа иуышьтоп! – ихит, убри азы, – ихит.

Сгьежьын атып аӳны санлеи – ацәа, ацәа итатцаны изааумгеи, – рхан.

– Уара ацәа иабаазгоз, – схит, – нас, алаба атцхны, агьы, акәац аазгьит. Ацәа абас, ахьара иафын, ацәагьы касыжыт, азарқәа џбагьы.

– Хәит, анаасаны, – рхит, – Аҗа хәчык, ахьаха аутар, – рхит, – азарқәа кны иаауымгози, – рхит, – азарқәа кны ихәмамзауози, ацмақәа ирыцахтцон, – рхит.

– Ихьуазу иалздраи, ахьара иафызу, – схит.

– Уьи, амни, иашамкәа иушьит! – ихит. – Арьи атцың, абарт зыуызтцкьо удыро, – ихан, –

– Ммо!

– Атцың, – ихит, – ацәкәа укын, аказармақәа ахгылаз, – ихит, – алақәа, – ихит, – ихәытдырцылан, – ихит, – уаа иппып ҳа ргәы итан, – ихан, – ацацәа ихьап ҳакәын. Ашьцхәа ухан, иауркын, – ихит, – адырџаены уаннеи, – ихит...

– Ишәаханы, агьины, сцет. Алақәа ихәытдырц'ылан, уаа ишәаханы иҗастцет. Аашьышь, дара ацькәреи анаалагьы, аашьышь ацхаста җартцалон. Ацькәреи афот исшьып, схан, адырџаены санџеи, ашьцхәы, агьы, икны, ател, агьи, санџаха, хәархәараха икны иаман. Иаатызган, айгәышә рхха ахы саасын, ахы аачачны, ацәы бзыиан. Истцыгыз зымбеи, аха ахәы ицхастамхазацызт, иаутаратә иҗан. Ростовынтә азә даауон, атцыңцәақәа исталуон. Ес-сысқәс афынтәхә сауон. Абарт атцыңцәақәа ирылакны изгап, схан, иаасшьын, ацәа аахыхны, рыџбагь лтатцаны иҗастцит. Амгәа аасырқьан, абрьи атцың заҗариуа збап, схан. Исыздырзомызт заҗа риуа. Амгәа анаа-сырт, атцыңхәчқәа џба агран. Ацәа аахысхын, агьин, сызтәаз, аа, саб рыцхагьы дџеит.

– Уара, ари атцыг абаказ? – ихит.

– Атцыг иацы абра алақеа итарцалан, ишуо ианалага слеин, аашышьзаап, иscopy, схан, ашыцхэы схан, аоны снеип, схан, аонааигэан. Атцыг ацеа анаахысх, – схит, – зака ариуа гэастап ха – схан, – амгэацеы, амгэацеа аасыркъан Ө-тыг хэычкэак агран, – схит.

– Хат, иабаушьоз, – ихит, – иамоукзи, ашыацхэа иакызар атцыг ауумыжьоз, – ихит, – баша атцыгкэа хцагы ушьыт, – ихит, – ахэгы ари игогы анцаидырп, шыта, – ихит, – ахэы дэыкэлахьеит, – ихит, – иамоукзи, ашыцхэы инакы, зтцыгыз аныуба, иоуумыжьоз, ихит. – Ма, бгахэычызар апхаста канатон, ишыызар ауот, аха – ихит.

Кех, егы, ха ицеымыгхан, уыи дцеит, уыгы акэым, ани ран сзыткыо, исзыткыо изыкэыз ани ииашамкэа исшьит.

– Нас, арыи, избакасто, абарт сышьтазаауома абас, – схан,

– Ммоу, уажэ иуыцырытцот, уара удэыкэстоит, аха – ихит, нас ушьтан зны, ихит, – иуышьталот, аха – ихит. – Амнаххыы ауыс ахырзбо уымбой, уа, – ихит, – убра, – ихит, – ы, иахэапшоит, – ихит – Игузымдыркэа, агыин, икауытцазар. Наказаник уоуом, – ихит, – абант ауаа зеизоипш. Абри гэнахарак кэзтцахыоу, – ихит, – аиаша кэзтцахыоу, абант уыс иахэапшот, – ихит. – Ари алда ахэынтцэ иылажыу, – ихит, – ант цэгъарамзар бзиа кэзымтцэ, адыунеи иахынзакеуу гэнахарамзар еей кэзымтцэ, ауаа зшыо, избалагы кэзтцэ роуп. Убарт роуп ахэынтцэы иылажыу, – ихит. – Амни, нак, иыкоу, иыубо сыбакэуу, – ихит, – адыунеи бзиарамзар цэгъарак кэзымтцац роуп, – ихит! – Амни цыу-цыу-цыуа иыкэуу сыбакэуу, ихит, – ртаацеа дыррак рыт, – ихит.

Уырт хахаарывсыз, – иыумахай, – ихан, – «ааи», – схэит.

Инсеихэа нахыс, ант, ы, атцыгкэа, акэчаркэа, а, азаркэа агыи, иахца-иахаа сымбазит, нак исцрытцт.

– Абарт иытэоу убо, – ихан,

– Ааи, – схит.

– Абарт, акрызфо итэоу зыцсхэы руыз, агыыз, акрызауыз роуп, – ихит. – Абант ирыдгылан, иаины ицшуо, – ихит, – акрахырфо, зхэы змауыз роуп, – ихит.

– Ант акрырфартцар, хэчык рыртар, амла иакоит, иаины итэар, акрырфартцар камлазои? – схит.

– Уыи зин ыказам, – ихит. – Ант дара зхэы картцаз роуп. Ант рыхэ иыкартцэ ант афара азин рымазам, – ихит.

– Нас иааины изрыхәацшои, наӋ имнаскьо, – схан.

– Ну, рыцсы иатахыуп, – ихит, – иатахыуп, игәакоит, аха афара азин рымазам, – ихит...

Җаитаанхын, урт хаарывсын, ари <...> ипха адырџагъ дсызбац дызбит.

– Ари <...> ипха, ари дызтџәыуо убриоуп, – ихит, – иа иоуп изхәо,- са иуасхәоит, – ихит, – шыта иуахәо сцот, – ихит. – Арыи, – ихит, ацара рацәазаны, ацара лзарплатала еизылго, еизылган, – ихит. – лпей лыпцхаи џыцъа ахәыцқәа лыман, – ихит. – Ы, аоны иаалгар, арахъ илыдылкылар лан илыузомызт, – ихит. – Иылуо-мызт, – ихит, – арахъ аоныӋа иаалгар, илбо, агъиуо, уыртқәа, – ихит. – Лара убас лгәы итан, – ихит, – ацара рханы, егъыны, нас акреидыскылар, абант сыхәцқәа сыман сааны, квартирак сыџаналап хәа, – ихит, – сыхәцқәа са исыдскылап, избап хәа, – ихит. – џнык соуазар, уадак соуазар хәа, – ихит, – нас схәыцқәагъы сыдскылап хәа, аха лара дыцсит. Лпарақәа пхастахыт, – ихит. – Ацарагъы ахә маат агъы иацсамхт, лпарақәагъы, лыхәцқәагъы лара дрықәымшәт – ихит, – атџәыуара дафыуп, – ихит, – дызтџәыуо убри ауп, – ихит, – абри лыматәақәа цыжәжәа изыкоу, – ихит, – аматәақәа илшәу, абарт убо изыкоу, – ихит, – шыоук ашкәакәа ршәуп.

– Ацсылман деилархәазом, – ихит. – Ацсылман ақъафын да-лархәоит, – ихит. – Нас, ара ианааилагъ,- ихит, – ацсылман иматәақәа ззахо, – ихит,- абас наӋ цъа итәоуп, портноишәа, аттаха ирзахоит аматәа. Ипашәшәза еилахәоуп. Абарт рқалцадқәа абыс ичыграза еилацсаны иаауп, абранза иџеиуоит. Атуфлақәа ирышыоу пашәшәза иыкоуп. Ипашәшәза икоуп, арыи ацсылман итәзым. Цәгъала ицшзоуп ирышыоу, агъыи, еинаалоны, уымакала иыцшзоп. Ара иззахуо ыкоуп,- ихит, – абант, ы, ас еилахәаны, абарт иззахо ара итәоуп, иныршәыртцот,- ихит. – Аныи, агъыи, еилахәаны иартаз, – ихит, – уыс иыршәызааот, ицыжәжәа илыкарцот, – ихит. – Ара ианааилагъ, и, ихъеи, еихъыжә-кәыжә, иаапыжәжәа-аапыжәжәа, дара ифыцуп, аха ицыжәжәажәжәан иаартцот, – ихит, – абас, ицыжәжәа-цыжәжәазааот, – ихит.

Җаитавсхын, уыс ааихәит:

– Уара улымбазеи ани иыпцха? Улымбазыи, лара атџәыуара дафыуп. Акасы лхазамзыи, касыцшзак лхан. Уыи амныи илкыз акәын, иылфылшыоз акәын, ичабраны, идыуны, абас иылфылшыон икны.

Уйи, ы, адыѳрегы хаарывсхын, ас, наѳ, ханааих, аѳада шыхараны, уи аѳхьяѳа ханталт. Абас избот ихараны. Тѳка ауаа еибакьо иыкэыуп, айгэышэ, аеаг ауаа амхкэа ирылоушэа, агыиушэа. Ауаа абри колхозуп, агыиуп, ухэаратэы, ауаа иблакьо иыкэыуп. Аѳада арахе аѳоуп.

– Абарт игэако, абрахь иыкэыу убыуо, – ихэан, – Ыы, – схит. – Арт рыбжькэагы гот дара, рыбжькэагы сахауот, аха иырхэо сзеилкаазом. – Адыунеи ианыкэыз, – ихит, – ирхаргаз шыбакэу абрахь ирхаргот, рыпсы тоушэа, – ихит, – абрахь иыкэзааот, – ихит. – Аѳсылман данѳслагь, – ихит, – ахэаѳья дааган диадырпхьар ауп, – ихит! ~ Ахэаѳья, – ихит, – дызѳсыз иирдырот, – ихит, – нас иыпсы тынчхот, – ихит. – Арт рыпсы тоу ѳырышэот. Абрахь ирхаргаз аѳра, зыбакэу, уахь ирхаргот! – ихит.

– Сара иажэеипшыба, иажэеихэба сѳэса абна сгэартѳхьеит, уаха сзычхазом. Сара адырѳагы уажэы асы сылан. Абна, амш ѳэгья баапси, асыи, каамет схазгахьеит, арахе, абна, ираѳэоуп исхазгоз, – схан. – Ахэаѳья дыухаѳхьар, – ихит, – уѳсы иыртынчот, – ихит, – узѳсыз уыирдырот, уаангылот, – ихит. – Ауохэама усурагы, уысоуп, – ихит. – Арт рыпсы тоу ѳырышэот, адыунеи ианыкэыз иаархаргаз зегь абра ирхаргот, – ихыит. – Шьоук тэоуп, икашышы иѳами, анахь акрыѳѳшэа, агыиуа. Ант, – ихит, – адыунеи ианыкэызгы крыфара иаѳын, – ихит, – бзабаала адыунеи иыкэын, – ихит, – араагы уыс иѳоуп, – ихит. – А, ахэаѳьягы дамыпхьат, апапгы дамыпхьат, – ихит, аѳырсангы апап дихаѳхьот, – ихит. Агырт апапгы адынагы дыззхамыпхьоз, – ихит, абант агэаѳра иаѳуп, абрахь иаанхазгы уыс иырхыргот, – ихит. – Иуахама шыта, – ихан. – Ааи, – схэыит!

Аныи абудка аѳхья хааит, «уаха акрыухэар утахыума», ихан. Схэыцын, агыин, уыжэ уыс сгэахэот, «абарт аѳыртѳэа шыта иаагыло, Аѳсны уаха акрахь, агыи», абас сымхэуоз асгэахэт санаапш, аха иысгэаламшэазит.

– Абарт сыхэѳкэа, – схит, – чарак, агыи, бзирак сымбаѳт, кыр сгэы иахэарангы, иѳоума, агыигы, сызѳѳѳэа, сыѳкэынѳэа, алда бзиаѳ збоушь, – схит, – абри суазѳаап ха акэын, – схан.

– Уыхэѳкэа, – ихит, – еннагы амѳа иаша иыкэыуп, – ихит, – амѳа иаша, – ихит, – Аѳааимбар амѳа диырбот, – ихыит, – ршыапыкэыргылан игот, – ихит, – амш. Абри амѳа иѳаз иалазгы ыѳан,

аха, – ихит, – рыцсы нхыит, рфызцәа зака таха удыро, итабыуп ха абыс хәала, угәаныла, – ихыит, – Анцәа итабуп сахауго ха хәы! – ихәыит. – Нас уара – ихыит, – иаауыкәыршаны угәылацәа зака пхаста уыртахьози, аха уырт, – ихит, – уиакара уыи дара апхаста рымоуп, уара, уеиха дара апхаста роуеит, – ихыит. – Насы, – ихит, – абрыи уыпхәыс, – ихыит, – лассы-лассы, ихыит, – дшәыиоут, – ихыит, – бымшәыиын ха лахә, ашәира дакәых, – ихит.

– Аа, дабамшәиуеи, уыиакара апхаста хартуоит, агьи, хакә-ты нхом, хәцәкәа рзеит, хәжәкәа ргычт, хазланхо хмоуа хәкә-дырхәеит.

– Уырт хара иаабот ишыбакәыу, – ихит. – Зны иыухар калот, ушәиуот, аха, – ихыит, – Нас уаха ахәара атахзым, ха иаабот, – ихәыит, – уырт, – ихит, – Арахь сара исоуои, – схан,

– Уара Анцәа иуыитот, уыччыианы укалазом, уфара-уыжәра, – ихит, – дара уи акара фба-хца апхаста роуо икалот, – ихит.

– Нас са исыхәои, – схан.

– Иуыхәо, – ихыит, – уара уаапсара иыгәгәаны ауаа ирфахьеит, – ихит. – арахә уаазан аколхоз иагыт, агьии аколхоз акны аус ууан, ацкәреи ааурыхуан, ашә кауцон, акәац ааугон, – ихыит, – абрыи иуырхауа, – ихыит, – рфуан, ихыит, – абри иахәапшоит, – ихит, – уара уәнахот. – ихит, – Уыбри уәнахот, убрыи, – ихыит. – Уаха хьаас икауымтдан, уца! – ихыит. – Амныи, а, ахәаца духапхьар, – ихыит. – Зыгәра уго, – ихыит, – фыца-хфы ирахә, – ихит, – изхәап зыугәахәо, ихазтап зыугәахәо. Нас иызбаз абасоуп ха инахәала, аха уыи, иыхартцазом ауаа, – ихыит. – Уажьы, уыс Анцәа икаитцыит, – ихыит, – ауфы аиаша ихәаргы, ихәаргы ихартцом, амц ихәар, иртаххаргы ирхәоит, – ихит, – ирхәаргы ихартцазом, убысоуп, уца, уца шыта, – ихыит. – Ушәазаны уыкан, аха – ихыит, – ара уа-азгт, – ихыит. – уа, умаар, – ихыит, – утасырхон, усыцмаар, – ихыит. – Уаазомызт, – ихыит, – укны уаазгт ихыит, – усааз еиха еигьыуп, – ихыит. – Уца, – ихыит. – Аныи ахәаны сыфхәниган, – уца, – ихан, – абас дсыгәтасын, абра адәы саакәлт. Санаапш, санаапш арадио дрым-дрым хәа ахәара, ацәажәара иафьын. Арыигы сгылот ха дафьын. – Бара уахак сыцәан, уаха смаахәзеи, схыит. – Арыи сыжәыф сыхьон, арыи сахақәиас сдыст. Бара сыпсызаргы быздыром, – схыит. – Абри уаха иагьа пхыз збаат, агьии, санаапш акымзаракы сыздырзомызт, аха ари, ани, уажәгы, уышьтангы, акакала сах-

неигаз, исеихээз, исиырбаз, иоуиашэан ак схаштом, ыынлакэзар, уыс иысгэалашэом. Убас ирыцкыан избыит. Иихэақэоз шыбакэыу саҳаит, исхэақэогы рацэазыуп.

– Абри уара изусырбо ауаа рзоуп. Абри уара ауаа ирахэа. При-мерны ауаа ирзеитахэа, убри азоуп изусырбо. Ани азыршы иала-жыыз итэы, ирахэым абаапсы, ирахэым акатцара. Уи еипш закаф ыкоу аллах идырп. Ауаа ибзиоу цыыршыоит.

Иахьанзагы, иахьанзагы ари дыбзиазамызт, ари дееизамызт, – ихит. – Дааиун, акрифон, акрижэон. Драхэзамызт, ари ауаа ртэы ифон, ашэарахкэа ифон, ацкэреи лоугар иара ихыхон.

Абас збеит шыта хьачхэамаз, ихастоит, аха саниалак, ессыу-аха исгэалашэоит, абарт, агы, и, иакэым ыкказ, абри исеихэоз, исархэақэоз. Абас ззбит, санцслак, сыцха дахаазаалакгы хэацбак дааганы, ынфаажэамш аныкарто аума, агыма, апсхэоума, гы-ма, ма санцлагь акэзаргы дааганы ари дысхалырцхэоит, нас стынчхоит. Ха ҳацсылманцоуп, аиеи, уцсылманыума, ункыр-сианума атэы катца?! Сара шыта ихастоит.

49. АЦБАЛ

Азэы цхэыс дааигит. Ауыха Ацбал ааит. «Хырпашья ат!» – ихэит. Иан дыкоуп, иахэшыцэа ыкоуп. Анггы илымуит, абггы имуит, иахэшыцэагы ирымуит. Атаца «са сыками!» – лхэит. «Сара изго абри ауп!» – ихэан, ала игит.

Анцэа ус ихэеит: «Иахьарнахыс ани аби рааста хатцеи-цхэыси ргэы еизыблааит!» – ихэит. Ус иагыкоуп.

50. АТАТЫН ЗХЫЛЦЫЗ

Уафцс бзиак цхэыс дааигит. Апцхэыс иааигаз, ыками, сықэсык ада еидымхалакэа, иара дыцсит. Иара данцсашьтахь, ыками, акыр тцхэанеипш ца длоут. Аца илоуз длаазет, длыхьчит, дуафхит. Даныуафха, ыками, ынак убас иалхэт иан. Лара днапшит, даапшит, аха лхатца еипш ахатца длымбит. Лычкэын иаб итцкыс деигыны дыкан. Деилашэазаап, Анцэа дахьеилеига здырхуада. Деилашэан, убас иалхэит:

– Нан, сара ныкӕартак сымоуп, цӕа сцоит. Сара лассы сзауам, аха абра цӕхӕиск дааиуеит, убри апхӕыс лыда уаха насыц умам, убри дааумхӕар уаха азӕгы уоуам, – хӕа абас иалхӕт.

Ла дцет. Сыкӕсык тӕханы, дгъежын дааит лӕырфашӕан. Дфалыхӕапш-фыхӕапшит, аха дизымдырт. Дааихӕт. Дааихӕан, дызимаз акӕымкӕа, шыарда акыр тӕхӕанеипш, излеидыр здырхуада, иалыгухи, лӕазшыӕкӕа рыла, егьи, нас, аллах иара идырааит, дыршыас еитаз, дидырт. Данидыр, ыками, «ках, адунеи икӕсыхуа егьикам, [...]кӕ иаб и [...]цт, абри дахызгалак, цӕа дган дызжып, дысшып ха ихан, цстак, уфӕтӕыфс дахыкамыз апста дталт. Днеин уа дишын, анышӕ деитт. Иа ихы ахыига аллах идырааит, уи сыздыруам. Уа анышӕ датан дцет, иалыгухи, ихы ахыигазаалак.

Убри дахыжыз анышӕынтра агӕты татыншыапык ыкӕиааит. Убриаттыншыапикӕиааз ишӕтит, ифалт, егьит. Ус изыказакӕымкӕа, убра хъчак дтанагалт. Ахъча италаз амни анышӕынтраггы ибит, ататын агӕы икӕгылазггы ибит. Убри аниба, ыками, абггы аафихын, инапы иаакӕиркӕычын, егьин, анахъ-арахъ даффын, аффы, егьи уи иафстаахӕ игӕапхет, иалыгухи. Акы илеихӕан, егьин, дахеит, егьит, иалыгухи. Ажӕла фихт. Ажӕла фыхны иааигит... Ататын зыхкӕа убриоуп. Убри апсы лгӕы икӕиаан икан. Кахцуп, цӕыбзахшоуп хӕа зырхӕо убриоуп. Убриала ажӕла ркит. Убриоуп изыхкӕа.

51. АТАТЫН АФСТАА ИЦӔА ИАЛЦИТ

Анцӕа «ауаа сшоит» ихӕит. Анышӕапшӕ иалхны рсахӕакӕа кайтцит. Нас инаганы ишьтаитцит.

Анцӕа Афстаа дипхӕет. Афстаа Анцӕа иахӕшыаца иоуми, дипхӕет. «Уара, – ихӕит Анцӕа, – абарт асахӕакӕа Апсы рхатцы!». «Мамоу, – ихӕит Афстаа, – истӕхым», – ихӕит.

Ус знак, ус фынтӕ. Анцӕа дгӕааит. «Хаит, уаб ицсы уахаццаит! Уара уоума схӕатӕы казымтцӕ, иусырбап сара ахӕатӕ хамтцара закӕу!» – ихӕан икама аатихит.

Афстаа дшӕырццымзи, дшӕан иикӕа аеӕааха дылтӕчхерит. Ичхӕра ахынкатӕаз, ашыац фыкӕблааит. Убра, убри атыцан ататын фкылыфрт.

52. [АЦААИМБАР ИНЫКӘРАҚӘА]

Атқх агәахы ианнеилакь, ауаа рыцәацсымта иантоу аамтазы, ациаамбар агәарақәа зегъы днартысо-даартысо, аонқәа рышә аарто, ауаа зегъы дрылсоит. Аонаргәы цқьамкәа, ма ипсаны, ақьамсар акәакь игґәахәхәаны ибар, дшәиуеит.

53. [АЦААИМБАР ИНЫКӘРАҚӘА]

Артәаахәа ахәхәабжь иахаит Ациаамбар диасны дызцоз. «Иґалазеи» ха дантцаа, «ахәычы дыблыит» – рхәит.

«Ацъымшыцәа амца иакәхаз цъысшьан, ахәычы дыблызар, дыбзиахап», – ихәит.

54. [АЦААИМБАР ИНЫКӘРАҚӘА]

Ациаамбарцәа мфасны ицон. Шәыжәхьак ахьырхьоз инеит. Рхәарақәеи, рыжәқәеи, рыхш атыц ақәтареи, еилахит. «Арахь шәааи» хәа рзымхәт. «Ишәымоу акра шәоуааит! Шәышгәакуа ма-цара шәгәаклаит, барақьатра шәмоуааит!» – рхәит.

Уи ашьтахь иахьнеиз ахәарақәеи дарей жәаба рыман. «Бзиала шәаабеит! Арахь шәааи!» – рхәеит.

Рыжәқәа рхьан, рысасцәа нымфыхыганы ашьтәа рзишьит. «Ишәымоу акра шәоуааит, ибарақьатны!» – рхәит.

55. АНЦӘА ИАН ДЗУСТОУ

Нан, адд ахьаца иасзом. Ианыддо унеины ахьаца уатцагылар ауп. Ускан амацәыс уаахазом. Анцәа иан Хьацпхан лхәон санду цсәта бзиа.

56. АЦААИМБАРИ АФСТААИ

Ацхыз бзиа узырбо, иухылацшо Ациаамбар иоуп. Ацхыз баацс узырбо Ацъныш иоуп.

57. АӨСТАА ДШЕИӨЫСТААХАЗ

Аөстаа, адунеи аниша, Анцәа хазшаз, ашәапыцъапи адгъы-
ли аниша, иара Аөстаа иара диахәшыапамзи, нас, «анигь ихәтаа
истап», ихәан, дааипхьеит.

– Утахызар адгъыл, аа, ихәит. – Утахызар ашәапыцъап икәгылоу
га, – ихәеит. – Аөба руак га, – хәа иеихәеит.

Ашәапыцъап цшзаа ианиба, «ашәапыцъап сымазааит», – ихәеит.

– Бзиоуп нас, – ихәеит.

Аапнуп, ихәеит. Ашәапыцъап, аапынрагь цеит, апхынрагь цеит,
рыбгъы капсеит, ицәыффаза инхеит.

– Ехе! Шьта ушәапыцъап ыкәга, сара адгъыл даеакала исырхио-
ит! – ихәеит Анцәа хазшаз.

Нас алада, ихәеит, афада, ихәеит арт зегъы цәыггара-цәыггараза
игылоуп. Итахымхеит. Абри апсатцла атцхны ддәыкәлеит иманы,
ихәеит. Уа днеин, – са истәуп, – ихәеит, Анцәа хазшаз. Уа днеин, «са
истәуп» хәа ихәеит, ихәеит. Цьарамзар-цъара изадымкылт, ихәеит,
апста ахацәкәа дцеит, ихәеит, абас ахы ларханы иаирст, ихәеит.

– Иахзеипшзааит! Анцәа хазшаз узбахә хәаны атцла икыдло, уара
думазааит, узбахә зымхәо, са дыстәызааит! – хәа ихәеит, ихәеит. Ус
икәлеит, ихәеит. Ашьтахь, Анцәа хазшаз даалаган, ихәеит, азахәа-
кәа ритеит, ихәеит, атцлакәа, егъи, абас икаитцеит, ихәеит.

Ари даалаган ацьмакәа анитцеит Аөстаа, ихәеит. Ацьмакәа
Аөстаа итәуп, ацьмакәа анитцеит, ихәеит. Ацьмакәа анитцан, ихәан,
ацьмакәа азахәа рбар ирымфо, уара! Иладибахәалан азахәа афа-
ра ифалагеит. «Шәцәада псыхәа шәмауаат!» – хәа ихәеит, ихәеит,
Анцәа хазшаз.

Ари ацьма жәла апсуаа ирымазам. Апсыуак чнырс дцеит Аөстаа
икны. Аөстаа икны дычныруан хә-шыкәса. Данаауаз, арахә ршот
шьта дызлахәыу. Абра з-дук цот, ихәеит, до, – ара еилафынтуа, егъи-
уа, «ихазшом, амна ацхаҕы иахшап», – хәа ихәан, ихәеит, (апсуа
рыцхагъы аөстааракәа илами) днеин ихәеит, ацха илыкәырцалан,
апсуа апхьака дцан дгылт, ихәеит. Ацьмакәа ацха ианлыкәырцала,
ихәеит, ара икәгылон еихызза, арахьгъы ипшзааа итагылоуп,
ихәеит, азы.

Ани апшза ауп дзышьтоу Аөстаа:

– Көх! Ара итагылоу са исымаз! – ихәеит.

– Ибзиоуп.

– Ррыт! – хәа ихәан егырт дларыцхьан, ихәеит, ицьмақәа иманы дцеит, ихәеит, арт иабакоу ицьмақәа. Ари дцеит, аха, иабоутахыу, ахаатца ажәла рымазам. Аџстаа иоуп измоу ахаатца ажәла, аха ишпааиго. Дцеит, ихәеит. «Сахьыхьчоз сцароуп, дыз-бароуп», – хәа ихәан, ихәеит, ани ада рахә имамыз, уи ақьаафыр. Дцан ихәеит, «кох сыхьча дааит», – ихәан, пату иқәитцеит, егыт, ихәеит. Ацьмахыртцәы, егыи, ани-ари, адырџаены данаауаз ицатца ихәеит, ахыртцәыларчны икаитцеит, ихәеит, дахәуо-дахәуо чакәала иахьижәуаз. Дааин, ихәеит, ицатца, «ахыртцәыжәла сыт» ихәар иитазом, иааизәзәон хшла, ихәеит, хаатцажәлас икаитцан, ихәеит, убри ауп ахаатцажәла ихәмоу. Абас иуит ацсуа.

58. [АНЦӘА ИУААИ АџСТАА ИУААИ]

Ауаацсыра ыцъаны ишоуп. Цьоукы ыкоуп – Анцәа иуаа хәа, еа цьоукы – Аџстаа иуаа хәа.

Адунеи, нас, ус ауп ишыкоу, убас еипш икоуп ауаа, цәгьарамзар бзиа казымтцау, аха егьа ацәгьара картцаргы, егьа ахәымгара, агызмалра картцаргы зегьы рнаалоит, зегьы рыкәеиоит. Избан ухәозар, Аџстаа дырхылацшуеит, егьа аус баапсы картцаргы иара дрыцхраауеит, рус ирманшәалоит, иаакартцо-иныкәыртцо зегьы рнапәы иааиуеит...

Аха ус икам Анцәа иуаа. Урт иалхны имоу цкьа дрыхәапшуеит, дрыцклапшуеит. «Урт, Анцәа иуаа, амџа лаша, амџа қәнага ианы-зароуп. Аха иагьа бзиара иашьтазаргы, иагьа бзиара картцаргы, ауафьтәыџса ус дыкоуп – гхак змышьуа, шамахамзар, азәгы дыкам.

Абри ауафьтәыџса егьа диашазаргы, егьа дыцкьазаргы, зным-зар зны затцәык агха ихьыр, Анцәа дузза убас диашоуп, «Анцәа иуафы убыс ишпаихьы» даара игәныигеит. Убри иахкьаны, абри ауаџ бзиа, Анцәа иуафы, мышкымзар зны, иқәра ифаанза, иускәа зегьы дрыхьзаанза ееи дақәшәазомызт. Убри азоуп ауаа бзиақәа, Анцәа иуаа, ргәахәтәы изахьымзауа.

Убри азоуп, ажәытәан, ацсуа иуаа кәышқәан рхәон, ажәытә уаа егьа рдыруон, егьа коутцаргы хапхьака ацеипш уазхәыцроуп.

59. АУАА РЫНЦЫРА ЗЫРКЪАҒЫЗ

Уи сара сахааным, иахаану ирхэоны исахаит.

Анкъа ауаа ҫышә-хышә шықәса ныртқон, нас, уажә ишыжәбо еипш, уи ааста акырза имаңхеит рынцыра. Абри изыхкыа убри ауп: Уи аамтазыхэангыи Афстаа дыкан ауаҫы дызгоз. Дааины еихэон ауаҫы дынпсышаз.

– Уара уехэара ааит, уцсуеит, укәыба катца, утыц катца, уцсра аехэара абри ауп! – хәа.

Ари даан Афстаа азәы еихэеит (уи ауаҫ еилкыак иакәын, афстаара дазааигэан). «Ибзиоуп, – ихэеит, – скәыба кастцоит, убри сыпсаанза уааи, скәыба иснаало иснымаало сурбап!» – ихэеит.

Акәыба кайтан, егыин, аапхыра кайтеит «уааи, хәа, – усгыи сыпсуеит, акәыба кастцеит, – ихэан дылтаеит. Нас, – исгәапхом, – ихэан, – утала уара, саргыи сухәапшыр стахуп иснаалозар. Уара шака иунаало саргыи снаалоит, – ихэеит.

– Ибзиоуп! – ихэан Афстаа акәыба дтаеит. Уи аамтазыхэан ахәа лахеитқан, дласын, дласын атцәымгла ичацеит, ихэеит, Афстаа дтеикит, ихэеит, аатә кәыба катцаны, ихэеит. Длахан, анышә аапикан, ихэеит, длеитеит ари Афстаа акәыба дтакны, ихэеит.

Уажәы, аатә кәыба баазом, адгыыл итцоуп, амҫ еипш икам. Ашықәс, шәышықәса цеит, ҫышә шықәса цеит, хышә шықәса цеит, ауаа псзом, адунеи икәуп.

Ари ахыажә иаанагоз арыц, абри анышәынтра агәы икәшәан иа-азап, убри иахылшан. Адацкәа наркит, агит, ирахеит, идуззахеит цәгыала.

Хышә шықәса, цшышә шықәса анахытц, цшацәгыак асын ика-нажыт, акәыбагыи ахнаркыеит. Афстаа дфрылалан икареитәит, иниртәеит, ҫышықәса рыла дырхыгзеит зегыи. Ауаа анкыа ҫышә шықәса, хышә шықәса ныртқон хәа зырхәо убри азы ауп.

Афстаа дзаҫыстаахаз убри ауп, ишәага мыцхәырра.

60. АМЦХӘАРА ЗЫХКЫАЗ

Ари Уатхара ашкол стан сара, саншыцәа рҫы. Атаҳмадацәа ира-цәаны еидтәалан. Иахытәаз ажәабжыкәа ирылацәажәон. Амцхәара зыхкыаз, ишыкалаз хәа иалагет.

Анкъа, ажэйтэан, ихэит, амцхэара ыказамызт, ихэит. Ауафы иихэаз, иашан ихэон, ихэит. Аиаша анихэалак, самарталла дцэа-жэон. Убри ақытафы, ихэит, убасеипш анашана змаз азэ дыкан, ихэит, убри анашана змаз, ихэит, хысқасака икалашаз апхьака убри идыруан, ихэит. Амц рхэо ианалага зегьы, ихэит, оба рфы дааит, ихэит, сықэсык ихаштт, ихэит, даеа цытк антцых, ихэит сықэсык афын дааит, ихэит. Убри аамтаз азэы, ихэит, азэы, цхэыск, ихэит, лцэалтэымкэа дыкан, ихэит, хшаа длоут, ихэит. Ахшаа илоуз, ихэит, ибжакы, ихэит, дычкэынан, ихэит, дгъаа-гъауа дтэыуот, ихэит, ибжакы цсызтцыхэоуп, ихэит. Апсыз атцыхэ апырпырха иакьо иалагет, ихэит. «Хай, ари закэи, закэ нашанахазеи» хэ рхан, ихэит, алагъан аарган, ихэит, азы ланыртэалан, апсызтцыхэ лзаартцан, ихэит, изсо ианалага, атцыхэ акьо иалагит, ихэит. Ачкэын игъаа-гъаауаз агэхьэпы анирта, уыгъ уа дааикэыркит, ихэит. «Ари даара инашанахт» хэ рхан, ихэит, абыргцэа, акреилызкаауаз атахмадцэа еидыркылт. Уажэы азбра иалагет. Нас «абри зегъ здыруа хэ абра ихэамоу, хқытафы хипхьап» хэ рхан, дааргит. Даарган, дладыр-тэан, егын.

– Уаа, ари кызтаз амцхэароуп, Афстаацэа гылт, уажэ амш халаргот, – ихэит.

– Амцхэара, икала шэымбо, абри Афстаа ибзоурала ак калит, – хэ ихэит, ихэит.

Анафс, даара акыр идырххет, мчыбжык еидтэалан, убри азбраз, аха ирзымзбеит. Ауаа гэаан ицо иалагет. «Ных, уара иахзудыруа егыкам, иудыруазгы ухаштт» хэо рхэо, атцыхэан уа иа-аиуа иалагет.

– Ус анакэха, азин сышэт, шэарт ауаа шэзымпшаазар, аиаша шэхэа, асамартал, амц зымхэац шэзымпшаауазар, са испшаауот, – хэ ихэазаап.

– Азамана, абаапс, иуцшаароуми иахтахыу, – хэ рхэазаап ауаа итэаз, ағыу ааилдыргеит.

Ус ихэит иара: – Рапхьа аиаша зхэо сара соуп, – хэ ихэит, ихэит. – Анафс – сыпхэс, анафсгы – сан. Хфык аиаша зхэо, – хэ ихэан, длаиргылт, ихэит. Азтаара кайтцо далагит уажэы иара, ани зегъ здыруа хэ ихэсабу. Ус ихэит, ихэит: – Бара сан боуп, саб дыпсхьейт. Аха саби, иахьа бычкэынзатцэи иаха еигъыбшьода? – хэ анлеихэа, ихэит, – Уан рыцха, сычкэынзатцэо уоуп, аха дырфагы уаб инышэынтрафы

саннеилак, игъы снапы анаакәсшылак, уара уаасхаштуеит, уан рыцха, – ҳа лхәит, ихәит.

– Убри иашазар Анцәа ибап, Анцәа итцабыргитәаат! – ҳа ихан, ихәит, нас самараталла, убыс дцәажәет, ихәит. Нас ипцхәыс лышка азтцаара кайтцазаап:

– Нас, бара ибхәози? Ачарақәа рҕы бцот, акампаниақәарҕ быкоуп, асасцәа ахыкоу, егъиу, егъараангъы ацкәынцәа бзиақәа ббахъазар калап. Быгәгъы иагъаанагахьеит, «амни, шыри, амни ацкәын бзиа иаиуа, ах, схатца иакәындаз» ҳа абас еипш бгәы иаатакны, гәыла сбыцсаххьоума, мамзаргъы бгәаҕы нас абас иаа-наганы, егъи, абас даеакала? – ҳа дтцааит, ихәит.

Ус анихәа ашытахъ: – Кох, закәнтәы усыцсаххьоу удыруоу уара, ацкәынцәа бзиақәа анызбалак. «Шыри, амни схатца иакәындаз» ҳа зака сгәы итаскхьоу акара, уи акара абзиарақәа спылаат! – ҳа лхәит, ихәит.

– Убрыгъ иашазаргъ, Анцәа икынтә ихамтан икалааит! – ҳа ихан, ихәит, – Самарталны икалаат, амни асаби изегъхаат! – ҳа ихәит, ихәит.

Ангъы даацәыртын, азтцаара илто далагет: – Уара, аеы утиуот, аеы ааухәот, даеак утиуот, ацара уоуот. Иахәтатцәкьо ацара самарталла иуыртот. Аха анафс угәы шцакало убра? Амни ацара умангъы, уцаба итангъы, амни аегъы еица уара иумазар, убри бзиа иумбазои? – ҳа абас ан азтцаара калтцазаап.

– Кох, амни аеы аныстиуа, ацара сцаба иантастдалакгъы, «ҳаи, шыри, аегъы сымандаз, ацарагъ сымандаз» ҳа сгәы иаанагоит, – ҳа ихәит, ихәит. – Макәымзаргъы, иаасхәозаргъы, убаскангъы убас сгәы иааногот, – ҳа ихәит, ихәит. – Убри иашазар Анцәа исамарталны, Анцәа икайтцаат! – ҳа ихәит, ихәит.

Асаби, амни алагъан изааз, иара ацсызтыхә нкашәан, ихәит, ишыапы иоут, ихәит, ацкәын замана абасеипш дкалит, ихәит.

Абри кәзтцаз, дад, амцхәара рацәахит ҳа абас далацәажәит. Ирхәон атахмадацәа, исаҳаит. Абри схаштуам.

61. [АФСТАА]

Ацә, ажә ануқәкаалакь «уафстаахә уапхъа дгыланы иабойт», рхәойт. Ахәыц аалхны инақәдыршәойт, «уафстаахә уара думазааит!» – рхәойт.

62. [АФСТАА]

‘Еынлан унацхыц хыуссар, настгы икауыжбыр, Афстаа ашашәа ихаитцоит, далахәмаруа далагоит. Ашашәа тыркха данаахалакь, ушьацхыц ихыуссаз цнатәоит. Абри Афстаа ианпитцәалакь уара амашәыр угар аҕеит, уеыузынкылом. Умчра иара иагоит. Афстааггы дулахәмаруа далагоит.

63. АФСТААЦӘЕИ АЗЛАГАРАХЬЧЕИ

Дыкан злагарахьчафык. Азлагара дшхатәаз афстаацәа ааиуашәа аниба амтцәышә дтатәеит. Афстаацәа азлагара иаафнатәан ицәажәон. Еибырхәон ах ица алахьаа змоу ихәшәтәышьа абас икоуп ха. Игәарц апхьа ишьтоу ахахә шкәакәа ааңены, ақәтаны иагәылоу ашкәакәа хәычы ааршьшьаны, азала илақәа ирхьишьыр далгон, – рхәит. Азлагарахьчаф доагылан, ант афстаацәа анца, афны днеит. «Ах ица илақәа схәшәтәуеит», ихәит. Ахахә ишьтаз иагәылаз ашкәакәа хәычы иааршьшьаны илақәа иахьишьит. Алақәахьаа имаз далгеит. Ирымаз амал зеггы ирҕеит.

Хатцак уи гәеиҕеит. Длалаган икаитцаз касцоит, ихәит. Азлагарафы днеит. Афстаацәа ааиуашәа аниба амтцәышә дтатәеит. Афстаацәа, икалаз рымдырхьази, «иаххәаз азәы иахәзаап» рхәан амтцәышә итаңшит. Ахатца амтцәышә дтатәан, дыфтырган, иааис-ааисуа дышьны дылкарыжт.

64. [УАХЫНЛА УНАЦХЫС ХУССАР]

Уахынла унацхыц хыуссар, унасыц гәакуа адәы иаақәхоит ҕытцәахырта амамкәа «сабацари» – хәа.

Избанзар, уахынла унасыц унацхыц аҕы аҕеатцәахуеит. Убри азы ҕынлан ашьацхыц хыуссар калазом. Ғынла унасыц ашьацхыц аҕы икоуп.

65. АФСТАА

Аграа Афстаа дыкны дрыман. Итцыхә хтәаны итцәахны ирыман акы иатцатцаны.

Азха дцар даазомызт. «Уаанза узтәеи анырхәалакь, «Аграа шәызхәы аанза стәан», ихәон. Знык иааигаз мчыбжьык ирызхон.

Зны итцыхә ипшаан дцеит. Данцоз «Аграа аязы шәрыцхазааит!» – ихәит. Иахьагы Агрбак дахьынхо, ахәархәарха зык ааизом, баша-маша азы азәгы имам.

66. АТЦӘАССА АМЧ ДУЗЗА АМОУП

Афстааи Анцәеи еицны инеиуан. Ишнеиуаз акәымкәа «уара иулшой?»- ихәит Анцәа. «Зегь сылшоит!» – ихәеит Афстаа.

Азәы уардынла днеиуан. «Абни икны иуылшо сырба!»- ихәеит Анцәа. «Акгы сылшазом», – ихәит Афстаа. «Избан?» – ихәеит Анцәа. «Избан акзар, ауыгә акьатамакәа руакы атцәасса амахә ауп излыху», – ихәеит Афстаа.

Устәи икәланы ишнеиуаз акәымкәаны, пцхәыск асқам дықәтәаны ажә лхон. «Иуылшо абни апцхәыс лыкны исырба!» – ихәеит Анцәа. «Изаманоп!» – ихәеит Афстаа.

Апцхәыс ажә иканатцәқәоз лгәампцхазт, лкәардә ала ажә ахы акәақха дласын, ишьны илкалыжыт.

Арт ашьтыбжькәа лыпшәма ианиаха даадәылтцзар, ипцхәыс лхы еилагеит, рыжәзатцә лшьит. «Хаит!» – ихәан, ишәақь аагәихын, ипцхәыс иаалгәыдтцан дишьит.

Иалухи, иабхәында афны дыкәзаарын, даадәылтцын, имахә иахәшьа дшишьыз аниба, илабашья рххо ихы даасын, имахә дышьны дылкаижыт.

Анцәа, «хаи, абаа, уа уаангыл, умчра атәы збеит!» – ихәан даа-никилт.

67. [АЦСРА]

Ауафы хынтә дыпсоит:

1. Дыпсит, аха макьана дыртәуоит, адунеи афы дыкоуп.
2. Акәыпа дантартцалакь «сыпсытцәкьама» хәа знык хыла адам-ра дасоит.
3. Анышә данарта, нырцә мфә дықәлоит. Уи ахынтәтәи ипсроуп.

68. [АЦСЫ]

Ацсы дыржаанза аидара идыраагоит, наk Нырцəыka абраантə игалоит. Абраантə дцо-даауа дыбжьоп. Зака заа дыржо – убракара еидара мацхоит.

69. [АЦСЫ]

Ҷыц ицсыз дахьжу даеазəы дыржуазар, уа ижу изааигəоу, итынхоу азəы анышəынтраҶы днеины «умшəан, умшəан» ха хəо афы, азы картəон.

Избанзар, АцсҶыц ахəхəабжьы даршəоит хəа ипхьазоуп. Ажəйтə уаа ирхəон «Ацсы ишыкəс тцаанза изхытцыз ажьы иахылацшоит» ха

70. [АЦСЫ]

Ан лылагырз адгьыл икəтəар, Нырцəы имшынханы лыцкəыни лареи ирыбжьалоит хəа ипхьазоуп. Убри азы ауп ан лхəычы изы алагырз калтəар калазом ззырхəогьы. Псыуатцас атцəыуара мыцхəы иашазам, ицсыз изеицəоуп хəа ирыпхьазоит, зны итцалоит рхəоит.

71. [АЦСЫ]

Зышыкəс тцаанза асаби ицсыз, афны датцадырпхьазом. Данцсыз аены анышə дартоит. Даанужьыр, «аҶа аурбоит», рхəоит.

72. [АЦСЫ]

Зышыкəса тцаанза ицсыз асаби дыртцəыуазом, ахəхəабжь лыцсы аршəоит хəа.

73. [АЦСЫ]

Зышыкəс тцаанза ицсыз асаби шыбжьон ааиаанза дыржуеит. Шыбжьон инхыхəхəар, «лтып аҶы днеиаанза илашьцоит, илашь-цар, лыцсы хəычы шəоит», рхəоит.

74. АҘСЫ ИЗКУ

Азэы лхатца дыцсит. Анышә дартит, икә-итцас мѡапыргеит.

Ус зегь к̆артцеит, аха ишааиуаз, уахыла ашәкәа рхала иаатуа, адулац ашә аатуа, иакуа иалагеит. Дантцаа, «бхатца ицсы аоны идәылымтцзеит, – хәа рхәит, – Амра ташәаанза, ахәа ршны аны-шәынтра агәы иалатца!» – рхәит.

Ус ианыкалтца уаха длымбазеит.

75.[АҘСЫ ИЗКУ]

Азә дыцсит, цхәыск дыцсит. Дырееины, егыны, дпашәшәза дныкәырцеит. Иахлыдтәалаз, хыхь ылықәз ағы атцакәа хәнаны ылықәло иалагт. Илыдтәалаз ылықәырхит знык, ҫынтә, хынтә, пшъынтә ылықәырхит. Ианлықәырхы, ирцәымыгханы еизтцаауа иалагет. Азә ус лхәит: «Абри шылома, цыкома ак псахны ылым-шәацзар калап». «Икатцатәузеи» хәа ианеизтцаа, агәылацәа ил-зааигәаз, ак змылхт зыргәахәкәоз, шылак азәы ылыртит, цыкак азәы ылыртит. Нас, уи аамышьтахь, ылықәлоз атцыхә аапцдәеит. Убри ала ирбеит ацъыка, ашыла апсахра иганы иуымшәар шыкамло.

76. АҘСЫ ИЗКУ

Ах ибахә ағы ацәкәа рыхьчон еиманы гәыцфык.

Цкыгә-ица шылаагара даат. Саб дычкәынан излеихәаз ала. Атыц ағы иара дахаанхеит.

Ус атцхагәтаны артәаахәа азәы ибжыы геит.

«Ыы, ыы, ыы», – хәа дыгзуеит, ахра иағыѡеит.

Рацәак бжьамкәа Цьсыц дтәан.

Уахь длеит.

«Уи уацәымшәан, азсхьча убра дтахит. Дантха иакәыршәаны ахәхәабжь галоит», – ихәит Цьсыц.

77. АҘСЫ ИЗКУ АХӘАМТҘ

Ҙыц ицсыз иѡынѡажәамшы тцаанза атаацәара дрылатәоп, дры-лагылоп. Зегьы ирхәо иахот, дара рхатакәагьы ибоит. Иара азәгыы

дибар калазом. Есыуаха ацэымза анадырко, аишэа андыргыло атаацэа зегъы аоны иыказар ауп. Азэ дагзар, ацсы «стаацэа абакоу, стаацэа абакоу» хэа дозыро далагот.

78. АЦСЫ

Фыцъа айфызцэа, айгэылацэа амхы драшэон. Афыцъагъы анаа-пса ашьашэыр афэи инеин инытатэеит. Рыуазэы дыцэеит, егыи ус дтэан.

Ус дшыцшоз акэымкэаны, ифыза ифэи акэтагъ агэы еипш ифеижьза, игъыжьжьза иаатытцын икэыр-кэыруа афынанахеит. Ишнеиоз рапхэа иказ акэар иныкэгылт. Иара ладаран. Инырны ицеит.

Ус пытк аатцхэан еипш игъежьны атыц ахь иаауан. Акэар иаахыкэгылт, акэар италт, аха изымхэнеит, акыр ацъабаа абит, аха иаулагъгы ихэнеит хыхь. Ус икэыр-кэыруа афаанахан, агыи ифэи рахэны диамзи, ифэи италт. Ус иаргъы атыкхэа даапшит. Ифыза фэитзом дахтэоу, ныс! «Уара, – абас зхэо, иаапшыз иоуп изхэо, – акаамет збит, – ихэит. – Алада цъара сцеит, – ихэит, – храк сафаланы. Санаауаз, – ихэит, афадара сзымхэнеит, аха изулагъгы цэгъала сыхэнеит, – ихэит, – амни ахра, – ихэит, – саныфыхэна саапшит», – ихэит.

79. АПСИ АБЗЕИ РЕИЦЫЛАРА

Пхэысеибак дыкан рыцхэа. Х-фык ахэычкэа лыман. Лхатца дыпсхэан. Лхэычкэа иреитцбыз, уаха рхэы ананыртцалакгы «шэна-скъаны шэтэа» хэа реихэон иашыцэа. «Папа ихэгъы хара ххэы шаахабто еипш икэыргылала» ихэон. Ессыуаха убас лиыркатцауан. «Абри зыкаутцой» хэа дылкон, аха егыихэазомызт. Иара иаб дибон ипсы антэз еипш. Уаха рыжэк маар, амни ахэычы имацара дцон, уаха уаф диццар иузомызт. Ани данындэылтцлак иаб дибон, иабгъы иаргъы еицны ицон, еицаарцон. Нас уи уаха икаитцит, ус мызкы икаитцит. Нас иан дылцит «абри закэи» хэа.

Иара ус еихэит «сухэар нас субазом» хэа. Аха нас царта илымтит иан, имхэар лымуит. «Исхэоит, аха уаха дызбазом» ихэан ахэычы атэыуара далагт. Абас, абас, абас «папа есыуаха дхалатэоуп.

Ханиуа итып ахь дцоит», – ихәит. – Исыбмырхәар бымуит, шыта уаха дызбазом!» – ихәит. Уаха дагыимбит.

80. АЗАРХӘМА

Ажәйтәан, азгабцәа рынасып аилкааразы, абас ҕартцон Нанхәа ауах: Өнык аҕы еизаны, ҕәйд цәала амца дуны еикәыртцон, нас азәи-азәи ркалтқәа еибаркны игылон амца иакәшаны, уи ашытахь амца иакәшо иалагон абас ашәа хәо:

Азгабцәа азәы ус лхәон:

– Уаа бара!

Егьырт зегьы:

– Уоу!

Азәы:

– Азархәма!

Зегьы.

– Уоу!

Азәы:

– Азарцшыма!

Зегьы:

– Си матә! Си матә?!

Ғар Хәымпыл, Ғар Хәымпыл,

Ақырт-цха Ғалхәа дигеит,

Ғалхәа, Ғалхәа иианоу!

Абас хәо, даара акыр аамта амца иакәшон, иахыцон, нас еивас-ны адәахы адәылттра иалагон. Уи аамтазы азәы агәагәым азна азы кны ашәваз давагылон, идәылтцлакь, аҕыөхәа азы рықәтәо. Иандәылтцлакь, цъара рығезаны изырџуан, хатца ицои, ипсуеи ре-илыргаразы.

Уи ашықәсан хатца ицо апхәызба дахыҕкоу аџнатаҕы акәа-шабжы гон, ацсра ахыҕкало аштаҕы атцәуабжы гон.

81. АҢШЫРАЗЫ

Зейзшыыз ауаҕы Анырцәи Аарцәи дрыбжьоуп дкәылкьо. Арахьгы датәым, Нырцәкагы дрыдырмкылт. Анырцәи Аарцәи

ирыбжьоу ацха дуазыруо давоуп. Изыхъогы Анцэа иара изы иишаз аехэара аиаанза ихы ахықәигаз ауп, хабалагъ дымцхэыуп, хэашабга иара.

82. АҶШЬРАЗЫ

Ари цхызуп. Азэы зёызшьхъаз лфызак илбеит хэа ауп ирхэо.

Лара лтэык лёылшьхъан, абас акэзар калап еиха ишиашоу, данырж ашьтахъ цхыз дылбеит абас – Лара цъара дыкоуп, хазы цъара, Апсцэа дрылазам, хазы цъара дтэоуп.

Егъи ус лалхэоит: «Ант рахъ макъана снарышьтзом, «быхэара маазыцт» хэа. Аба аган срыцхэхэха савоуп, дара срывадыргыла-зом», – лхэит.

83. АҶШЬРАЗЫ

Зёызшьыз итаацэа дрықәшэазом.

Кэланыххэа азэы лёылшьын, ашаха лыхэда иахатцаны амфэ дантааланы цхыз дырбо иалагт.

- Ара бызтэеи? – анырхэа.
- Уахъ снарышьтом! – лхэит.

84. АҶЭСА РЧЫМАЗАРА ШЫКАЛАЗ

Анкъаза зны, нан, ахатца иакэын уажэы «ахэса рчымазара» хэа икоу зыхьоз. Ус рхэон, сан Минака, лыпсатэ бзиахааит, уигъы илхэо саҳахъан.

Аха зны аеапсахт, уи зыхъязгы апхэыс лоуп.

Цъара хатцак хара ныкэара ацара икэшэеит. Дымцар калом, арахъ ани ачымазара мцахэыцэа имоуп, ианакэзам хэа иааизкыл-схзаап. Аха дцараны дахыкоу дцар ауп. Икаитдахоз, дхэаззо днеин иеы кэадрны иахгылаз, деихо, дфакэтэеит.

Иахэшьа лакэын иеышькыл зкыз, аехэшьа рыцха, лашъа изы дымгэакои, игэалтэит лашъа игэы шейкрамыз. Даара лгэы дрыцханашъеит. Нас даагылан афтахъа калтэит: «Ахатца енагъ амфэ имоуп. Деыжэзар ауп, хара дныкэар ауп.

Анцәа ду суыхәоит, сара усгы енагъ аоны сыкоуп, абри ачы-мазара сара сышка ииага, иахьарнахыс сара исықзааит уи аныкәгара!».

Анцәа илхәаз лыцихәан, убри амш инаркны ахатца дыцкьахейт, ахәса мызкы афынтә зны ичмазаохо рәархейт.

85. АТӘХӘА ЗЫХКЪАЗ

Ахак дыкан. Убри ах убыс дыкан, иара ида уафы дыкамшәа убыс ибауан.

Игәыла нхафык дыкан, абри анхафы иказ нхафык дшыкоу дыкан, дынхон-дынтцуан.

Абри ах згабк диоуит. Анхафгы чкәынак дихшейт, аха анхаф ичкәын убас дкалейт зегъ рыла: афаа дафамхауа, иеы, икәадыр, иахәа, икама, итапанча, иеымгәырхха.

Ах ицха дылгәацхейт абри ачкәын. Адырра калтцейт абри анхафы ичкәын ифы «суццоит сугозар» хәа. «Бани баби иртахызар бызгоит» хәа наицхаит.

Нас ачкәынцәа бзиақәа х-фык лаишьтит ах ифы: «Узгаб бзиа сылбоит, саргы дыстахыуп, дсыутома?!» – хәа. «Анхаф чичиа! Сызгаб дустоит хәа укоума?» – ихәейт.

Дцан, Тырқәтәылака, туцъарк ифы, ичкәын, ыками, дизихәейт. Абри данизихәа, ачара руейт, ачара уны ддәықәйтцоит изгаб. Ачара ахьыруаз анхафы ичкәынгы ифызцәа иман убра дтәейт. Хфык афызцәа имоуп, иара дыпшьфыкуп, ачара дахатәоуп.

Ачара дахьахатәаз азгаб иналыцхауейт: «Сугозар суццоит!» – хәа. «Баби бани иртахызар бызгоит, иртахымзар бсызгом! – хәа еита наицхауейт.

Ус ишыказ, азгаб лгацәа аан дрыман ицауейт. Афитон иакәтәан, еыла ағбаеынза илейт. Арт ачкәынцәагы леин, илышьталан илеин, агафаеы аеырхәмарра иалагейт. Аеырхәмарра иафуп. Азгаб ағба дтацтап шыта хәа рызбейт. Азгаб, абни ачкәын дылбонатцы, лыцсы тан. Ағба дантартца, данылымба – дыцсит.

Азгаб данцсы, акапитан ифы адырра картцейт. «Хара апсы дзаа-го абза изоума» рхәан, ағба дырхынхәйт. Ағба дырхынхәын арахь аара иафуп. Ускан ант ачкәынцәа аеырхәмарра иафуп рмакақәа

каршэны. Арт аеырхэмарра иахьафыз аґба аан уа иаангылеит. Нас ус рхэеит: «Азґаб иаагаз дыпсит!» – хэа.

Лаб адырра иртеит. Иара хара дымцацыт, дхынхэны дааит.

Ачкэын ус ихэеит: «Са сымшала дыпсит, дсызутом! – ихэеит, – Сара бзиа сылбан, сымшала дыпсит, дсызутом. Иумуазар, хаибашьып!» – ихэеит.

Иазыууазеи, лаб диимтеит, ддэықэитцеит.

Атцыхэтэаны, ари длалаган, анышэынтра азыхэаны дрылаи-цеит ауафы. Убыскан иказ амастерцаа, уха стахымыз, иреихэеит: «Анышэынтра убра исзыкашэца, цыарак ада цыара ацарта амам-кэаны, афнытқала ашэ акуа. Нас ахэшэ лылаитцеит, абри Ленин илартцаз ахэшэ еипш, абас ахэшэ лылаитцеит.

Ианаахэлос абас адырра каитцеит: «Апхэыс дсыман снейуеит, азґаб дсыман снейуеит, ачара жэуы!» – хэа.

Ажэлар еизеит, ачара руит. Ускан акалам харкыаны, агаз татэаны, хыхь ахса атан акэымзар, ускан асвет ыказамызт.

Арт, ахфык, ифызцэа азґаб даабжыадыргылан, абас дыкны, мчы-ла даабжыадыргылан ашта инталан, ашышьыхэа днаган, ашэ аар-тны, ауатахаф днаган дныкэыртеит, азґаб дныкэыртеит. Ачара «ура» хэа иахатэоуп. Ачара «ура» хэа ишахатэаз, «атаца даабароуп», рхэеит. Атаца дабакоу?! «Атаца лгэы ак аатцалан дыпсит!» – рхэеит.

Ох-чох рхэан, агын, иазыууазеи, атцэуара-ахыра картцеит. Атцыхэтэаны аеырофыра картцеит.

Абригь, абригь адгьыл афы анышэынтра катцаны иалгахьан. Ахэшэ, угьы, лылартцахьан, днаган абна дыржит. Иара ифы-за еихэеит: «Сэы уара иумаз, сара цыара сцот, харакахь сцо-ит». Акэардэ гылан. Атытын аашьтихын дахауа, акэардэ абас дшыкэтэаз, ларгы ара дыкэоуп, ашэ ааиркит. Афнытқала иакуе-ит, адэахь ацапха амазам (Склеп). Абас ишыказ, абни илылаитцаз ахауа иаргы дарцэеит. Иаргы дарцэан, афыцагы уа иаанхеит.

Ари ашыкэсқэа цит. Апеихамбар дышлеиуаз (Ерцахэ аамтала дыкан — Ажэабжыхэаф), данынапш идырит акыпхэа, ари бзиа еибабақаз рыхызала афыцагы анышэ изамаз. Анцэа иахь дахэеит, абри еипш ыкоуп, абри еипш, абрагь, абрагь ыкоуп, ишпазури хэа ихэауеит, Анцэа дихэоит. «Уара ишыутаху, – ихэеит, – иаадэылганы афыцагы адэны инышьтатца. Уара унеины, атэхэа хэаны урфатэхэа, унапы рыхышыны — урфатэхэа. Уара утэхэа урт

бзианатэоит!» — хәа адырра иоуит Анцәа иахьтәи. Адырра ани-
оу, ашә данаадгыла, ашә аатын, иаадәылганы инышьтәитцәит
ащыцәагы.

Азгаб җажәихәба шықәса лықәитцәит, «абри акара бара ибхы-
тцуазааит, бзиа шәахьейбабоу шәыбзиабара нагзара ақәзааит!» —
хәа хәаны азгаб длытәхәеит «чфу, чфу, чфу» хәа. Длытәхәеит — аз-
габ ақыпхәа дҗагылеит.

«Ацқәынгы – җжәижәаба шықәса устәуеит, бзиа шәеибабала,
бзиа еибабара шәыманы, анхамҗа бзиа шәыманы абас шәкалааит!»
хәа абригы дйәтәхәеит. Ақыпхәа дҗагылан: – Хәи, иабахәа!
Сыцәамзи, сышпа аапшы! – ихәеит.

– Итцуазеи уцәоишьтәи? – ихәан,

– Җымш роуп уаха тцом! – ихәеит.

Ускан җ-шықәса тцуан ицәеижьтәи.

Абри атәхәа зыхкәаз атаарых апсылман иҗоуп акәымзар ах-
рыстиан иҗы иказам. Абри атәхәа зыхкәаз җыцәа бзиа еибабоз,
абзиабара иахыпсааз, Апейхамбар Анцәа иахьтә адырра иоуз ала
дрытәхәан рыпсы ахьтәитцаз ауп.

Абри атәхәа зыхкәаз хәа абас исаҳахьеит, абри абас икалаз ауп.

86. ААШЬАЦӘА АХЬЫНТӘААЗ

Иыкан хҗык аишьцәа. Даара иаашьон, иахтәоу рахәцә изҗа-
хомызт. Иегъараан иубаргы аха ашьапы иатцаиан иыцәан.

Ус ишыказ, җенак азы (руазәк) дахышьтаз ииулагь илақәа аахы-
итын аха днатцапшит:

– Шьыри, цәгъала ихә бзиазаап! – ихәыит.

Аха акалара иаамтан.

– Шьыра, иааганы ихамандазшь! – ихәыит аҗбатәи.

– Хәи, ахәара злашәылшозеи! – ихәахт иаанхаз аҗеадажә.

Ус ишааиоз рыфны амца акыит. Җыцәа уа илалаблны ицәит.
Азы даанхеит. Убри ихылтыз роуп иахьатәи аашьацәа зегъы.

87. [АЦАН]

Ирхәоит, атдан хәа шьоукы ыкан хәа. Уи ажәытәза зны акәзаа-
рын. Иара аамтагы шьхатәыла ускан даҗеакала икан. Кашырран,

барақыатран, пша-суамызт, қаршөи, си-тцаи, ма кырцхи ауазаарымызт, хьта калазомызт. Азын закәу рымбацызт, егырмахацызт, инеипынкыланы пхарран. Амра ташәара ақәымкәа, ишей-шейуа ажәан каххаа икыдын. Уажәы ашьха хымыз ирейханы уә дзаагыллом. Ускан, шей-шықәсеи икәандашышыраза икан. Ацангы хьта иакзоаарымзт. Зеипш утахыу ахаскын қашәқашәо мақақаәара иөеиуан. Ашәарах тәа рымамызт³. Ауаа ракәзар, иизомызт рхәеит, егыпсуамызт, избан ухәар, чмазара рыздырзомызт.

Ацан роуп рхәоит зегь рацхьаза абри х-Апсныка ианнагалаз. Дара шьха уаан. Зынгы-пхынгы абарт иубо ашьхақәа рөи инхон. Хара хажәла-уаа ускан арахь уә дыкәнамгалацызт. Дара ракәын иказ, насгы, ашышкамс реипш, оумакала иарцәафын. Адгыл иакуамызт, ипланы икәын.

Ацан уаан, аха иуаажәла чыдан. Абынуаа реипш, матәажәла ныкәыргомызт, икьантазза амра ицәын. Ацан рыхәса иқамызуа ахцәы рыкәжын, цьазтә хлатцагала еибадыркуан.

Уахьрыхәапшуаз, ацан кьанқәаак икамызт. Ианныкәоз убазомызт, адәы иузықәымбаауа икан, – убри акара иуаассан. Убас иахьыхәычыз азы аәа иатцаланы иамырбазакәа ирцәон. Ишыртахыз атырас (ацдара) икәланы икафаны илбаауан. Дара нацәхыпк иакарамзу, атырасқәа изқәылоз тцлашәара иөеиуазу, – уи шьта уара уазхәыц.

Ацан уаа-ссан, аха излаказ акны акыр рыпсы рылан, ажьы ркын, рхыжәабыжькәа гәгәаны, ргәышпқәа кьакьаза икан. Ршьарала амч ду рыман. Ацан адумбеи ишьыргы, имацара иаашьтыхны, илаиазқәынтцаны, акашәа имбазакәа, иахьытахыз иман дцон. Иара убас, урт шьамхылагы мбатәбарала игәгәан. Илатцкьан иөыр, изхьымзоз шәарах ыкамызт. Абнацә иашьталаны шьамхыла иркуан.

Апсны ашьхақәа руакы иахьагы Аеагылара хәа иашьтоуп, иөадара баапсуп иара. Уи ахьз зыхкьазгы ацан роуп. Зны ацанқәа руазәы, дшәарыцо ахра дшақаз, апшалас шьамхы зцоу еа-катак ашьта ибеит. Ашьта иибаз дхыланы дышнеиуаз, ахатагы илапш

³ Кәдры ахахы, Марыхә иахьатцанкуа икоуп Арстаа иашта хәа дгьылк. Зны убарт Арстаакәа ирейуаз пхәыск, кәасаб дук асы илеиуаз илылагәан илкызаап. Ақәасаб змышьтуа асы аура бзиара иазхәам рхәан, ирымбазацыз ас ду иацәшәаны, Арстаакәа рынхарта ааныжыны, апста хара изтаз итытцны ицеит рхәоит.

еилнарго днахъзеит. Иара дгѣанатан, иѣтрысны, ахыкѣалаа ахымзо, аказгы кнаѣа иѣаѣалеит. Аха атѣан уи хара ишьтуа дыѣазма. Иѣхатѣаны дыѣѣкѣаса длеи-длашьталан, – алада иѣан имышьтит, аѣада иѣан имышьтит. Ишаѣь-шаѣь ашьха ишаѣаз ихѣжѣан, уаѣа изымѣо иааѣахеит. Нас, иара дладыххылан, атѣыхѣа лѣарбаѣа иааникылт. Абас атѣан хѣыѣы аѣа ахыргылаз хѣа иахѣагы ирхѣоит, Аѣагылара хѣа иашьтоуп.

Атцан бназаџцџа бзиақџан. Ишџарыцџо ашџха иқџын. Ашџарах кџақџаны ртыцџқџа рахџ иааргон. Иршџуан абџабкџџа, ацџслахџқџџа, аџџақџџа, абнацџџџа, иара уџбас адџумбеикџџагџы.

Аттан хныкѳагас ирымаз бназаран. Аха иаѳаракгы арахѳ раазон. Апсаса акѳын иныкѳыргоз, чыдала аѳьмакѳа раѳѳаны ирыман. Ирѳѳоит, аѳьма ауаа излароуз аттан рыкнытѳ ауп хѳа. Урт роуп рѳѳоит раѳхѳаза илызгаз зѳатѳакѳа шѳтассы иѳаз аѳьмажѳла бѳиаѳѳа. Меигзарахѳа ауасеи аѳьмеи рзанын. Даргы убарт рырахѳ гѳарѳакѳа раѳѳын изѳыз.

Атцан ачагы ааdryхузаарын, ишырхэо ала. Ача рыман иа-
хьабалак. Атцан рыкнытэ ауп ачажэлагы ауаа излароуз хэа иа-
лацаажэоит.

Матәажәла шныкәрымгоз еипш, атқан амцагы рыздыруамызт рхәoit. Акәац шазаз ирфон, ахш ржәуан. Атқан рыхш шанала иан-шуазгы <ыкан>, иахәеиуаз иаагылон рхәoit. Зыржәтәыс ирымаз адгьыл итцыфрны иаауаз ацыхазкәеи арфашкәеи ракәын.

Хыбра дугы урт иртахзамызт. Дәыла иҫан, шыхатәыылала рхы ныкәыргон. Рырахәи дарей аҫармаш қылақәа, ма ахахәтә гәарақәа ирыһнан. Урт ахахәгәарақәа иахыагы атцангәарақәа хәа ирышьтоуп. Атцан рырахәгы даргы убарт ргәарақәа иртатән.

Атдангэарақәа уахънеилакгы шыащыцхъаза икоуп иахъагы. Иказтаз атдан роуп, изтэыз ықэзааижьтѳи ианбатѳиу, аха дара аанханы уажѳыгъ икоуп. Ахахѳқәа еикѳтцаны икатоуп. Ихѳычуп (атырас казѳоз уаха хыбра дук картцап хѳа указу!), насгы, дара еихарак игъѳжъ-гъѳжъза икоуп, ащшыркцақәагы рылоуп, иан-раамтаз ашѳқәагы рѳан. Атдангэара хѳычқәа дара атдан ѳнан. Ацѳа ианаклак, аѳнутцка инѳѳналаны рыѳкарцсон. Урт ирѳакыу агэара еитцхѳа дукѳа рѳы рырахѳ таркуан. Еилахѳхѳеит, аха иара уажѳгы рыгыдыракѳа уаѳышѳара иахъыѳазогы убап. Ахахѳқәа иеикѳу убар, акакала, иага дыгѳгѳазаргы, азѳы изышътхуа икам –

убри акара идукәоуп. Атқан закы икамызт рхәоит, нас абни иакароу ахахә дукәа шытыхны излеикәыртцоз цыашыхәуп. Иказтаз закә уааз ура хасаб азуы.

Атқан ирымаз рзеипшын, рхәоит. Ирхәоз, ируаз акын. Шәарацара ицозар, – еиццон, арахә рыхьчозар, – еицырхьчон, аус руазаргыы еицыруан. Дара рыцута хәычы афы шә-тзык еиланхон. Изыфназ рқалақәеи рхахәгәарақәеи зегы еицеипшны рығәқәа амрагыла-рахь ирханы акәын ишыкатаз.

Ирхәоит, атқан зны ицәан ианаапшы, рыцута рзымдыруа икан хәа: рхыбрақәа зегы рығәқәа аархәны мраташәарахь ишыпшуаз рбеит хәа. Ари зыхкәаз рзымдырит, аха гәынхәтцыстала абзиара иазхәам хәа ақәыртеит.

Абас икан атқан. Ахәычқәа реипш адәы иқәын, кыкәыкда, хәа-абаада икан. Дук ртахымызт, амач рхы андраалон. Игәамтхамтцуа цсыцәгыарала акәымкәа, тынч икан. Уафы ипырхагамызт, уаф дырпырхагамызт. Дара реихабы дара дрыман. Зықәра зфахьаз раб-ду атахмада иихәоз ала акәын ишныкәоз. Уаха дызустазаалак азәы ихыпшны икамызт.

Атқан жәафык, ма шәафык аишыцәа ыкан рхәоит, аха урт ра-цәафзатгыы акәхарын: мап анакәха, арскатәи атқангәарақәа кәз-тцодаз. Ирхәоит, Зылха хәа еихәшыа затцәык дрыман хәагы...

88. АДУНЕИ ААХӘРА ШЫКАЛАЗ

Ирхәоит ари икалатцәкәаз акы ауп хәа. Анкәаза зны, адунеи анаахәоз акәын. Ауаа рхы рымхапызан, дара рыдагы цыара акы шыкоу рхаштны, Анцәа игәамцхо картцо иалагахьан. Ркәацтәкәа хшла иржәон. Анцәа дырхаштны, рхы рымхапызахахьан. Рацәал маии, нан.

Анцәа, «ас иауам, ихәит, ауаа еилыргатәуп. Агәнаха змоу ра-цәахит. Хәычык ауаа рхы дырдыртәуп!». Ипиаамбарцәа даарып-хьан, «ауаа шәынрылалан иркәазшыоу гәашәт, цыара гәнахарақәамлааит», – ихәит.

Уи акәхеит, Ацаиаамбарцәа ауаа рыгешаны инырылылт. Адсны знапы ианыртцаз, деихьыжә-еикәыжә иеиилахәаны, тзыцыпхьаза дынкыдгыло даауазаарын. Дахнеилагь акырқырхәа ихыччозаарын, «тахмадажә» ха, абыфқәа ыршәны игәыдтцо.

Ус дзааиуаз цхэыс еибак лҕы дааит. Апхэыс еиба дгэырҕатцэа днeипылан, «уааиарахь», лхэанафныкадналгеит. Насдаакэҕежыаан агэыла чкэынцэа еизылгеит. «Асас дыстоуп, сыжэ шэшьыроуп», лхэазаап. Аха дара ирымуырц иакэыркит. «Быжэзатцэ ззыбшьо дзуста, нас бхэычкэа ирҕабтцой», рхэазаап, аха илымуит, ианылы-муы иааин, ажэ лкажыны иршьит, иржэит, идырмазеит. Аха дара, «ани, агэымхажэ, хазидтэалом», рхэан ицеит.

Урт ирхэо-ируа зегы Ациаамбар иахаит, аха дара уи абардыро, цыара нымха-хымтцэак иакэыу цыыршьоит.

Ахэы анымазеиха «Анцэа уылцха хат!», ихэан инапы аир-кыит. Инапкэа леига-фeигеит, аха акрыуизыфахо, ани лара иа-хылбо азы ауп изыкаитцо хэ. Арахь ихэы кыыс амазам, ахылфэ-цсылфэ ауп иифо. Нас «тхацыра бтоуп!», ихэан дфэгылт. Данцашаз аламталазы днаскыeипхыан ус леихэеит, «Уаха адунеи аахэраны иыкоуп. Атцхыбжыон еипш абжыы цэҕыакэа бахо балагот. Икаарахот, хэхэарахот, зныза ибзымчхо акынза, аха бара ибчхароуп. Акгыы змахазо еипш бeыкатца. Уажэы балаганы бцацха бшэахароуп цыара кылцшыртэк амазамкэа. Ахлымзаах быжыкэа даара ицэҕахот, аха бкылымцшын. Ахэычкэа брылабжыа имшэаратэы. Ашара-хыы еихо ианалагалак, бхэычкэа ааилахэаны ибыманы бдэылтц. Быфны апхыа мфэахэастэк иатцэтцэаза илган иббот. Убри быкэла. Ахэычкэа нхыапш-аахыапшыр, «ус калазом» хэа брылабжыа. Бар-гыы бхы быкэырцсс бцала, бахаго ббап». Абригыы ихэит, дыхца-да-хаа лымбазакэа, днытцаба дцеит.

Лара илахаз даара дархэыцит, азныказы дышхазза даанхеит, аха нас дааипхыхэыцаан, ацацха лыцыгэеит цыара лашарак кылымцхо.

Лыхэчкэа заанатцы ишьталтцет. Лхата дынкахэыцо, лнапы лыц-ламхэы иатцаргыланы ацэырдгэы даакэтэеит «иыкаларызешь» хэа дынкахэыцо.

Ус атцх агэахыы инеихыан еипш, хэҕоу иибаша, акыу-кыухэа ахэхэабжыкэа го иалагт. Ллымхакэа лкыит, аха зегы акоуп ила-хот. Анс калтцит, ас калтцит, аха илзымчхазт, цыара хэычзак иаавлыртцраан дынкылцшит. Дида, хэҕоу, хазтахыу иахтахыу дназлакым, ауама еикэатцэа лбит. Азы еикэатцэаза ииыфрны ицот. Ауаа хыжылоуп еибархэхэо. Арахэ кааот, уртгыы азы иаманы ицот. «Ыу, дида, хаас», лхэан еита наф иналыцыгэеит. Аха, ибым-бои, нан, Анцэа зылцха хэура, ихэатэы аххалымтцыз ланимыжт.

Лыла, дызлакылцшыз, наĳ интшәеит. Лыхәцқәа аапшын ихьыу-сыуа атцәуара иалагыит. Ашара ишозаргыы шыта шот анылгәахә лхәыцқәа ааилалхәан инлыргылт. Ашә аалыртит. Аоны апхьатцә-кәа ашьац иатцәкакараза мѳахәастак ашьта нагоп. «Шәнацшы-аап-шо кашәымтцан» хәа лхәыцқәа днарылабжбан илыманы лѳаалхеит. Пытк данынаскәа даахьацшзар, лыфны азы иаманы илеон, лырбагьқәа аккаха җто азы ихын. Амѳахәастагыы еиматцәахьан. «Анцәа дыу, зхьышьаргәытца сакәыхшо, исзымдыро сатоуымтцан», лхәыит.

Абас ауп, нан, акы ахырхәо акы ыкоуп, Анцәа игәампхо ка-уымтцар ауп. Иузымдырыз азы азәы вба уиҗазом, амала изудыро иакәым – гәнаха каумтцозар ауп. Уара ушьтахь ак шыкоу удыруа-зар ауп.

89. АЗИА РИЦА

Оыцәа аишыцәа ыкан. Азәы дкәыцан, агьы хәычык дгазашәа дыкан. Акәыга иуасақәа иман Ритца апшахәаҗы дыхьчон. Шы-қәсыкахь зны, Рытца зны Ритца атыгь аатытцны, ауасақәа цәтәны шытахьла ицон. Убыскан убжыы ургар калазомызт, ари акәыга иды-руан азы җымтзакәа ашьшыыхәа дтәан.

Җнак ари ахьча аоныка дымцар каломызт азы, иашьа, игазашәа иказ, иуасақәа изааныжьны дцеит. Цас ауашәа, убри аамтазы Ритца атыгь аатыѳрит. Ари агаза ианиба «О-о-о!» хәа дыхәхәеит. Атыгь шытахьла иаагьежьын азы илталан ицеит. Ауасақәагы ани иашьталаны Ритца италейт.

Ахьча данааи, икалаз ибан аҗарпын ирхәо-ирхәо ауасақәа ака-кала иааиго далагеит. Ари агаза уамашәа ибахын еиҗа акаара дала-ган, ауасақәа шытахьла азы илтацалан, уаха имааит егьа аҗарпын аирхәазаргыы.

Уиаахыс ажелар рҗы ус рхәоит «шықәсык ахь зны Ритца ауасахәы хылоит» хәа.

90. РИЦА

Адсысаа (Адсыцба), ижәытә псыуакәан. Арахә, адсаса рацәаны ирыман. Ритца иҗан.

Ритца, уажэы ихыртит акэымзар, ацарагы маншэаламызт.

Ацсысбақэа ыцэа ыкан. Абант айшыцэа ыцэа иказ азэы еха арахе рэы иерыдкыланы дыхчон. Ани, егы ихэы ыеган, нас даалон аоныка. Абас акэымзар уа даангылалазомызт.

Нас убас итаххит иара, иашэа аоныка дааишытыр иара уа даагыланы. Уи иара иашэа итахымызт. Уи избанда, абни Ритца дазааигэаны дтэан арахе иманы. Нас абри арахе атыгы латцараан ак рылалон. Иара Ритца итан. Аамтала итыцны, уахынла, абант ауасақэа ирылалон.

Атыгы латцара иаамтан. Абри ағынтэ иашэа днер итахымызт.

Даниргэакза, ианимуза, убас ехэот иашэа: «Уара уаха арахе аашэозар, егыуазар ғыуымтын».

Израеихэоз иара издырзомызт. Анс арахе рэы атыгықэа ааины арахе ирылалот хэа издырзомызт. Убри ағынтэ абас наиахэаны, иара дааит аоныка.

Иашэа, изакэызеи, еихэаз ихаштны, арахе анеилала дыхэхэо, дкаауа далагет. Нас ант абжы рахэхэазма, атыгықэа иаашэаны иахтыцыз азахы еиханы иандэықэла, арахе ирышыталаны рызегы Ритца италт, азы иагит.

Иашэа данэеи, имацара дтэоуп, арахе ыказам, ирыхызгы имдыруази, афарпан иархэо-иархэо Ритца ахы длыкэтэан иаирхэон.

Ирахэ агэакэхэа итыцуа, итыцуа иалагет. Ирахэ зегь тытцт. «Оо, харахе тытцт, харахе тытцт» хэа дкааит иашэа.

Еитаахэын италт адырэагы.

«Уара нак успыртц!» – ихэан ддэықэитцеит.

Ифарпын иархэо-иархэо дыкэтэан, аха ирахэ изтымгеит.

Иара ирахэ анизтымга, иаргы иееитит Ритца. Азы иашыцэа ирхчон.

Бжысықэса алас ханагалон, ихэннагон ауасақэа анырсо еипш. Ус иаргы дызтымтцт, ирахэгы зтымтцт.

Нас убас адыуцэа ирхэоны исахаит. Абри дыкам, аха Хэса Хэеи-циа ихэамтаны Касыс иаб, Хэециа Кыагэса Цьота иаб иоуп.

Ацсысбак уахь Ритца ааигэара днеир каломызт. Инеир азы еилахо иалагон. «Сыжэла зааигэара иааиз дхэхэааит!» – хэа ихэит, рхэот.

91. РИЦА АХТЫС

Ритца ахықәан аишыцәа тәон, ихъчон. Дара хъык ықан. Иацшысбақәан дара.

Рейтцбы дгазашәа дықан.

Рырахә атыгъқәа Ритца итытцны ирылалон.

Зны ус ианрылаха ани агаза артцәааха дрылалт, дхыст.

Даргъы ауаса рыман азы иазцеит.

Аихабы ағарпын архәо ауаса рызынтәгъы ҕтыигеит. Иҕтытцны исыказ, «иааит, иааит» ҳа даныхәхәах, еитацеит.

«Сара икастц егыыкам», – ихәан аихабы азы иеаитт.

Сықәсык тцанза азы рхәы ханагалон рхәит.

Апшысбақәа уахъ инеизомызт рхәит, азы аетажъра агәацхара роуан.

92. ЛЫЗФА ИТЫШ

Абри шыкалаз абас ауп, иахыкалазгъы Хәац ауп. Уи усқан Цдырхәа иадын, иакны иықан.

Дызжәлантәу сызхәом, аха иара басхәот. Ихшаара, урт рыхшара ыкоп, аеакыуп, ма ицхаршьоит, испабасхәари, ицшзам.

Рашәара иаамтан. Уи уаахәра ҳа агәыла, азла дрыцхьеит.

Ауаа еизиган, рашәара итоп. Абар амра тцлакашәаранза илеини иыкоп, аха арахъ крыфара ыкам. «Абри ианацъалбеит, амла ҳаишьзума» рхәот иуаахәцәагъы, аха ус икоуп. Ус исыказ хәатцыск ҕыжт. «Кох, ари акы даҕқәзаап, убоо!», рхәан иаалаххәыххеит.

Цытк антцы, егыи, ирыцхьеит акрыфара. Зегъы ҕеин рхәы илахатәеит. Ус акры инеихъан еипш, азәы антытцра итаххан даавагъежъыит. Иусқәа дахырҕыз акы еилахәаны, ашьа агәылжжы ишыказ ибет. Иааилирттазар, Анцәа иишәиша азә иакәзаарын бымбои, ала ахьи ашьапи ацәа иылахәаны ишьтоуп. Атықха идырт, дагъааилашәит. Хаха длыҕналт аҕны. «Уара ацәыршәага, ула ихәишоз аума ишьны иахәаутцаз. Шәнеи, шәнеи!» – ихәан, иҕызцәа ҕаиргылан, «ахтәшәу» ҳа дынкагъцәаны индәылтцт. Агәарц агәтаны ианнеи иаацшын, иара дцырг-цырго дрышьталаны дааион. «Абра уахааиу ултабгаат!», рхәит. Ахәаха иахымзакәа адгъыл ааикәпан иаргъы длахәлабгеит.

Ишьталаны иааиоз ипхэысгы уа длаишьтабгеит.

Асасцэа ицъашьаны ус игылан акраамта. Иара атыша иахьагы иыкоуп. «Лызфа итыша» ахьзуп.

93. АПСУАА АПСНЫ ШРОУЫЗ

Ари ахтыс калейт ажэлар адунеи ианыкэнагалаз. Ускан ажэларкэа рхатэ дгьылкэа рымазамызт. Ргэы иахэоз адгьылкэа рыпшааразы идэыкэылт.

Убыс апсуаагы рееидкыланы «хара иахтэыу адгьыл хзыпшаауазар» хэа идэыкэылт.

Анцэа хыхьынтэ ауаа дырхылапшуан, дасу рказшьа иакэнагаз адгьылкэа рзалихит. Ажэларкэа рказшьеи ртцаси аилкааразыхэа ипцаимбаркэа ажэларкэа рахь идэыкэйтцон.

Убыс уахык апсуаа «хапсы хшьот» хэа иахьтэаз, Анцэа ипцаимбар «уа хэлабзиа» хэа днарыдгылеит. Ажэлар зегьы адрыгухэа инеихатгылеит. Иеы дзыкэтэаз дэыжэырхт, амцахь дааргеит.

«Харантэи саауеит» хэа анреихэа, иреигьыз, ирымаз ашьтэа лкажьны изыршьит. Ауыха айтцбацэа ихагьежьюа иматц руан. Апсуаа рыматц уышьеи, рысас дкылашьеи игэапхеит, насгьы Ацааимбар дыхнахт. Убри азоуп, «уаха уахтаз» анырхэа, мап зимкызгьы.

Ашьыжымтан ианаапш, иразныпсараха ихы иатцаз икэадыр, иара убас, имака ыказамызт. Даара иашьталт, аха ирзымпшааит. Данцоз аламталаз дызустаз ажэлар иреихэеит. Апсуаа жэлар рахь иеы наирхан абас ихэеит: «Асас дкылара ишэымоу атцас шэытнагалааит! – ихэеит. – Адунеиае шэадыруа шэканатцааит! – ихэит, – Аха абри агычра адунеи шэыкэнатцы шэыжэлар ирыцзаит ирпхашьаган!» – ихэит. Абри акэхап апсуаа иахьагы рысасдылара итнаго, аха агычра иарпхашьо изыкоу.

Азгәатақәа

1. Ацгәы иакәтәаз атакәажә. – Ажәабжьхәаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақытан, 1990 ш. азы.
2. Ацгәы иакәтәаз атакәажә. – Ажәабжьхәаф: Смыр – Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақытан, цәыббрамза 3, 1995 ш. азы.
3. Ақәыцма иакәтәоу. – Ажәабжьхәаф: Габниа Кама Назырбеи-ипха. 18 шықәса лхытцует. Ажәабжь лахаит ланду Смыр–Габниа Арда лыкнытә. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Жәабранмза 1, 1998 ш. азы.
4. Ақәыцма иакәтәоу. – Ажәабжьхәаф: Хагәышь Мурат Халыл-ипа. Диит 1908 шықәсазы. – Ианылтцеит Ц. Габниа. 1983 ш. азы.
5. Ақәыцма иакәтәоу. – Ажәабжьхәаф: Нанба Шьамсиа Рамхәыт-ипха. 85 шықәса лхытцует. – Ианылтцеит Ц. Габниа. 1983 ш. азы.
6. Ақәыцма иакәтәоу. – Ажәабжьхәаф: Хашба Баграт Самсон-ипа. Диит 1912 ш. азы. X-класск дрылгахьейт, дқырсиануп. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Пақәашь ақ., 1983 ш. азы.
7. Абга дақәтәтәкьан. – Ажәабжьхәаф: Амчы (Амчба) Иван Кәынта-ипа. Бипарала Ебырхам ишьтра датәуп. Ахәажьы ифоит, аха ацсылманрахь ихы ейха икыдуп. Иан ахәа зтцысыз ашәыртцла иҕало лфомызт. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа ақ., мшапымза 10, 1997 ш. азы.
8. Ашәуа Ииатцәа. – Ажәабжьхәаф: Габниа (Габни) Смаил Кәмач-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., латцарамза 3, 1993 ш. азы.
9. Ашыетцә Ахәырпыетцә зыхкьаз. – Ажәабжьхәаф: Амцар Шамел Когә-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Калдахәара ақ., 1982 ш. азы.
10. Етцәышт. – Ажәабжьхәаф: Дармаа Шьаадат. – Ианитцеит Габниа Сергеи Семион-ипа. Кәланырхәа ақ., хәажәкырамза, 1986 ш. азы.
11. [Зака етцә ыкоу акара ауаагы ыкоуп]. – Ажәабжьхәаф: Смыр–Габниа Арда Уахайд-ипха. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа ақ., абтцарамза 11, 1998 ш. азы.
12. Амра атыф иакуейт. – Ажәабжьхәаф: Габниа Смаил Кәмач-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., латцарамза 30, 1990 ш. азы.
13. Адыдра зыхкьо. – Ажәабжьхәаф: Габниа Смаил Кәмач-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., латцарамза 5, 1994 ш. азы.
14. Ацәакә. – Ажәабжьхәаф: Гәымба–Агрба Жениа. Гиви Камыгә-ипа Агрба иан лоуп. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, 1998 ш. азы.

15. Ацәәкәа. – Ажәабжьхәаф: Гәымба–Агрба Жениа. – Ианылтцеит Р.А. Аҳашба. Акәа, хәажәкырамза 3, 1999 ш. азы.
16. Есхьар амшкәа зыхкьаз. – Ажәабжьхәаф: Кәакәаскьыр Ира Константин-ипҳа. Ажәабжь лаҳаит ланду Запа Басариа лыкнытә. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Баслахә ақ., пхынгәымза 10, 1997 ш. азы.
17. Акьуткәа зыхкьаз. – Ажәабжьхәаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., хәажәкырамза 8, 1992 ш. азы.
18. Акәуа зыхкьаз. – Ажәабжьхәаф: Какалия Мери Иаков-ипҳа. – Ианыртцеит Цира Габнией Саида Ацьынцьали. Кәтол ақ., пхынгәымза 17, 1998 ш. азы.
19. Акәыртлах. – Ажәабжьхәаф: Габниа Смаил Кәмач-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., рашәарамза 5, 1989 ш. азы.
20. Акәыртлаг. – Ажәабжьхәаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Акәа, цәыббрамза 15, 1989 ш. азы.
21. Ажәа «Мофа» зыхкьаз (ашәа «Радеда»). – Ажәабжьхәаф: Чамагәуа Дмитри Шьрыф-ипа. Диит 1909 ш. азы. 7 класск атцара имоуп. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Абғархыкә ақ., 1983 ш. азы.
22. Радеда «Мофа». – Ажәабжьхәаф: Чкотуа Дикран. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., цәыббрамза 15, 1998 ш. азы.
23. Раида, Рашьа, Рарира зыхкьаз. – Ажәабжьхәаф: Папцаа Ханашә. – Ианитцеит К. Шьакрыл. Бармышь ақ., 1941 ш. азы.
24. Азар зыхкьаз. – Ажәабжьхәаф: Папцаа Ханашә. – Ианитцеит К. Шьакрыл. Бармышь ақ., Папцәа аҳабла, 1941 ш. азы.
25. Аеырпын шыкалаз. – Ажәабжьхәаф: Кәарчиа Сеидык. – Ианитцеит К. Шьакрыл. Лыхны ақ., 1936 ш. азы.
26. Ашацәа. – Ажәабжьхәаф: Мышә Бабуца Гарет-ипҳа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Абғархыкә ақ., 1983 ш. азы.
27. Ашацәа. – Ажәабжьхәаф: Мышә Бабуца Гарет-ипҳа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Абғархыкә ақ., 1983 ш. азы.
28. Ашацәа. – Ажәабжьхәаф: Смыр–Габниа Арда Уаҳайд-ипҳа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Акәа, нанхәамза 30, 1998 ш. азы.
29. Ашацәа. – Ажәабжьхәаф: Кәыруа–Нанба Сончка. 77 шықәса лхытцуеит. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Бармышь ақ., абцарамза 28, 1998 ш. азы.
30. Ашацәа. – Ажәабжьхәаф: Бобуа Валико Уладимир-ипа. Диит 1924 шықәсазы. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цақәашь ақ., 1983 ш. азы.
31. Зызлан. – Ажәабжьхәаф: Амчба Иван Кәынта-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Акәа, пхынгәымза 16, 1997 ш. азы.
32. Зызлан. – Ажәабжьхәаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Акәа, цәыббрамза 15, 1998 ш. азы.
33. Зызлан. – Ажәабжьхәаф: Шармат Теб Смел-ипа. 103 ш. ихытцуеит. – Ианитцеит С.Л. Зыхәба. Мшапымза 20, 1972 ш. азы.

34. Зызлан лтәы. – Ажәабжьхәаф: Папцаа Алека. Ианылтцеит Ц. Габниа. Уатҳара, цхынгәымза 16, 2018 ш. азы.
35. Анцәа ауафы дшишаз. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, нанхәамза 30, 1998 ш. азы.
36. Анцәа амшын шишаз. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, нанхәамза 30, 1998 ш. азы.
37. Аитар – арахә рынцәахәы. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., латцарамза 3, 1996 ш. азы.
38. Цацы. – Ажәабжьхәаф: Арстаа Машьика. – Ианыртцеит Р. Чанбеи Р. Агәажәбеи. Хәац ақ., 1985 ш. азы.
39. Нана-Гәында. – Ажәабжьхәаф: Кәытцниа Камчыц Шьаабан-ипа. 82 ш. ихытцуеит. – Ианитцеит С.Л. Зыхәба. Аҭара ақ., жәабранмза 18, 1973 ш. азы.
40. Ацъныш. – Ажәабжьхәаф: Сақаниа Сурам. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, жьтаарамза 14, 1998 ш. азы.
41. Нап-кылтцәа Хәфиз. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., нанхәамза 18, 1998 ш. азы.
42. Ақанч хәыц ахаанагаз. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., жьтаарамза 17, 1996 ш. азы.
43. Апсҭа изыхь шықалаз. – Ажәабжьхәаф: Таниа Шәарах. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Пақәашь ақ., 1983 ш. азы.
44. Нырцәы ицаны иааз. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, 1990 ш. азы.
45. Анырцә. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., жьтаарамза 7, 1996 ш. азы.
46. Нарцәы. – Ажәабжьхәаф: Чарқазиа Қаласа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Гәыц ақ., 2005 ш. азы.
47. Ацәгьа ҕазтцә Анырцә ицылоит. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, нанхәамза 30, 1998 ш. азы.
48. Илабҭабатәу апхыз (Нарцәы ицаны иааз). – Ажәабжьхәаф: Барцыц Мкан Пшьқан-ипа. – Ианылтцеит Барцыц Марина. Блабырхәа ақ., рашәарамза 12, 1994 ш. азы.
49. Ацьал. – Ажәабжьхәаф: Чкотуа Дикран. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., цхынчкәын 8, 1990 ш. азы.
50. Аҭаҭын зхылтдыз. – Ажәабжьхәаф: Гәынба Уаҳайд. – Ианитцеит А. Аншба. Латцармзазы, 1975 ш. азы.
51. Аҭаҭын Аоҭстаа ицәа иалтцит. – Ажәабжьхәаф: Габниа Смаил. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., 1989 ш. азы.
52. [Ацааимбар иныкәарақәа] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., латцарамза 27, 1996 ш. азы.
53. [Ацааимбар иныкәарақәа] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цьырхәа ақ., латцарамза 27, 1996 ш. азы.

54. [Апааимбар иныкэарақәа] – Ажәабжьхәаф: Кәыруа-Нанба Сончка. Ианылтцеит Ц. Габниа. Бармышь ақ., нанхәамза 30, 1998 ш. азы.
55. Анцәа иандзустоу. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа, Цырыхәа ақ., цхынгәымза 8, 1998 ш. азы.
56. Апааимбари Аостәаи. – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхәа ақ., латцарамза 27, 1996 ш. азы.
57. Аостәа дшеиоыстаахаз. – Ажәабжьхәаф: Цыапуа Лиуба Едгы-ипха. – Ианитцеит А. Какоба. Река ақ., хәажәкырамза 24, 1997 ш. азы.
58. [Анцәа иуааи Аостәа иуааи] – Ажәабжьхәаф: Зыхәба Тама, 58 ш. ихытцеит. – Ианитцеит Р. Агәажәба. Хәап ақ., хәажәкырамза 11, 1993 ш. азы.
59. Ауаа рынтыра зыркәфыз. – Ажәабжьхәаф: Лагәлаа Уанчка. – Ианылтцеит Р.А. Хашба. Цыгярда ақ., цхынгәымза 14, 1998 ш. азы.
60. Амцхәара зыхкыз. – Ажәабжьхәаф: Ахба Шараф. – Ианитцеит А. Аншба, латцарамза 7, 1975 ш. азы.
61. [Аостәа] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, цыыббрамза 15, 1998 ш. азы.
62. [Аостәа] – Ажәабжьхәаф: Кәакәасқыр Ира. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, нанхәамза 9, 1996 ш. азы.
63. Аостәацәеи азлагарахьчеи. – Ажәабжьхәаф: Чкотуа Дикран. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхәа ақ., цыыббрамза 15, 1988 ш. азы.
64. [Уахынла унацхып хуссар]. – Ажәабжьхәаф: Кәакәасқыр Ирина К. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, нанхәамза 9, 1996 ш. азы.
65. Аостәа. – Ажәабжьхәаф: Гәымба-Агрба Жениа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, 1998 ш. азы.
66. Атцәасса амч дузза амоуп. – Ажәабжьхәаф: Смыр Григори Уахайд-ипа. – Ианылтцеит Ц.С. Габниа. Ақәа, нанхәамза 8, 1995 ш. азы.
67. [Ацсра] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, 1997 ш. азы.
68. [Апсы] – Ажәабжьхәаф: Кәакәасқыр Ира. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Ақәа, рашәарамза 14, 1997 ш. азы.
69. [Апсы] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда Уахайд-ипха. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Латцарамза 5, 1996 ш. азы.
70. [Апсы] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхәа ақытан, латцарамза 5, 1996 ш. азы.
71. [Апсы] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхәа ақ., 1996 ш. азы.
72. [Апсы] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхәа ақ., 1996 ш. азы.
73. [Апсы] – Ажәабжьхәаф: Смыр-Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхәа ақ., латцарамза 7, 1996 ш. азы.

74. Апсы изку. – Ажэабжьхэаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Аќэа, цэыббрамза 15, 1998 ш. азы.
75. [Апсы изку] – Ажэабжьхэаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Аќэа, цэыббрамза 15, 1998 ш. азы.
76. Апсы иазку. – Ажэабжьхэаф: Кылгъы Халит. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Абгархыкэ аќ., 1983 ш. азы.
77. Апсы изку ахэамта. – Ажэабжьхэаф: Чкотуа–Смыр Маиа Дикран-ипха. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа аќ., пхынчкэынмза 21, 1996 ш. азы.
78. Апсы. – Ажэабжьхэаф: Габниа–Папцаа Кама Назырбеи-ипха.– Ианылтцеит Ц. Габниа. Аќэа, жэабранмза 1, 1998 ш. азы.
79. Апси абзеи реипылара. – Ажэабжьхэаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Аќэа, цэыббрамза 15, 1998 ш. азы.
80. Азархэма. – Ажэабжьхэаф: Шьакрылпха Макрына, 70 ш. лхытцуеит. – Ианитцеит К. Шьакрыл, Кэланырхэа аќ., 1937 шықэсазы.
81. Аешьразы. – Ажэабжьхэаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа аќ., абцарамза 12, 1996 ш. азы.
82. Аешьразы. – Ажэабжьхэаф: Кэакэасқыр И. К. – Ианылтцеит Ц. Габниа, нанхэамза 30, 1995 ш. азы.
83. Аешьразы. – Ажэабжьхэаф: Гэынба–Агрба Жениа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Аќэа, 1998 ш. азы.
84. Ахэса рчымазара шыќалаз. – Ажэабжьхэаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа аќ., абцарамза 20, 1955 ш. азы.
85. Атэхэа зыхќыз. – Ажэабжьхэаф: Цэыць Чычыкэа. – Ианылтцеит Р.А. Ахашба. Цлоу аќ., нанхэамза 18, 1998 ш. азы.
86. Аашьацэа ахынтэааз. – Ажэабжьхэаф: Габниа Смаил. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа аќ., латцарамза 20, 1981 ш. азы.
87. [Атцан]- Ажэабжьхэаф: ? Ианитцеит Инал-ипа Ш.Д.
88. Адунеи аахэра шыќалаз. – Ажэабжьхэаф: Смыр–Габниа Арда. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа аќ., 1980 ш. азы.
89. [Азиа Ритца.] – Ажэабжьхэаф: Гэымба–Агрба Жениа Шьаақыр-ипха. – Ианылтцеит Р.А. Ахашба. Аќэа, жэабранмза 3, 1999 ш. азы.
90. Ритца. – Ажэабжьхэаф: Амцар Растаниа Бат-ипа. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Калдахэара аќ., 1983 ш. азы.
91. Ритца ахтыс. – Ажэабжьхэаф: Амцар Шамел. Диит 1915 ш. азы. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Калдахэара аќ., 1983 ш. азы.
92. Лызфа итыш. – Ажэабжьхэаф: Габниа Смаил. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Цырыхэа аќ., пхынчкэынмза 18, 1993 ш. азы.
93. Апсуаа Апсны шроуз. – Ажэабжьхэаф: Амычба Маиа Иуана-ипха. – Ианылтцеит Ц. Габниа. Аќэа, жэабранмза 11, 1998 ш. азы.

Алитература

1. Абхазские сказки. Составил и перевел с абхазского Х.С. Бгажба. Сухуми, 1959.
2. Абхазия и абхазы в российской периодике. Книга I. Сост.: Агуажба Р.Х., Ачугба Т.А. Сухум, 2005.
3. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми, 1969.
4. Адзинба И.Е. Архитектурные памятники Абхазии. Сухуми, 1984.
5. Адлеиба Е. Жэйтә ныхахәык иазкны//Алашара. Ақәа, 1989, №8.
6. Акаба Л.Х. Исторические корни архаических ритуалов абхазов. Сухуми, 1984.
7. Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982.
8. Альбов А. Описание новых видов растений найденных в Абхазии в 1889-1890, ЗКОРГО, КН, XVI.
9. Амчба Гь. Аусумтақәа. Ақәа, 2004.
10. Апсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамта. Еикәиыршәеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит Ш.Хь. Салакаиа. Ақәа, 1974.
11. Апсуа жәапқақәа. Еикәиыршәеит Хә.С. Бҕажәба. Ақәа, 1985.
12. Апсуаа рфольклор. А.А. Аншба иантҕамтақәа. Еикәиыршәеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит З.Ць. Цьапуа. Ақәа, 1995.
13. Апсуа жәлар рҕапыц рҕеиамта. Атакзыпхықәу аредактор Ш.Хь. Салакаиа. 12 томкны. VII атом. Еикәлыршәеит, апхьажәеи азгәатақәеи лфит Ц.С. Габниа. – Инал. Ақәа, 2002.
14. Апсуа жәлар рҕапыц рҕеиамта. Атакзыпхықәу аредактор Ш. Хь. Салакаиа. 12 томкны. I атом. Еикәиыршәеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит В.Аст. Кәагәаниа. Ақәа, 2008.
15. Апсуа фольклор. Жәлар рыпроза. Ианитцеит, акьыпхь иазирхиет, апхьажәеи, азгәатақәеи ифит В. Аст. Кәагәаниа. АИ. Ақәа, 2013.
16. Аргәын И.Гә. Дал. Тҕабал. Ажәйтәи аҕатәи. Атоурых-етнологиатә тҕаара. Ақәа, 2011.
17. Аәзба У.Ш. Аамта ашьтақәа. Ақәа, 2009.
18. Баллас Ш. Сухумский округ. Виноделие России. Ч.1, 2. Спб. 1895.
19. Бгажба Х.С. Бзыбский диалект абхазского языка. Тбилиси, 1964.
20. Бигуаа В.Л. Виноградарство//Абхазы. Отв. редакторы: Ю.Д. Анчабадзе, Ю.Г. Аргун. Москва, Наука, 2012.
21. Бигуаа В.Л. Вопросы традиционной религии и бытовой культуры абхазов. Ақәа-Сухум, 2012.
22. Бигуаа В.Л. Ритуальный мир традиционной религии абхазов. М., 2018.

23. Введенский А. Экономическое положение туземного населения су-хумского отдела. ССКГ, 1872. в.6. с.5.
24. Габниа Ц.С. Ԧ-дунеик рызтцаара амифтә хәамтәкәа ркны//Совре-менные проблемы кавказского языкознания и фольклористики. Сухум. 2000.
25. Габниа Ц.С. Аамтәхәы//Ауаажәларра. Ақәа, 2006, №63.
26. Габниа Ц.С. Абхазские мотивы апокалипсиса//Материалы I Все-российской научно-практической конференции «Актуальные про-блемы северокавказских литератур в контексте общероссийского литературного процесса: перспективы развития на рубеже XX-XXI веков, посвященной памяти чеченского писателя Саиды Бадиева (22-24 апреля, 2012) г. Грозный.
27. Габниа Ц.С. Азырҕа//Ашколи апстазаареи. Ақәа, 2011, №4.
28. Ган К.Ф. Поездка в Мингрелию, Самурзакан и Абхазию//Кавказский вестник. Тифлис, 1902, №4.
29. Гулиа Д.И. История Абхазии. Ч. I. Сухум, 1925.
30. Гулиа Д.И. Иҕымтәкәа реизга. Ахәбатәи атом. Ақәа, 1985.
31. Дбар С.А. Обычаи и обряды детского цикла у абхазов. Сухум, 2000.
32. Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960.
33. Званба С.Т. Абхазские этнографические этюды. Сухуми, 1982.
34. Зыхәба С.Л. Апсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамта. Еихау атцараиуртәкәа рзы арцгага шәкәы. Ақәа, 1981.
35. Зухба С.Л. Элементы драмы и театра в абхазском фольклоре//Кав-каз: История. Культура. Традиции. Языки (По материалам Междуна-родной научной конференции, посвященной 75-летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа АНА. 26–31 мая. 2001, г. Сухум).
36. Зыхәба С.Л. Апсуа мифология. Ақәа, 2010
37. Инал-ипа Ш.Д. Абхазы. Сухуми, 1965.
38. Инал-ипа Ш.Д., Смыр Г.В., Чанба Р.К. Земледелие и скотоводство у абхазов. Тбилиси, 1986.
39. Инал-ипа Ш.Д. Садзы. Историко-этнографические очерки. Изда-ние второе. Сухум, 2014.
40. Каландадзе А.Н. Археологические памятники сухумской горы. Су-хуми, 1954.
41. Камкиа Шь. Ажәақәа рдунеи. Ақәа, 2009.
42. Кудаева З.Ж. Мифологическая модель адыгской словесной культу-ры. Нальчик, 2008.
43. Кудрявцев К. Материалы по истории Абхазии. Сухум, 1922.
44. Кортуа И.Е. Абхазские народные песни и музыкальные инструмен-ты. Краткий очерк. Сухуми, 1958.

45. Кәағәания В.Аст. Ацсуа рғапыцтә поезиа аиғартәышья. Ақәа, 2010.
46. Левкиевская Е.Е. Сглаз//Славянские древности: Этногарфический словарь. т. 4 (Отв. ред.: Толстой. М. 1995).
47. Малия Е.М. К вопросу о семантике некоторых изображений на предмет быта у абхазов. Тбилиси, 1979.
48. Миқаа М.И. Ацсуа тасқәа//Алашара. Ақәа, 2005, №3.
49. Миқаа М. Тур ихәаа ражәабжьқәа. Ақәа, 2013.
50. Нарт Сасрыкәеи цшьынҟажәи зежәҟык иара иашьцәеи. Ацсуа жәлар репос. Еиқәдыршәеит: Инал-ипа Ш.Д., Шьякрыл К.С., Шьынқәба Б.В. Ақәа, 1962.
51. Налоев З.М. Этюды по истории культуры адыгов. Нальчик, 2009.
52. Начкебия С.М. Лексика народной медицины в абхазском языке. Сухум, 2013.
53. Пантиухов И.О. О мифах и поверьях туземцев Рионской долины//«Кавказ», 1867, №28.
54. Приключения Нарта Сасрыквы и сто его братьев. Сост. Ш.Д. Инал-ипа, К.С. Шакрыл, Б.В. Шинкуба. Сухуми, 1962.
55. Салакая Ш.Х. Абхазский народный героический эпос. Тбилисис, 1966.
56. Святилища абхазов и святые места адыгов. Сравнительно-типологическое исследование. Сост.: А.Н. Соколова, Б.С. Хотхо (Агрба). Майкоп, 2015.
57. Смирнова Я.С. Абхазская женщина в дореволюционном прошлом и в советскую эпоху. М., 1949.
58. Табагуа С.А. Абхазские традиционные обряды и обрядовая поэзия. М., 2001.
59. Тания Е.Ш. Адгьылқәаарыхра иадхәалоу алексика ацсуа бызшәаҟы. Ақәа, 2012.
60. Хашба М.М. К изучению траурных песен абхазов//Адыррақәа//Известия. VII. Қарт – Тбилиси. 1978.
61. Хшаба Р.А. Абхазский детский фольклор. Сухуми, 1981.
62. Хьециа Ан.Ць. Ацығхара алексика ацсуа бызшәаҟы//Алашара. Ақәа, 2007, №6.
63. Чарая П. Абхазия и абхазы//Кавказ, №169.
64. Чернявский В. Плоды Абхазии, Джигетии и Мингрелии//Вестник императорского Российского об-ва садоводов. №2, 3, 4, Спб., с.78.
65. Чурсин Г.Ф. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1956.
66. Чочуа А.М. Иҟымтақәа реизга. X-томкны. Актәи атом. Ақәа, 1968.
67. Шиллинг Е.М. Абхазы//Религиозные верования народов СССР. М., Л., 1931.
68. Шьякрыл К.С. Лыхных//Адыррақәа//Известия. IX, Қарт, 1980.
69. Шьынқәба Б.У. Ахьырцәатцәа. Ақәа, 1990.

А Х Қ Ә А

АСТАТИАҚӘА

Апхъажәа	3
Аамтаһәы	6
Атцан	8
Аиргь ран	10
Абаа-ныха – Ашәаа ркьакьа	11
Аблы	13
«Бжъызa икоу атәыџа змоу ацә»	15
Агызмал	16
Дыдрыпшь-ныха // Аныпс-ныха	17
Адуinei аахәра	21
Адуахә	23
Адық	26
Аншьа/аеншьа	28
Етәышт	30
Ажәтыс	31
Азахәа	33
Азархәма	42
Азырџара	44
Азы	46
Зызлан//ызлан	49
Азы итоу	53
Акьиан	56
Акәыртыкь // аларкәыкә	57
Ақәра	59
Ақәаб-ныхәара	60
Ақәыцьма ахапыц аґахәара	62
Аканч – Анцәахә ду	63
Ақатәара	65
Алаха	66
Алапш	67

Ал	71
Ала	74
Лых-ных.....	76
Алатцгара	80
Амашәырхәа.....	82
Амшәхәы амхра	83
Амшра.....	86
Амцеимдара	88
Амқьахтцәара	90
Амшшьара	92
Нырцәы// нарцәы// атцабыргхәарта	95
Нарцәы ицаны иааз	97
Анцәашьара// Анцәа ршьара иазку аныхәара	100
Нымирах// Лымирах// Лымилах.....	102
Адсықәра	103
Адсы.....	104
Адсраҕахәара	111
Адшаҕахәара.....	112
Адсцәаха.....	114
Апырчпан // абырчпан	116
Араса.....	118
Арацәарцара	120
Арысра.....	122
Самақәа	123
Атыц-мшы // атыц-мыш	126
Аураашьа	127
Ахнырхәра.....	128
Ахнышьыр атцгара	131
Ацатцаужьра//ахахәаужьра//ахаҕаужьра.....	133
Ахатца иҕахәара	135
Х-мҕакы ахьеихагылоу	136
Ахәажә	139
Ахьаца // ахьацатцла	142
Хьызыри Алиашәи.....	144
Ахьы Зоусхан.....	146
Хәажәкыра.....	148
Ахаш/ахачча	151

Ахәыхәха	153
Ацыгхара	154
Ацхатцара	158
Ацкыа ныха	161
Ацәаҕәа.....	163
Атгара, акылхра	166
Атла ныхәара.....	169
Атәасса.....	171
Атәатцла//атәа	172
Цап	174
Ачапшыра	176
Аеыжәтцара.....	178
Ғеырханых	182
Ғатара	184
Ашыха.....	185
Ашыахитра	186
Ашәтцла.....	187
Хайуа-хайуа.....	189
Азар ашәа	191
Ғахарныха	192
Аомсаг //ахәымсаг	194
Аостәа.....	195
Аостәа илхра // Барбанцыа	198
Цаца	199
Цыкер-салат ах ду.....	203
Ацъ	204

АХӘАМҢАҚӘА

1. Ацгәы иакәтәаз аҕакәажә	207
2. Ацгәы иакәтәаз аҕакәажә	208
3. Ақәыцьма иакәтәоу.....	209
4. Ақәыцьма иакәтәоу.....	210
5. Ақәыцьма иакәтәоу	210
6. Ақәыцьма иакәтәоу.....	210
7. Абга дақәтәатцәкыан... ..	210
8. Ашәуа ииатцәа.....	211

9. [Ашыетцәи Ахәырцыетцәи зыхкьаз]	211
10. Ецәышт	212
11. [Зака ецәа ыкоу акара ауаагы ыкоуп]	212
12. Амра атыџ иакуеит	213
13. Адыдра зыхкьо	213
14. Ацәакә	213
15. Ацәакәа	213
16. Есхьар амшкәа зыхкьаз	214
17. Акьуткәа зыхкьаз	214
18. Акәуа зыхкьаз	216
19. Акәыртла	216
20. Акәыртла	216
21. Ажәа Мофа зыхкьаз	217
22. Радеда «Мофа»	218
23. Раида, Рашьа, Рарира зыхкьаз	219
24. Азар зыхкьаз	220
25. Аҕырпын шыкалаз	221
26. Ашацәа	221
27. Ашацәы	222
28. Ашацәа	223
29. Ашацәа	223
30. Ашацәа	225
31. Зызлан	226
32. Зызлан	226
33. Зызлан	226
34. Зызлан лтәы	227
35. Анцәа ауафы дшишаз	228
36. Анцәа амшын шишаз	229
37. Аитар – арахә рынцәахәы	229
38. Цацы	229
39. Нана-Гәында	230
40. Ацъныш	231
41. Нап-кылтцәа Хәфиз	231
42. Аканч хәыц ахаанагаз	231
43. Ацсха изыхь шыкалаз	234
44. Нырцәы ицаны иааз	234
45. Анырцә	237

46. Нарцәы.....	238
47. Ацәгъа кәзцо анырцә ипылоит	238
48. Илабҕабатәу ацхыз	239
49. Ацбал	255
50. Атаҕын зхылцыз	255
51. Атаҕын афстаа ицәа иалтцит	256
52. [Ацааимбар иныкәарақәа]	257
53. [Ацааимбар иныкәарақәа]	257
54. [Ацааимбар иныкәарақәа]	257
55. Анцәа иан дзустәу	257
56. Ацааимбари афстааи	257
57. Афстаа дшеифыстаахаз	258
58. [Анцәа иуааи афстаа иуааи]	259
59. Ауаа рынцыра зыркәағыз	260
60. Амцхәара зыхкьаз	260
61. [Афстаа]	262
62. [Афстаа]	263
63. Афстаацәеи азлагарахьчеи	263
64. [Уахынла унацхыс хуссар].....	263
65. Афстаа	263
66. Атцәасса амч дүзза амоуп	264
67. [Ацсра]	264
68. [Ацсы]	265
69. [Ацсы]	265
70. [Ацсы]	265
71. [Ацсы]	265
72. [Ацсы]	265
73. [Ацсы]	265
74. Ацсы изку.....	266
75.[Ацсы изку]	266
76. Ацсы изку.....	266
77. Ацсы изку аҳәамта	266
78. Ацсы	267
79. Ацси абзеи реицылара	267
80. Азархәма	268
81. Аешьразы.....	268
82. Аешьразы.....	269

83. Аешьразы.....	269
84. Ахәса рчымазара шыҗалаз	269
85. Атәхәа зыхҗаз	270
86. Аашьацәа ахьынтәааз	272
87. [Ацан]	272
88. Адунеи аахәра шыҗалаз.....	275
89. Азиа Ритца.....	277
90. Ритца	277
91. Ритца ахтыс	279
92. Лызфа итыш	279
93. Ацсуаа Ацсны шроуыз	280
<i>Азгәатҗақәа.....</i>	<i>281</i>
<i>Алитература.....</i>	<i>286</i>

ГАБНИА Ц.С.

АМИФИ АРИТУАЛИ

(аенциклопедията статияқәеи
афольклортә нйамтақәеи)

Акорректор: **З.К. Қаѡпѡа**
Анбанкәшәәѡ: **Л.Р. Чамагәуаѡѡа**
Атехникатә редактор: **Н.Г. Гәынѡѡа**
Компиутерла аиқәыршәәѡ: **Н.Г. Гәынѡѡа**

Аформат 60х90 1/16. Атираж 300.
Икатә. акъ. бгъ. 18,5. Ағатѡаѡѡа №

Ў Апсны Аҳәынѡѡѡарра
АУН «Акъыѡѡъ аѡны»,
Акәа, Ешба имѡа, 168